

Бавдоліно

Умберто Еко

Умберто Еко

Бавдоліно

1. Бавдоліно береться за перо

Ratisbona Anno Dommini Domini MCLV[1] місяця дицембра хроніка Бавдоліна, з роду Авларієвого

я Бавдоліно син Ґалійавда Авларієвого з головою аки в лева алелуяа Возблагодарю господа і да відпустить він міні гріхи

habco factó[2] учинив найбільшу крадіж: мого життя, тоб то узяв я зі скрині біскупа Отта много аркушів які може належать канцелярії цісаря і вишкріб їх сливе всі хіба шчо не сходило то типер в мене є вдосталь пергамени аби писати шо хочу тоб то свою хроніку хоч лациною писать не вмію

коли лиш побачать шо аркушів більше нима кат зна шо за капернаум буде і скажуть шо то може Шпиг якийсь біскупів римських котрі зле жичать цісареві федерікові

а може то никого не обходить в канцелярії все пишуть і пишуть чи треба чи ни треба і як хто знайде [ті аркуші] най собі запхас до ду то йому і так буде все 'дно

ncipit prologue de duabus civitatibus historiae AD mcxliii conscript

saere multumque volvendo mecum de rerum temporalium motu ancipitq[3]

то є строки шо були перед тим і я не зміг їх гаразд вишкробати то тепер мушу оминати

а коли знайдуть ті Аркуші по тім як я їх спишу то не втямить навіть канцлер бо є то язык яким балакають люде у Фраскеті але ніхто ним не пише

але якшчо то є язык котрого ніхто не розуміє відразу вгадають шо то я бо всі кажуть шо у фраскеті балакають якимсь нехристиянским Язиком тому мушу добре їх сховати

псяюха як то тяжко писати вже пальці міні всі болять

отець мій Ґалійавдо все казав шо то певно дар Матки Боски з Роборета шо я змалку як тільки чув п'єть V слів з чужих уст то відразу повторяв той говір чи був він з Тердони чи з Ґаві і навіть як приїхав з Медіюолану де мовлять псячим языком а навіть як побачив перший раз в житті алеманів тих шо Тердону в облогу взяли всі вони були Tuische[4] і лайдаки і казали rausz i min got[5] а за півдня я вже говорив равс і майнгот а вони міні казали Kint[6] йди пошукай нам файну Frouitve[7] будем робити фікіфукі і навіть якшчо вона не схоче скажи нам лиш де вона і ми вже ї втримаєм самі

але шо то є та Frouive казав я а вони казали domina, dama, женщина du verstan[8] і показували такі Цицьки великі мовляв при тій облозі женщин бракує бо всі тердонянки сидять всередині і най ми лиш зайдемо в город то вже собі пофольгуєм але типер жадна з тутеншіх не показуєть ся і ну блюзнити так шо міні аш навіть волося насторч

стало

шваби засрані аякже вже скажу вам де є Frouve дочекаєтеся чи я вам який викажчик поцілуйте себе

матінко а часом мене били

вибили чи набили чи песabant[9] не вмійу я Лациною не то шчо не розумійу бо учив ся читати з книшки Latine[10] а коли до мене говорять лациною то розумійу але писати не вмійу і не знайу як тії verba[11] пишуться

бігмебоже ніколи не знайу чи то equus а чи equum все милю ся бо в нас кінь то є завжди cavallo і квіт і я ніколи не милю ся бо ніхто не пише Cavallo бо не пише нічо бо не вмійе читати

але того разу все пішло добре і німці навіть волосини з мої голови не торкнули бо якраз тоді прийшли milites[12] і кричали гайда гайда знов наступаєм а тоді стала ся така катавасия шо йойбоже і я вже нічого не тямив бо зброєноші бігли сюди а піхтура зі своїми лябардами туди і сурми гудять і вежі дерев'яні високі як дерева в Бурмії-долині шо порушають ся як вози а на них балістери і пращівники а шче інші несуть драбини а на всіх них падає стільки стріл як граду а ті шо метають каміня якимсь таким як велика вареха і над головою міні свистять сулиці які тердоняни кидають з мурів ото була баталія!

а я сховав ся на дві години під кушчем кажучи діво пресвята поможи і спаси а тут все втихло і стали бігати коло мене ті шо балакали так як в Павії і кричали шо забили стілько тердонян шо танаро-ріка тепер як з Крови і тішили ся як дурні бо так Тердона буде знати як лигати ся з медійоланцями

затим шо повернули ся і ті німаки шо шукали були Frouive може їх менче було як ранше бо і тердоняни всипали їм гаразд а я сказав собі краще брати ноги на плечі

і поволеньку вернув ся до хати а було вже сливе рано і оповів усе отцеві Галійавдові а він сказав міні ото дурень нашчо попер ся на тії облоги важай дістанеш ше ножом в задницю хйба не знаєш шо то панські справи най собі голову тим завертают а ми маєм дбати о корови бо люде ми поважні не то шо той Фредерикус шо то приходе то відходе і чорта лисого злапав

але тоді Тердона не впала бо здобули тільки підзамче але не дитинець і стояла вона шче далі аж до кінця мої хроніки а потім забрали їм воду а вони замість того шоб сечу свою пити сказали Фридерикусові шо вірні йому він їх випустив а потім спалив город а тоді порубав ущент тоб то вчинили все це ті з Павії бо вони на тердонян зуба мають бо в нас то не є так як у швабів які один за одним обстають і разом тримають ся як пальці на одній руці а в нас як ті з Гамондії бачать когось з Берґолія то вже їм аш ся перевертає

а тепер вертаю ся до своєї гисторії про те шо коли ходжу лісами фраскети особливо коли мгла така шо не бачиш свого носа і все з 'являється раптом і ти не бачиш відки воно береть ся в мене бувають видіння як тоді коли видів я єднорога і шче раз тоді як видів св'ятого Бавдоліна який промовляв до мене і каже сучий ти сину підеш до пекла бо та гистория з єднорогом то всі знають шо аби зловити Єднорога треба посадити

невинну дівичку під дерево і той звір чує запах дівствениці і приходить і кладе ї голову на коліна і тоді я взяв Нену з бБерґолія що приходила з отцем своїм купувати курову корову в моего вітця і сказав їй ходи до лісу будем лапати єднорога тоді посадив я її під Дерево бо був певен що вона дівичка і сказав ї сиди собі так і розстав добре ноги шоп звір мав де голову положити і вона казала розставити де а я казав отутечки-о добре розстав і показав як а вона почала стогнати як коза що котиться і шось мені затуманило очі і потім на мене найшло шось як гапокаліпса і по тому вона вже не була чиста як лілія а тоді вона каже матінкобожа то як тепер ми звабим сюди єднорога і тут я почув голос з Неба що сказав міні що єдинорог qui tollit peccata mundis[13] то я і скакав я між: кущами і кричав гоп-гоп гуррр-гуррра бо мав я сатис факцію ліпшу ніж: правдивий єднорог бо запхав був ріг свій в лоно дівичці тому то св'ятий Бавдоліно сказав мені такий і такий сину етцетера а потім простив мені і бачив я його шче не раз надвечір але тільки коли була сильна мгла чи принаймі мгелка а не коли сонце світе на всіх oves et Boves[14]

але коли оповів я отцеві своєму Галійавдові що видів був святого Бавдоліна він дав міні трийцять буків по плечах і приказував о паночку нашо ти мене скарав сином що має видіня а не вміє навіть курову корову здоїти я або йому голову розвалю києм або дам його комусь хто ходить по ярмарках і торгах і водить малпу гафриканську що танцює а св'ята моя матінка волає ти лобуре один нема гірших од тебе що такого вчинила я Господеві що післав міні сина що видить св'ятих а отець мій Галійавдо мовив неправда нічо він не видить бо брехун більший від юди і видумує все шоп нічо не робити

оповідаю хроніку сію бо инакше ніхто не втямить як воно було того вечора коли була мгла така шчо можна було ножем різати і подумати тільки що то був уже цвітень а в нас мгла бува навіть у серпні і коли хтось нетутешний зрозуміло шчо згубить ся по між Бурмією і Фраскетією особливо коли жаден св'ятий не візьме тебе за вудила і ото йду я додому і виджу переді мною якийсь барон на коні у желізі

у желізі барон а не кінь і з мечем як круль раґонський

мене як громом вдарило матінко дивись то воістину св. Бавдоліно пориває мене до пекла але він мовив Kleine kint Bitte,[15] я притьмом збагнув що то мосьпан якийсь алеманський згубив ся в лісі через мглу і не може друзів своїх знайти а вже була сливе ніч він показав міні Гріш бо я в житі ніколи не бачив Грошів а він утішив ся що я відповідаю йому Diutsch) себто його говіркою а я казав по-їхньому як підеш вперед то опиниш ся в болоті як сонечко ясне

а не треба було казати як сонечко ясне коли туман такий шчо хоч ножем ріж: а він таки зрозумів

а тоді сказав я що знаю що алемани походять з місця де завсігди весна і там може цвітут цедри ливанські а тут в нас в Палейі лиш туман а в тому тумані швендяють всякі потолочі а вони є внуки внуків тих арапів з якими бив ся Кароліус Магнус а то паскудні люде як тільки бачать прочанина то зараз дають йому києм по зубах і забирають навіть волося з голови а тому як прийде вашмосць до отця мого Галійавда то миску

йушки теплої завше знайде ашей сінник щоб переспати ніч у стайні а тоді взавтрі як буде сьвітло покажу вашмосці Дорогу особливо як ваш мосць монети не пожаліють спаси вас біг благословіте ми люде вбогі але чесні

ото привів я його до отця мого Галійавда Гальявда а той ану кричати дурню ти один шчо в тебе в голові нашчо було казати моє ім 'я першому-ліпшому з тим людом ніколи не знаєш де втрапиш може то ленник маркіза Мон Ферато і потім вимагати буде в мене шче одну десятину fructibus i leguminibus[16]і сіна або шче й повоз і шарварок згадає і ми пропали і вже брав ся за Палицю

а я сказав йому шчо той єгомосць з німців а не з Мон Ферато а він мені то шче гірше але по тому як я сказав йому про Монету він заспокоїв ся бо ті з Маренґа мають голову моцну як віл а бистру як кінь і утямив шчо тут може бути якийсь зиск і мовив міні ти говорити вмієш то скажи йому це item[17] шо ми люде вбогі але чесні

я то вже йому казав

най буде ліпше то повторити item gratias[18] за гріш але тут шче треба Сіна для коня item до миски іушки юшки гор 'ячої додам сиру і хліба і чару доброго item покладу мосьпана спати там де ти спиш коло вогню а ти нині підеш до кучі item хай міні покаже Гріш бо я хочу мати флорина і буде міні як брат рідний бо для нас людей з Маренґа гість то св'яте

і сго мосць той сказали haħa шельми ви тут всі в Маренгу але умова стоїть даю вам ті дві монети і не кажи мені нічо про флорини бо за флорина я собі kaufu[19] цілу вашу хату і всіх ваших бестій то бери і помовч бо і так тобі добрий заробок отець мій умовк і взяв дві монети шчо їх єгомосць кинули на стіл бо люде з Маренґа мають голову тверду але бистру і накинув ся на харч як вовк (єго мосць) а навіть як два (вовки) тоді отець мій і матінка вкладали ся спати бо гарували цілий день коли я ходив собі по фраскеті а Rerre мовив добре то вино вип 'ю но шче трохи тут коло огня розповідж мені kint розповідж шось бо так добре балакаєш моєю говіркою

ad petitionem tuam frater Ysingrīne carissime primos libroschroncae meae missur
ne humane pravitate[20]

тут я також не зміг вишкробати

то вертаю ся до хроніки того вечора з тим єго мостем алеманським шчо хотів знати як то стало ся шчо я знаю його язик і я оповів йому шчо маю дар язиків як в апостолів а шче маю дар видіня як у магдалин бо ходжу я по діброві і бачу св'ятого Бавдоліна верхи на єднорозі білому як молоко і його Rīg зміястий якраз там де коні мають то шчо для нас є Ніс

але кінь не має носа инакше під носом мав би бороду як єго мосьть який мав гарну бороду такої барви як мідна пательня а інші алемани шчо я бачив мали жовте волося навіть у вухах

і він каже міні гаразд бачиш той кого ти зовеш єднорогом називаєть ся Monokeros але відки ти знаєш шчо є єднороги на цім сьвіті а я повів йому шчо читав у книзі яку мав гереміт з Фраскети а він витрішчив очі як сова і каже як то так то ти шче й читати годен

господийсусе відповів я а тепер розкажу Гисторию

отож: гистория була така шчо був собі св'ятий гереміт жив коло діброви і час од часу люде приносили йому хто курку хто кріля а він знай молитъ ся над книгою писаною а коли люде приходять б'є себе в груди Каменем але я кажу то була грудa id est[21] із землі бо так то менче болить тож того дня принесли два яйка і поки він читав я мовив до себе одно тобі одно міні поділимо ся як добрі християни аби лиш він не побачив але не знаю як то стало ся бо він читав але злапав мене за Ковнір а я сказав *diviserunt vestimenta mea*[22] а він зачав сміяти ся і сказав а знаєш ти *puerulus*[23] тямущий приходи щодень сюди навчу тебе читати

і так научив він мене по-писаному під спів шчиглів по голові а коли тільки між: нами виникла довіра він став говорити який ти парубок нівроку міцний а голова аки в Лева та покажи які сильні в тебе руки і груди і дай помацаю там де починають ся Ноги шчоб знати шчо ти і там нівроку я зрозумів куди він цілить і ану коліном його в яйця тоб то в Тестикули а він зігнув ся в три погібелі і каже най його дідько от піду я до людей в Маренго і повім шчо діавол вселив ся в тебе і підеш на стос гаразд кажу я а наперед я скажу шчо бачив вночі як ти в Рот запихав відьмі *vel*[24] чарівниці а тоді побачимо про кого подумаютъ шчо одержимий діаволом а тоді він сказав зажди я то казав для сміху бо хотів побачити чи богобійний ти то не говорім більше про то приходъ узавтрі почну вчити тебе писати бо читати то кожен ладен досить дивитися і ворущити губами а шчоб писати в книзі треба аркуші і атрамент і *calamus*[25] що *alba pratalia arabat et nigrum semen seminabat*[26] бо він усе лациною балакав

а я мовив йому досить вміти читати бо так вчиш ся того чого шче не знав а коли пишеш то тільки то шчо вже знаєш то добре з тим писаням хай не буду вміти а задниця в мене одна

коли я йому то повідав той мось пан алеманський сміяв ся як Дурний і казав а ти зух парубче ті гереміти *allesammt Sodomiten*[27] але скажи скажи но мені що шче ти бачив у лісі а я подумав що то один з тих що хтіли взяти Тердону після Федерика-цісаря і мовив собі ліпше вволити його волю і може уділить мені шче одну Монету і повів я йому шчо дві ночі тому явив ся мені св'ятий Бавдоліно і сказав міні шчо цісар здобуде велику звитьгу при Тердоні бо Фридерикус єдиний правдивий пан на цілу Ланг'обардію включно з Фраскетую

а тоді его мость сказали тебе післало Небо піди у цісарський табір і скажи то що повів тобі св'ятий Бавдоліно а я мовив що як ясний пан хочуть то я повім навіть шчо св'ятий Бавдоліно сказав мені що на осаду прийдуть св'яті петро з павлом аби стати на чолі сил цісарських а він мовив *Ach rvie Wunderbar*[28] мені досить і самого Петра

kint ходи зо мною і учиню твою долю

illic[29] о1 тоб то майже *illico* а радше наступного поранку его мость сказали отцеві моєму шчо забирають мене з собою і завезуть в одно місце де научусь читати і писати а може стану Достойником

отець мій Гальявдо не тямив гаразд що то має значити але втямив що позбудеть ся з дому дармоїда і шчо не буде мусіти більше потерпати шчо я гоню по курниках але

помислив собі що той мосьпан може з тих хто ходить по ярмарках і торжищах з Малпою а потім може буде до мене чіпатися а то йому не до шмиги було але той мосьпан мовив що він великий comes palatinus[30] і що серед алеманів не ма Sodomiten

щчо то є ті содомити каже йому мій отець а я пояснив щчо то мужеложці ага мовив він мужеложці є всюди але коли мосьпан той витягли щче п'ять Монет понад то щчо дали тамтого вечора тоді він вже нічо не казав а мені мовив сину мій іди бо для тебе то є щчастя а може і для нас а щчо ті алемани шмигляють тудисюди але завше вертають ся в наші краї а це значит щчо часом зможеш нас навідувати а я мовив йому присягаю і вже був готов але маркітно мені стало коли увидів я матінку мою в плачі як би я на смерть ішов

і так пішли ми і мосьпан мені кажуть завести його там де є Стан імперців то дуже легко кажу досить йти за сонцем тоб то іти туди де воно сходить

і коли ми йшли туди і вже видко було стани а тут їде гурт рицарів усі в повному обладунку і тільки лиш нас увиділи й ану зараз на коліна і опускають свої піки і штандарти і підносять мечі але що ж то таке кажу собі а вони ану кричати Кайзер Kaisar звідти і Keiser[31] звідси і Sanctissimus Rex[32] і цілують руку тому мосьпанови а мені щчелепа відвисла так щчо мало не випала бо рота роззявив як жерло бо тільки тоді втямив я щчо той мосьпан з рудою бородою то є сам цісар Фридерикус власною особою а я цілий вечір плів йому байки так як би то був який будь Фраєр

зараз мені скаже втяти голову але я йому коштував VII монет як би хотів втяти мені голову то зробив би то вчора задурно і господи помилуй

а він мовить не бійте ся все добре приношу велику новину бо було Видіня отроче мій оповідж усім про видіня яке було тобі в діброві і я кинув ся на землю як би мав падучу і очі витріщив і піну став пускати з рота і волаю я бачив бачив і оповідаю всю ту гисторию історію про св'ятого Бавдоліна який приніс мені віщування і всі хвалять Господа Бога і кажуть Miraculo miraculo gottstebmirbei[33]

були там і посли Тердони які не могли ніяк вирішити чи здавати ся чи ні а коли вчули мої словеса упали ниць на землю і казали що як вже навіть св'яті проти них то ліпше здати ся бо так вже більше не можна

а тоді побачив я тердонян які виходили всі з Города мужі білоглови отроки і старці і плакали одне до другого а алемани забирали їх геть як овець чи пак як berbices et univversa rescoga[34]а ті з Павії гойкали і вривали ся в Тердону як варіати зі світичами і довбнями і дрючками і піками бо плюндрувати город для них то було все 'дно щчо дівок петрушити

а надвечір бачив я на пагорбі великий дим і Тердони вже майже не стало бо війна є війна як мовить отець мій Гальявдо війна то паскудна звірина

але ліпше вони аніж ми

а надвечір цісар вертаєть ся уповні задоволений до своїх Tabernacula[35] і гладить мене по щоці як то отець мій ніколи мені не робив а тоді кличе якогось пана а був то добрий канонік Рагевинус і мовить йому що хоче аби я научив ся писати і рахувати а ще й граматики хоч тоді я не відав що то є а тепер вже трохи знаю а отцеві мому

Гальявдові це навіть не снилося

як то добре бути ученим і хто би то подумав

gratia agamus domini dominus одне слово возблагодарім Господа

геть тут спариш ся поки напишеш ту хроніку навіть взимку а ще бою ся що згасне мені каганець і як казав один палець мені болить

2. Бавдоліно зустрічається з Никитою Хоніят

— Що це таке? — повертівши в руках пергамен, Никита спробував прочитати з нього кілька рядків.

— Мої перші вправи з письма, — відповів Бавдоліно, — коли я писав це, мені, малому дикунові з лісу, було, здається, чотирнадцять, і відтоді я ношу це з собою як оберіг. Відтоді записав я ще чимало інших пергаменів, іноді пишучи день у день. Мені здавалося, ніби живу я тільки для того, щоб увечері оповісти про те, що зі мною трапилось удень. Пізніше я обмежився до коротких щомісячних записів, щоб зафіксувати найважливіші події. На схилку літ, казав я собі, — себто фактично тепер — на основі цих нотаток укладу я "Gesta Baudolini".[36] Й історія мого життя була зі мною у всіх моїх мандрівках. Але коли ми тікали з царства Пресвітера Йоана...

— Пресвітера Йоана? Ніколи не чув про такого.

— Ще почуєш про нього від мене, може, аж забагато. Так-от: тікаючи, я загубив ті пергамени. То було немов загубити своє життя.

— Можеш розповісти мені те, що пам'ятаєш. Я збираю уривки подій, шматки бувальщин і з цього творю історію, накреслену Провидінням. Врятувавши мене, ти дарував мені ще трохи майбутнього, і я віддячу тобі, повертаючи втрачене минуле.

— Але історія моя, може, не має особливого сенсу...

— Історій без сенсу не буває. Я належу до людей, які вміють знайти його навіть там, де інші його не бачать. І тоді історія ця стає книгою живих, мов лунка сурма, що піднімає з могили тих, хто є прахом уже багато століть... Але для цього потрібен час — треба обміркувати події, сполучити їх, знайти між ними взаємозв'язки, іноді майже невидимі. Але нам і так нічого робити, бо твої генуезці кажуть, що треба дочекатися, аж поки злість тих собак трохи вщухне.

Никита Хоніят, колишній двірський красномовець, найвищий суддя імперії, суддя Покрову, логотет таємниць, тобто — як би висловились у латинському світі — канцлер візантійського василевса, а також літописець багатьох Комнінів та Ангелів, з цікавістю спостерігав за чоловіком, який сидів перед ним. Бавдоліно переконував його, що вони вже зустрічалися раніше, в Галліполі, у часи імператора Фрідріха, але якщо Бавдоліно й справді там був, він губився в натовпі чиновників, а от Никита, який вів переговори від імені василевса, був далеко більше на виду. Може, Бавдоліно брехав? У кожному разі, саме він врятував його від лютих напасників, відвів у безпечне місце, знайшов його родину й обіцяв вивезти їх усіх з Царгорода...

Никита дивився на свого рятівника. Той був більше схожий на сарацина, ніж на християнина. Обпалене сонцем обличчя, блідий рубець, що перетинав цілу щоку, копиця все ще рудого волосся, яка робила його схожим на лева. Згодом Никита

здивується, дізнавшись, що чоловік той мав понад шістдесят років. П'ястуки його були дебелі, і коли він тримав їх на колінах, на них виразно виступали вузлуваті суглоби. Руки селянина, придатніші для лопати, ніж для меча.

Але грецькою говорив він плавно, не бризкаючи слиною за кожним словом, як це звичайно роблять чужинці, а недавно Никита чув, як він звертається до когось з напасників їхньою шерехатою мовою — він говорив нею швидко й сухо, і можна було собі уявити, що в його устах вона могла звучати й образливо. Зрештою, напередодні він сказав Никиті, що має один дар: варто йому почути, як двоє між собою говорять якоюсь мовою, і через деякий час він сам може говорити, як вони. То був особливий дар, який, на думку Никити, належав тільки апостолам.

Життя при дворі — ще й при якому дворі — навчило Никиту оцінювати людей зі спокійною недовірою. Найбільше його вражала в Бавдоліні одна річ: що б він не казав, він завжди дивився на свого співрозмовника примруженими очима, немов остерігаючи, що не варто сприймати його слова серйозно. Подібну манеру можна пробачити будь-кому, але не людині, від якої очікуєш правдивих свідчень, щоб перетворити їх на Історію. Зрештою, Никита був допитливим від природи. Він любив слухати розповіді інших, і не тільки про те, чого сам не знав. Навіть коли хтось описував те, що він сам бачив на власні очі, йому здавалось, ніби він споглядає це з іншого боку, немов стоїть на верхівці гори, зображеної на іконі, і бачить камені так, як бачили їх апостоли зверху, а не як бачать їх вірні знизу. Зрештою, йому подобалося розпитувати латинян, які так відрізнялися від греків, — насамперед про їхні нові мови, такі відмінні одна від одної.

Бавдоліно з Никитою сиділи один напроти одного в кімнатці всередині невеликої вежі, двострілчасті вікна якої відкривалися на три боки. Одне виходило на Золотий Ріг[37] і Перу[38] на протилежному березі, де серед передмість і халуп височіла Галатська вежа; з другого вікна було видно портовий канал, який впадав у протоку Святого Юрія;[39] а третє дивилося на захід, і з нього можна було побачити цілий Царгород. Але того ранку біде небо було заслане густим димом, що піднімався від охоплених вогнем палаців та базилік.

То була вже третя пожежа в місті за останні дев'ять місяців — перша понищила двірські склади й гамазеї, від Влахерн[40] аж до Константинових мурів, друга пожерла всі крамниці венеційців, амальфійців, пізанців та гебреїв від Перами майже до самого узбережжя, пощадивши тільки квартал ґенуезців у підніжжі Акрополя, а третя тепер розгоралася повсюди.

Унизу пливла справжня ріка полум'я, валилися на землю портики, руйнувалися палаци, тріскали колони; огненні кулі, вилітаючи з осердя цього пожарища, поглинали далекі будинки, а вітри, примхливо підживляючи це пекло, підхоплювали полум'я, і воно верталось, щоб пожерти те, що ще не пожерло було раніше. Догори підносилися густі хмари диму; знизу на них мінилася червоняста заграва, але була вона іншої барви, ніж полум'я — може, так просто здавалось в оманливих променях східного сонця, а може, цієї барви надавали їй спеції, дерево та інше добро, яке, згоряючи, породжувало це полум'я. Крім цього, доносилися аромати мускатного горіха, кориці,

перцю чи шафрану, гірчиці або імбиру, залежно від того, звідки, з якої частини міста віяв вітер — найчудовіше місто на світі горіло, мов жарівниця з пахощами.

Бавдоліно повернувся спиною до третього вікна і стояв, мов темна тінь, в ореолі подвійного саява — саява нового дня і саява пожежі. Никита слухав його в піввуха, згадуючи події попередніх днів.

Того ранку, у середу 14 квітня року Господнього 1204-го, тобто року шість тисяч сімсот дванадцятого від початку світу, як звикли рахувати у Візантії, минало два дні від того часу, як варвари остаточно заволоділи Царгородом. Ще в п'ятницю візантійське військо, яке так гарно виблискувало зброєю, щитами й шоломами під час урочистостей, й імперська гвардія з англійських та данських найманців, озброєна страхітливими двосічними сокирами, відважно билася, чинячи опір ворогам, але в понеділок, коли вороги прорвалися за мури, їй таки довелося здатися. Перемога була такою раптовою, що надвечір самі переможці у страху спинилися, сподіваючись нової хвилі опору, і, щоб зупинити захисників, запалили нову пожежу. Але у вівторок вранці місто дізналося, що узурпатор Алексій Дука Мурзуфл утік вночі в глиб континенту. Осиротілі й переможені городяни стали обсипати прокльонами цього крадія тронів — якого донедавна прославляли й улещували, коли він задушив свого попередника, — і, не знаючи, що робити (легкодухи, усі легкодухи, який сором, лементував Никита, дізнавшись про ганебну поразку), зібралися на великий похід, включно з патріархом і священнослужителями всіх рангів у ритуальному облаченні, з ченцями, які волали щось про милосердя, готові продатися новим владомощцям, як раніше продавалися старим, і, несучи хрести й образи Господа Нашого, понад які здійсмалися їхні крики й лементи, вирушили назустріч завойовникам, сподіваючись задобрити їх.

Що за божевілля сподіватися милосердя від варварів, які не чекали, аж ворог здасться, щоб вчинити те, про що мріяли місяцями — знищити найбільше, найлюдніше, найбагатше, найшляхетніше місто на світі, розділивши між собою його останки. Безконечна процесія плакальників нашттовхнулася на розлючених і насуплених безвірців, які стискали в руках ще червоні від крові мечі, нетерпляче гарцюючи на конях. Не звернувши на процесію ніякої уваги, вони почали грабувати.

О Господи Ісусе, що за поневіряння, що за муки випали на нашу долю! Як це так — чому гуркіт моря, потьмарення чи повне затемнення сонця, червоне саяво місяця, рух зірок не провістили нам цього остаточного лиха? Так голосив Никита у вівторок увечері, розгублено блукаючи по тому, що колись було стольним градом останніх римлян, намагаючись уникнути орд невірних, але раз у раз нашттовхуючись на все нові й нові пожежі, які перекривали шлях, у розпачі, що не зможе знайти дороги додому, у страху, що тим часом хтось із цих падлюк погрожує його родині.

Нарешті, проти ночі, не наважуючись йти через сади і відкритий простір між Святою Софією та Іподромом, він бігцем пробрався до святині — її великі портали були відчинені, та він не думав, що люті варварів дійде до того, щоб споганити це місце.

Але, увійшовши, аж пополотнів від жаху. Величезне приміщення було вкрите трупами, між якими гарцювали непристойно п'яні ворожі лицарі. Трохи далі ватага

зарізяк ударами довбні розвалювали срібні, облямовані золотом ворота ступениці. Прегарну казальницю пов'язали мотузками, зірвали з місця й тягли мулами надвір. Захмеліла юрба поганяла тварин, але копита "їхні ковзали по відполірованій підлозі, озброєні люди спершу тільки штрикали бідолашну скотину, а тоді почали лупити її мечами, мули від страху випускали потоки фекалій, деякі тварини падали на землю зі зламаними ногами, і ось увесь простір навколо казальниці вкрився багнюкою з крові та лайна.

Кілька зграй цього авангарду Антихриста знущалися з вівтарів — Никита побачив, як вони навстіж відкрили дароносицю й стали хапати чаші, кидаючи на землю Святі Дари; виколупавши кинджалом коштовні камені, які прикрашали чашу, вони сховали їх за пазуху, а чашу кинули на спільну купу, призначену на переплавку. Ще раніше кілька з них, гигочучи, витягли були з сідла баклагу, повну вина, налили у священну посудину і пили з неї, пародіюючи рухи священнослужителя. А що ще гірше, при вже цілком обідраному головному олтарі, на євхаристійному престолі босоніж танцювала хмільна від якогось трунку напівгола повія, наслідуючи священні обряди, а чоловіки сміялися і намовляли її скинути останню одежину; поступово оголившись, вона стала танцювати перед олтарем старовинний розпусний танець кордакс, аж врешті стомлено впала, відригуючи, на патріярший трон.

Заливаючись слізьми від цього видовища, Никита поквапився в глиб храму, де височіла колона, яку народна побожність звала Пітливою, адже й справді, варто було до неї доторкнутися, як з неї починав безперервно точитися містичний піт; та Никита хотів дістатися до неї зовсім не з містичних причин. Але на половині шляху його перестріло двоє здоровенних напасників, — вони здавались йому велетнями, — які кричали щось йому владним тоном. Не треба було розуміти їхньої мови, щоб здогадатися, що його одежа придворного означала для них одне: він має купу золота або знає, де воно сховане. У ту мить Никита відчув, що пропав, бо під час своєї розпачливої втечі вулицями завойованого міста зрозумів: марно запевняти, що маєш всього лиш кілька монет, чи заперечувати, що сховав десь якийсь скарб — збезчещених вельмож, заплаканих старійшин, обдертих з останнього власників піддавали тортурам аж до смерті, щоб вони сказали, де сховали своє добро; якщо вони вже більше нічого не мали і не могли нічого сказати, їх убивали, а коли виказували свою таємницю, їх покидали лежати на землі, та після цих катувань вони все одно гинули; тим часом їхні кати піднімали заповітний камінь, розбивали фальшиву стіну, руйнували підвісну стелю і загрибали своїми хижими руками коштовний посуд, шурхотіли шовками й оксамитами, гладили хутра, занурювали пальці у коштовне каміння й перли, нюхали флакони й мішечки з рідкісними прянощами.

Тому в ту мить Никита увіч побачив свою смерть, скорботно згадав свою родину, яка його втратила, і попрохав у всемогутнього Бога прощення за свої гріхи. І саме тоді у Святу Софію ввійшов Бавдоліно.

Прекрасний, мов Саладин, на вкритому попоною коні, з великим червоним хрестом на грудях, він увірвався з мечем наголо і, волаючи: "Накровбожу, хайвамгрець,

насерма-тер, чортибваспобрали, паскудні блюзнірці, свині плюгаві, святокрадці паршиві, хіба так можна обходитися з речами Господніми?", став розганяти осквернителів, таких самих хрестоносних, як і він, з тією різницею, що він був не п'яний, а страшенно лютий. Підійшовши до шльондри, яка розвалилася на патріяршому троні, він нагнувся, схопив її за коси і став тягати по мулячому лайні, викрикуючи всілякі жахливі речі про матір, яка її породила. Але всі ті, кого він хотів покарати, були такі п'яні й так заклопотані вийманням самоцвітів з оправ, що навіть не помічали, що він робить.

Роблячи свою справу, він наблизився до двох велетнів, які вже збиралися катувати Никиту, глянув на бідолаху, що благав пощади, відпустив коси повії, яка, скалічена, впала на землю, і бездоганною грекою мовив:

— На всіх дванадцять апостолів разом з Царями-Волхвами, але ж це мосьпан Никита, міністр василевса! Що я можу зробити для тебе?

— Хто б ти не був, брате во Христі, — вигукнув Никита, — звільни мене від цих варварів-латинян, які хочуть моєї смерті, врятуй моє тіло і спасеш свою душу!

Латиняни мало що второпали з цих перемовин співучою східною мовою і почали розпитувати Бавдоліна по-провансальському, маючи його за свого. Бавдоліно гримнув на них, заявивши бездоганною провансальською, що чоловік цей — полонений графа Бодуена Фламандського, за наказом якого він якраз його шукає, і що йдеться тут про такі *argana imperii*, [41] які їм, жалюгідним головорізам, навіть не снилися. Зарізякам на мить аж мову відняло, відтак вони вирішили, що сперечатися тут марно — краще пошукати скарби деінде, де їх можна здобути без жодних зусиль, і пішли до головного вівтаря.

Никита не нахилився, щоб поцілувати ноги своєму спасителеві, бо вже й так, зрештою, лежав на землі, але був занадто приголомшений, щоб одразу повернути собі гідність, відповідну його рангові:

— О шляхетний мосьпане, спасибі за допомогу, значить, не всі латиняни — звірі шалені зі спотвореним ненавистю обличчям. Навіть сарацини такого не чинили, коли завойовували Єрусалим, а Саладин задовольнився дещицею монет і відпустив мешканців на волю! Який сором для всього християнського світу — брати йдуть зі зброєю на братів, прочани, які мали відвоювати Святий Гріб, дають волю своїй жадібності й заздрості і нищать Римську імперію! О Царгородо, Царгородо, батьку церков, княже релігії, проводирю досконалих опіній, годувальнику всіх наук, пристановище всякої краси, випив ти з рук Божих чашу гніву й опалився огнем, набагато більшим, ніж той, що спалив П'ятимістя! [42] Що за заздрісні й неблаганні демони вилили на тебе шалений свій хміль, що за божевільні й мерзенні Женихи запалили весільний світич? О мати, зодягнена колись у золото й царський пурпур, а тепер брудна й виснажена й позбавлена своїх дітей; мов птахи, ув'язнені у клітці, ми не в силі знайти дорогу, щоб покинути це місто, яке було колись нашим, і бракує нам гарту, щоб тут лишитись, і ми, заплутавшись у багатьох помилках своїх, кружляємо навколо нього, мов блукаючі зірки!

— Мосьпане Никито, — сказав Бавдоліно, — мені казали, що ви, греки, любите собі побалакати і до того ж про все на світі, але я не думав, що аж настільки. Поки що питання в тім, як винести звідси свій зад. Я можу вивести тебе в безпечне місце в генуезькому кварталі, але ти мусиш підказати мені найкоротший і найбезпечніший шлях до Неоріону,[43] бо цей хрест на моїх грудях захищає мене, але не тебе: весь люд тут навколо втратив світоч розуму, і якщо мене побачать з полоненим греком, то подумують, що він цінна здобич, і можуть тебе у мене відібрати.

— Я знаю добрий шлях, але не вулицями, — сказав Никита, — і тобі доведеться покинути коня...

— Ну й нехай, — сказав Бавдоліно так безтурботно, що Никита аж здивувався, бо не знав, як дешево йому дістався той скакун.

Тоді Никита попрохав допомогти йому підвестися і, ведучи його за руку, крадькома підійшов до Пітливої колони. Він озирнувся навколо: по всьому просторі храму метушилися, мов мурахи, прочани, які були такі заклопотані нищенням усього навколо, що не звертали на них ніякої уваги. Він клякнув ззаду за колоною і встромив пальці в щілину, яка утворилася між нещільно пригнаними плитами підлоги.

— Допоможи мені, — сказав він Бавдолінові, — може, удвох дамо раду. — І справді, після недовгих їхніх зусиль плита піднялася, відкривши темний отвір. — Тут є сходинок, — сказав Никита, — я піду першим, бо знаю куди ступати. А потім засунеш за собою плиту.

— І що тоді? — спитав Бавдоліно.

— Тоді спустимося вниз, — мовив Никита, — і намацаємо нішу, в якій є смолоскипи і кремінь.

— Яке чудове це місто, Царгород, і скільки в ньому несподіванок, — примовляв Бавдоліно, сходячи гвинтовими сходами вниз. — Шкода, що ці плюгавці не залишать від нього каменя на камені.

— Ці плюгавці? — спитав Никита. — А хіба ти не один з них?

— Я? — здивувався Бавдоліно. — Я ні. Якщо ти натякаєш на цей одяг, то я його позичив. Коли вони вступили в місто, я вже був тут. То де ж ці смолоскипи?

— Не хвилюйся, ще кілька сходинок. Хто ти, як тебе звуть?

— Бавдоліно з Александрії, але не з тої, що в Єгипті, а з тої, яку тепер називають Кесарією — хоч, може, уже взагалі ніяк не називають, бо спалили її, як Царгород. Вона між Північними горами і морем, поблизу Медіолану, може, чув?

— Про Медіолан чув. Колись алеманський цар зруйнував його мури. А пізніше наш василевс дав медіоланцям грошей, щоб вони відбудували їх.

— Так ось, я був одним із людей алеманського імператора, заки він помер. Ти зустрічався з ним, коли майже п'ятнадцять років тому він перепливав через Пропонтиду.[44]

— Фрідріх Рудобородий. Великий і шляхетний державець, ласкавий і милостивий. Він не робив би того, що оці...

— Коли він здобував місто, то теж бував не надто ласкавим.

Нарешті вони досягли підніжжя сходів. Никита знайшов смолоскипи, вони пройшли довгим коридором, тримаючи їх високо над головою, і тоді Бавдоліно побачив саме черево Царгорода: під найбільшою у світі церквою невидимо простягалася ще одна базиліка — хаші колон губилися в темряві, виростаючи з води, мов дерева в лісі над озером. Ця базиліка, чи церква, була перевернута догори ногами, бо навіть світло, яке ледь торкалося капітелей, що зникали в затінку височенного склепіння, лилося не з вікон-розеток, ані не з вітражів, а із залитої водою підлоги, у якій відбивалося рухливе полум'я їхніх смолоскипів.

— Під містом повно цистерн, — сказав Никита. — Царгородські сади не є даром природи, а витвором умільців. Але бачиш, тепер вода ледве доходить нам до половини литки, бо майже всю використали для гасіння пожеж. Якщо завойовники знищать ще й акведуки, усі загинуть від спраги. Зазвичай тут не можна пройти пішки — потрібен човен.

— То цистерна ця простягається аж до порту?

— Ні, вона закінчується набагато раніше, але я знаю тунелі і сходи, які сполучають її з іншими цистернами та галереями, тому ми зможемо пройти під землею якщо не до самого Неоріону, то бодай до Просфоріону.[45] Проте, — мовив він стривожено, ніби лише в ту мить згадав про щось інше, — я не можу йти з тобою. Я покажу тобі дорогу, а потім мушу вернутися. Мені треба сховати в безпечному місці свою родину, яка чекає в хатині за церквою Святої Ірини. Розумієш, — немов вибачався він, — мій палац було зруйновано під час другої пожежі, у серпні...

— Мосьпане Никито, ти геть здурів. По-перше, ти примусив мене покинути коня й спуститися сюди, а я й без тебе міг спокійнісінько дістатися вулицями до Неоріону. По-друге, ти що, серйозно думаєш, що доберешся до своєї родини, уникнувши інших зарізяк, схожих на тих, з якими я тебе застав? А навіть якщо це тобі вдасться, що тоді робитимеш? Раніше чи пізніше хтось викурить вас звідти, а якщо хочеш забрати своїх і піти геть, то куди подасися?

— Я маю друзів у Селімбрії, — розгублено мовив Никита.

— Не знаю, де це, але щоб дістатися туди, тобі треба вибратися з міста. Послухай мене, з тебе твоєї сім'ї користі не буде ніякої. А от там, куди я тебе веду, ми зустрінемося з моїми друзями генуезцями, які в цьому місті на все мають вплив, які вміють торгуватися з сарацинами, з євреями, з ченцями, з імперською гвардією, з перськими купцями, а тепер і з латинськими прочанами. То хитрий люд, і коли скажеш їм, де твоя родина, завтра вони приведуть тобі її туди, де будемо ми — не знаю, яким чином, але вони таки це зроблять. І хоч вони зроблять це в будь-якому разі, заради мене, бо я їх давній друг, і з любові до Бога, та все ж генуезці є генуезці, тому ліпше буде, коли ти їм щось подаруєш. Відтак ми сидітимемо там, поки все не впокоїться — зазвичай місто грабують не довше ніж кілька днів, повір мені, я вже не одне розграбування бачив. А вже тоді — гайда у Селімбрію чи куди там захочеш.

Никита подякував, переконавшись у слушності цієї поради. А поки вони йшли, спитав у Бавдоліна, звідки той взявся в місті, якщо не належить до хрестоносних

прочан.

— Я приїхав, коли латиняни вже висадилися на тому березі, приїхав з іншими людьми... яких уже немає. Ми прибули з дуже далеких країв.

— Чому ви не покинули міста, поки був ще час?

Перед тим як відповісти, Бавдоліно завагався: "Бо... бо я мусив лишитися тут, щоб зрозуміти одну річ.

— І ти її зрозумів?

— На жаль, так, але тільки нині.

— Ще одне запитання. Навіщо ти завдаєш собі через мене стільки клопоту?

— А що інше мав би зробити добрий християнин? Але, по суті, ти маєш рацію. Я б міг звільнити тебе від тих розбишак і відпустити на всі чотири сторони, а натомість причепився до тебе, мов та п'явка. Бачиш, мосьпане Никито, я знаю, що ти — літописець історії, яким був також єпископ Оттон фон Фрайзинг. Але коли я знав владику Оттона, заки він помер, я був ще хлопчаком і не мав своєї історії, та й тоді мене більше цікавили бувальщини, почуті від інших. А тепер у мене вже є своя історія, проте я не тільки загубив усе те, що записував про своє минуле, але й коли намагаюся це пригадати, думки плутаються мені в голові. Річ не в тім, що я не пам'ятаю подій — я неспроможний надати їм сенсу. А після того, що сталося зі мною нині, мушу поговорити з кимось, інакше здурію.

— Що ж сталося з тобою нині? — спитав Никита, натужно бредучи по воді, — він був молодший від Бавдоліна, але життя вченого й придворного зробило його товстим, ледачим і млявим.

— Я убив людину. Того, хто п'ятнадцять років тому замордував мого названого батька, найкращого з королів, цісаря Фрідріха.

— Але ж Фрідріх втопився у Кілікії!

— Так всі думали. А насправді його вбили. Мосьпане Никито, ти бачив, як гнівно я розмахував мечем нині ввечері у Святій Софії, але знай, що досі я ніколи не пролив нічиєї крові. Я мирний чоловік. А цього разу мені довелось-таки пролити її, бо я був єдиний, хто міг вчинити справедливість.

— Розповіси мені про це. Але скажи, як сталося, що Провидіння привело тебе у Святу Софію, щоб врятувати мені життя?

— Коли прочани почали грабувати місто, я сховався в якомусь темному закутку. Звідти я вийшов годину тому, коли вже стемніло, і опинився неподалік від Іподрому. Мене майже збив з ніг натовп греків, які тікали з криками. Я відступив у браму напівспаленого будинку, щоб пропустити їх, а коли вони пробігли, я побачив, що їх переслідують прочани. Я зрозумів, що діється, і вмить у голові мені свінула одна істина: так, я латинянин, а не грек, але заки ці озвірілі латиняни це помітять, між мною і мертвим греком не буде жодної різниці. Але ж це неможливо, казав я собі, не може бути, щоб їм забаглося знищити найбільше місто християнського світу, коли воно вже в їхніх руках... Тоді я згадав, що в часи Годфруа Булонського, коли їхні предки зайняли Єрусалим і місто перейшло під їхню владу, вони повбивали всіх — жінок, дітей,

домашніх тварин, і дяка Небесам, що помилково не спалили ще й Святого Гробу. Нехай то були християни, які захопили місто невірних, але у своїх мандрах я не раз бачив, як християни перерізають одне одному горлянку через якесь дурне слово, і добре відомо, що вже багато років наші священики сваряться з вашими через ту дурню з Філіокве.[46] Та й зрештою, що тут казати, коли вояк захоплює місто, він забуває про будь-яку релігію.

— І що ж ти зробив тоді?

— Я вийшов з брами і пішов, притискаючись до мурів, аж поки не дістався Іподрому. А там я побачив, як в'яне і стає тяжкою матерією краса. Розумієш, відколи я потрапив до міста, іноді я ходив милуватися статуєю тієї дівчини, з точеними ногами, білосніжними руками й червоними вустами, її чудовою усмішкою, її незрівнянними грудьми, коли одяг її і волосся танцювали на вітрі, і дивлячись на неї здалека, я не вірив, що вона з бронзи, бо здавалась вона живою плоттю...

— Це статуя Єлени Троянської. Що ж з нею сталося?

— Упродовж кількох секунд я побачив, як колона, на якій вона стояла, зігнулася, немов дерево, зрубане при корені, і впала на землю у хмарищі пилу. Вона розвалилася на шматки, тіло залишилося там, а голова закотилася на кілька кроків від мене, і тільки тоді я усвідомив, якою великою була ця статуя. Голову неможливо було обійняти вобидвіруч, і вона дивилася на мене скося, мов людина, що лежить, з поземим носом і простопадними губами, які, даруй мені, були схожі на те, що мають жінки між ногами, а з очей її випала зіниця, тому здавалося, ніби вона раптом осліпла — Ісусе пресвятий, вона була схожа на цю!

Він відстрибнув назад, піднімаючи звідусіль бризки, бо смолоскип раптом освітив у воді кам'яну голову, на якій стояла колона; голова ця, з десять людських голів завбільшки, теж лежала на боці, напіврозтулені її уста були схожі на вульву, на голові замість кучерів вона мала силу-силенну змій, а лице вкривала смертельна блідота старої слонової кістки.

Никита усміхнувся:

— Вона лежить тут уже віками; це голови Медузи, які невідомо звідки взяли, і будівничі використали їх як цоколі для колон. Ти лякаєшся таких дурниць...

— Я не лякаюся. Це обличчя я вже бачив. Деінде.

Помітивши Бавдолінове хвилювання, Никита заговорив про інше:

— Ти розповідав, як повалили статую Єлени...

— Якби-то лиш її. Повалили усі, геть усі статуї між Іподромом і Форумом, принаймні всі ті, що зроблені з металу. Вони вилазили на них, прив'язували до шиї линви або ланцюги і тягли знизу двома-трьома парами волів. Я бачив, як падали статуї візничих, єгипетські фігури сфінкса, гіпопотама і крокодила, впала й величезна вовчиця з Ромулом і Ремом біля сосків, і статуя Геркулеса; статуя ця така велика, що її великий палець завбільшки з торс звичайної людини — я теж помітив це тільки тоді. А ще — той бронзовий обеліск з пласкорізьбами, зверху якого крихітна жіночка крутиться за вітром...

— Приятелька Вітру. Страшна руйнація. Деякі з них — твори поганських скульпторів, старші від самих римлян. Але чому, навіщо?

— Їх переплавляють. Коли грабують місто, найперше переплавляють все те, що не можна перевезти. Повсюди споруджують горнила, і можеш собі уявити, якими добрими печами є всі ці охоплені полум'ям будівлі. Зрештою, ти ж бачив, що робилося в церкві — а вони ж не можуть ходити всюди, хизуючись тим, що позабирали з ковчегів дароносиці з дисками. Тому все це відразу переплавляють. Розграбування міста, — пояснював Бавдоліно, немов добрий знавець справи, — це як винобрання — мусить бути розподіл праці: хто збирає виноград, хто перевозить у чанах сусло, хто готує їсти для збирачів, а хто привозить добре вино з попереднього року. Грабунок — це серйозна справа, принаймні якщо хочеш, щоб від міста не лишилося каменя на камені, як за моїх часів сталося з Медіоланом. А найкраще це роблять павійці — хто-хто, а вони добре знають, як можна стерти місто з лиця землі. А цим ще вчитися й вчитися — скидають статую, а тоді сідають на неї і напиваються, потім з'являється якийсь зух, тягнучи за коси дівчину і горлаючи, що вона незаймана, і всі вони гайда встромляти туди палець, щоб побачити, чи варто... Якщо грабувати як слід, то треба відразу обчистити все поспіль, дім за домом, а розваги відкласти на потім, інакше знайдуться хитріші, які заберуть найкраще. Але моєю проблемою було те, що подібному людові я просто не встигну пояснити, що я теж народився на землях Монферратської марки. Мені залишався один-єдиний вихід. Я принішк за рогом, аж поки у вуличці не з'явився вершник, він був уже такий п'яний, що геть не тямив, куди їде, і кінь віз його навмання. Я всього лиш смикнув його за ногу, і він упав. Я зняв з нього шолом і стукнув каменем по голові...

— Ти вбив його?

— Ні, то був якийсь крихкий камінь, він тільки знепритомнів. Я зібрався з духом, бо той почав блювати, вивергаючи з себе масу бузкового кольору, зняв з нього кольчугу, плащ, шолом, забрав зброю і коня, і гайда тікати кварталами, аж поки не дістався до воріт Святої Софії; тут я побачив, як вони в'їжджають туди мулами, переді мною пройшов гурт вояків, які виносили срібні канделябри з ланцюгами товщиною з передпліччя, балакаючи по-ломбардському. Побачивши цю розруху, цю ганьбу, це огидн^торжище, я втратив голову, бо ті, хто чинив усю цю руйнацію, були все ж таки людьми з моїх сторін, вірними синами Папи Римського...

Отак бесідуючи, з майже догорілими смолоскипами в руках, вони вийшли з цистерни у вже глупу ніч, а тоді пустельними завулками дісталися до вежі генуезців.

Вони постукали у двері, і хтось зійшов униз їм відчинити. Генуезці привітали їх з шорсткою сердечністю і дали підкріпитися. Бавдоліно, який, схоже, почував себе серед цих людей як удома, відразу представив їм Никиту. Один з них мовив: "Нема проблем, ми про все подбаємо, а тепер ідіть спати", і сказав він це так упевнено, що не тільки Бавдоліно, а й сам Никита спокійно проспав цілу ніч.

3. Бавдоліно пояснює Никиті, що він писав, коли був малий

Наступного ранку Бавдоліно зібрав найкмітливіших серед Генуезців — Певере,

Боямондо, Грілло і Тарабурло. Никита пояснив їм, де шукати його родину, і вони вирушили, запевняючи в успіхові справи. Никита попросив вина і налив кубок Бавдолінові:

— Може, тобі сподобається це вино із запахом смоли. Багато хто з латинян вважає його несмачним — від нього, мовляв, відгонить пліснявою.

Прийнявши Бавдолінові запевнення, що цей грецький трунок — його улюблений напій, Никита наготувався вислухати його історію.

Бавдоліно, здавалось, нетерпляче чекав змоги поговорити з кимось, немов прагнучи звільнитися від чогось, що він тримав у собі бозна-відколи.

— Ну ось, мосьпане Никито, — мовив він, розв'язуючи шкіряний мішечок, який висів у нього на шиї, і простягаючи йому пергамен. — Оце початок моєї історії.

Никита, який добре знав латинські літери, спробував розібрати щось, але нічого не зрозумів.

— Що це? — спитав він. — Я маю на увазі, якою мовою це написано?

— Яка це мова, я не знаю. Почнімо ось з чого, мосьпане Никито. Ти уявляєш собі приблизно, де є Іапіа, тобто Генуя, і Mediolanum, тобто Медіолан, Мілан, чи Майлянд, як кажуть тевтонці, германці, чи пак аїетапої, як ви їх називаєте. Так ось: посередині між цими двома містами течуть дві річки, Танаро і Борміда, а між ними лежить рівнина, де або панує така спека, що яйця можна смажити, розбивши їх на камінь, або все заслано імлою, а коли нема імли, падає сніг, а коли нема снігу, тріщить мороз, а коли нема морозу, то все одно холодно. Ось там я й народився, в окрузі під назвою Фраскета Марінкана, яка простяглася на болотах між двома річками. Там усе зовсім по-іншому, ніж на берегах Пропонтиди...

— Можу собі уявити.

— Але мені там подобалося. Там дихаєш на повні груди. Я чимало мандрував, мосьпане Никито, дійшов, здається, аж до Великої Індії...

— Точно не знаєш?

— Ні, не знаю добре, куди я дійшов; точно знаю, що там живуть рогаті люди, а ще люди з устами на животі. Довгі тижні я провів у безкраїх пустелях, на полях, які простягалися туди, куди не сягало око, і завжди почувався в'язнем чогось, що перевищувало силу моєї уяви. Натомість у моїх краях, коли йдеш лісами в тумані, тобі здається, ніби ти все ще в животі у матері, ти не боїшся нічого і відчуваєшся вільним. А навіть коли нема туману, коли йдеш і тобі хочеться пити, то просто зриваєш бурульку з дерева, а потім дихаєш на пальці, бо на них повно geloni...

— Чого-чого — що ж там таке смішне?

— Ні, я не мав на увазі gheloioi![47] Тут у вас навіть слова такого нема, то я мусів вжити своє. Це такі ранки, які утворюються тобі на пальцях і суглобах від великого холоду, вони сверблять, а коли чухаєш їх, то болять...

— Ти говориш про них так, немов тобі приємно це згадувати...

— Холод — це чудово.

— Кожен любить свій рідний край. Продовжуй.

— Гаразд, колись там жили римляни — римські римляни, які розмовляли латиною, а не ви, бо тепер ви теж себе римлянами називаєте, хоч розмовляєте грецькою, але ми вас зємо ромеями або ж Graeculi,[48] даруй мені на слові. Відтак імперія тих римлян зникла, у Римі залишився тільки папа, і в цілій Італії з'явилося чимало всякого люду, який балакав різними мовами. Люди у Фраскеті говорять однією говіркою, а в Тердоні — уже іншою. Подорожуючи з Фрідріхом по Італії, я чув дуже мелодійні говірки, порівняно з якими наша фраскетська балачка навіть мовою не здається, а лиш собачим гавкотом, але цими говірками ніхто не пише, бо пишуть ще латиною. Тож коли я базграв по цьому пергамені, то, певно, був першим, хто намагався писати так, як ми розмовляємо. Пізніше я став грамотним і навчився писати латиною.

— Але тут — що ти тут написав?

— Як бачиш, живучи серед учених людей, я навіть знав, який то був рік. Я писав у грудні року Божого 1155-го. Я не знав, скільки мені років, батько мій казав, що дванадцять, а мати твердила, що тринадцять — може, їй просто здавалося, що зусилля виховати мене у страху Божому тривали довше. Коли я писав це, мені точно вже завершило на чотирнадцять. Від квітня до грудня я навчився писати. Після того, як імператор взяв мене з собою, я з ревністю сів за науку, докладаючи до цього всяких зусиль за будь-яких обставин — у полі, під наметом, притулившись до муру зруйнованого будинку. Вправлявся переважно на табличках, рідше на пергамені. Я вже звикав жити, як Фрідріх, який ніколи не пробув на тому самому місці більше ніж кілька місяців, і то завжди лише взимку, а решту року проводив у дорозі, щовечора ночуючи деінде.

— Ну добре, але про що ж ти тут пишеш?

— На початку того року я ще жив з батьком і матір'ю, у нас було кілька корів і город. Один пустельник з тих країв навчив мене читати. Я блукав лісом і болотами, а що був я хлопець з уявою, то бачив єдинорогів і (так я всім казав) мені являвся в тумані сам святий Бавдоліно...

— Ніколи не чув про такого святого. Він справді тобі являвся?

— Це святий з наших країв, він був єпископом у Вілла дель Форо. А чи бачив я його, то зовсім інша справа. Мосьпане Никито, проблемою мого життя є те, що мені завжди плуталось те, що я бачив, і те, що хотів бачити...

— Не тільки з тобою таке буває...

— Так, але ось що зі мною завжди трапляється: варто мені сказати, що я бачив одне, або що я знайшов лист, в якому йдеться про друге (хоч, може, я сам його написав) — а інші немов тільки на це й чекали. Розумієш, мосьпане Никито, коли розповідаєш про щось, що тобі уявилося, а інші кажуть тобі, що все саме так і є, врешті ти й сам починаєш у це вірити. Й отак ходив я по Фраскеті, бачив у діброві святих та єдинорогів, а коли стрів цісаря, не знаючи, хто це, і заговорив до нього його мовою, то сказав, що святий Бавдоліно відкрив мені, що цісар здобуде Тердону. Я сказав це, щоб справити йому приємність, але він захотів, щоб я розповів це всім, а насамперед тердонським послам, і таким робом вони переконалися, що навіть святі проти них, і

саме тому він викупив мене в мого батька — не так тими кількома монетами, що їх він йому дав, як тим, що позбавив його рота, який треба було годувати. І це змінило моє життя.

— Ти став його слугою?

— Ні, сином. У ті часи Фрідріх ще не був батьком, і, гадаю, він полюбив мене, бо я говорив йому те, що інші з пошани до нього замовчували. Він ставився до мене так, ніби я був його дитиною, хвалив за перші написані закарлючки, за першу лічбу, яку я навчився робити на пальцях, за відомості, які я здобував про його батька і батька його батька... Іноді він звірявся мені, гадаючи, можливо, що я не розумію.

— Ти любив цього батька більше, ніж рідного, а чи тебе радше приваблювала його велич?

— Мосьпане Никито, до того часу я ніколи не замислювався над тим, чи люблю я свого батька Гальявда. Я лиш уважав, щоб триматися подалі від його стусанів і від його палиці, і це здавалося мені цілком нормальною річчю для сина. Тільки коли він помер, я усвідомив, що таки любив його. Не думаю, що до того часу я колись обнімав свого батька. Я радше біг поплакати в обіймах матері, але бідолашна жінка мусила дбати про всю нашу худобу і їй бракувало часу потішати мене. Фрідріх був гарної статури, лице мав наче кров з молоком, а не кольору дубленої шкіри, як у моїх земляків, волосся й борода його палали вогнем, руки він мав довгі, пальці — тонкі, нігті добре доглянуті, він був упевнений у собі й вселяв упевненість в інших, був веселий та рішучий і вселяв веселощі й рішучість в інших, був відважний і вселяв відвагу... Я був левеня, а він був лев. Він умів бути жорстоким, але до людей, яких любив, був дуже ласкавий. Я любив його. Він був першою людиною, яка прислухалася до того, що я казав.

— Ти був для нього голосом народу... Добрим є владар, який не тільки прислухається до придворних, але й намагається зрозуміти, що думають його підданці.

— Авжеж, але я вже не знав, хто я і де я. Відколи я зустрів імператора, імперське військо двічі, від квітня до вересня, перетнуло Італію — раз із Ломбардії до Рима і другий раз у протилежному напрямі, звивистим шляхом від Сполето до Анкони, а звідти — до Апулій, а тоді ще через Романію і далі до Верони, Тридента і Боцена,[49] аж врешті перевалило через гори і вернулося в Німеччину. Проживши сяк-так дванадцять років між двома річками, я потрапив у саме осердя світу.

— Так тобі здавалося.

— Знаю, мосьпане Никито, що осердям світу є ви, але світ ширший від вашої імперії, а є ще Крайземна Туле і країна гібернійців. Звісно, супроти Царгорода Рим — це купа руїн, а Париж — заболочене село, але й там іноді дещо діється, і на світі є просторі краї, де не розмовляють грекою, а ще є народ, який, виражаючи згоду, каже: "ок".

— Ок?

— Ок.[50]

— Дивно. Але продовжуй.

— Продовжую. Я обдивився цілу Італію, побував у нових місцях, бачив різні

обличчя, одержу, якої ніколи раніше не бачив, адамашки, гаптування, золочені плащі, мечі, зброю, день за днем чув звуки, які мені важко було відтворити. Лиш невиразно пам'ятаю, як у Павії Фрідріх одержав залізну корону короля Італії, а тоді пригадую, як ми йшли в так звану Italia citerior,[51] а далі — вздовж паломницького шляху via Francigena,[52] ледь згадую зустріч цісаря з папою Адріаном у Сутрі,[53] коронування у Римі...

— То цей твій василевс, чи цісар, як ви його називаєте, був коронований у Павії чи в Римі? І чому в Італії, якщо він є василевсом алеманів?

— Не поспішай перед батька в пекло, мосьпане Никито, у нас, латинян, не все так легко, як у вас, ромеїв. У вас хтось виколує очі теперішньому василевсу, сам стає василевсом, усі з цим погоджуються, і навіть патріярх Царгородський робить те, що йому каже василевс, інакше василевс і йому очі виколе...

— Не перебільшуй.

— Я перебільшую? Коли я приїхав сюди, мені відразу пояснили, що василевс Алексій III зійшов на трон, бо осліпив законного василевса, свого брата Ісаака.

— А хіба у вас жоден король не усував попереднього, щоб забрати в нього трон?

— Так, але він убивав його під час битви або ж отрутою чи кинджалом.

— Бачите, ви варвари, не вмієте вигадати менш жорстокий спосіб вирішувати державні справи. Зрештою, Ісаак був братом Алексія, а брата вбивати не можна.

— Розумію, то був чин милосердя. У нас усе не так. Цісар латинян, який ще з часів Карла Великого сам не є латинянином, але є спадкоємцем римських цезарів, себто тих, які правили в Римі, а не в Царгороді. Проте, щоб була певність, що він справді їхній спадкоємець, його мусить коронувати папа, бо закон Христа скасував закон фальшивих і брехливих богів. А щоб його коронував папа, цісаря ще мусять визнати міста Італії, кожне з яких до певної міри саме собі пан, а отже, він має бути коронований як король Італії — звичайно, тільки в тому разі, якщо його оберуть тевтонські князі. Зрозуміло?

Никита вже давно зрозумів, що у латинян, хоч вони й варвари, усе дуже складно: нічого не тямлячи в тонкощах і відтінках, якщо йдеться про богословські питання, в якомусь питанні з права вони мудрують на всякі способи, аж голова пухне. І тому коли візантійські ромеї століттями провадили плідні собори, щоб дати визначення природі Нашого Господа, але не ставили під сумнів владу, успадковану прямо від Константина, західні люди полишили богослов'я римським священикам і гайнували час, отруюючи одне одного й обмінюючись ударами сокирою, щоб з'ясувати, чи мають вони ще імператора і хто саме ним є, і попри все це істинного імператора у них так більше ніколи й не було.

— Отже, Фрідріхові потрібно було, щоб його коронували в Римі. То, мабуть, була урочиста церемонія...

— До певної міри. По-перше, тому, що порівняно зі Святою Софією собор Святого Петра в Римі — це просто халупа, до того ж кривобока. По-друге, тому, що становище в Римі було досить неясне; у той час папа окопався поблизу Святого Петра, у своєму замку, а римляни заволоділи містом по той бік річки. По-третє, незрозуміло було, чи це

папа робить на злість цісареві, а чи цісар — папі.

— У якому розумінні?

— У тому розумінні, що я чув, як придворні вельможі і єпископи лютували через те, що папа чинить зневагу імператорові. Коронація мала відбутися в неділю, а влаштували її в суботу, імператора належить помазувати при головному вівтарі, а натомість його помазали при бічному, і не по голові, як це було колись, а між плечем і лопаткою, і не миром, а елеєм для катехуменів[54] — ти, можливо, не розумієш різниці, та й я не розумів її тоді, але при дворі всі тоді ходили похмурі, як ніч. Я сподівався, що Фрідріх теж розлютиться, як тигр, а натомість він ставився до папи вкрай поштиво, і темнішим темної ночі виглядав радше папа, немов уклав не вигідну угоду. Я прямо спитав у Фрідріха, чому його барони нарікають, а він ні, і він відповів мені, що треба розуміти значення літургійних символів, де якась абидешиця може все змінити. Йому треба було, щоб коронація відбулася і щоб його коронував папа, але вона не повинна бути надто урочистою, інакше це означало б, що він є імператором лише з ласки папи, а натомість він був ним з волі германських вельмож. Я сказав йому, що він хитрий, мов лис, бо то було так, немов він казав: май на увазі, папо, ти тут виконуєш тільки роль нотаря, а угоду з Отцем Небесним я вже підписав сам. Він засміявся, даючи мені потиличника, і сказав: молодчина, відразу знаходиш влучний вислів. Тоді спитав, що я робив у Римі в ті дні, бо він був такий заклопотаний церемоніями, що втратив мене з поля зору. Я бачив, що за церемонії ви тут влаштовуєте, відказав я. Бо римлянам — я маю на увазі мешканців Рима — не сподобалася затія з коронацією у соборі Святого Петра, і римський сенат, який прагнув показати свою вищість над понтифіком, хотів коронувати Фрідріха на Капітолії. Натомість Фрідріх відмовився, бо коли потім він скаже, що його коронував народ, тоді не тільки германські князі, але й французькі та англійські королі можуть сказати: що то за помазання таке, освячене простолюдом, а якщо ж він скаже, що його помазав папа, усі сприймуть це серйозно. Але все було ще складніше, і я зрозумів це тільки згодом. Германські князі віднедавна почали говорити про *translatio imperii*,[55] тобто, так би мовити, про те, що спадщина римських цезарів перейшла до них. То якщо тепер Фрідріх коронував папа, то це означало, що таке його право визнав також намісник Христа на землі, який міг жити навіть, скажімо, в Едесі чи в Регенсбурзі. Але якби його коронував *senatus populusque romanus*,[56] це означало б, що імперія далі там, де була, і ніякого *translatio* не сталося. І він пошився б у дурні, як казав батько мій Гальявдо. Звісно, на це цісар погодитися не міг. Ось чому, поки тривав великий коронаційний бенкет, розлючені римляни переправилися через Тибр і вбили не лише кількох святих отців, що було справою буденною, але й двох чи трьох імперських достойників. Фрідріх оскаженів від гніву, перервав бенкет і звелів усіх їх вколошкати, після чого у Тибрі було більше трупів, ніж риби, і наприкінці дня римляни зрозуміли, хто тут господар, але, звісно, святкування дещо не вдалося. Звідси неприязнь Фрідріха до міст поцейбічної Італії, і саме тому, коли наприкінці липня він підійшов до Сполето, вимагаючи, щоб йому оплатили перебування в цьому місті, а мешканці Сполето почали щось там крутити, Фрідріх ще більше розсердився, ніж у

Римі, і влаштував таку різанину, що теперішня супроти неї може здатися іграшкою. Маєш зрозуміти, мосьпане Никито, що цісар мусить поводитися як цісар, не звертаючи уваги на сентименти. За ті місяці я чимало чого навчився; після Сполето була зустріч з візантійськими послами в Анконі, а тоді — повернення в *Italia ulterior*, [57] аж до схилів Альп, що їх Оттон називав Піренеями, і це вперше я бачив гірські вершини, вкриті снігом. А тим часом, день за днем канонік Рагевін втаємничував мене у мистецтво писання.

— Нелегке втаємничення для молодого хлопця...

— Та ні, зовсім не важке. Щоправда, коли я не розумів чогось, канонік Рагевін давав мені добрячого щигля, але після штовханів мого батька мені було від того ні тепло, ні холодно. Але всі інші ловили кожне слово з моїх уст. Адже імператор представив мене як того, хто бачив святих, тому якщо мені забаглося сказати, що я бачив сирену в морі, усі в це вірили і казали мені: ай-яй-яй, який молодець...

— Це, мабуть, навчило тебе добре зважувати слова.

— Навпаки, це навчило мене зовсім їх не зважувати. Все одно, думав я, що б я не сказав, це правда, бо це сказав я... Коли ми йшли на Рим, один священник на ймення Коррадо повів мені про дива того міста: про сім механічних бовванів на Капітолії, які зображають дні тижня, і кожен з них дзвіночком оголошує, коли в якійсь провінції імперії вибухає повстання, про бронзові статуї, які самі рухаються, чи про палац, повний зачарованих дзеркал... Відтак ми прибули до Рима, а в той день, коли була різанина на Тибрі, я взяв ноги в руки і подався блукати містом. Ходив собі та й ходив, але бачив тільки отари овець між старовинними руїнами, а під портиками — простолюдців, які говорили мовою юдеїв і продавали рибу, але щодо *mirabilia* [58] — то жодного я там не бачив, ну жоднісінького, крім хіба що кінної статуї на Капітолії, та й вона здалася мені так собі. То коли я повернувся і всі мене питали, що я там бачив, хіба міг я їм сказати, що в Римі є лише вівці поміж руїнами й руїни поміж вівцями? Мені б нізащо не повірили. От я й розповідав про *mirabilia*, про які сам чув, ну і додав ще кілька від себе — приміром, що в Латеранському палаці я бачив золотий релікварій, оздоблений діамантами, а всередині був пупок і крайня плоть Нашого Господа. Усі ловили кожне слово з моїх уст і казали: шкода, що у той день ми мусили спроваджувати на той світ римлян і не бачили всіх цих див. І впродовж багатьох років я не раз чув, як оповідають байки про дива Рима-міста — і в Германії, і в Бургундії, і навіть тут — і все це вийшло з моїх уст.

Тим часом вернулися генуезці, перевдягнені ченцями, дзвонячи у дзвіночки і ведучи за собою вервечку якихсь істот, загорнутих у брудні, колись білі плахти, які прикривали їх разом з обличчям. То була вагітна дружина Никити з наймолодшим сином на руках та інші його сини й доньки, прегарні дівчата, кілька родичів і жменька слуг. Генуезці перевели їх через місто як гурт прокажених, і навіть прочани широко розступалися, даючи їм дорогу.

— Невже вони вам повірили? — спитав, сміючись, Бавдоліно. — Прокажені як прокажені, але ви навіть у цій одежі не схожі на ченців!

— Даруйте на слові, але прочани — це зграя йолопів, — сказав Тарабурло. — Зрештою, ми тут уже давно, тому потрібну дешифру грецької теж вивчили. Ми всі разом повторяли впівголоса *kyrieleyson pighé pighé*,^[59] наче літанію, і вони відступали вбік, і хто хрестився, хто показував різки, щоб уберегтися від вроків, а хто з тією ж метою хапався за причинне місце.

Один зі слуг приніс Никиті шкатулу, і Никита відійшов у глиб кімнати, щоб відчинити її. Він повернувся з кількома золотими монетами для господарів дому, які аж стелилися у подяках, запевняючи, що до самого його від'їзду господарем тут буде він. Численну фамілію розмістили по сусідніх будинках у бруднах провулках, де жодному латинянину не спало б на гадку шукати поживи.

Цілком задоволений, Никита покликав Певере, який виглядав найголовнішим з господарів, і заявив, що хоч він змушений ховатися, але це для нього не причина відмовлятися від своїх звичних насолод. Місто палало, але в порт і далі прибували купецькі кораблі та судна рибалок, яким доводилося стояти у Золотому Розі, бо змоги вивантажити товар на склади не було. Хто мав гроші, міг дешево купити все потрібне для зручного життя. Щодо куховарства на рівні, то між його тільки-но врятованими родичами був його шуряк Теофіл, чудовий кухар; треба було тільки спитати в нього, які продукти йому потрібні. І десь пополудні Никита зміг запросити свого господаря на обід, гідний логотета. Подали жирне козеня, фаршироване часником, цибулею й порами, під соусом з маринованої риби.

— Понад двісті років тому, — мовив Никита, — до Царгорода прибув як посол вашого короля Оттона один ваш єпископ, Лютпранд, якого прийняв василевс Никифор. Була то не вельми приємна зустріч, і згодом ми дізналися, що у своєму звіті про подорож Лютпранд описав нас, римлян, як брудних, грубих, нечемних, одягнених у поношений одяг людей. Він терпіти не міг смоляного вина, і йому здавалося, ніби всі наші страви потопають у жирі. Лиш про одну-єдину річ говорив він із захватом — про оцю-ось страву.

Бавдолінові козеня вельми припало до смаку, а потім він став далі відповідати на запитання Никити.

— Отже, живучи при війську, ти навчився писати. А читати ти вже вмів.

— Авжеж, але писати важче. Ще й латиною. Бо коли цісар хотів послати своїх вояків до дідькової матері, він робив це по-алеманському, але коли писав папі чи своєму братові у перших Язомірготту, то це мусило бути латиною, як і будь-який документ канцелярії. Перші літери далися мені важко, я переписував слова і фрази, значення яких не розумів, але загалом наприкінці того року я таки навчився писати. Та Рагевін ще не встиг тоді навчити мене граматики. Я навчився переписувати, але не вмів висловлюватися сам. Ось чому я написав це говіркою Фраскети. Та й зрештою, хіба це справді була фраскетська говірка? У мене в голові перемішалися згадки про інші говірки, які я чув довкола себе — наріччя Асті, Павії, Мілана, Генуї, мешканці яких іноді зовсім не розуміли один одного. А потім ми збудували в тих краях місто, люди зійшлися туди звідусіль, і, споруджуючи вежу, вони знайшли спільну мову. Гадаю, до

певної міри то була мова, яку вигадав я.

— Ти став номотетом,[60] — мовив Никита.

— Не знаю, що це значить, але, може, й так. У кожному разі, наступні аркуші були списані вже досить пристойною латиною. Я був тоді вже у Регенсбурзі, у спокійній обителі під опікою єпископа Оттона, і в тому супокії перегорнув силу-силенну аркушів... Я вчився. Ти, певно, помітив, що пергамен погано очищений, ще видно подекуди літери, які були на ньому раніше. Я був справжнісінький пройдисвіт, бо обікрыв своїх учителів і потім цілі дві ночі вишкрывував літери, вважаючи їх якимись давніми письменами, щоб мати місце, де писати. У наступні дні єпископ Оттон упав у розпач, бо не міг знайти першої версії своєї "*Chronica sive Historia de duabus civitatibus*",[61] яку він писав ось уже понад десять літ, і звинувачував бідолаху Рагевіна, що той загубив її під час якоїсь подорожі. Два роки по тому він врешті зібрався переписати її, я був йому писарем і ніколи не наважився зізнатися, що це я зішкрывав першу версію його "Хроніки". Як бачиш, є правда на світі, бо й я теж потім загубив свою хроніку, але так і не відважився переписати її. Але знаю, що, переписуючи "Хроніку", Оттон дещо змінював...

— У якому розумінні?

— Коли читаєш "Хроніку" владики Оттона, яка описує історію світу, бачиш, що він, так би мовити, не був доброї думки про світ і про нас, людей. Можливо, на початках світ був добрим, а потім дедалі гіршав, одне слово, *mundus senescit*, світ старіється, ми прямуємо до кінця... Але саме в той рік, коли Оттон знов узявся за "Хроніку", імператор попросив прославити також його діла, й Оттон почав писати "*Gesta Friderici*",[62] яких так і не скінчив, бо помер трохи пізніше, як рік по тому, і продовжив їх Рагевін. А неможливо розповідати про подвиги свого володаря без переконаності в тому, що з його зшестям на трон почалася нова доба, тобто що то буде *historia iucundá*...[63]

— Можна писати історію своїх імператорів, не відмовляючись від суворих суджень, пояснюючи, як і чому вони прямують до своєї згуби...

— Може, ти так і робиш, мосьпане Никито, а Оттон так не робив, і я просто розповідаю тобі, як усе було. І так той святий чоловік, з одного боку, заново писав "Хроніку", де у світі все погано, а з другого — "*Gesta*", де світ ставав дедалі кращим. Ти скажеш, що він суперечив сам собі. Якби лиш це. Річ у тім, що я підозрюю, що в першій версії "Хроніки" світ виглядав ще гірше, і щоб не надто суперечити собі, Оттон, переписуючи "Хроніку", став поблажливішим до нас, нещасних людей. А до цього призвів я, вишкрывавши першу версію. Можливо, якби залишилася тільки перша версія, Оттон не мав би відваги братися за "*Gesta*", а що саме завдяки цьому творові завтра знатимуть, що Фрідріх робив, а чого не робив, то якби я не вишкрив першої версії "Хроніки", то врешті могло б виявитися, що Фрідріх зовсім не робив усього того, що він, як ми вважаємо, зробив.

— Ти, — казав Никита, — мов той критянин-брехун, переконуєш мене, що ти несосвітений брехун, і хочеш, щоб я тобі повірив. Хочеш, щоб я повірив, ніби ти розповідаєш побрехеньки всім, крім мене. За стільки років при дворі імператорів я

навчився виплутуватися з пасток, розставлених ще хитрішими майстрами брехні, ніж ти... Як ти сам зізнався, ти вже й сам не знаєш, хто ти, і, може, саме тому, що наплів забагато побрехеньок навіть собі самому. І просиш мене вибудувати тобі історію, якої сам ти сформувавши не спроможний. Але я не брехун, як ти. Віддавна я вивчаю оповіді інших, щоб видобути з них істину. Може, ти хочеш отримати історію, що розгрішила б тебе від убивства того чоловіка, якому ти хотів помститися за смерть твого Фрідріха. Крок за кроком ти снуєш історію своєї любові до цісаря, щоб потім було зрозуміло, чому ти вважав своїм обов'язком помститися за нього. Якщо його, таки вбили, і якщо його вбив той, кого вбив потім ти.

Тоді Никита виглянув надвір.

— Полум'я доходить до Акрополя, — мовив він.

— Я приношу містам нещастя.

— Маєш себе за всемогутнього. Це гріх гордині.

— Ні, це хіба що визнання упослідженості. Ціле моє життя так було — варто мені тільки наблизитися до міста, як його знищують. Я народився в краях, де були тільки селища й подекуди невеличкі замки; я чув, як мандрівні купці оспівують красощі *urbis Mediolani*, [64] але що таке місто, не знав, я навіть у Тердоні не бував, лиш бачив здалеку її вежі, і вважав, що Асті та Павія розташовані на межі Земного Раю. Але пізніше всі міста, які я пізнав, або ось-ось мали бути знищені, або вже були спалені дощенту: Тердона, Сполето, Крема, Мілан, Лоді, Іконій, а відтак — Пндапецім. Так стається і з цим містом. Може, я — як би сказали ви, греки, — поліокласт, [65] який накликає на міста біду?

— Не треба так карати себе.

— Твоя правда. Принаймні одне місто — моє місто — я врятував своєю брехнею. Вважаєш, що одного разу досить, щоб не вважати, ніби в мене лихе око?

— Це означає, що ніщо не є наперед визначене.

Бавдоліно трохи помовчав. Тоді обернувся й подивився на те, що було колись Царгородом.

— Я все одно почуваюся винним. Усе це коять венеційці, фламандці, а насамперед лицарі з Шампані та Блуа, з Труа, з Орлеана, з Суасона, не кажучи вже про моїх земляків-монферратців. Я б волів, щоб це місто знищили турки.

— Турки ніколи б такого не зробили, — мовив Никита. — Ми з ними в чудових стосунках. Саме християн нам треба було стерегтися. Та, можливо, вас послала рука Божа, щоб покарати нас за наші гріхи.

— *Gesta Dei per Francos*, [66] — мовив Бавдоліно.

4. Бавдоліно розмовляє з імператором і закохується в імператрицю

Пополудні Бавдоліно повернувся до своєї розповіді, яка тепер пішла швидше, і Никита вирішив більше його не перебивати. Він чекав, аж той скінчить розповідати про своє дитинство і дійде до суті. Та він не розумів, що на той час Бавдоліно ще сам не дійшов до суті — він якраз для того й розповідав, щоб дійти до неї.

Опіку над Бавдоліном Фрідріх доручив єпископові Оттону і його помічникові

канонікові Рагевіну. Оттон, який походив з великої родини Бабенбергів, доводився імператорові дядьком по матері, хоч був зaledве на десять років старший від нього. Надзвичайно вчений чоловік, у Парижі він був учнем великого Абеяра, а відтак став ченцем-цистерціанцем. Ще в дуже молодому віці його возвели до гідності єпископа Фрайзинзького. Не те, щоб він мав якісь особливі обов'язки щодо цього шляхетного міста, але, пояснював Бавдоліно Никиті, у західному християнському світі паростки шляхетних родин призначалися єпископами того чи того місця, але не мусили справді там жити — досить було, що вони користувалися прибутками від своєї посади.

Оттонові не було ще й п'ятдесяти років, але здавалось, ніби йому всі сто: він увесь час покашлював, через день слабував то на стегно, то на плече, мав каміння в нирках, а очі йому весь час закидали, бо він багато читав та писав — і при сонячному світлі, і при світлі свічки. Він був напрочуд дратівливий, як це буває з подагриками, а вперше розмовляючи з Бавдоліном, майже гарчав:

— Ти здобув серце цісаря, наплівши йому купу побрехеньок, хіба не так?

— Учителю, присягаюсь, це не так, — заперечив Бавдоліно.

А Оттон йому:

— От, власне, коли брехун щось заперечує, він насправді це підтверджує. Ходи зі мною. Навчу тебе того, що знаю.

А це свідчить про те, що насправді Оттон був надзвичайно добра душа й відразу полюбив Бавдоліна, бо бачив, що той швидко все схоплює і спроможний зберегти в пам'яті все, що чує. Але він помітив, що Бавдоліно голосно переповідав не лише те, чого навчився, але й свої власні вигадки.

— Бавдоліно, — казав він йому, — ти природжений брехун.

— Чому ви так кажете, учителю?

— Бо це правда. Але не думай, ніби я тобі докоряю. Якщо хочеш стати вченим чоловіком, а може, навіть писати колись Історії, мусиш вміти брехати і вигадувати байки, інакше Історія твоя буде дуже нудною. Та мусиш знати в цьому міру. Світ засуджує брехунів, які тільки й знають, що брехати, до того ж про речі ниці, і винагороджує поетів, які брешуть лиш про речі високі.

Бавдоліно черпав користь із цієї науки, і оскільки сам був брехуном, то поступово став краще розуміти свого вчителя, коли той суперечив сам собі, переходячи від "*Chronica sive Historia de duabus civitatibus*" до "*Gesta Friderici*". І він збагнув, що, прагнучи стати досконалим брехуном, він мусить вислуховувати й те, що кажуть інші, щоб зрозуміти, яким чином одна людина може переконати другу щодо того чи того питання. Приміром, він не раз прислухався до розмов між цісарем і Оттоном стосовно ломбардських міст.

— Та хіба можна бути такими варварами? Недаремно їхні королі носили колись залізну корону! — обурювався Фрідріх. — Хіба ніхто ніколи не навчив їх, що імператора треба шанувати? Бавдоліно, ти це усвідомлюєш? Вони присвоїли собі мої *regalia*!

— Що ж то таке, ці реґальйолі, мій добрий отче?

Усі засміялися, а найбільше Оттон, бо він, знавець доброї латини давніх часів,

згадав, що слово *regaliolus* означає пташку.

— *Regalia, regalia, iura regalia*, Бавдоліно, дубова твоя голово! — вигукнув Фрідріх.
— Це права, які належать мені, — приміром, право призначати радців, збирати податок з громадських доріг, з ринків, з судноплавних річок, а також право карбувати монети, а ще... ще... і що ще, Райнальде?

— ... прибутки від штрафів і пені, від присвоєння майна, яке не має законних спадкоємців, чи від конфіскації через злочинні дії або через кровозмісний шлюб, паї в прибутках з копалень, рудників і ставків, відсоток від скарбів, знайдених у громадських місцях, — перелічував Райнальд з Дасселя, якого невдовзі буде призначено канцлером, тобто другою особою в імперії.

— Ну от. І ці міста захопили всі мої права. Вони що, не розуміють, що є справедливе й слушне? Який диявол так затуманив їм мізки?

— Небоже і цісарю мій, — втрутився Оттон, — ти собі гадаєш, що Мілан, Павія чи Генуя — це те ж саме, що Ульм або Аугсбург. Міста Германії виникли з волі короля, тому вони з самого початку ототожнювали себе з ним. З цими ж містами все по-іншому. Вони виникли, коли германські цісарі були заклопотані іншими справами, і зростали, скориставшись відсутністю над ними володаря. Коли ти хочеш нав'язати їм подесту,[67] вони сприймають цю *potestatis insolentiam*[68] як нестерпне ярмо й самі вибирають собі консулів, які ними керують.

— А хіба їм не хочеться забезпечити собі захист володаря і бути причетними до гідності й слави імперії?

— Їм цього дуже хочеться, і вони нізащо в світі не відмовилися б від цього привілею, інакше впадуть жертвою якогось іншого монарха — візантійського імператора чи єгипетського султана. Та лиш за умови, що володар буде триматися здалека. Ти живеш в оточенні своїх вельмож і, мабуть, не усвідомлюєш, що в містах цих панують зовсім інші стосунки. Вони не визнають твоїх васалів володарями полів і лісів, бо поля й ліси теж належать містам — крім, можливо, земель марки Монферрато і деяких інших. Май на увазі, у містах керують і верховодять, іноді навіть здобуваючи лицарські титули, молоді ремісники, яких навіть на поріг би не пустили у твій двір...

— Отже, світ перевернувся з ніг на голову! — заволав імператор.

— Добрий мій отче, — підніс тоді палець Бавдоліно, — але ж ти ставишся до мене як до члена твоєї родини, хоча ще вчора я спав на соломі. То як це розуміти?

— А розуміти це треба так, що коли я захочу, то зроблю тебе навіть дукою, бо я — імператор і своїм повелінням можу зробити вельможею будь-кого. Але це не значить, що будь-хто може стати вельможею з власної волі! Хіба вони не розуміють, що коли світ стане на голову, то й вони покотяться до своєї згуби?

— Схоже, ти не маєш рації, Фрідріху, — втрутився Оттон. — Ці міста, з їхнім самоврядуванням, уже стали осередками багатства, туди звідусіль з'їжджаються купці, а їхні мурі гарніші й міцніші від мурів багатьох замків.

— На чиєму ти боці, дядьку? — загорлав імператор.

— На твоєму, мій цісарський небоже, але саме тому моїм обов'язком є допомогти

тобі зрозуміти, у чому полягає сила твого супротивника. Якщо ти вперто вимагатимеш у них чогось, чого вони тобі дати не хочуть, то витратиш решту свого життя на облогу і здобуття цих міст, а тоді побачиш, як через кілька місяців вони воскресають ще пишнішими, ніж були, і тобі знову доведеться переходити через Альпи й знов підкоряти їх собі. Натомість твоє призначення імператора полягає в іншому.

— У чому ж полягає моє призначення імператора?

— Фрідріху, у своїй "Хроніці", — котра якимсь непоясненим чином кудись зникла і мені доведеться переписати її, хай скарає Бог каноніка Рагевіна, який, безперечно, провинний у цій втраті, — я писав, що колись давно, коли верховним понтифіком був Євгеній III, до нього з місією від вірмен приїздив сирійський єпископ Габали, який розповів йому, що на Крайньому Сході, на землях поблизу Земного Раю процвітає царство царя-жерця, якого звать Presbyter Johannes, тобто Пресвітер Йоан, і це християнський цар, хоча й послідовник ересі Несторія, а предками його були ті самі Волхви, теж водночас царі й жерці, носії старовинної мудрості, які приходили поклонитися Дитятку кусові.

— А що маю я, імператор Священної Римської імперії, до цього Пресвітера Йоана, хай збереже йому Господь царство та священство в тім його краю у дідька на рогах, де він царює над своїми маврами?

— Бачиш, славетний мій небоже, ти називаєш їх "маврами" і мислиш так, як мислять інші християнські монархи, які виснажують свої сили в обороні Єрусалима; справа це побожна, не заперечую, але лиши її французькому королю, бо франки і так уже верховодять в Єрусалимі. Так-от, призначення християнського світу і будь-якої імперії, яка хоче називатися Священною і Римською, треба шукати по той бік земель маврів. А по той бік Єрусалима і країв невірних лежить християнське царство. Імператор, який зуміє об'єднати обидва царства, те далеке і своє, перетворить володіння невірних і саму Візантійську імперію на два забуті острови, які загубляться у великому морі його слави!

— Байки, любий дядьку. Тримаймося реальності, якщо твоя ласка. Повернімось до тих італійських міст. Поясни мені, любий дядьку, одну річ: якщо становище їхнє таке сильне, чому деякі з них вступають у союз зі мною проти інших, а не всі разом проти мене?

— Принаймні так було досі, — обережно зауважив Райнальд.

— Повторюю, — пояснював Оттон, — вони не хочуть відмовлятися від свого статусу підданців імперії. Саме тому вони просять допомоги у тебе, коли якесь інше місто пригнічує їх, як це є з Міланом та Лоді.

— Але якщо бути містом так вигідно, чому кожне місто тільки й шукає нагоди, щоб притиснути сусіднє, немов хоче забрати його терени і стати королівством?

Тут втрутився Бавдоліно, як досвідчений знавець місцевих обставин:

— Отче мій, річ у тім, що не тільки міста, але й селища по той бік Альп мають за найбільшу втіху, якщо можуть надерти ду... ой!.. — (щипання теж належало до виховних методів Оттона), — тобто одне намагається зігнути в сук інше. Так воно вже є

в наших краях. Вони можуть ненавидіти чужинців, але понад усе ненавидять сусідів. А якщо чужинці допомагають нам нашкодити сусідові, ми їм вельми раді.

— Але чому?

— Бо люди загалом лихі, казав мені мій батько, а мешканці Асті ще гірші від Барбаросси, себто від Рудобородого.

— І кого ж то вони звуть Рудобородим? — лютував імператор Фрідріх.

— Тебе, мій отче, саме так там тебе називають — зрештою, я не бачу в цьому нічого поганого, бо борода твоя й справді руда, і тобі вона дуже пасує. А якби вони твердили, що борода в тебе мідного кольору, тобі б сподобалось, якби тебе звали Міднобородим? Я б любив і шанував тебе так само, навіть якби борода твоя була чорна, а що вона в тебе таки руда, не бачу, чому б тобі химерити, якщо тебе називають Барбаросою. Ти так розлютувався через ту бороду, а я лиш хотів тобі сказати, що можеш не хвилюватися — вони ніколи не об'єднаються проти тебе. Вони бояться, що коли візьмуть над тобою гору, одне з них стане сильнішим від інших. Тоді вже краще, щоб був ти. Якщо тільки не змушуватимеш їх платити за це занадто дорогу ціну.

— Не вір усьому тому, що каже тобі Бавдоліно, — усміхався Оттон. — Цей хлопець — природжений брехун.

— Ні, мосьпане, — відповів Фрідріх, — про те, що стосується Італії, він завше каже вельми слушні речі. Приміром, тепер він підказує нам, що дати собі раду з італійськими містами можна лише в тому разі, якщо щосили підживляти розбрат між ними. Але ніколи невідомо, хто з тобою, а хто — проти тебе!

— Якщо Бавдоліно наш каже правду, — осміхнувся Райнальд з Дасселя, — не від тебе залежить, з тобою вони чи проти тебе, а від того, якому місту вони хочуть допекти в той момент.

Бавдоліно трохи шкодував, що Фрідріх, такий славний, величний і могутній, не вміє дивитися на речі очима своїх підданців. Адже на італійському півострові він бував більше часу, ніж на своїх землях. Він, казав собі Бавдоліно, любить наш люд і не розуміє, чому той його зраджує. Може, саме тому він дає нам перцю, мов ревливий чоловік.

Але протягом декількох місяців після повернення Бавдоліно рідко мав нагоду бачити Фрідріха, який готував зібрання сейму в Регенсбурзі, а потім у Вормсі. Фрідріх мусив задобрити двох своїх дуже небезпечних родичів — Генріха Лева, якому він врешті віддав герцогство Баварське, та Генріха Язомірготта, для якого він навіть придумав герцогство Австрійське. Ранньої весни наступного року Оттон заявив Бавдолінові, що в червні всі вони вирушають до Гербіполіса,[69] де Фрідріх має щасливо взяти шлюб. Імператор був уже раз одружений, але розлучився з дружиною кілька років тому, а тепер мав пошлюбити Беатрису Бургундську, яка приносила йому в посаг ціле це графство, аж до Провансу. Посаг цей спонукав Оттона з Рагевіном думати, що то шлюб з розрахунку, та й Бавдоліно, подбавши про новий одяг для себе, як годиться для такої щасливої okazji, готувався побачити свого названого батька попід руку з підстаркуватою бургундською дівцею, яка більше спокушала дібрами своїх предків,

ніж своєю власною вродою.

— Широ зізнаюсь — я ревнував, — казав Бавдоліно Никиті. — Фактично, тільки недавно я знайшов названого батька, а тут мачуха от-от мала забрати його в мене, принаймні почасти.

Тут Бавдоліно замовк, трохи зніяковівши, провів собі пальцем по рубці, а тоді відкрив моторошну істину. Коли він приїхав туди, де мав бути шлюб, виявилося, що Беатриса Бургундська була двадцятилітньою дівчиною, надзвичайної вроди — принаймні такою вона здалася йому, — й, уздрівши її, він застиг на місці, лиш дивився на неї витріщеними очима. Волосся її блищало, мов золото, обличчя було прегарне, уста маленькі й червоні, мов зрілий овоч, зуби рівні й білосніжні, постава пряма, погляд скромний, а очі ясні. Вона була тоненька та струнка, а висловлювалась скромно, та переконливо, і здавалось, ніби краса її сяйвом своїм затьмарює всіх, хто її оточує. Вона вміла показати (а це найвища чеснота майбутньої королеви), що підкоряється чоловікові й боїться його, але сама була його володаркою і виявляла свою супружну волю таким ласкавим способом, що будь-яке її прохання відразу сприймалося як наказ. Якби треба було ще щось додати на її прославу, можна б було сказати, що вона була письменна, грала на музичних інструментах і чудово співала. Тому, закінчував свій опис Бавдоліно, вона була справжньою Беатрисою, себто Благословенною.

Никиті не треба було багато, що зрозуміти, що юнак з першого погляду закохався у свою мачуху, хоч — адже закохатися йому трапилося вперше — він сам не знав, що з ним діється. Коли закохуєшся вперше, навіть якщо ти селянин, а твоя обраниця — вугрувата селянка, почуття це запалює серце до краю; то що вже казати про селянина, який уперше закохався у двадцятирічну імператрицю з білосніжною шкірою.

Бавдоліно відразу зрозумів, що супроти батька почуття це схоже було на крадіжку, і намагався переконати себе, що через молодий вік мачухи він дивиться на неї як на сестру. Але згодом, хоч він і не вивчав морального богослов'я, він усвідомив, що йому не дозволено любити її навіть як сестру — принаймні поки постать Беатриси вселяла в нього такий трепет і таку глибоку пристрасть. Отож коли Фрідріх представив їй свого малого Бавдоліна (хімерне й миле чортеня з Паданських рівнин, як він висловився), а Беатриса ніжно простягла до нього руку і погладила спершу по щоці, а тоді — по голові, Бавдоліно опустил голову й почервонів.

Він мало не зомлів, очі його нічого не бачили, а у вухах немов задзвеніли великодні дзвони. До тямі його привела важка рука Оттона, який дав йому потиличника, прошепотівши крізь зуби: "На коліна, поганцю!" Він згадав, що стоїть перед священною римською імператрицею, а також королевою Італії, клякнув і відтоді поводився як досконалий придворний, хіба що вночі йому не спалося, і замість того, щоб тішитися так незбагненно знайденою дорогою до Дамаска,[70] він залився слізьми через нестерпний пал цієї неznаної пристрасті.

Никита дивився на свого левогривого співрозмовника, милувався делікатністю його бесіди, стриманою риторичністю майже літературної грецької мови і чудувався: що то за створіння сидить перед ним — здатне використовувати грубу мову, говорячи про

селян, і мову королів, говорячи про монархів. Чи є насправді в нього своя душа, питав він себе, у цього чоловіка, який у своїй оповіді здатен давати вираз багатьом душам? А якщо він має багато душ, устами котрої з них скаже він мені колись правду?

5. Бавдоліно дає мудрі поради Фрідріхові

Наступного дня суцільна хмара диму все ще вкривала місто. Никита скуштував трохи фруктів, неспокійно забігав по кімнаті, а тоді спитав Бавдоліна, чи не можна послати когось з ґенуезців за чоловіком на ймення Архіт, щоб той почистив йому обличчя.

Дивіться-дивіться, казав собі Бавдоліно, місто пропадає пропадом, людей ріжуть на вулицях, ще два дні тому він міг втратити цілу родину, а нині йому вже конче треба почистити обличчя. Видно, двірський люд у цьому зіпсутому місті звик до такого; а Фрідріх когось подібного вже давно викинув би з вікна.

Згодом прийшов той Архіт, несучи кошик, повний срібного приладдя й плящинок з найнеймовірнішими пахощами. То був справжній митець: спершу він розм'якшив обличчя шматинами, намоченими в гарячій воді, тоді став укривати його пом'якшувальними кремами, а відтак почав його розгладжувати, звільняти від усяких нечистот; врешті він вкрив зморшки гримом, легенько підмалював очі, трошки нарум'янив губи, вищипав волосинки з вух, не кажучи вже про все те, що він робив з підборіддям і волоссям. Никита сидів собі із заплющеними очима і дозволяв цим умілим рукам гладити себе, а голос Бавдоліна, який далі провадив свою історію, заколисував його. Бавдоліно сам час від часу переривав свою оповідь, щоб подивитися, що робить цей віртуоз краси: ось він, приміром, вийняв з банки ящірку, відрізав їй голову й хвіст, порізав її дрібненько, розтер і поставив це місиво варитися у горщику з олією. Та ви що, не знаєте, це ж відвар для укріплення ріденького волосся, яке Никита ще мав на голові, — він зробить його блискучим і пахучим. А ці ампули? Це ж есенції мускатного горіха й кардамону, трояндова вода — усі вони відживляють якусь частину обличчя; оця мазь з меду має зробити губи пружнішими, а ота, склад якої — таємниця, слугує для того, щоб укріпити ясна.

Врешті Никита постав у всій своїй красі, як і личило судді Покрову та логотетові таємниць, і, немов заново народившись, засвітився власним світлом у цьому блідому поранку, на несамовитому тлі Візантію, який димів в агонії. І Бавдолінові якось уже навіть перехотілося розповідати йому про своє юнацьке життя в латинському монастирі, холодному й непривітному, де, з огляду на стан здоров'я Оттона, він мусив їсти харч, що складався лише з вареної городини і подеколи рідкого бульйону.

Того року Бавдолінові судилося провести при дворі небагато часу (а буваючи там, він блукав повсюди боязко і водночас з надією зустріти Беатрису, і була то чиста мука). Фрідріх мусив спершу звести порахунки з поляками (Polanos de Polunia, писав Оттон, gens quasi barbara pugnandum promptissima[71]), у березні його знов чекало зібрання сейму у Вормсі для підготовки нового походу на Італію, де знову ж таки дедалі більше бунтувався Мілан разом зі своїми сателітами, відтак у вересні сейм у Гербіполісі, потім у жовтні в Безансоні — одне слово, він гасав, мов чорт. Натомість Бавдоліно

здебільшого сидів разом з Отгоном у Морімондському абатстві, далі навчаючись у Рагевіна, і правив за переписувача єпископові, який дедалі більше страждав від недуг.

Коли вони дійшли до тієї книги "Хроніки", в якій оповідалося про Пресвітера Йоана, Бавдоліно спитав, що означає бути християнином *sed Nestorianus*. [72] То ці несторіани були трохи християни, а трохи ні?

— Сину мій, правду кажучи, Несторій був єретиком, але ми багато чим йому завдячуємо. Щоб ти знав, що в Індії, після того, як там проповідував апостол Тома, саме несторіани поширювали християнську релігію аж до кордонів тих далеких країн, звідки привозять шовк. Несторій допустився однієї-єдиної, хоча й вельми серйозної помилки щодо Ісуса Христа Господа Нашого та його Пресвятої Матері. Бачиш, ми твердо віримо, що існує єдина божественна природа, а все ж Трійця, в єдності цієї природи, складається з трьох окремих осіб, Отця, Сина і Духа Святого. Але ми також віримо, що Христос — це одна особа, божественна, яка має дві природи, людську й божественну. Натомість Несторій твердив, буцім Христос мав не тільки дві природи, людську й божественну, але й дві особи. Отже, Марія породила лише людську особу, тому її не можна називати Богоматір'ю, а лише матір'ю Христа-чоловіка, тобто вона не *Theotòkos* чи *deipara*, тобто Богородиця, а щонайбільше *Christotòkos* — Та, що породила Христа.

— Це гріх так думати?

— І гріх, і не гріх... — роздратовано відказав Оттон. — Можна любити Пресвяту Діву, навіть уявляючи її собі так, як уявляв Несторій, але в такому разі ти, безперечно, воздаватимеш їй меншу шану. Та й, зрештою, особа — це індивідуальна субстанція розумної істоти, і якщо в Христі були дві особи, то, значить, були дві індивідуальні субстанції двох розумних істот? До чого це все нас приведе? До твердження, що Ісус одного дня міркував одним способом, а другого — іншим? Усе це не означає, що Пресвітер Йоан — підступний єретик, але було б дуже добре, якби він мав зносити з християнським імператором, який представив би йому правдиву віру в належному світлі, а що він, безперечну людина чесна, то не зможе не навернутися. Але, звісно, якщо ти не візьмешся за вивчення хоч дешиці богослов'я, таких речей ти ніколи не втямиш. Ти кмітливий, а Рагевін — гарний учитель, якщо йдеться про читання, писання, ази рахування і вивчення кількох граматичних правил, але трівіум і квадрівіум — то цілком інші речі: перед тим, як вивчати богослов'я, мусиш опанувати діалектику, а всього цього тут, в Морімондо, ти не навчишся. Тобі доведеться вступити до якогось *studium* [73] до однієї з тих шкіл, які є у великих містах.

— Але я не хочу йти ні до якого *Studium*, і навіть не знаю, що воно таке.

— Коли зрозумієш, що це таке, охоче туди підеш. Бачиш, сину мій, усі кажуть, що людська суспільність ґрунтується на трьох силах — воїнах, ченцях і селянах, і, мабуть, до вчорашнього дня так воно й було. Але живемо ми у нові часи, коли такої ж ваги набуває вчений чоловік, навіть якщо він не чернець, а вивчає право, філософію, рух небесних світил і чимало інших речей, і не завжди звітується про те, що робить, своєму єпископові чи королю. І ці студіуми, які поступово виникають то в Болоньї, то в Парижі, це місця, де культивується і передається знання, яке є одним із різновидів могутності.

Я був учнем великого Абеяра, хай помилує Бог сього чоловіка, який стільки грішив, але й стільки страждав і спокутував. Після того нещасливого випадку, коли через злісну помсту його позбавили чоловічої снаги, він постригся у ченці, став абатом і жив далеко від світу. Але в часи найбільшого розквіту його слави він викладав у Парижі, спудеї його обожнювали, а владомощі шанували саме завдяки його знанням.

Бавдоліно обіцяв собі, що ніколи не покине Оттона, від якого він і далі чимало вчився. Але, заки дерева зацвіли вчетверте відтоді, як він із ним запізнався, через малярійні лихоманки, болі у всіх суглобах, запалення легенів і, звісно, камені в нирках, від Оттона зостався лише недогарок. Численні лікарі, серед яких було кілька арабів і євреїв, а отже все найкраще, що міг запропонувати єпископові християнський імператор, мордували це його вже геть тендітне тіло безконечними п'явками, але, з причин, яких ці ковчеги мудрості не могли собі пояснити, після того, як з нього витягли майже всю кров, йому стало гірше, ніж якби вони цього не робили.

Оттон спершу покликав до свого ложа Рагевіна і довірив йому далі писати історію Фрідріхових подвигів, кажучи, що це буде неважко: нехай він лиш описує події і вкладає в уста цісаря слова, взяті з творів стародавніх авторів. Відтак він покликав Бавдоліна.

— *Puer dilectissimus*, [74] — сказав він йому, — я відходжу. Можна б навіть сказати, що я повернуся, і я не певен, який вислів буде кращий, і так само не маю певності, яка з моїх історій правдивіша — історія про два міста чи історія про подвиги Фрідріха... (Розумієш, мосьпане Никито, — казав Бавдоліно, — визнання вмирущого вчителя, що він не спроможний розрізнити між двома істинами, може сильно позначитися на житті молодого хлопця.) — Не те, що мене тішить мій відхід чи повернення, але саме це угодне Господові, і якщо я сперечатимусь з Його постановами, Він в цю саму мить може спопелити мене блискавкою, а тому краще скористатися з тієї дещиці часу, яку Він мені залишив. Послухай. Ти знаєш, що я намагався розтлумачити цісареві, як міркують міста по той бік Піренейських Альп. Цісар не може не підпорядкувати їх своїй владі, але зробити це можна різними способами, і не виключено, що існує й інший шлях, ніж шлях облоги й різанини. А що імператор до тебе прислухається, до того ж це твої рідні краї, тобі треба зробити все, щоб примирити вимоги нашого володаря з вимогами міст твоєї землі, щоб загинуло чим менше людей, і щоб урешті всі були задоволені. Тому мусиш навчитися міркувати як належить, і я просив імператора, щоб він послав тебе вчитися до Парижа. Не в Болонью, бо там вивчають тільки право, а такий дурисвіт, як ти, не повинен встромляти носа в пандекти, бо Закон не допускає брехні. У Парижі вивчатимеш риторику й читатимеш поетів: риторика — це мистецтво добре висловлювати речі сумнівної істинності, а обов'язком поетів є вигадувати чудові байки. Непогано буде також, якщо ти вивчиш трохи теології, але не важся стати богословом, бо з речами всемогутнього Бога жартувати не годиться. Вчися добре, щоб потім справити гарне враження при дворі, де ти, безперечно, одержиш гарну посаду, а це найбільше з того, на що може сподіватися селянський син: ти станеш лицарем, рівним багатьом вельможам, і зможеш вірно служити своєму названому батькові.

Вчини все це на мій спомин, і хай Ісус дарує мені, що нехотячи я вжив Його слова.

Відтак він захрипів і нерухомо застиг. Бавдоліно вже збирався було закрити йому очі, гадаючи, що він випустив дух, але раптом Оттон знову відкрив уста й останнім подихом прошепотів:

— Бавдоліно, пам'ятай про царство Пресвітера Йоана. Тільки шукаючи його, орифлями християнського світу зможуть вийти за межі Візантії та Єрусалима. Я чув, як ти вигадував чимало оповідей, й імператор тобі вірив. Тож якщо не буде інших відомостей про те царство, вигадай їх. Май на увазі, я не прошу тебе свідчити про те, що вважаєш олжею, бо це гріх, а лиш олживо свідчити про те, що вважаєш істиною, — це-бо чеснотливий чин, який надолужує брак доказів чогось, що безперечно існує або існувало. Благаю тебе: Йоан напевне існує, десь за землями персів та вірмен, поза Бактою, Екбатаною, Персеполісом, Сузою та Арбелою, нащадок Волхвів... Намовляй Фрідріха йти на схід, бо звідти променить світло, яке осяє його як найбільшого зі всіх королів... Витягни цісаря з цього болота, яке простягається від Мілана до Рима... Він може захряснути тут аж до смерті. Хай тримається подалі від земель, де верховодить також папа. Тут він завжди буде імператором лиш наполовину. Пам'ятай, Бавдоліно... Пресвітер Йоан... Шлях на Схід...

— Але чому ти кажеш це мені, учителю, а не Рагевінові?

— Бо Рагевін не має уяви, він може тільки розповідати про те, що бачив, а іноді навіть і того не може, бо не розуміє, що саме бачив. Натомість ти можеш уявити собі навіть те, чого ніколи не бачив. Ох, чому так стемніло?

Як справжній брехун, Бавдоліно сказав йому, щоб він не хвилювався, бо западає вечір. Коли вибило полудень, Оттон випустив з горла хрипкий свист, і його розплющені очі знерухоміли, немов споглядаючи свого Пресвітера Йоана на престолі. Бавдоліно закрити йому їх і заплакав щирими слізьми.

Засмутившись смертю Оттона, Бавдоліно вернувся на кілька місяців до Фрідріха. Спершу його потішила думка, що, знову побачивши імператора, він побачить й імператрицю. І він справді побачив її, та засмутився ще дужче. Не забуваймо, що Бавдолінові ось-ось мало виповнитися шістнадцять років, і якщо раніше його закоханість могла здаватися хлоп'ячим сум'яттям, якого він сам гаразд не розумів, то тепер вона ставала усвідомленим бажанням, сповненням муки.

Щоб не печалитися при дворі ще більше, він завжди супроводжував Фрідріха у його виправах і став свідком подій, які були йому дуже не до вподоби. Міланці вдруге зруйнували Лоді, точніше, спочатку його пограбували, забравши з кожного дому худобу, пашу й домашнє начиння, відтак вигнали за мури всіх мешканців і сказали, що коли ті не підуть собі звідси до дідька, то всі загинуть від меча — жінки, старі й діти, навіть немовлята. Залишивши в місті лише собак, мешканці Лоді подалися геть полями, пішки під дощем, разом з вельможами, які zostалися без коней, та жінками з немовлятами на руках, і раз у раз хтось падав на шляху або скочувався в рів. Вони ледве знайшли притулок в якихсь халабудях між Аддою і Серію, де спали всі покотом.

Міланці на цьому не заспокоїлись: вони вернулися до Лоді, ув'язнили тих

небагатьох людей, які не хотіли піти звідти, вирубали всі виноградники й дерева, а відтак підпалили будинки, винищивши також більшість собак.

Таких речей імператорові терпіти не годиться, тому Фрідріх ще раз пішов на Італію з великим військом, яке складалося з бургундів, лотарингів, богемців, угорців, швабів, франків і ще бозна-якого люду. Найперше він заснував нове місто Лоді біля Монтеджеццоне, а тоді став табором перед Міланом, і йому із запалом допомагали павійці та кремонійці, пізанці, лукійці, флорентійці і сьєнці, віченційці, тревізійці, падуанці, феррарці, равенці, моденці та всі інші, хто вступив у союз з імперією, аби лиш поставити Мілан на коліна.

І їм це таки вдалося. Наприкінці літа місто склало зброю, і щоб зберегти його, міланцям довелося пройти обряд, що принизив навіть Бавдоліна, який з міланцями нічого спільного не мав. Переможені сумною процесією пройшли перед своїм переможцем, усі босоніж і в покайних рясах, молячи про прощення, разом з єпископом і лицарями, в яких на шиї висіли мечі. Бачачи це їх приниження, Фрідріх знову став великодушним й уділив переможеним поцілунок миру.

"Чи варто було, — замислювався Бавдоліно, — чинити таку сваволю над мешканцями Лоді, щоб тепер довелося отак знімати штани? Чи варто жити в цих краях, де всі немов заприсяглися занапастити себе й одні помагають другим загинути? Я хочу забратися геть звідси". Насправді він хотів утекти подалі від Беатриси, бо врешті десь прочитав, що віддаль може зцілити від любовної недуги (але ще не добрався до інших книжок, які твердять протилежне — що віддаль тільки розпалює огонь пристрасті). Тому він пішов до Фрідріха і нагадав йому про пораду Оттона, який хотів, щоб Бавдоліна відіслали до Парижа.

Цісаря він застав сумним і гнівним — той ходив туди-сюди по своїй кімнаті, а в кутку сидів Райнальд з Дасселя, чекаючи, аж він заспокоїться. У певну мить Фрідріх зупинився, глянув Бавдолінові у вічі й сказав йому:

— Ти мені свідок, хлопче, я щосили намагаюся дати містам Італії єдиний закон, але щоразу мушу починати спочатку. Може, мій закон не такий? Хто може мені сказати, чи справедливий мій закон?

І Бавдоліно, довго не думаючи, відповів:

— Володарю, коли почнеш отак міркувати, то кінця-краю цьому не буде, а покликання імператора полягає ось у чому: він є імператором не тому, що йому спадають на гадку слухні думки, а навпаки, думки є слухними тоді, коли спадають на гадку йому, ось і все.

Фрідріх глянув на нього й сказав Райнальдові:

— Цей хлопець говорить мудріше, ніж усі ви! Якби лиш ці слова звучали доброю латиною, вони були б подиву гідними!

— *Quod principi placuit legis habet vigorem*, те, що подобається володарю, має силу закону, — мовив Райнальд з Дасселя. — Авжеж, звучить це мудро, а до того ж це твердження є остаточним. Але як переконати загал погодитися з цією чудовою думкою — вона ж не записана в Євангеліях?

— Ми добре бачили, що сталося в Римі, — казав Фрідріх, — якщо я дозволяю папі помазати мене, то *ipso facto*[75] погоджуюся з тим, що його влада вища від моєї, якщо ж я візьму папу за карк і кину в Тибр, мене вважатимуть такою карою Божою, що навіть небіжчик Аттила переді мною не вмиється... Як мені, до дідька, знайти когось, хто б визначив мої права, не прагнучи підвестися наді мною? Нема такого на світі.

— Може, влади такої й справді ні в кого нема, — відповів йому Бавдоліно, — зате у декого є знання.

— Що це значить?

— Пояснюючи мені, що таке *studium*, владика Оттон розповідав, що ці спільноти вчителів та учнів живуть самі по собі: учні прибувають з цілого світу, і байдуже, чиїми вони є підданцями — вони платять своїм учителям, а отже вчителі залежать тільки від учнів. Саме так живуть навчителі права в Болоньї, саме так це виглядає тепер уже й у Парижі, де раніше професори викладали в катедральних школах, а отже залежали від єпископа, але потім пішли звідти й стали навчати на пагорбі Святої Геневефи,[76] і тепер шукають істину, не слухаючи ні єпископа, ні короля.

— На місці їхнього короля я б їм показав, де раки зимують. Але навіть якби було так, то що?

— Так би було, якби ти видав закон, в якому визнаєш, що болонські метри справді незалежні від будь-якої влади — від тебе, від папи та від будь-якого іншого володаря — і служать лише Законові. Якщо ти визнаєш за ними таку унікальну гідність, вони заявлять, що — і саме так підказує практичний розум, здоровий глузд і традиція — єдиним законом є римський закон, а єдиним, хто його представляє, є священний римський імператор, а тому природно, що, як так гарно сказав мосьпан Райнальд, *quod principi placuit legis habet vigorem*.

— А навіщо їм це потрібно?

— Тому що взамін ти даєш їм право мати змогу це заявити, а це немало. Тоді будеш задоволений ти, будуть задоволені вони, бо, як приказував батько мій Гальявдо, рука руку мие, а нога ногу підпирає.

— Вони на це не погодяться, — буркнув Райнальд.

— Аякже, погодяться, — просвітлів на виду Фрідріх, — кажу тобі, погодяться. Тільки спершу вони мусять зробити цю заяву, а потім я дам їм незалежність, інакше всі думатимуть, що вони зробили це, щоб віддячити мені за цей дар.

— Як на мене, чи так зробиш, чи сяк — якщо хтось захоче сказати, що ви домовилися, він однаково це скаже, — скептично зауважив Бавдоліно. — Але хочу я бачити, хто наважиться сказати, буцім болонські вчені ламаного шеляга не варті, якщо сам цісар смиренно питає їхньої думки. У такому разі все, що вони скажуть, буде мов Євангеліє.

Усе так і сталося, того ж самого року в Ронкальї, де вдруге зібрався великий сейм. Для Бавдоліно було то насамперед велике видовище. Як пояснював йому Рагевін — щоб Бавдоліно не думав, ніби все те, що він бачить, це лиш циркова вистава з гербами, кольоровими наметами й майорінням прапорів, де снують купці та фіглярі, — на

одному з берегів По Фрідріх наказав відтворити типовий римський табір, щоб нагадати, що його цісарська гідність римського походження. У центрі табору, немов храм, стояв цісарський намет, а навколо нього віночком розташувалися намети феодалів, васалів та їхніх васалів. Поруч з Фрідріхом розмістилися архієпископ Кельнський, єпископ Бамберзький, Даниїл з Праги, Конрад з Аугсбурга та інші. По той бік ріки — кардинал-легат апостольського Престолу, патріярх Аквілейський, архієпископ Міланський, єпископи Турина, Альби, Івреї, Асті, Новари, Верчеллі, Тердони, Павії, Комо, Лоді, Кремони, П'яченци, Реджо, Модени, Болоньї і ще хтозна-яких місць. Старшуючи на цих величних і воістину вселенських сходинах, Фрідріх дав знак почати дебати.

Одне слово (казав Бавдоліно, не бажаючи зануджувати Никиту шедеврами двірського, юридичного і церковного красномовства), висловити свою неспростовну вчену думку щодо його повноважень цісар запросив чотирьох найзнаменитіших болонських учених, послідовників великого Ірнерія, і троє з них — Булгарус, Якобус та Гуго з Порта Равеньяна — висловились так, як бажав Фрідріх, тобто що імператорське право ґрунтується на римському законі. Іншої думки був лише такий собі Мартінус.

— Якому Фрідріх, мабуть, звелів виколоти очі, — прокоментував Никита.

— Якраз ні, мосьпане Никито, — відповів йому Бавдоліно, — то ви, ромеї, виколуєте очі то одному, то другому і не розумієте, що таке закон, бо забули вашого великого Юстиніана. Відразу по тому Фрідріх оприлюднив конституцію "Habita", яка визнавала незалежність болонського студіуму, а якщо студіум був незалежним, то Мартінус міг казати все, що йому заманеться, й імператор не мав права навіть пальцем до нього доторкнутися. Бо якби доторкнувся, це б значило, що вчені мужі не є незалежними, а якщо вони не незалежні, то їхня думка і виїденого яйця не вартує, і в такому разі Фрідріх ризикував зазнати слави узурпатора.

Овва, думав Никита, мосьпан Бавдоліно хоче переконати мене, нібито це він заснував імперію, бо що б він не сказав, сила його слів така велика, що вони притьмом стають правдою. Послухаймо, що ж там далі буде.

Тим часом увійшли ґенуезці і принесли кошик з фруктами, бо минуло вже півдня і Никита мусив підкріпитися. Вони сказали, що грабунки тривають і краще далі zostаватися вдома. Бавдоліно вернувся до своєї оповіді.

Фрідріх вирішив: якщо в цього ще майже безвусого хлопця, вихованого таким телепнем, як Рагевін, бувають такі проникливі думки, хтозна, що з нього виросте, якщо й справді послати його вчитися до Парижа. Він тепло обняв його і порадив, щоб він вивчився на справжнього мудреця, бо сам Фрідріх, заклопотаний правлінням державою і військовими походами, ніколи не мав часу здобути пристойну освіту. Імператриця попрощалася з ним, поцілувавши його в чоло (і можна уявити собі Бавдолінову нетяму), і сказала (ця дивовижна жінка, хай і велика дама та королева, вміла читати і писати):

— Напиши мені, дай вісточку про себе, про те, що з тобою діється. Двірське життя таке одноманітне. Твої листи будуть мені розрадою.

— Писатиму, присягаюсь, — мовив Бавдоліно із запалом, котрий мав би викликати в присутніх підозри. Але ніхто нічого не запідозрив (хто б там зважав на хвилювання

хлопця, який збирається до Парижа?), крім, можливо, самої Беатриси. І справді, вона глянула на нього, немов уперше його побачивши, і раптом її білосніжне лице вкрилося рум'янцем. Але Бавдоліно вклонився, опустивши очі, і вийшов із зали.

6. Бавдоліно їде до Парижа

Бавдоліно приїхав у Париж уже трохи запізно, бо у школи ті вступали ще до виповнення чотирнадцяти років, а йому було вже на два більше. Але він уже так багато всього навчився від Оттона, що, як буде видно, дозволяв собі пропускати лекції, щоб робити щось інше.

Він вирушив у путь з товаришем — то був син одного лицаря з Кельна, який волів радше віддатися вільним мистецтвам, ніж військовій справі, чим справив прикрість батькові, зате отримав підтримку матері, яка вихваляла його скороспілий поетичний хист. Але Бавдоліно забув — якщо взагалі колись знав — його правдиве ім'я. Він звав його Поетом, як і всі інші, хто познайомився з ним пізніше. Дуже скоро Бавдоліно з'ясував, що Поет ніколи не написав жодного вірша, а лиш заявляв, що хоче написати. А що він завжди декламував чужі вірші, то врешті навіть його батько переконався, що син мусить іти на службу музам, і дозволив йому від'їхати, вділивши дещицю грошей на прожиття, бо цілковито хибно вважав, що того, що вистачає, щоб прожити в Кельні, з лишком вистачить на життя в Парижі.

Тільки-но приїхавши, Бавдоліно притьмом кинувся виконувати наказ імператриці й написав їй кілька листів. Спочатку він гадав, що вгамує пал своєї пристрасті, підкоряючись цьому наказові, але потім зрозумів, як болісно писати їй, не маючи змоги сказати того, що він справді відчуває, укладаючи бездоганні й люб'язні листи, в яких описував Париж — місто, багате на чудові церкви, де дихалося запашиним повітрям, де небо було широке й ясне, хіба що падав дощ, але падав він не частіше, ніж раз чи двічі на день, і для того, хто прибував з країв, де майже вічно панувала мряка, то було місце вічної весни. Там була зміїста річка з двома островами посередині, вода якої була смачна для пиття, а відразу за мурами простягалися розкішні місцини — приміром, лука поруч з абатством Святого Ґермана,[77] де можна було чудово проводити пополудні, граючи в м'яча.

Він оповідав їй про свої страждання перших днів, коли йому треба було знайти кімнату на пару з товаришем, уважаючи, щоб господар не здер з них забагато. За велику ціну вони знайшли досить просторе приміщення зі столом, двома лавами, шафами для книжок та скринею. Там було також високе ліжко з периною зі страусового пір'я і ще одне, низьке, на коліщатах, з периною з гусячого пір'я, яке на день ховали під високе. У листі нічого не говорилося про те, що, трохи посперечавшись, хто на якому ліжку спатиме, товариші вирішили щовечора розігравати найзручніше ліжко в шахи — при дворі на гру в шахи дивилися не вельми прихильно.

В іншому листі він розповідав, що вони прокидаються рано-вранці, бо лекції починаються о сьомій і тривають до пізнього пополудня. Підкріпившись добрим куснем хліба і чаркою вина, вони йшли слухати вчителів. Лекції відбувалися в чомусь на кшталт стайні, де всередині було холодніше, ніж надворі, і де вони сиділи на землі,

встелений тонким шаром соломи. Беатриса зворушилася і порадила не заощаджувати на вині, інакше юнак цілий день почуватиметься млявим, а також взяти собі служника — не тільки для того, щоб він носив книжки, бо вони дуже важкі, а носити їх самотужки негідно особи високого рангу, а й для того, щоб той роздобував дрова і вчасно розпалював камін у кімнаті: тоді вона добре нагріється до вечора. І на всі ці видатки вона послала йому сорок сузанських сольдів, за які можна було купити собі вола.

Служника вони собі не найняли і дров не купили, бо двох перин вистачало вночі подостатком, а гроші було витрачено на кращі цілі, бо вечори вони проводили в чудово опалюваних тавернах, де після цілого дня навчання можна було добряче підкріпитися, мацаючи за сідниці послугачок. Зрештою, у таких місцях веселого відпочинку, як "Срібний щит", "Залізний хрест" або ж "Під трьома канделябрами", між одним кухлем вина й другим можна було пожитися свинячим або курячим паштетом та парою смажених голубів чи печеною гускою, а хто бідніший — тельбухами або бараниною. Бавдоліно спомагав Поета, який залишився без шеляга в кишені, дбаючи, щоб той жив не лише тельбухами. Та Поетова приязнь коштувала чимало, бо від кількості випитого ним вина той сузанський віл худнув на очах.

Оминаючи ці подробиці, Бавдоліно перейшов до опису своїх учителів і тих чудових речей, яких він там навчався. Беатриса зі жвавою цікавістю читала ці описи, які дозволяли їй задовольняти своє прагнення знань: вона по кілька разів перечитувала ті листи, де Бавдоліно розповідав про граматику, діалектику, риторику, а ще про арифметику, геометрію, музику й астрономію. Та Бавдоліно дедалі більше почував себе легкодухом, бо замовчував перед нею те, що вирувало в його серці, і ще чимало інших речей, які він робив і про які не годилося б розповідати ні матері, ні сестрі, ні імператриці, ні тим паче коханій жінці.

Так, він і справді грав у м'яча, але було, що й брався за чуба з мешканцями абатства Святого Германа, а то й вступав у бійки зі спудеями з різних країв, коли пікардійці ставали проти норманів, паплюжачи одне одного латиною, щоб кожен розумів, що його ображають. Усе це було геть не до шмиги старшому прево, який посилав своїх лучників арештувати найзапекліших. Звісно, тоді спудеї забували про свої чвари й гуртом ставали до бійки з лучниками.

Важко знайти людей, продажніших від лучників прево, тому якщо котрогось спудея арештували, всі мусили потрясти капшуком, і тоді лучники його відпускали. А це робило паризькі розваги ще коштовнішими.

З другого боку, студіозус, який не має любовних пригод, наражається на насмішки товаришів. На жаль, жінки для студентів були малодоступними. Спудеїв жіночої статі майже не було, але ходили ще легенди про прегарну Елоїзу, за яку коханець заплатив втратою свого чоловічого скарбу; зрештою, далеко не те саме бути приреченим на лиху славу спудеєм, якого ледве терплять, і бути професором, як великий і нещасливий Абельяр. Досхочу насолоджуватися продажним коханням теж було годі, бо коштувало воно солоно, а отже доводилося підбивати клинці до якоїсь послугачки в таверні або ж місцевої простолюдинки, але в студентському кварталі спудеїв завжди було більше, ніж

дівчат.

Дехто з них, правда, вмів невимушено прогулюватися по острові Сіте, стріляючи шельмуватими поглядами й успішно спокушаючи добропорядних дам. Дуже бажаними були дружини м'ясників з Гревської площі. Їхні чоловіки, зробивши успішну кар'єру у своєму ремеслі, більше не били скотину, а порядкували на м'ясному ринку і мали себе за панів. Одружені з чоловіками, які ціле життя розрубували волові чвертки, а на старість забагатіли, дами ці були дуже вразливі на чари доладних спудеїв. Але що носили вони пишну одягу, прибрану хутром, зі срібними поясами, всіяними самоцвітами, їх важко було з першого погляду відрізнити від повій, які, попри заборону закону, насмілювалися вдягатися так само. Це наражало спудеїв на прикрі непорозуміння, через які вони зазнавали насмішок від друзів.

Зате якщо спудеєві вдавалося здобути серце добропорядної дами чи навіть непорочної дівичі, про це раніше чи пізніше прознавав чоловік або батько, і тоді вони бралися за барки, а то й за зброю. Закінчувалося це смертю або пораненням, переважно батька чи чоловіка, і спудеї верталися до своїх бійок з лучниками прево. Вбити Бавдоліно нікого не вбив, та й зазвичай він тримався далеко від сутичок, але з чоловіком (ще й з м'ясником) йому таки випало якось мати справу. Коли, вимахуючи отакеним гаком для підвішування туш, чоловік увійшов до кімнати, Бавдоліно, відважний у коханні, але обережний у справах воєнних, відразу намірився вистрибнути з вікна. Але перш ніж стрибнути, він обачливо спробував оцінити висоту, і за той час заробив-таки подряпину на щоці, назавжди прикрасивши своє обличчя шрамом, гідним воїна.

Зрештою, завоювати серце простолюдинок теж траплялося нечасто, бо це вимагало довгих засідок (на шкоду науці) і цілих днів заглядання у вікно, а це було нудно. То краще було облишити мрії про любові й натомість поливати водою перехожих або стріляти з рурки в жінок горохом, ба навіть брати на глузи професорів, які проходили вниз, а якщо ті сердилися, спудеї цілим гуртом переслідували їх аж до самого дому, кидаючи камінням їм у вікна, бо ж саме вони їм платили, тому мали на це деяке право.

Фактично Бавдоліно розповідав Никиті те, що замовчав був перед Беатрисою, тобто що він ставав одним з тих кліриків, які вивчали вільні мистецтва в Парижі, чи юриспруденцію в Болонї, чи медицину в Салерно, або ж магію в Толедо, але в жодному з тих місць не навчилися добрих звичаїв. Никита не знав, обурюватися йому, дивуватися чи сміятися. У Візантії були тільки приватні школи для молоді із заможних родин, де з найменшого віку вивчали граматику і читали побожні твори та шедеври античної культури; після одинадцяти років вивчали поезію та риторику, вправляючись у складанні віршів і промов за літературними взірцями древніх; і що рідкісніші слова вживав учень, що складніші синтаксичні конструкції він укладав, то більше він вважався готовим до блискучого майбутнього в уряді василевса. А пізніше учень або помножував свою мудрість у монастирі, або ж вивчав такі предмети, як право чи астрономія, у приватних учителів. Але навчання було справою серйозною, а в Парижі, схоже, спудеї робили що завгодно, тільки не вчилися.

Бавдоліно поправив його:

— У Парижі ми вчилися дуже багато. Приміром, після кількох років навчання студіозус уже брав участь у диспутах, а на диспуті вчишся висувати заперечення й тоді переходити до визначення, тобто до остаточного розв'язання питання. Зрештою, не варто думати, що для студента найважливіше відвідувати лекції і що таверна — це лише місце, де марнуєш час. Уся привабливість студіуму в тому, що ти, звісно, вчишся чогось від професорів, але ще більше вчишся від товаришів, особливо від старших за тебе, бо вони діляться з тобою тим, що прочитали, і ти виявляєш, що світ повен дивовижних речей, і щоб пізнати їх усі, не залишається нічого іншого, як прочитати всі книжки, бо щоб обійти цілу землю, тобі не вистачить життя.

В Оттона Бавдоліно мав змогу читати чимало книжок, але й не уявляв собі, що на світі може бути стільки книг, скільки їх було в Парижі. Не всі мали до них доступ, але сприяння долі, а точніше старання відвідування лекцій, дало йому нагоду познайомитись з Абдулом.

— Щоб пояснити, який стосунок мав Абдул до бібліотек, треба ступити крок назад, мосьпане Никито. Отож якось уранці, сидючи на лекції і, як завжди, хухаючи собі на пальці, щоб зігріти їх, із задубілим задом, бо, попри солому, від підлоги, крижаної від морозу, як усе в ті зимові дні в Парижі, тягнуло холодом, я постеріг поруч із собою хлопця, який кольором обличчя виглядав на сарацина, але мав руде волосся, чого у маврів не буває. Не знаю, чи слухав він лекцію, а чи просто поринув у свої думки, але погляд його губився десь у порожнечі. Раз у раз, тремтячи, він щільніше загортався у свій одяг, а тоді знову втуплювався поглядом у повітря, іноді рисуючи щось на своїй табличці. Я витяг шию і помітив, що наполовину він малював оті карлючки, немов муха накакала, себто арабські літери, а наполовину писав мовою, яка виглядала на латину, але латиною не була, а радше нагадувала мені говірки моїх країв. Одне слово, коли лекція скінчилася, я спробував зав'язати з ним розмову; він люб'язно відповів мені, немов уже давно хотів знайти когось, з ким міг би поговорити; ми познайомилися й пішли гуляти над ріку, і він розповів мені свою історію.

Отже, хлопця звали справді по-сарацинськи — Абдул, але народився він від матері родом з Гібернії, тому-то й мав він руде волосся, бо всі уродженці цього далекого острова мають саме таке волосся, а також славу диваків і мрійників. Батько його був провансалець, родина якого понад п'ятдесят років до того оселилася в заморських краях після завоювання Єрусалима. Як пояснював Абдул, ці імениті франки із заморських королівств перебрали звичаї люду, який вони завоювали, носили тюрбани та інші сарацинські химерності, розмовляли мовою своїх ворогів і мало не бралися дотримуватися приписів Корану. Саме тому рудоволосого напівгібернійця звали Абдулом, а обличчя його було обпалене сонцем Сирії, де він народився. Думав він по-арабському, а по-провансальському розповідав давні саги крижаних північних морів, які чув від своєї матері.

Бавдоліно відразу спитав його, чи він приїхав до Парижа, щоб знову стати добрим християнином і розмовляти як годиться, себто доброю латиною. Про причини, які

привели його до Парижа, Абдул відповів досить ухильно. Він натякнув, що з ним трапився один випадок — очевидно, дуже небезпечний, щось на кшталт жахливого випробування, якого він зазнав ще в дитинстві, і його шляхетні батьки вирішили послати його в Париж, щоб уникнути помсти. Говорячи про це, Абдул спохмурнів і почервонів, як може почервоніти сарацин, руки йому тремтіли, і Бавдоліно вирішив змінити тему розмови.

Хлопець він був розумний і вже по кількох місяцях у Парижі розмовляв латиною й місцевою говіркою; мешкав він у свого дядька, каноніка абатства Святого Віктора, однієї зі святинь мудрості в тому місті (а може, й у цілому християнському світі), де була бібліотека, багатша від Александрійської. Саме завдяки Абдулові в наступні місяці Бавдоліно з Поетом теж отримали доступ до цієї скарбниці вселенських знань.

Бавдоліно спитав у Абдула, що він записував під час лекції, і той відповів, що нотатки арабською стосувалися деяких речей, що їх викладач розповідав про діалектику, бо ж арабська мова, безсумнівно, найкраще придатна для філософії. Провансальською ж він писав про інше. Він не хотів про це говорити, довго опирався, але погляд його немов благав попросити його ще раз, і він урешті переказав зміст написаного Бавдолінові. То були вірші, і йшлося в них приблизно про таке: "Мое кохання віддалік — несе душі моїй печаль... манить в садок, де пелена таїть тебе, любко моя..."

— Ти пишеш вірші? — спитав Бавдоліно.

— Співаю пісні. Співаю про свої почуття. Я кохаю далеку принцесу.

— Принцесу? Хто ж вона?

— Не знаю. Я бачив її — тобто не зовсім бачив, але так, немов бачив — коли був у полоні у Святій землі... одне слово, коли я переживав ту свою пригоду, про яку я ще тобі не розповідав. Серце мое запалало, і я присягнув Дамі цій вічне кохання. Я вирішив присвятити їй своє життя. Може, колись я її знайду, але боюся тієї хвилини, коли це справді станеться. Це так чудово — страждати від неможливого кохання.

Бавдоліно мало не сказав йому: ну ти й пошився в дурні, як казав його батько, але тоді згадав, що він теж страждає від неможливого кохання (хоча Беатрису він таки бачив, і образ її переслідував його ночами), і перейнявся долею свого приятеля Абдула.

Так починається міцна дружба. Того самого вечора Абдул прийшов у кімнату Бавдоліна та Поета з інструментом, якого Бавдоліно досі ніколи не бачив — у формі мигдалю, з багатьма натягнутими струнами — і, торкаючись пальцями цих струн, заспівав:

Quan h rius de la fontána...

Коли струмок із джерела

Пливе прозоро, й як щорік

Гайова рожа розквіта,

А соловей неподалік

Щебече пісню вперелив,

Удосконалюючи спів —

З ним приязниться піснь моя.
Моє кохання віддалік
Несе душі моїй печаль
Одне лиш зцілить мене ввік —
На поклик твій помчу я вдаль.
І ця спокуса неземна
Манить в садок, де пелена
Таїть тебе, любко моя.
В розлуці бути — наш уділ
Не дивно, що душа згора.
Не бачив вроди я довкіл
Серед хрещених, як твоя.
Чарів юдейки й сарацинки зваб
Не прагну, бо лиш ти мій скарб
Та чи тебе достойний я?
Невпинно жде тебе душа,
Ту, що не зраджу я повік,
Жадання волю відбира,
Не бачу сонця я увіч.
Мов терня гостре, дошкуля
Той біль, що втіху затуля,
Та співчуття не прагну я.[78]

Мелодія була ніжна, акорди будили неznані чи заснулі пристрасті, і Бавдоліно подумав про Беатрису.

— Господи Ісусе, — мовив Поет, — чому я не вмію писати такі прегарні вірші?

— Я не хочу бути поетом. Співаю сам для себе, та й годі. Якщо хочеш, я тобі їх подарую, — зворушено сказав Абдул.

— Аякже, — відказав Поет, — якщо я перекладу їх з провансальської на німецьку, вони будуть гівна варті...

Абдул став третім у їхньому товаристві, і коли Бавдоліно намагався викинути Беатрису зі своїх думок, той клятий рудоволосий сарацин брав свій нестерпний інструмент і співав пісень, які краяли Бавдолінові серце:

Як соловейко у листві
Любов дарує й заклика,
І подруга його палка
Відповіла на його спів,
Як ручая вода стрімка
Луку квітучу звеселя —
Так хороше душі моїй.
І приязнь серце наповня,
Й не знаю втіхи я втішніш

Як та, що вища від усіх —
Любов, яку вона щодня
Дарує мені все ніжніш.
Душа недужа омліва
Вбираючи її хутчіш.

Бавдоліно пообіцяв собі, що колись теж напише пісні для своєї далекої королеви, але він добре не знав, як це робиться, бо ні Оттон, ні Рагевін ніколи не говорили йому про поезію, хіба що казали вивчити якийсь священний гімн. Поки що він скористався з допомоги Абдула, щоб дістати доступ до бібліотеки Святого Віктора, де щоранку він гайнував чимало часу, на шкоду лекціям, з напіврозтуленими вустами вбираючи в себе дивовижні книги — ні, не підручники з граматики, а історії Плінія, "Александрію", географію Соліна та етимології Ісидора...

Він читав про далекі краї, де живуть крокодили — великі водні змії, які плачуть, поїдаючи людей, рухають верхньою щелепою і не мають язика; гіпопотами — напівлюди й напівконі; звір левкохрок з тілом осла, задом оленя, грудьми і стегнами лева, кінськими копитами, двострілчастими рогами, розрізом рота аж до вух, з якого виходить сливе людський голос, і з єдиною кісткою замість зубів. Він читав про землі, де живуть люди без колінного суглоба, люди без язика, люди з величезними вухами, якими вони прикриваються від холоду, й одноноги, які напрочуд швидко мчать на своїй єдиній нозі.

Він не міг посилати Беатрисі чужі пісні (а навіть якби він сам їх написав, він би теж не насмілювався), тому вирішив, що даруватиме їй усі ті дива, про які дізнається, як дарують коханій квіти або коштовності. І так описував він їй землі, де ростуть дерева, що дають борошно і мед, розповідав про гору Арарат, на верхівці якої в ясні дні видно залишки Ноевого ковчега, а хто побував там, каже, що пальцем торкнувся того отвору, крізь який утік диявол, коли Ной прочитав молитву Benedicite.[79] Він говорив їй про Албанію, де люди біліші, ніж деінде, і мають волосся таке рідке, як котячі вуса; про землю, де, ставши лицем до сходу, людина відкидає тінь праворуч; про інші землі, де живе надзвичайно жорстокий люд і де справляють глибоку жалобу, коли народжуються діти, і бучно святкують, коли хтось помирає; про краї, де підносяться величезні золоті гори, що їх охороняють мурахи завбільшки з собаку, і де живуть амазонки, жінки-воїни, що оселили своїх чоловіків у сусідній землі, і якщо в них народжується хлопчик, його відсилають до батька або вбивають, а якщо дівчинка, їй випікають розжареним залізом одну грудь — якщо дитина високого роду, то ліву, щоб вона могла тримати щит; а якщо низького — то праву, щоб могла стріляти з лука. Врешті розповів їй про Ніл, одну з чотирьох річок, які беруть початок на горі Земного Раю, — він тече пустелями Індії, входить у підземелля, знову виходить на поверхню біля гори Атлас, а тоді вливається в море, перетнувши Єгипет.

Але, дійшовши до Індії, Бавдоліно вже майже забув про Беатрису — ум його запалювали інші фантазії, він-бо вбив собі в голову, що десь в тих краях має бути, якщо воно взагалі існує, царство того Пресвітера Йоана, про якого йому розповідав Оттон.

Думати про Йоана Бавдоліно ніколи не переставав: він думав про нього щоразу, як читав про якісь незнані краї, і ще більше, коли бачив на пергамені барвисті мініатюри, що зображали дивних істот, як от рогатих людей чи пігмеїв, які ціле своє життя борються з журавлями. Він стільки про це думав, що подумки вже звертався до Пресвітера Йоана так, ніби той — приятель його родини. Тому для Бавдоліна було великою справою дізнатися, де той живе, а не знайшовши ніде його слідів, він однаково мусив би знайти для нього якусь Індію й оселити його там, бо почував себе зв'язаним присягою дорогому його серцю єпископові на смертному ложі, якої він насправді ніколи не складав.

Розповів він про Пресвітера і двом своїм приятелям, яких гра ця відразу привабила, і вони стали повідомляти Бавдоліна про кожну знайдену в манускриптах згадку про щось незрозуміле й чудернацьке, в якій вчувався повів індійських пахощів. Абдулові спало на гадку, що саяво далекої його принцеси, якщо вона справді далека, мало б ховатися в цій найдальшій країні.

— Авжеж, — відповів Бавдоліно, — але як потрапити до тої Індії? Вона, мабуть, не так далеко від Земного Раю, а отже на сході Сходу, саме там, де кінчається земля і починається Океан...

Вони ще не почали слухати лекції з астрономії, а тому мали досить невиразне уявлення про форму Землі. Поет усе ще був переконаний, що Земля — це довга, плоска рівнина, на краях якої хтозна куди вниз спадають води Океану. Натомість Рагевін сказав Бавдолінові, щоправда, дещо скептично, що не тільки великі філософи давнини, чи Птолемей, батько всіх астрономів, але й святий Ісидор твердив, що Земля кругла, ба навіть був він щодо цього так по-християнському впевнений, що оцінив розмір екватора у вісімдесят тисяч стадіїв.[80] Однак, застережливо піднімав руку Рагевін, так само фактом є те, що деякі Отці церкви, приміром, великий Лактанцій, нагадували, що, згідно з Біблією, Земля має форму ковчега, а отже небо і Землю разом слід розглядати як скинію, як храм з чудовою банею й підлогою — коротше кажучи, це радше коробка, ніж м'яч. Будучи людиною вельми обачною, Рагевін дотримувався того, що казав святий Августин — може, поганські філософи й справді мали рацію, і Земля таки кругла, а Біблія говорить про ковчег метафорично, але знання про форму Землі ніяк не допомагає розв'язати єдину серйозну проблему кожного доброго християнина, тобто як йому спасти свою душу, а отже присвячувати розважанням на тему форми Землі навіть півгодини є просто марнуванням часу.

— Мені здається, це слушно, — казав Поет, якому кортіло якнайскоріше опинитись у таверні, — марно шукати Земного Раю, бо хоч у ньому, мабуть, були дивовижні висячі сади, але від Адамових часів ніхто там не мешкає, тож нікому було дбати про них, укріпляти тераси огорожами і підпорами, а під час потопу все, напевно, осунулося в Океан.

Натомість Абдул був цілком певен, що Земля має форму кулі. Якби вона була просто плоским обширом, доводив він з безсумнівною логікою, його погляд — а кохання зробило його надзвичайно гострим, як це буває зі всіма закоханими, — міг би

сягнути дуже далеко й побачити якийсь знак присутності коханої, а натомість вигин Землі ховає її від мого бажання. Він понишпорив у бібліотеці абатства Святого Віктора і знайшов деякі мапи, які він почасти відтворив з пам'яті для своїх друзів.

— Земля розташована в центрі великого кільця Океану, і її розділяють три великі водні простори — Геллеспонт, Середземне море і Ніл.

— Зажди-но, а де тут Схід?

— Тут, зверху, звісно, де Азія, а на краю Сходу, саме там, де сонце сходить, лежить Земний Рай. Ліворуч від Раю — гора Кавказ, а поруч з нею — Каспійське море. Отож мусите знати, що Індій є три: Велика Індія, розташована праворуч від Раю, і там дуже жарко, Північна Індія, за Каспійським морем, а отже отут, угорі, ліворуч, а там так холодно, що вода стає немов скло, і там живуть народи Гоґа і Маґоґа, що їх Александр Великий ув'язнив за муром, і насамкінець — Помірна Індія, розташована поруч з Африкою. Африку видно праворуч унизу, ближче до півдня, де тече Ніл і відкриваються Арабська і Перська затоки, біля самого Червоного моря, а за ним лежить пустельна земля, яка так близько розташована до екваторіального сонця, що ніхто туди не важиться проникнути. На захід від Африки, біля Мавританії, лежать Острови Блажених, або Загублений острів, що його відкрив багато століть тому один святий з моїх земель. Внизу, на півночі, зображено землю, де живемо ми, Царгород на Геллеспонті, Грецію і Рим, а на крайній півночі — германців і острів Гібернію.

— Та як ти можеш серйозно сприймати подібну мапу, — кепкував з нього Поет, — якщо вона показує плоску Землю, а ти кажеш, що вона кругла?

— Подумай головою! — обурився Абдул. — Хіба можна зобразити кулю так, щоб було видно все, що на ній є? Мапа потрібна для того, щоб знайти шлях, а коли йдеш перед себе, земля здається тобі не круглою, а плоскою. Та й зрештою, навіть якщо вона кругла, уся нижня її частина безлюдна, її вкриває Океан, бо якби хтось там жив, він мусив би ходити догори ногами і донизу головою. А отже, щоб зобразити верхню частину, досить такого кола, як тут. Та я хочу краще вивчити ті мапи, що є в абатстві, а до того ж я познайомився в бібліотеці з одним кліриком, який усе знає про Земний Рай.

— Аякже, він там був, коли Єва пригощала Адама яблуком, — примовляв Поет.

— Необов'язково побувати в якомусь місці, щоб усе про нього знати, — відповів Абдул, — інакше моряки були б мудрішими від богословів.

— Розповідаючи це, — уточнив Бавдоліно Никиті, — я хочу пояснити, як ми з друзями, ще геть безбороді, з найперших наших років у Парижі захопилися цією історією, котра через багато років привела нас на край світу.

7. Бавдоліно пише любовні листи замість Беатрисы і складає вірші замість поета

Навесні Бавдоліно виявив, що кохання його стає дедалі сильнішим, як це буває в цю пору року із закоханими, і жалюгідні інтрижки з якимись випадковими дівчатами більше не тамували його — ба навіть при порівнянні з ними воно зростало до небувалих розмірів, адже крім чарівності, розуму й царського помазання, Беатриса мала ще одну перевагу — відсутність. Про чар відсутності весь час нагадував йому Абдул, який не переставав ятрити йому душу, цілими вечорами ніжно торкаючись струн свого

інструмента і співаючи щораз інших пісень, і Бавдоліно навіть вивчив провансальську, щоб насолоджуватися ними вповні.

Lanquand li jorn son lone en mai
m'es bels douz chans d 'auzels de hing
e qand me sui partitz de lai
remembra-m d'un amor de hing.

Vauc de talan embroncs e clis,
si que chans ni flors d'albespis...

Мені під час травневих днів

Приємний щебет віддалік,

Зринає в пам 'яті без слів

Моє кохання віддалік.

Навік я неспокійний став,

І не ростуть квітки між трав...[81]

Бавдоліно мріяв. Абдул не має надії колись побачити свою невідому принцесу, казав він собі. Щасливий він! Гірша моя мука, бо нема сумніву, що раніше чи пізніше я побачу свою кохану, мені не випало щастя ніколи її не бачити, зате випало лихо знати, хто вона і яка. Та якщо Абдул знаходить розраду в тому, що оповідає нам про свої муки, чому б не знайти розраду й мені, оповідаючи про свої страждання їй? Іншими словами, Бавдоліно відчув, що зможе приборкати трепет свого серця, лиш описуючи свої почуття, і шкода, що предмет його кохання ніколи не спізнає цих скарбів його ніжності. Отже, пізно вночі, коли Поет заснув, Бавдоліно почав писати:

"Сяє зоря над полюсом, а місяць розцвічує ніч. Та єдина є в мене провідна зоря, і коли, розігнавши пітьму, зійде вона зі сходу, розум мій забуде темряву страждання. Ти — моя зірка, що несе світло, проганяючи ніч, і без тебе навіть світло є морок, а з тобою навіть ніч — чудове сяйво".

І далі:

"Коли голодний я, лиш ти наситиш мене; коли я спраглий, лиш ти даси мені напиться. Та що я кажу? Ти лиш підкріпляєш, та не насичуєш. Ніколи я не наситився тобою, й ніколи не насичусь..."

І ще:

"Лагідність твоя така велика, така подиву гідна твоя постійність, і тон голосу твого такий незбагненний, а врода твоя й чар увінчують тебе так, що марно намагатись виразити їх словами. Хай сильніш розгориться вогонь, який нас пожирає, хай буде йому нова пожива; і що більше він сокритий, то сильніш нехай спалахує, обманюючи заздрісних і підступних, й ніхто ніколи не знатиме, хто з нас двох кохає дужче; нехай завжди між: нами точиться чудовий поєдинок, у якому перемагатимемо обоє..."

Були то прекрасні листи, і перчитуючи їх, Бавдоліно тремтів, а істота, яка вміла надихати на такі палкі почуття, захоплювала його щораз більше. У певну мить він більше не міг змиритися з тим, що не знає, як би відгукнулася Беатриса на ніжне це насильство, і вирішив спонукати її до відповіді. Тому, намагаючись наслідувати її

почерк, він написав собі:

"О, кохання, що здійснюється з глибин серця, що пахучіше від усіх пахощів, та, що є тілом твоїм і душею, спраглим квітам юності твоєї бажає свіжості вічного щастя... Тобі, радісна моя надіє, віддаю свою віру, і віддано офірую саму себе, поки я жива..."

"Ох, — тут же відписав їй він, — бувай мені здорова, бо у тобі моє добро, у тобі надія моя і спочинок. Не встигну прокинутись, як душа моя віднайде тебе у своїй опіці..."

А вона палко відповідала:

"З тієї першої миті, коли ми стрілися, лиш до тебе тягнулась я, і тягнучись, бажала тебе, а бажаючи, знаходила тебе, знаходячи — кохала, кохаючи — жадала, жадаючи, вознесла тебе у своєму серці понад усе... і меду твого скуштувала... Здоровлю тебе, моє серце, тіло моє і єдина моя радосте..."

Листування це тривало кілька місяців і спершу дало полегшу змученій Бавдоліновій душі, потім він сповнився безмежною радістю, а врешті — чимось на кшталт полум'яних гордощів, бо закоханий раніше навіть не уявляв собі, що кохана може так його кохати. Як усі закохані, Бавдоліно став марнославною, і, як усі закохані, писав, що хоче ревно берегти разом з коханою спільну таємницю, але водночас вимагав, щоб цілий світ знав про його щастя, щоб чудувався безмежною чарівливістю тієї, що його кохала.

Тож якось він показав це листування друзям. Від конкретної відповіді про те, яким чином і між ким воно точилося, він ухилився. Він не збрехав їм, а навіть сказав, що листи ці він показує саме тому, що вони породжені його уявою. Але двоє його друзів подумали, що саме в цьому єдиному випадку він їх обманює, і тому ще більше заздрили його долі. Абдул у глибині свого серця приписав ці листи своїй принцесі і не знаходив собі місця, немов одержав їх саме він. Поет, який вдавав, буцімто не надає значення цій літературній грі (але тим часом у глибині свого серця гризся тим, що то не він написав ці чудові листи, які дали поштовх ще чудовішим відповідям), не маючи в кого закохатися, закохався в самі ці листи — що, як з усмішкою зауважив Никита, зовсім не дивно, адже замолоду ми схильні закохуватися в кохання.

Сподіваючись, мабуть, почерпнути з них натхнення для мотивів своїх пісень, Абдул ретельно переписав листи, щоб перечитати їх собі вночі в абатстві Святого Віктора. Аж одного дня помітив, що хтось викрав їх у нього, і злякався, що якийсь розпусний канонік, пробігши по них вночі хтивим поглядом, кинув їх поміж тисячі рукописів, які зберігалися в абатстві. Бавдоліна кинуло у дрож, він замкнув своє листування у скрині й відтоді не написав більше жодного листа, щоб не скомпрометувати своєї співбесідниці.

Однак він мусив дати вихід своєму сум'яттю сімнадцятилітнього хлопця, тому взявся писати вірші. Якщо в листах він говорив про найчистіше своє кохання, у цих творах він вправлявся в корчемному віршуванні — такими віршами тодішні клірики прославляли своє розпусне й легковажне життя, не без певного меланхолійного жалю за змарнованими роками.

Бажаючи дати Никиті доказ свого хисту, він задекламував кілька піввіршів:

Feror ego veluti — sine nauta navis,
utper vias aeris — vagafertur avis...
Quidquit Venus imperat — labor est suavis,
quae nunquam in cordibus — habitat ignavis.

Помітивши, що Никита погано розуміє латину, він приблизно переклав це йому: "Блукаю, мов корабель без стерничого, мов птах, що літає небесами... Та який це труд солодкий — підкорятись наказам Венери, незнаний він душам ницим..."

Коли Бавдоліно показав ці та інші вірші Поетові, той спалахнув заздрощами й соромом: заплакавши, він визнав, що посуха спустошила йому уяву; проклинаючи своє безсилля, він волав, що волів би позбутися чоловічої снаги, аніж виявитись таким нездатним виразити те, що він відчуває у глибині душі — а це було достеменно те саме, що так добре виразив Бавдоліно, і він навіть замислювався, чи не читає той йому в серці. А тоді зауважив: як би пишався його батько, якби дізнався, що він складає такі чудові вірші, бо ж раніше чи пізніше йому доведеться якось виправдати перед родиною і світом своє прізвище, яке все ще лестило йому, але примушувало його почуватися poeta gloriosus,[82] хвальком, який присвоює собі звання, яке йому не належить.

Побачивши його розпуку, Бавдоліно тицьнув йому до рук пергамен, даруючи свої вірші, щоб він зміг видати їх за свої. Дар виявився вельми цінним, бо сталося так, що Бавдоліно, бажаючи розповісти щось нове Беатрисі, надіслав їй ці вірші, приписавши їх другові. Беатриса прочитала їх Фрідріхові, їх почув Райнальд з Дасселя, який, хоч вічно заклопотаний двірськими інтригами, був шанувальником красного письменства, і той сказав, що йому б хотілося взяти Поета до себе на службу.

Якраз у той рік Райнальд удостоївся високої гідності архієпископа Кельнського, а для Поета думка, що він стане поетом архієпископа, а отже, як трохи жартома, а трохи хвальковито казав він, Архипіітом,[83] зовсім не була прикрою; зрештою вчитися йому не дуже хотілося, а батьківських грошей в Парижі не вистачало, і він уявив собі — цілком слушно, — що двірський поет цілий день їсть і п'є, не турбуючись ні про що інше.

От лиш щоб бути придворним поетом, треба писати вірші. Бавдоліно пообіцяв написати йому їх принаймні з тузін, але не всі відразу.

— Бачиш, — сказав він, — великі поети не завжди страждають бігункою, іноді їх запирає, і це трапляється з найбільшими з них. Ти повинен удавати, немов Музи терзають тебе, і ти здатен витиснути із себе лише по двовіршу що якийсь час. Те, що я дам тобі, вистачить на добрих кілька місяців, але дай мені трохи часу, бо хоч я запорами не страждаю, але й бігунка мені теж не властива. Отже, відклади свій від'їзд і надішли Райнальдові кілька віршів, щоб загострити йому апетит. Поки що, на перший раз досить буде присвяти, похвали твоєму доброчинцеві.

Поміркувавши ніч, він дав йому кілька рядків для Райнальда:

Presul discretissime — veniam te precor,
morte bona morior — duki nece necor,
meum pectum sauciat — puellarum decor,

et quas tacto nequeo — saltern chorde mechor,[84]

тобто: "Прости мені, шляхетний владико, чудова смерть-бо переді мною, і пожирає мене солодка рана: врода дівоча серце мені пронизує, і всіх юнок, навіть недоступних, обняти прагну хоч уві сні".

Никита зауважив, що латинські єпископи любуються у не вельми духовних піснях, але Бавдоліно сказав йому, що насамперед слід зрозуміти, хто такий латинський єпископ — він зовсім не обов'язково мусить бути святим чоловіком, особливо, якщо він канцлер імперії — а також, хто такий був Райнальд — дуже малою мірою єпископ і набагато більшою мірою канцлер, шанувальник, звісна річ, поезії, але ще більше схильний до того, щоб використовувати поетичні таланти для своїх політичних цілей, що він потім і робив.

— І так завдяки твоїм віршам Поет став знаменитим.

— Авжеж. Майже рік у листах, напхих набитих запевненнями у відданості, Поет надсилав Райнальдові вірші, які я йому поступово писав, і врешті Райнальд став вимагати, щоб незвичайний цей талант будь-що негайно прибув до нього. І Поет вирушив, маючи із собою добрячий запас віршів, яких йому мало вистачити щонайменше на рік, якщо він витискатиме їх із себе достатньо скупі. То був його тріумф. Мені ніколи не збагнути, як можна пишатися славою, одержаною як милостиню, але Поета це цілком задовольняло.

— А мене от дивує інше — не розумію, чому тобі справляло втіху бачити, як твої твори приписують іншому. Хіба не жорстоко, якщо батько віддає плід свого лона іншим як милостиню?

— Призначення корчемної поезії — переходити з уст в уста, і відчуваєш себе щасливим, коли чуєш, як твої вірші співають, і було б егоїстично прагнути їх оприлюднення лише для побільшення власної слави.

— Не думаю, що ти такий уже смиренний. Ти був щасливий, бо ще раз став Князем Олжі — ти пишаєшся цим і сподіваєшся, що хтось колись віднайде твої любовні послання серед зшитків абатства Святого Віктора, бозна-кому їх приписавши.

— Я зовсім не хочу здаватися смиренным. Мені подобається, коли завдяки мені щось діється, і тільки я знаю, що то діло моїх рук.

— Це нічого не міняє, друже мій, — мовив Никита. — Я поблажливо припустив, що ти хочеш бути Князем Олжі, а тепер ти даєш мені зрозуміти, що хотів би бути Господом Богом.

8. Бавдоліно в земному раю

Навчаючись у Парижі, Бавдоліно добре орієнтувався в тому, що діялося в Італії та в Німеччині. Підкоряючись наказові Оттона, Рагевін далі писав "Gesta Friderici", але, дійшовши до кінця четвертої книги, вирішив зупинитись, бо перевищити число Євангелій здавалось йому блюзнірством. Задоволений з виконаного обов'язку, він покинув двір і нудився десь у баварському монастирі. Бавдоліно написав йому, що він має доступ до книг безмежної бібліотеки абатства Святого Віктора, і Рагевін попросив його, щоб той назвав йому якийсь рідкісний трактат, який міг би збагатити його

знання.

Розділяючи Оттонову думку про вбогість уяви бідолашного каноніка, Бавдоліно вважав, що буде корисно дати їй поживу, і, повідомивши йому кілька назв рукописів, які він бачив, подав йому ще й інші, висмоктані з пальця назви, приміром, "*De optimitate triparum*" Беди Велебного, "*Ars honeste petandi*", чи "*De modo cacandi*", "*De castramentandis crinibus*" або ж "*De patria diabolorum*".[85] Усі ці писання викликали зачудування й цікавість доброго каноніка, який тут же попросив зробити йому списки тих незнаних скарбів мудрості. Послугу цю Бавдоліно зробив би йому з превеликою втіхою, щоб заспокоїти докори сумління за той стертий Оттонів пергамен, але, власне кажучи, він не знав, що має списувати, і тому мусив сказати, що хоча, авжеж, ці твори зберігаються в абатстві Святого Віктора, однак вони позначені ерессю і тому каноніки нікому їх не показують.

— Згодом я дізнався, — розповідав Бавдоліно Никиті, — що Рагевін написав одному вченому парижанинові, з яким був знайомий, прохаючи його дати запит на ці рукописи у вікторинців, які, звісна річ, не знайшли від них навіть сліду; вони звинуватили свого бібліотекаря в недбалстві, а бідолаха присягався, що ніколи їх на очі не бачив. Можу собі уявити, що врешті-решт якийсь канонік, щоб виправити цей недогляд, й справді написав усі ці книги, і сподіваюся, що колись хтось таки їх знайде.

Тим часом Поет регулярно сповіщав його про Фрідріхові подвиги. Італійські міста не дотримувалися присяг, складених на сеймі в Ронкальї. Договори передбачали, що бунтівні міста мають знести мури й знищити військові машини, а натомість міщани лише вдавали, що засипають рови навколо міста, а рови як були, так і залишились. Фрідріх послав до Креми легатів з нагадуванням, щоб вони поквапилися, але мешканці Креми погрожували вбити імперських посланців, і вбили б таки, якби ті не втекли. Тоді Фрідріх послав до Мілана самого Райнальда й одного палатинського графа, щоб вони призначили посадників, бо якщо міланці вибирають собі консулів самі, вони не можуть твердити, що визнають права імператора. Але й там мало бракувало, щоб обом послам нам'яли боки — а то ж були не абиякі посланці, а сам імперський канцлер і один з палатинських графів! Невдоволені міланці взяли в облогу замок Треццо і закували в ланцюги його гарнізон. Урешті вони знову напали на Лоді, а цісар просто не тямився від люті, коли йому зачіпали це місто. І щоб дати їм научку, він взяв Крему в облогу.

Спочатку облога розгорталася за правилами війни між християнами. З допомогою міланців кремаски робили добрячі вилазки і захопили серед імперців чимало бранців. Кремонці ж (які з ненависті до кремасків стали тепер на бік імперії, разом з павійцями та мешканцями Лоді) спорудили потужні машини для облоги — які обійшлися у більше життів обложникам, ніж обложеним, але на це не було ради. Відбулися чудові сутички, зі смаком розповідав Поет, і всі пам'ятали той випадок, коли імператор зажадав від мешканців Лоді двісті порожніх бочок, наповнив їх землею й кинув у рів, а тоді звелів укрити їх землею та дровами, привезеними більш ніж двома тисячами возів, і обложники пройшли по них з молотами і таранами, щоб розбити мури.

Але коли обложники пішли в наступ найбільшою дерев'яною вежею, спорудженою

кремонцями, обложені почали кидати катапультами каміння так, що мало не завалили її, й імператор аж оскаженів від великої люті. Він наказав узяти бранців — кремасків та міланців — і прив'язати їх перед вежею та по її боках. Він думав, що коли обложені побачать перед собою своїх братів, родичів, синів і батьків, вони не насміляться стріляти. Але він не врахував, якою великою була лютя кремасків — і тих, що стояли на мурах, і тих, що були прив'язані перед ними. Саме ці останні стали волати своїм братам, щоб вони не зважали на них, а ті, що стояли на мурах, стиснувши зуби, зі слізьми на очах, далі цілилися у вежу, вбивши дев'ятеро своїх — кати своїх власних родичів.

Спудеї з Мілана, які прибули до Парижа, присягались Бавдолінові, що до вежі були прив'язані навіть діти, але Поет запевняв його, що чутка ця неправдива. Як би там не було, але це справило враження навіть на імператора, і він звелів відв'язати решту полонених. Та кремаски з міланцями, розлютовані смертю своїх товаришів, захопили алеманських і лодійських бранців, завели їх у місто, вивели на бастіони і з холодним серцем повбивали на очах у Фрідріха. Тоді він звелів привести під мури двох бранців-кремасків і там же вчинив над ними суд як над розбійниками й кривоприсяжцями, рокуючи їх на смерть. Кремаски переказали Фрідріхові, що якщо він повісить їхніх товаришів, вони повісять тих його людей, які ще були у них заложниками, але Фрідріх відповів, що хай тільки спробують, і повісив обох бранців. У відповідь кремаски *согат рорulo*[86] повісили всіх своїх заложників. Фрідріх, який уже геть втратив голову, звелів тоді вивести всіх кремасків, яких ще тримав у полоні, поставити перед містом цілий ліс шибениць і збирався повісити їх усіх. Єпископи з абатами поквапилися на покутне місце, благаючи, щоб він не змагався у злобі зі своїми ворогами, бо має бути джерелом милосердя. Фрідріха зворушило це втручання, але він не міг уже відступитися від свого наміру, тому вирішив стратити принаймні дев'ятеро з тих нещасних.

Почувши про все це, Бавдоліно заплакав. Не тільки тому, що був від природи людиною мирною, але й через думку про те, що його улюблений названий батько заплямував себе такими злочинами, і це переконало його залишатися в Парижі і вчитися далі, а також дещо невиразним чином вселило в нього неусвідомлену думку, що в такому разі він не винен у тому, що кохає імператрицю. Він знову взявся писати щораз палкіші листи й відповіді на них, які взяли б за серце навіть пустельника. Та цього разу він не показав своїм друзям нічого.

Але він далі почувався винним і тому хотів зробити щось на славу свого велителя. Оттон залишив йому священний заповіт — вивести особу Пресвітера Йоана з п'ятьма поголосок. І от Бавдоліно вирішив віддатися пошукам цього незнаного, але — Оттон свідок — безперечно славетного Пресвітера.

Закінчивши курси трівіюму і квадрівіюму, а отже опанувавши мистецтво диспуту, Бавдоліно з Абдулом передовсім замислились: а чи існує справді той Пресвітер Йоан? Але почали вони над цим замислюватися, перебуваючи в стані, який Бавдолінові описувати Никиті не дуже хотілося.

Після від'їзду Поета Абдул став мешкати з Бавдоліном. Якось увечері Бавдоліно

вернувся додому і побачив, що Абдул співає на самоті одну зі своїх найкращих пісень, у якій мріє стріти свою далеку принцесу, але раптом, уже бачачи її цілком близько, він немов починає відступати назад. Бавдоліно не розумів, чи то музика так вчинила, а чи слова, але образ Беатриси, який одразу явився йому, поки він слухав цієї пісні, став тікати від його погляду, розчиняючись у ніщоті. Абдул співав, і ще ніколи спів його не лунав так спокусливо.

Скінчивши співати, Абдул упав геть знесилений. Бавдоліно злякався на мить, що він утратить тям, й нахилився над ним, але Абдул зробив жест рукою, немов заспокоюючи його, і тихо засміявся — просто так, без жодної причини. Він сміявся, трусячись усім тілом. Бавдоліно подумав, що його лихоманить, та Абдул, далі сміючись, сказав йому, щоб той залишив його — він сам заспокоїться, бо добре знає, у чому тут річ. І врешті, під тиском Бавдолінових запитань, він вирішив звірити йому свою таємницю:

— Послухай, друже мій. Я спожив трохи зеленого меду, лише трішки. Я знаю, що це диявольська спокуса, але іноді мені це потрібне для співу. Послухай і не картай мене. Ще в дитинстві у Святій землі чув я чудовну й страхітливую історію. Розповідали, що неподалік від Антіохії є плем'я сарацинів, яке мешкає в гірському замку, приступному хіба що для орлів. Велителя їхнього звали Алоадин, і він вселяв величезний страх і сарацинським, і християнським правителям. Адже кажуть, буцім у серці його замку є сад, повний всіляких плодів і квітів, де течуть потоки вина, молока, меду і води, а навколо танцюють і співають дівчата незрівнянної вроди. Жили в цьому саду лише юнаки, які були викрадені за наказом Алоадина, і в тому місці втіх він при звичаював їх до самих насолод. Коли я чув, як дорослі пошепки розповідали про ці насолоди, то червонів від бентеги: дівчата ті були щедрі й готові задовольнити гостей, вони давали їм невимовне, хоч і, гадаю, виснажливе блаженство. І тому, звісно, той, хто потрапив туди, нізащо й ніколи не захоче звідти вийти.

— Ото добре вигадав той твій Алоадин, чи як там його звали, — усміхнувся Бавдоліно, проводячи мокрою ганчіркою по друговому чолі.

— Ти так гадаєш, — сказав Абдул, — бо не знаєш цілої історії. Одного чудового ранку один з цих юнаків прокидався у брудному дворі під палким сонцем, скований ланцюгами. Через кілька днів такої муки його приводили перед Алоадина, і юнак кидався йому в ноги, погрожуючи накласти на себе руки і благаючи повернути йому втіхи, без яких він уже не міг обійтися. Алоадин відкривав йому тоді, що він упав у немилість пророка і що зможе повернути собі його ласку, лише коли погодиться виконати великий подвиг. Він давав йому золотий кинджал і велів вирушити в дорогу, дістатися до двору певного володаря, який був його ворогом, і вбити його. Таким робом він може знову заслужити те, чого так прагне, і навіть якщо загине під час цієї вилазки, то вознесеться в Рай, де все точнісінько таке саме, як у місці, з якого його забрали, а навіть краще. Ось чому Алоадин мав таку величезну владу і тримав у страху всіх навколишніх володарів, чи то маврів, чи християн, бо посланці його були готові на будь-яку жертву.

— Тоді, — зауважив Бавдоліно, — краще вже якийсь з цих чудових паризьких шинків і його дівчата, доступні без жодної запоруки. Але який стосунок до тебе має ця історія?

— А такий стосунок, що коли я мав десять років, люди Алоадина викрали мене. І я жив серед них п'ять років.

— То в десять років ти насолоджувався всіма тими дівчатами, про яких розповідаєш? А тоді тебе послали когось убити? Абдуле, що ти таке мені розповідаєш? — стурбовано питав Бавдоліно.

— Я був замалий, щоб мене відразу долучили до тих блаженних юнаків, і мене приставили як служника до одного із замкових євнухів, які дбали про їхні втіхи. Але послухай-но, що я з'ясував. За тих п'ять років ніяких садів я не бачив, а юнаки цілий час сиділи рядком, сковані в тому дворі під палючим сонцем. Щоранку євнух брав з одної шафи срібні глечики, в яких була якась кваша, густа, наче мед, але зеленкуватої барви, підходив до кожного з бранців і годував їх цим місивом. Вони смакували його і починали розповідати собі самим та іншим про всі ті насолоди, про які йдеться в легенді. Розумієш, вони цілий день сиділи з розплющеними очима і блаженно усміхалися. Надвечір вони почували себе стомленими, починали сміятися, іноді тихо, а іноді й надміру голосно, а тоді засинали. І так я, поволі доросліючи, зрозумів, як обманює їх Алоадин: вони жили в оковах, гадаючи, що живуть у Раю, а щоб не втратити того блаженства, ставали знаряддям помсти в руках свого пана. Якщо вони неущкоджені верталися зі своїх вилазок, їх знову заковували в колоди, і вони знову починали бачити й чути те, що навіював їм зелений мед.

— А ти?

— А я якось вночі, коли всі спали, пробрався туди, де зберігалися срібні глеки із зеленим медом, і покуштував його. Та що там покуштував! Я проковтнув дві ложки і притьмом почав бачити дивовижні речі...

— Ти опинився у саду?

— Ні, вони, либонь, снили прои: ад, бо Алоадин розповідав їм про нього, коли їх привозили. Гадаю, зелений мед примушує бачити те, чого ти прагнеш у глибині свого серця. Я опинився в пустелі, точніше в оазі, і бачив, як надходить чудовий караван: верблюди, прикрашені китицями, і цілий гурт маврів у барвистих тюрбанах, які били в барабани і грали на кимвалах. А за ними, під балдахіном, який несло четверо велетнів, їхала Вона, моя принцеса. Не можу сказати тобі, яка вона була — вона була така... як би це сказати... осяйна, що я пригадую лиш те сяйво, ту сліпучу пишноту...

— Але яка вона була з обличчя, вродлива?

— Я не бачив її обличчя, воно було заслонене.

— Тоді в кого ти закохався?

— У неї, бо не бачив її. Розумієш, тут, у глибині мого серця, розлилася безконечна ніжність, млість, яка вже ніколи не розвіялася. Караван віддалявся в напрямі дюн, і я зрозумів, що видіння це більш ніколи до мене не повернеться; я казав собі, що мені треба бігти за цією з'явою, але над ранок я почав сміятися, гадаючи тоді, що від

радості, але насправді то був наслідок впливу зеленого меду, знак, що сила його вигасає. Я прокинувся, коли сонце було вже високо, і євнух мало не застукав мене сплячого в тому місці. І тоді я поклав собі втекти, щоб віднайти далеку принцесу.

— Але ж ти зрозумів, що це тільки вплив зеленого меду...

— Аякже, видіння це було ілюзією, але те, що я відчував у своєму серці, ілюзією не було, то було справжнє бажання. Коли відчуваєш бажання, це не ілюзія — воно існує.

— Проте то було бажання ілюзії.

— Але я не хотів позбутися цього бажання. Його було мені досить, щоб присвятити йому своє життя.

Коротко кажучи, Абдулові вдалося знайти спосіб втекти із замку, і він зумів дістатися до своєї родини, яка вже вважала його пропавшим. Батька його турбувала можливість помсти з боку Алоадина, він вивіз його зі Святої землі й послав до Парижа. Перед тим, як утекти від Алоадина, Абдул заволодів одним глечиком зеленого меду, але, пояснював він Бавдолінові, він більш ніколи не куштував його зі страху, що цей проклятий знадіб перенесе його до тієї самої оази і примусить безконечно переживати той сам екстаз. Він не знав, чи зможе опиратися своєму почуттю. Принцеса була вже з ним, і ніхто не зміг би її забрати в нього. Краще мріяти про неї як про недосяжну мету, ніж володіти нею у несправжніх спогадах.

Потім, з плином часу, щоб знайти силу для своїх пісень, у яких завжди була здалеку присутня принцеса, він наважувався іноді скуштувати трішечки меду, беручи його на кінчик ложки, аби лиш відчути його смак на язичі. Це спричиняло короткий екстаз, як і було того вечора.

Абдулова історія заінтригувала Бавдоліна, і його стала спокушати можливість зазнати видіння, нехай короткого, але в якому йому б явилася імператриця. Абдул не міг йому відмовити і дав скуштувати. Бавдоліна охопило тільки легке заціпеніння й бажання сміятися. Але він відчував, як думки завирували в нього в голові. І як не дивно, думки ці були не про Беатрису, а про Пресвітера Йоана — і він аж замислився: може, правдивим предметом його бажання було радше це недосяжне царство, ніж пані його серця. І так сталося, що в той вечір Абдул, який уже майже вийшов з-під впливу меду, і трохи очамрілий Бавдоліно знову взялися сперечатися про Пресвітера, замислюючись власне над тим, чи існує він насправді. А оскільки зелений мед, схоже, мав властивість робити ніколи не бачене відчутним, ось до чого дійшли вони у справі існування Пресвітера.

Він існує, рішуче сказав Бавдоліно, бо нема причин, які б заперечували його існування. Він існує, погодився Абдул, бо він чув від одного клірика, що геть далеко за землями мідійців і персів живуть християнські царі, які воюють з поганами тих країв.

— Хто ж цей клірик? — з трепетом спитав Бавдоліно.

— Його звать Борон, — відповів Абдул. І так наступного дня вони пішли на пошуки Борона.

Той був кліриком у Монбельярі, але весь, час мандрував, як і інші його побратими; тепер він був у Парижі (і відвідував бібліотеку Святого Віктора), а завтра буде бозна-де,

бо схоже було, що він здійснює якийсь свій план, про який не розповідає нікому. Він мав велику голову зі скуйовдженою чуприною, очі його почервоніли від тривалого читання при світлі каганця, але він і справді здавався ковчегом мудрості. За першої ж зустрічі він справив на них велике враження — звісно ж, зустрілися вони в шинку, де він задавав їм хитромудрі запитання, про які їхні вчителі сперечалися б довгі дні: чи може замерзнути сперма, чи може повія зачати дитину, чи піт з голови смердить більше, ніж піт з інших частин тіла, чи червоніють вуха, коли людина відчуває сором, чи чоловік страждає більше від смерті коханки, а чи від того, що вона виходить заміж, чи знатні люди мусять бути клаповухі і чи стан причинних гіршає під час повні. Найбільше його інтригувало питання про існування порожнечі, і він вважав себе в цій царині мудрішим від будь-якого іншого філософа.

— Порожнечі, — просторікував Борон з повним ротом, — не існує, бо природа її боїться. Її неіснування очевидне з філософських причин, бо якби вона існувала, то була б або субстанцією, або акциденцією.[87] Вона не є матеріальною субстанцією, інакше вона була б тілом і займала б простір, і вона не є безтілесною субстанцією, інакше вона була б розумною, як ангели. Вона не є акциденцією, бо акциденції існують тільки як атрибути субстанцій. З другого боку, порожнеча не існує з фізичних причин: візьми циліндричну посудину...

— Чому, — перебив його Бавдоліно, — тобі так важливо довести, що порожнечі не існує? Чому тебе так обходить порожнеча?

— Бо обходить. Порожнеча може бути або проміжною, тобто між одним тілом і другим у нашому піднебесному світі, або тягнутися в просторі аж за межі видимого всесвіту, замикаючись великою сферою небесних тіл. Якщо так, то в цій порожнечі могли б існувати інші світи. Але якщо довести, що проміжної порожнечі не існує, то тим паче не може існувати порожнеча просторова.

— Але чому тебе так пече, чи існують інші світи?

— Бо пече. Якби вони існували, Наш Господь мусив би віддати себе в жертву в кожному з цих світів, і в кожному мусив би благословити хліб і вино. А отже та надзвичайна річ, яка є свідоцтвом і печаттю сього чуда, не була б єдиною, бо існувала б у багатьох подобах. А чого варте було б моє життя, якби не усвідомлення, що десь є та надзвичайна річ, і її треба знайти?

— І що ж це таке, та надзвичайна річ?

Тут Борон відрубав:

— Не ваше діло, — сказав він, — речі сії не годяться для мирських вух. Але згадаймо ще одну річ: якби було багато світів, то мусило б бути багато перших людей, ціла купа Адамів і Єв, які безконечну кількість разів допустилися первородного гріха. А отже, мало б бути багато Земних Раї'в, з яких їх було вигнано. Чи можна собі уявити, що може бути багато таких незрівнянних місць, як Земний Рай, як є багато міст, через які течуть річки і в яких височать такі пагорби, як оцей пагорб Святої Геневефи? Є лиш один-єдиний Земний Рай, на далекій землі, ген за царствами мідійців та персів.

Тоді вони перейшли до справи і розповіли Боронові про свої міркування щодо

Пресвітера Йоана. Аякже, Борон чув цю історію про християнських царів на Сході від одного монаха. Він читав звіт про відвідини, що їх багато років тому склав папі Калістові II патріярх Індій. Там оповідалося, як важко було папі порозумітися з ним, бо говорили вони дуже різними мовами. Патріярх описав місто Гульну, де тече одна з рік, які випливають із Земного Раю, Фізон, званий також Гангом, і де на горі за містом височить святиня, в якій зберігаються мощі апостола Томи. Гора ця неприступна, бо підноситься в центрі озера, але щороку на вісім днів води озера відступають і добрі християни тих країв можуть прийти, щоб поклонитися мощам апостола, усе ще нетлінним, немов він і не вмирав, а навіть, як говорилося в цьому писанні, обличчя його сяє немов зоря, довге, аж по плечі волосся і борода мають золотистий відтінок, а одяга виглядає так, немов її тільки-но пошили.

— Але ніщо не говорить, що патріярх той був Пресвітером Йоаном, — обережно завершив свою оповідь Борон.

— Звісно, що ні, — відказав Бавдоліно, — але кажуть, що вже дуже віддавна ходять чутки про якесь далеке, блаженне й незнане царство. Послухай, у своїй "Historia de duabus civitatibus" мій улюблений єпископ Оттон писав про якогось Гуга з Габали, який розповідав, що, перемігши персів, Йоан хотів прийти на поміч християнам на Святій землі, але змушений був зупинитися на берегах річки Тигр, бо не мав кораблів, щоб перевезти своїх людей. Отже, Йоан живе десь за Тигром. Розумієш? Але найцікавіше, що всі, схоже, знали це ще до того, як про це розповів Гуго. Перечитай-мо-но уважно те, що писав Оттон, а він не написав цього просто так. Чому цьому Гугові забаглося пояснювати папі причини, через які Йоан не міг допомогти християнам в Єрусалимі, ніби виправдовуючи його? Очевидно, тому, що в Римі хтось уже живив подібні сподівання. І коли Оттон каже, що Гуго згадує про Йоана, він зазначає: *sic enim eit nominare soient* — як звикли його називати. І що ж означає ця множина? Очевидно, те, що не тільки сам Гуго, але й інші звикли — ще в ті часи — називати його так. Той самий Оттон пише, що Гуго твердить, буцім Йоан, як і Волхви, від яких він походить, хотів піти в Єрусалим, але потім не згадує, що Гуго казав, що йому це не вдалося, а лиш що *fertur* — тобто було сказано — і що інші — у множині *assenint* — твердять, що це йому не вдалося. Наші вчителі вчать нас, що нема кращого доказу істини, — закінчив свою думку Бавдоліно, — ніж тяглість традиції.

Абдул шепнув на вухо Бавдолінові, що, може, владика Оттон теж куштував іноді зеленого меду, але Бавдоліно штовхнув його ліктем між ребра.

— Мені все ще невтямки, чому Пресвітер цей так вас обходить, — мовив Борон, — але якщо його вже шукати, то не вздовж річки, яка випливає із Земного Раю, а в самому Земному Раю. А про це я міг би багато чого оповісти...

Бавдоліно з Абдулом пробували спонукати Борона розповісти більше про Земний Рай, але Борон, досхочу зловживши бочками "Трьох канделябрів", казав, що більш нічого не пам'ятає. Не змовляючись і немов маючи те саме на умі, двоє друзів взяли Борона під пахви і занесли у свою кімнату. Там Абдул, хоч і ошадливо, дав йому одробину зеленого меду — на кінчику ложечки, і таку ж одробину вони розділили між

собою. Після хвилини приголомшення Борон роззирнувся навколо, немов не розуміючи, де він, і почав бачити деякі образки Раю.

Він заговорив, розповідаючи про якогось Тугдала, який, схоже, побував і в Пеклі, і в Раю. Що являє собою Пекло, не варто було й говорити, але Рай був місцем, повним любові, радості, веселощів, високоморальності, краси, святості, згоди, єдності, милосердя й вічності без кінця; його захищав золотий мур, за яким видно було чимало крісел, прикрашених коштовним камінням, на яких сиділи чоловіки й жінки, молоді і старі, зодягнені у шовкові ризи; обличчя їхні були осяйні, мов сонце, а волосся блищало, мов чисте золото, і всі співали алілуя, читаючи книгу, розписану золотими літерами.

— Отож, — розсудливо приказував Борон, — до Пекла відкрита дорога всім, досить захотіти, й іноді ті, хто там перебуває, вертаються звідти у подібі інкуба, суккуба або ще якогось нав'язливого видіння, щоб розповісти нам дещо про нього. Та хіба можна уявити собі, що того, хто бачив такі речі, буде допущено до Небесного Раю? Але якби навіть так сталося, живий чоловік ніколи б не допустився такої безсоромності, щоб про це розповідати, бо деякі таємниці скромна й чесна особа мусить тримати при собі.

— Борони Боже, щоб на лиці землі з'явилася істота, — прокоментував Бавдоліно, — яку марнославство спонукало б зрадити довіру, уділену їй Господом.

— Гаразд, — мовив Борон, — ви, певно, чули історію про Александра Великого, який прибув до берегів Гангу і плів уздовж високої стіни, яка тяглася вздовж течії річки, але не мала жодної брами, і через три дні він побачив у мурі невеличке віконце, з якого виглядав якийсь старий; подорожні спитали, чи місто це сплачує данину Александрові, цареві над царями, але старий відповів, що то місто блаженних. Не можна собі уявити, щоб Александр, нехай великий цар, але язичник, дістався до Небесного Града, а отже те місто, яке бачили і він, і Тугдал, і є Земний Рай. А що бачу я в цю мить...

— Де?

— Там, — і кивнув у куток кімнати. — Бачу місце, де бувають охвітні зелені луки, оздоблені квітами й пахучими травами, а навколо витають ніжні пахощі, і вдихаючи їх, я більш не відчуваю жодної потреби в поживі чи питві. А на чудовій луці прогулюються четверо чоловіків поважної зовнішності, із золотими вінцями на голові й пальмовими гілками в руках... Я чую спів, вдихаю запах бальзаму, о Боже мій, в устах мені солодко, немов від меду... Бачу кришталеву церкву, у центрі якої стоїть віттар, а з нього витікає біла, мов молоко, вода. З північного боку церква ця здається коштовним каменем, з боку полуденного має барву крові, на заході вона сніжно-біла, а над нею виблискують незліченні зірки, і блищать вони далеко сильніше, ніж ті, які видно в нашому небі. Бачу чоловіка з білосніжним волоссям, укритого пір'ям, мов птах, очей його майже не видно, бо напливають на них сніжно-білі брови. Він показує мені дерево, яке ніколи не старіється і зцілює від будь-якої недуги того, хто сяде в його затінку, і ще одне дерево, листя якого забарвлене у всі кольори веселки. Але чому я бачу все це нині?

— Ти, певно, десь про це читав, а вино видобуло це з глибини твоєї душі, — сказав

тоді Абдул. — Один добродішній чоловік, який жив на моєму острові, Святий Бранданус, плавав морями аж до крайніх меж землі й відкрив острів, суцільно вкритий зрілим виноградом — синім, пурпуровим і білим, з сімома чудовими джерелами і сімома церквами: одна була з кристалю, друга з граната, третя сапфірова, четверта топазова, п'ята рубінова, шоста смарагдова, а сьома з корала, і кожна з них мала по сім віктарів і сім лампад. А перед церквою, посеред площі, стриміла колона з халцедону, на вершку якої крутилося колесо, обвішане дзвіночками.

— Ні, ні, те, що я бачу, — зовсім не острів, — гарячкував Борон, — то земля, розташована поблизу Індії, де я бачу людей, чиї вуха більші від наших, а язик вони мають подвійний, тому можуть розмовляти з двома особами водночас. Які щедрі ниви, збіжжя на них росте немов саме по собі...

— Аякже, — зауважив Бавдоліно, — не забуваймо, що в книзі Виходу Божому народові обіцяно землю, де течуть молочні й медові ріки.

— Не плутаймо, — казав Абдул, — у Виході йдеться про обітовану землю, а обітована вона була після гріхопадіння, тоді як Земний Рай — це земля наших прабабків до гріхопадіння.

— Абдуле, ми тут не на диспуті. Тут річ не в тім, щоб описати місце, куди ми підемо, а в тім, щоб зрозуміти, яким має бути те ідеальне місце, куди хотів би піти кожен. І очевидно, що коли такі дива існували й далі існують не тільки в Земному Раю, але й на островах, куди ніколи не ступала нога Адама з Євою, царство Йоана мало б бути дуже подібним до цих місць. Ми пробуємо уявити собі, як виглядає царство добробуту і чесноти, де не існує брехні, ані жадібності чи розпусти. Інакше навіщо пориватися до нього як до найвищого втілення християнського царства?

— Але не варто перебирати міру, — мудро радив Абдул, — інакше ніхто нам не повірить: точніше, ніхто не повірить, що можна дістатися так далеко.

Він вимовив слово "далеко". Досі Бавдоліно думав, що, уявляючи собі Земний Рай, Абдул принаймні на один вечір забув про свою неможливу пристрасть. Але ні. Він думав про неї завжди. Він бачив Рай, але шукав там свою принцесу. І справді, коли дія меду стала поволі вичерпуватися, він бурмотів: "Може, колись ми туди подамося, *langem li jorn son long en mai*, розумієш, під час травневих днів...

Борон почав тихо сміятися.

— Ось так, пане Никито, — мовив Бавдоліно, — коли я не впадав у тенета спокус цього світу, я цілі ночі уявляв собі інші світи. Чи то з поміччю вина, чи то зеленого меду. Нема нічого ліпшого, як уявляти собі інші світи, — сказав він, — коли хочеш забути, яким стражденим є той світ, у якому ми живемо. Принаймні так я думав тоді. Я ще не розумів, що, уявляючи собі інші світи, ти врешті-решт змінюєш і цей.

— Намагаймося поки що щасливо жити в цьому світі, який призначила нам Божя воля, — сказав Никита. — Ось наші незрівнянні генуезці приготували нам деякі присмаки нашої кухні. Спробуй-но цієї юшки з різних видів риби, морської й річкової. Може, і у ваших краях є добра риба, але гадаю, що сильні холоди не дають їй вирости такою соковитою, як у Пропонтиді. Ми присмачуємо юшку цибулею, присмаженою на

оливковій оливі, копрієм та іншими травами і додаємо дві склянки сухого вина. Макаеш у неї ці шматки хліба, а на них можна покласти авголемон — оцей соус з яєчних жовтків, приправлених лимонним соком і краплиною бульйону. Гадаю, саме це їли Адам з Євою в Земному Раю. Але ще до гріхопадіння. Опісля вони, мабуть, мусили задовольнятися тельбухами, як у Парижі.

9. Бавдоліно картає імператора і спокушає імператрицю

Ось уже чотири зими провів Бавдоліно в Парижі, не надто сумлінно віддаючись навчанню і химерячи про Едемський сад. Він дуже хотів знову побачити Фрідріха, а ще більше — Беатрису, котра у зміненій його душі вже втратила будь-які земні риси й стала мешканкою Раю, як далека принцеса Абдула.

Якось Райнальд попросив Поета написати оду до імператора. Намагаючись у розпачі відтягти час, Поет сказав своєму повелителеві, що очікує на відповідне натхнення, а тим часом послав до Бавдоліна по допомогу. Бавдоліно написав чудовий вірш "*Salve mundi domine*[88]" — у ньому Фрідріх прославлявся понад усіх інших правителів, і говорилося, що ярмо його вельми солодке. Але він не наважився довірити його посланцеві, тому вирішив вернутися в Італію, де тим часом сталося стільки всього, що він ледве зумів коротко переказати це Никиті.

— Райнальд присвятив своє життя тому, щоб створити образ імператора як володаря світу, князя миру, кореня всякого закону, який сам не підпорядкований жодному закону, який є водночас *rex et sacerdos*,[89] як Мельхиседек, а це значило, що він не міг не зіткнутися з папою. Отож під час облоги Креми помер папа Адріян — той самий, який коронував Фрідріха в Римі, і більшість кардиналів обрала папою кардинала Бандінеллі, як Александра III. Для Райнальда то було ціле лихо, бо з Бандінеллі він жив як кіт з собакою, а в питанні папського верховенства той не поступався ні на йоту. Не знаю, які інтриги снував Райнальд, але він зумів зробити так, що деякі кардинали і члени сенату обрали іншого папу, Віктора IV, яким вони з Фрідріхом могли маніпулювати, як хотіли. Звісно, Александр III відразу відлучив від церкви і Фрідріха, і Віктора, і марно було говорити, що Александр — не справжній папа, а отже його відлучення не має сили, бо, з одного боку, французькі та англійські королі були схильні визнати його, а з другого боку, для італійських міст було немов манна небесна мати папу, який твердив, що імператор — схизматик, а отже ніхто не зобов'язаний йому підкорятися. До того ж надходили вістки, що Александр змовився з вашим василевсом Мануїлом, шукаючи опори в імперії, більшій від Фрідріхової. Якщо Райнальд хотів переконати всіх, що Фрідріх — єдиний спадкоємець Римської імперії, він мусив знайти переконливий доказ цього спадкоємства. Ось чому він залучив до праці й Поета.

Никиті важко було слідкувати за Бавдоліновою історією, яка розгорталася рік за роком. Йому не тільки здавалося, що його очевидець сам плутається трохи в тому, що сталося раніше, а що пізніше; він навіть було подумав, що все у Фрідріховій історії повторюється завжди однаково, і він уже нічого не розумів — коли міланці знов узялися за зброю, коли вони знову стали погрожувати Лоді і коли імператор знову

прибув до Італії. "Якби це був літопис, — думав він, — то на кожній його сторінці описувалися б завжди ті самі перипетії. Це схоже на сни, в яких завжди повторюється та сама історія, і ти молишся, щоб прокинутися".

Але, наскільки Никита зрозумів, уже два роки міланці, схоже, знову ставили Фрідріхові палиці в колеса, роблячи йому наперекір і вступаючи з ним у сутички, і наступного року імператор, з допомогою Новари, Асті, Верчеллі, маркіза Монферратського, маркіза Маласпіни, графа Б'яндрате, Комо, Лоді, Бергамо, Кремони, Павії та інших, знов узяв Мілан в облогу. Одного чудового весняного ранку Бавдоліно, якому вже сповнилось двадцять, везучи із собою "Salve mundi domine" для Поета та своє листування з Беатрисою, яке він не хотів залишати в Парижі на поталу злодіям, під'їхав під мури цього міста.

— Сподіваюсь, що в Мілані Фрідріх повівся краще, ніж у Кремі, — мовив Никита.

— Ще гірше, судячи з того, що я чув по прибутті. Він звелів вибрати очі шістьом бранцям з Мельцо та Ронкате, а одному міланцеві виколов тільки одне око, щоб той міг відвести решту в Мілан, але натомість відрізав йому носа. А коли спіймав когось, хто пробував ввезти товари в Мілан, наказав відрубати йому руки.

— От бачиш, він теж виколував очі!

— Але людям посполитим, а не вельможам, як ви. І своїм ворогам, а не родичам!

— Ти виправдовуєш його?

— Тепер так, але не тоді. Тоді мене це обурило. Я навіть зустрічатися з ним не хотів. Але згодом мусив-таки піти скласти йому пошану — цього я не міг уникнути.

Знову побачивши його після стількох років, цісар збирався вже радісно обняти його, але Бавдоліно не зміг стриматися. Він відсахнувся, заплакав і сказав йому, що він лиха людина, що не можна мати себе за джерело справедливості й поводитися, як свавілець, що він соромиться бути його названим сином.

Будь-кому іншому, хто б сказав йому щось подібне, Фрідріх звелів би не лише вибрати очі і відрізати ніс, але й відтяти вуха. Натомість Бавдолінова лють вразила його, і він, імператор, став виправдовуватися:

— Це бунт, бунт проти закону, Бавдоліно, і ти перший казав мені, що закон — це я. Я не можу їм простити, не можу бути добрим до них. Бути безжалісним — мій обов'язок. Гадаєш, мені це подобається?

— Аякже, певно, що тобі це подобається, отче мій, хіба ти мусив вигублювати весь той люд два роки у Кремі й калічити цих міланців — і не під час битви, а з холодним серцем, через впертість, помсту, образу?

— Ага, то ти спостерігаєш за моїми подвигами, як Рагевін! То знай, що не була то впертість, а лиш попередження іншим. Це єдиний спосіб, яким можна приборкати цих непокірних дітей. Гадаєш, Цезар з Августом були милосердніші? Це війна, Бавдоліно, а ти знаєш, що таке війна? Тепер ти великий бакаляр у Парижі, а маєш знати, що коли повернешся, я хочу, щоб ти зайняв посаду при моєму дворі, а може, навіть посвячу тебе в лицарі. Гадаєш, можна бути в почті імператора Священної Римської імперії і не закаляти собі рук? Тобі огидна кров? То скажи, і я звелю постригти тебе в ченці. Але не

забувай — тобі тоді доведеться провадити цнотливе життя, а мені розповідали про твої походеньки в Парижі, і я просто не уявляю тебе ченцем. Звідки в тебе цей шрам? Дивно, що він у тебе на обличчі, а не на задниці!

— Може, твої нишпорки й розповідали тобі всілякі історії про мене в Парижі, але мені не треба нишпорок, щоб дізнатися про те, як гарно ти повівся в Адріанополі — про це на кожному розі говорять. Краще вже мої пригоди з чоловіками парижанок, ніж твої з візантійськими монахами.

Фрідріх аж скам'янів і весь поблід. Він чудово знав, про що говорив Бавдоліно (який дізнався про це від Оттона). Ще будучи герцогом Швабським, він прилучився до хрестоносців і взяв участь у Другому хрестовому поході на Святу землю, щоб стати на допомогу християнському королівству в Єрусалимі. І коли християнське військо просувалося насилу вперед, біля Адріанополя одного з його вельмож, який віддалився трохи від валки, пограбували і вбили — можливо, це зробили місцеві розбійники. Між латинянами і візантійцями тоді й так уже була сильна напруга, а Фрідріх сприйняв цей інцидент як образу честі. Як у Кремі, гнів його був нестримним: він напав на поблиський монастир і вигубив усіх монахів.

Епізод цей лишився плямою на Фрідріховому імені; усі вдавали, буцім забули його, і навіть Оттон у "Gesta Friderici" замовчав його, згадавши натомість, як молодий герцог уникнув загибелі в бурхливій повені неподалік від Константинополя — то був знак, що небеса не позбавили його свого заступництва. Але єдиним, хто цього не забув, був сам Фрідріх, і його реакція була доказом того, що рана від того його лихого вчинку так і не загоїлася. Обличчя його з блілого відразу стало багряним, він схопив бронзовий свічник і кинувся на Бавдоліна, немов прагнучи його смерті. Та потім насилу стримався, опустив свічник, а тоді схопив його за одягу й крізь зуби процідив: — На всіх пекельних чортів, ніколи більше не кажи того, що ти оце сказав. — Тоді вийшов з намету. На порозі він на мить обернувся: — Піди віддати шану імператриці, а тоді вертайся до тих своїх збабілих паризьких кліриків.

"Я ще покажу тобі, хто тут збабілий клірик, покажу тобі, що вмію", — думав собі Бавдоліно, покидаючи табір, хоч і сам не знав, що збирається зробити, тільки відчував ненависть до свого названого батька і прагнув завдати йому болю.

Усе ще в полоні люті він дійшов до резиденції Беатриси. Він ґречно поцілував край одягу, а тоді й руку імператриці, її ж здивував шрам, і вона стала турботливо розпитувати його. Бавдоліно безжурно відповів, що то була сутичка з розбійниками з великої дороги — таке трапляється, коли мандруєш світом, а Беатриса глянула на нього із замилюванням: варто зауважити, що двадцятилітній цей юнак, зі своїм левиним обличчям, якому шрам надавав ще мужнішого вигляду, зробився, як то кажуть, прекрасним-лицарем. Імператриця запросила його сісти й розповісти про свої останні пригоди. Сидячи під вишуканим балдахіном, вона вишивала й усміхалася, а він умостився біля її ніг і став розповідати, сам не усвідомлюючи, що каже, аби лиш заспокоїти своє хвилювання. Розповідаючи, він дивився знизу догори на її прегарне личко і відчував, як в ньому нуртують усі пристрасті тих років — усі разом, помножені

стократ, — аж поки Беатриса не сказала йому, усміхаючись найпокусливішою своєю усмішкою:

— Але ти не про все писав мені, як я тобі веліла, а мені так цього хотілося.

Вона, певно, сказала це зі звичною своєю сестринською турботливістю, може, аби лише пожвавити бесіду, але для Бавдоліна всі слова Беатриси були водночас бальзамом і трутизною. Тремтячими руками він вийняв з-за пазухи свої і її листи й подав їй, прошепотівши:

— Ні, я писав, писав дуже багато, а ти мені відповідала, Пані моя.

Нічого не розуміючи, Беатриса взяла ці аркуші й почала читати впівголоса, щоб краще розібрати обидва почерки. Бавдоліно сидів за два кроки від неї, обливаючись потом і кусаючи собі лікті; він казав собі, що він божевільний, що вона зараз прожене його, покликавши сторожу, він шкодував, що не має при собі зброї, щоб пронизати собі серце. А Беатриса знай читала; щоки її дедалі більше пашіли, голос тремтів, коли вона відчитувала ці палкі слова, немов відправляючи блюзнірську месу; вона підвелася, двічі похитнулася, але двічі відсторонила Бавдоліна, який підійшов, щоб підтримати її, а тоді лиш мовила слабким голосом:

— О хлопче, хлопче, що ти наробив?

Бавдоліно знову підійшов до неї, щоб забрати ці аркуші з її рук, він весь тремтів, тремтіла й вона, простягаючи руку, щоб погладити його по потилиці, він повернувся боком, бо не міг дивитись їй у вічі, а вона пучками пальців погладила його рубець. Щоб ухилитись від цього доторку, він знову повернув голову, але вона була вже занадто близько, й вони опинилися лицем в лице. Бавдоліно сховав руки за спину, щоб не дати собі обняти її, але губи їхні вже злилися, а злившись, трішки розтулилися, на одну лиш мить — тільки на одну мить за той короткий час, коли тривав цей поцілунок, крізь напіврозтулені губи їхні язики торкнулися один одного.

Коли миттєва ця вічність скінчилася, Беатриса відсахнулася, збліднувши, мов недужа, і, дивлячись Бавдолінові прямо у вічі, суворо сказала:

— На всіх райських святих, ніколи більше не роби того, що ти оце зробив.

Вона сказала це без гніву, майже безпристрасно, немов ось-ось зомліє. Тоді очі її зволожилися, і вона м'яко додала:

— Прошу тебе!

Бавдоліно став на коліна в поклоні, майже торкнувши чолом землі, і вийшов, не знаючи, куди подітися. Пізніше він усвідомив, що за одну-єдину мить він скоїв чотири злочини: образив маєстат імператриці, заплямував себе перелюбом, зрадив довіру свого батька і піддався ганебній спокусі помсти. "Чи була це помста? — замислився він. — Якби Фрідріх не вчинив тої різанини, не образив мене, а я не відчув би у серці ненависті до нього, чи зробив би я те, що зробив?" І, намагаючись уникнути відповіді на це запитання, він усвідомив, що якщо відповідь така, якої він боявся, то це значило б, що він скоїв ще й п'ятий, і найстрахотливіший гріх — тобто він безповоротно заплямував гідність свого власного кумира, аби лиш помститися за кривду, і перетворив те, що стало метою його життя, на жалюгідне знаряддя помсти.

— Мосьпане Никито, підозра ця тліла в мені довгі роки, хоч я не міг забути нестерпної принадності тієї миті. Я закохувався дедалі дужче, але цього разу без жодної надії, навіть у мріях. Бо якщо я хотів хоч якогось прощення, образ її повинен був зникнути навіть з моїх мрій. У глибині душі я говорив собі під час багатьох довгих безсонних ночей: ти мав усе, тобі більше нема чого бажати.

На Царгород спадала ніч і на небі вже не видно було заграви. Пожежа гасла, і лиш де-не-де на пагорбах міста миготіли відблиски, але вже не полум'я, а жару. Тим часом Никита звелів принести дві чаші медового вина. Бавдоліно сьорбав його, а очі його блукали десь у порожнечі.

— Це вино з острова Тасос. У глек додають тісто з полби, просякнуте медом. Тоді до сильного й пахучого вина доливають вино делікатніше. Правда, яке воно ніжне? — спитав його Никита.

— Авжеж, ніжне, — відповів Бавдоліно, думаючи про зовсім інше. Тоді він поставив чашу.

— Того ж самого вечора, — завершив він свою оповідь, — я назавжди зарікся осуджувати Фрідріха, бо почував за собою ще більшу провину. Що гірше — відрізати носи ворогам чи цілувати уста дружини твого доброчинця?

Наступного дня він пішов прохати у свого названого батька пробачення за сказані йому суворі слова і залився рум'янцем, коли помітив, що й Фрідріха мучать докори сумління. Цісар обняв його, перепрошуючи за свій гнів, і сказав, що замість сотні підлесників воліє мати коло себе такого сина, як він, здатного вказати йому на його помилки. "Такого не наважується сказати мені навіть мій духовник, — сказав він йому з усмішкою. — Ти єдина людина, якій я довіряю".

Паленіючи від сорому, Бавдоліно починав розплачуватись за свій злочин.

10. Бавдоліно знаходить царів-волхвів і канонізує Карла Великого

Бавдоліно прибув під Мілан, коли міланці вже не витримували облоги, зокрема через внутрішні чвари. Врешті вони вирідили посольство, щоб узгодити умови здачі, визначені ще сеймом в Ронкальї, — тобто через чотири роки, після стількох смертей і руйнацій, становище було таким же, як і чотири роки тому. Точніше, капітуляція була ще ганебнішою, ніж попередня. Фрідріх хотів було знов уділити їм своє прощення, але безжалісний Райнальд волів дмухати на холодне. Треба дати їм таку науку, щоб усі пам'ятали, та й належить подбати про сатисфакцію для міст, які боролися разом з імператором не з любові до нього, а з ненависті до Мілана.

— Бавдоліно, — сказав цісар своєму названому синові, — цього разу не сердься на мене. Іноді навіть цісар мусить зробити те, чого хочуть його радники. — І впівголоса додав: — Райнальда я боюся більше, ніж міланців.

І він наказав, щоб Мілан стерли з лиця землі, вивівши з міста всіх людей, чоловіків і жінок.

Тепер поля навколо міста аж кишіли міланцями, які безцільно блукали навколо; дехто знайшов прихисток у сусідніх містах, інші стали табором перед мурами, сподіваючись, що імператор простить їх і дозволить повернутися. Падав дощ, вночі

біженці тремтіли від холоду, діти хворіли, жінки плакали, беззбройні чоловіки сиділи край доріг, погрожуючи кулаками небові, адже безпечніше було проклинати Всемогутнього, ніж імператора, бо імператор усюди мав своїх людей, які вимагали пояснення причин надто вже бурхливих скарг.

Спершу Фрідріх хотів підпалити бунтівниче місто, але потім вирішив, що краще буде довірити цю справу італійцям, які ненавиділи Мілан ще дужче, ніж він. Лодійцям він доручив зруйнувати східну браму, звану Порта Ренца, кремонцям — розвалити браму Порта Романа, павійцям — не залишити каменя на камені від Порта Тічінезе, новарцям — стерти із лиця землі Порта Верчелліна, мешканцям Комо — знести Порта Комачіна, а жителям Сепрію та Мартезани — зрівняти із землею Порта Нуова. Це доручення вельми сподобалось громадянам тих міст, і вони навіть дали цісареві чимало грошей, щоб насолодитись привілеєм власноручно порахуватися з переможеним Міланом.

Наступного дня після того, як почалося плюндрування, Бавдоліно пробрався за міські мури. У деяких місцях геть нічого не було видно, крім хмари пилуги. Пірнувши в цю хмару, він побачив, як одні прив'язали до фасаду якоїсь будівлі товсті мотузки і дружно тягнули за них, аж поки він не розвалився, а другі, досвідчені каменярі, гатили кирками по даху якоїсь церкви, аж поки вона не зосталася без нього, а тоді великими молотами стали розбивати стіни і валити колони, підкладаючи клини під їх основу.

Кілька днів Бавдоліно блукав зруйнованими вулицями і бачив, як впала дзвіниця найбільшої церкви — пречудова і велична, як жодна інша в Італії. Найстаранніше працювали лодійці, які прагнули тільки помсти: вони перші дали раду своїй роботі, а тоді побігли допомагати кремонцям плюндрувати Порта Романа. Але павійці здавалися досвідченішими — вони били тільки напевне й вміли стримувати свою лютість: вони роздроблювали розчин там, де камені були з'єднані між собою, або підкопували основу муру і він розвалювався сам.

Одне слово, тому, хто не знав, що тут діється, Мілан здавався метушливою новобудовою, де кожен бадьоро працював, хвалячи Господа. Тільки час немов ішов назад: замість того, щоб на порожньому місці з'явилося нове місто, старе місто перетворювалося на порох і голу землю. З цими думками в голові, у празник Пасхи, коли імператор оголосив у Павії велике святкування, Бавдоліно квапився роздивитися *mirabilia urbis Mediolani*,^[90] ще заки Мілана не стане. І так він опинився перед ще не зруйнованою пречудовою базилікою і побачив неподалік кілька павійців, які ревно працювали, попри велике свято, закінчуючи руйнувати якийсь особняк. Від них він дізнався, що то базиліка Святого Євсторгія і що наступного дня вони займуться й нею: "Вона занадто гарна, щоб залишити її цілою, правда?" — резонно сказав йому один з нищителів.

Бавдоліно ввійшов у наву базиліки, прохолодну, мовчазну й порожню. Хтось уже розтросив вівтарі й бічні каплиці, бозна-звідки прибудні собаки знайшли собі тут прихисток, обсикуючи основи колон. Біля вівтаря сновигала корова, жалібно мукаючи. То була тварина нівроку, і Бавдоліно мав нагоду порозмірковувати про ненависть, що її

живили нищителі міста, які нехтували навіть такою привабливою здобиччю, аби лише швидше зруйнувати Мілан.

В одній бічній каплиці, поруч з кам'яним саркофагом, він побачив старого священика, який схлипував від розпачу — точніше, попискував, немов поранений звір; лице його було біліше від білків очей, а худюче тіло при кожному схлипуванні здригалось. Бавдоліно хотів допомогти йому, запропонувавши флягу з водою, яку мав із собою.

— Спасибі тобі, чоловіче добрий, — мовив старий, — але тепер мені вже залишається хіба що чекати на смерть.

— Вони тебе не вб'ють, — сказав йому Бавдоліно, — облога скінчилася, мир підписано, і ті люди надворі хочуть тільки розвалити твою церкву, а не забрати тобі життя.

— Чого варте буде моє життя без моєї церкви? Але це справедлива кара небес, бо багато років тому я з марнославства хотів, щоб церква моя була найгарнішою й найславнішою з усіх; а крім того, я скоїв гріх.

Який гріх міг скоїти цей бідолашний старий? Бавдоліно спитав його про це.

— Багато років тому один мандрівець зі Сходу запропонував мені купити найчудовніші моці християнського світу — нетлінні тіла трьох Волхвів.

— Трьох Царів-Волхвів? Усіх трьох? Нетлінні?

— Усіх трьох Волхвів, нетлінні. Вони були мов живі, тобто здавалось, ніби вони тільки-но померли. Я знав, що це не може бути правдою, бо про Волхвів згадує лиш одне Євангеліє, від Матея, і сказано там про них дуже мало. Не сказано, скільки їх було, звідки вони прийшли, чи були вони царі, чи мудреці... Оповідается тільки, що вони прибули до Єрусалима, йдучи за зіркою. Жоден християнин не знає, звідки вони походили і куди повернулися. Хіба хтось міг знайти їхню гробницю? Тому я так і не наважився сказати міланцям, що в мене переховується цей скарб. Я побоювався, що через жадібність вони скористаються цією нагодою, щоб приваблювати сюди вірних з цілої Італії, наживаючись на фальшивих мощах...

— Отже, ти не згрішив.

— Згрішив, бо переховував їх у цьому посвяченому місці. І знай очікував на знак з небес, але його не було. А тепер я не хочу, щоб ці вандали знайшли їх. Вони розділять ці моці між собою і обдарують надзвичайною гідністю свої міста, які тепер нас знищують. Прошу тебе, усунь будь-який слід моєї тодішньої слабкості. Піди по допомогу, прийди ввечері, щоб забрати ці непевні реліквії, знищ їх. Таким невеликим трудом ти запевниш собі Рай, а цим, мені здається, не варто нехтувати.

— Розумієш, мосьпане Никито, тоді я згадав собі, що Оттон говорив про Волхвів у зв'язку з царством Пресвітера Йоана. Звісно, якби цей бідолашний священик виставив їх напоказ просто так, немов вони взялися нізвідки, ніхто б йому не повірив. Але щоб реліквія була справжньою, хіба вона обов'язково має мати стосунок до святого або до події, пов'язаної з нею?

— Звісно, що ні. Чимало мощей, які зберігаються тут, у Царгороді, дуже сумнівного

походження, але цілуючи їх, вірні відчують надприродні пахощі, які линуть з них. Правдивими робить їх віра, а не вони роблять віру правдивою.

— Отож-бо. Я теж подумав, що реліквія є справжньою, якщо для неї знаходиться належне місце у справжній історії. Поза історією про Пресвітера Йоана ці Волхви були, мабуть, обманом якогось гендляря килимами, але якби вставити їх у правдиву історію Пресвітера, вони б стали достеменним свідоцтвом. Двері не є дверима, якщо навколо них нема будинку, вони є лиш отвором, та що я кажу, навіть отвором вони не є, бо порожнеча, не обрамлена повнотою, не є навіть порожнечею. Тоді я зрозумів, що маю історію, у рамках якої Волхви могли набути певного значення. І я подумав собі: якщо мені доведеться розповісти щось про Йоана, щоб відкрити імператорові шлях на Схід, Волхви, які безсумнівно походили зі Сходу, були б доказом, який би підтвердив і підсилив мої слова. Ці троє бідолашних царів спочивали собі у своєму саркофазі й дозволяли павійцям з лодійцями плюндрувати місто, яке, саме про це не знаючи, дало їм прихисток. Вони нічим не були йому зобов'язані, вони були тут тимчасово, немов зупинились у заїзді, чекаючи, аж настане пора продовжити подорож, — по суті, вони були блукальці від природи, хіба не вирушили вони бозна-звідки, йдучи за якоюсь зіркою? Саме мені випало офірувати цим трьом тілам новий Вифлеєм.

Бавдоліно знав, що володіння пристойними мощами могло змінити долю міста, зробити його метою безконечних прощ, перетворити сільську церкву на святиню. Кого могли цікавити Волхви? На думку йому спав Райнальд: йому було дароване архієпископство Кельнське, але він ще мав поїхати туди, щоб одержати офіційне рукоположення. Вступити у свій собор, везучи із собою Волхвів, було б напрочуд ефектно. Хіба не шукав Райнальд символів імперської влади? І тут у нього напихваті не один, а цілих троє царів, які водночас були й жерцями.

Він спитав у священика, чи можна побачити тіла. Той попросив допомогти йому, бо треба було відсунути ляду саркофага, аж поки не покажеться покрівець, в якому зберігалися тіла.

То було важко, але справа того вартувала. І о чудо: тіла трьох Царів усе ще були мов живі, хоч шкіра їхня висохла й пожовкла. Але вона не стала брунатною, як це буває з муміфікованими тілами. Двоє з Волхвів усе ще мали майже молочно-білі обличчя; один мав пишну білу бороду, яка сягала йому аж до грудей і була все ще ціла, хоча й дещо ствердла і здавалася цукровою ватою; другий же був безбородий. Лице третього було кольору чорного дерева, але не від дії часу, а тому, що шкіра його, мабуть, була темною й за життя: він був схожий на дерев'яну статую й навіть мав щось на кшталт тріщини на лівій щоці. У нього була коротка борода і м'ясисті губи, з-під яких видніли лише два хижі білосніжні зуби. Усі троє мали широко розплющені очі, великі й здивовані, а зіниці їхні виблискували, немов скляні. Їх огортали накидки — біла, зелена й пурпурова, а з-під накидок видно було три пари штанів, варварського покрою, але з чистого адамашку, розшитого рядами перлин.

Бавдоліно швиденько вернувся в імперські стани і побіг поговорити з Райнальдом. Канцлер відразу зрозумів вагу Бавдолінового відкриття і сказав:

— Усе треба зробити потайки і негайно. Винести цілий покрівець ніяк не вдасться, бо всі побачать. Якщо хтось інший тут зрозуміє, що саме ти знайшов, він не вагатиметься — відбере їх у нас і відвезе у своє місто. Я звелю приготувати три труни з голого дерева, і вночі винесемо їх за мури, видаючи за тіла трьох наших відважних друзів, які загинули під час облоги. Треба, щоб усе зробив лише ти, Поет і один мій служник. Потім залишимо їх там, де сховаємо, бо поспішати нема куди. Заки я зможу завезти їх у Кельн, треба створити правдоподібні свідчення про походження цих мощів і про самих Волхвів. Завтра вернешся до Парижа, де ти знаєш мудрих людей, і знайдеш все, що можна, про їхню історію.

Уночі трьох Царів перевезли в крипту церкви Святого Георгія, розташованої за мурами міста. Райнальд забажав побачити їх й одразу вибухнув цілою низкою проклять, негідних архієпископа:

— У штанах? Ще й у шапці, схожій на шапку жонглера?

— Мосьпане Райнальде, саме так, очевидно, вдягалися в ті часи східні мудреці; багато років тому я був у Равенні і бачив мозаїку, де на одязі імператриці Теодори три Волхви були зображені більш-менш у такому вигляді.

— Отож-бо, такі речі можуть переконати хіба що візантійських *graeculi*. А ти собі уявляєш, що буде, якщо я покажу в Кельні Волхвів, убраних мов жонглери? їх треба переодягнути.

— Як? — спитав Поет.

— Як то — як? Ти їси і п'єш у мене, мов пан, тільки за те, що пишеш два-три вірші на рік, і не знаєш, як одягнути тих, які першими прийшли скласти поклін Господові Нашому Ісусові Христові?! Одягни їх так, як люди собі їх уявляють, як одягаються єпископи, папи, архімандрити, звідки мені знати!

— Головний собор і резиденцію єпископа розграбовано. Може, там ми знайдемо якесь священне облачення. Я спробую, — мовив Поет.

То була жахлива ніч. Облачення знайшли, і знайшли навіть щось схоже на три тіари, але труднощі полягали в тому, як роздягнути ці три мумії. Хоч лиця їхні були все ще мов живі, зате тіла — крім рук, які геть висохли — перетворилися на плетиво лози й соломи, яка розсипалася при кожній спробі зняти одягу.

— Дарма, — сказав Райнальд, — коли ми привеземо їх у Кельн, ніхто і так не відкриватиме покрівця. Скріпіть їх кілками, чимось, що тримало б їх до купи, як це роблять з опудалами. Але застерігаю вас, будьте обережні.

— Господи Ісусе, — лементував Поет, — навіть у п'яному сні не могло мені привидітися, що я буду встромляти Царям-Волхвам кілок у задницю.

— Помовч і йди їх одягати, — казав Бавдоліно, — ми чинимо на славу імперії.

Поет жахливо лаявся, але Волхви стали нагадувати кардиналів святої римської церкви.

Наступного дня Бавдоліно вирушив у подорож. У Парижі Абдул, який чимало знав про справи Сходу, познайомив його з одним каноніком з обителі Святого Віктора, який знав про Схід ще більше від нього.

— Ага, Волхви! — сказав він. — Передання весь час згадує їх, про них говорило чимало святих отців, але три Євангелія про них мовчать, а з уступами з Ісаї та інших пророків досі невідомо — говорять вони про них чи не говорять: дехто їх тлумачив так, немов вони говорять про Волхвів, але могло бути, що вони говорили про щось інше. Хто вони були, як їх звали насправді? Дехто каже, що то були Гормізд із Селевкії, цар перський, Яздегерд, цар савський, і Пероз, цар сабейський; інші звать їх Гор, Базандер і Карундас. Але інші автори, вельми гідні довіри, твердили, що звали їх Мелькон, Гаспар і Балтазар, або ж Мельхо, Каспар і Фадизард. Або ж Магалат, Галгалат і Сарацин. А може Аппеліус, Амерус і Дамаскус...

— Аппеліус і Дамаскус звучать чудово, навіюють думку про далекі землі, — говорив Абдул, вдивляючись в нікуди.

— А хіба Карундас погано звучить? — відказав Бавдоліно. — Ми повинні знайти три правдиві імені, а не імена, які подобаються тобі.

Канонік вів далі:

— Я б вибрав Бітізарію, Мельхіора і Гатасфу: перший — цар годолійський і савський, другий — цар нубійський і аравійський, а третій — цар Тарсису та острова Еґризевла. Чи були вони знайомі між собою перед тим, як пуститися в подорож? Ні, вони зустрілися в Єрусалимі й чудесним чином впізнали один одного. Але інші кажуть, що були то мудреці, які мешкали на горі Ваус, тобто Переможній, з її верхівки вони слідували за знаками небес і на Переможну гору вони повернулися, відвідавши Ісуса, а згодом разом з апостолом Томою подалися євангелізувати Індії, але було їх не троє, а дванадцятро.

— Дванадцятро Царів-Волхвів? Не забагато?

— Про це пише також Йоан Золотоустий. Інші ж подекують, нібито їх звали Жрвндд, Нврмзд, Австсп, Арск, Зрвнд, Аригв, Артсист, Астнбвзн, Арквк, Агсрс, Нсрдиг та Мрвдк. Але тут треба бути обережними, бо Оріген твердить, що було їх троє, як синів Ноя, і стільки ж, як Індій, з яких вони походили.

— Може, Волхвів і було дванадцятро, — зауважив Бавдоліно, — але в Мілані знайдено їх троє, тож саме про трьох треба вибудувати прийнятну історію. Скажемо, що називалися вони Балтазар, Мельхіор і Гаспар, бо ці імена легше вимовляти, ніж ті подиву гідні, але більш схожі на чхання згуки, що їх нещодавно вимовив вельмишановний наш учитель. Проблема полягає в тому, щоб пояснити, як вони потрапили до Мілана.

— Як на мене, ніяка це не проблема, — сказав канонік, — адже вони таки сюди потрапили. Я переконаний, що гріб їхній знайшла на Переможній горі імператриця Єлена, мати Константина. Жінка, яка зуміла знайти Правдивий Хрест, могла, безперечно, знайти й правдивих Волхвів. І вона ж привезла їхні тіла до Царгорода, помістивши у Святій Софії.

— Е ні, інакше василевс питає у нас, за яким правом ми забрали їх у нього, — сказав Абдул.

— Не бійся, — відповів канонік. — Якщо вони були в базиліці Святого Євсторґія, то

нема сумніву, що привіз їх туди саме цей святий, коли вирушив з Візантії, щоб зайняти єпископський трон у Мілані в часи василевса Маврикія і задовго до часів Карла Великого. Євсторгій не міг вкрати Волхвів, а значить, він одержав їх у дар від василевса Східної імперії.

З цією гарно вибудованою історією Бавдоліно повернувся в кінці року до Райнальда і до того ж нагадав йому, ідо за словами Оттона Волхви були предками Пресвітера Йоана, якого вони наділили своєю гідністю і саном. Від них походить влада Пресвітера Йоана над усіма трьома Індіями, або принаймні над однією з них.

Райнальд геть забув про ці Оттонові слова, але почувши про Пресвітера, який правив імперією — ще один цар зі священничими функціями, папа і монарх водночас, — він цілковито переконався, що це поставить Александра III у складне становище: Волхви, царі і жерці, Йоан, цар і жрець — який чудовий образ, яка чудова алегорія, пророцтво, благовість, привістка імперської гідності, яку він п'ядь за п'яддю ткав навколо Фрідріха!

— Бавдоліно, — сказав він тут же, — тепер про Волхвів подбаю я, а ти подбай про Пресвітера Йоана. Судячи з того, що ти мені розповідаєш, поки що ми маємо тільки чутки, а цього замало. Потрібен документ, який би підтвердив його існування, в якому б говорилося, хто він такий, де і як живе.

— Звідки ж я його візьму?

— Якщо не знайдеш, напиши його сам. Цісар послав тебе вчитися, ось і настала хвилинка, щоб був якийсь пожиток з твоїх талантів. І таким чином заслужиш посвячення у лицарі, коли скінчиш студії, — вони й так, як на мене, тривали задовго".

— Розумієш, мосьпане Никито? — сказав Бавдоліно. — Тепер Пресвітер Йоан став моїм обов'язком, а не розвагою. І шукати його я мав уже не в пам'ять Оттона, а щоб виконати наказ Райнальда. Як казав батько мій гальявдо, я все завжди робив навиворіт. Коли мене до чогось зобов'язують, у мене геть пропадає до цього охота. Я послухав Райнальда й відразу вернувся в Париж, але тільки тому, щоб не бачитися з імператрицею. Абдул знову взявся за складання пісень, і я помітив, що глек із зеленим медом уже наполовину спорожнів. Я нагадав йому про справу Волхвів, але він загравав на своєму інструменті:

О, не дивуйтесь, що мені — Втішне кохання віддалік — Мені утіхи всі сумні — Крім тих, що не побачу ввік: — Не знаю правди, ні олжі — Від тої, що душа бажа, — А-а, а-а!

І я облишив думку обговорювати з ним свої плани стосовно Пресвітера, і дець з рік нічого не робив.

— А Царі-Волхви?

— Через два роки Райнальд відвіз-таки мощі в Кельн, але повівся він щедро, бо колись давно він був настоятелем собору в Гільдесгаймі, і перед тим, як замкнути в Кельні мощі царів у покрівці, відрізав від кожного по пальцю й надіслав у дар своїй колишній церкві. Але в той самий час Райнальдові довелося вирішувати інші проблеми, і то неабиякі. За два місяці до того, як він відсвяткував у Кельні свій тріумф, помер антипапа Віктор. Майже всі полегшено зітхнули — так усе ставало на своє місце саме

собою, і сподівалися, що Фрідріхові доведеться помиритися з Александром. Але розкол той був вельми на руку Райнальдові — розумієш, мосьпане Никито, при двох папах він мав більшу владу, ніж при одному. І він вигадав нового антипапу — Паскуаля III, влаштувавши якусь пародію на конклав, у який увійшло четверо церковників, узятих мало не з вулиці. Фрідріха це не переконало. Він казав мені...

— То ти вернувся до нього?

Бавдоліно зітхнув:

— Так, на кілька днів. Якраз того року, коли імператриця народила Фрідріхові сина.

— Що ти відчував?

— Я зрозумів, що мушу остаточно забути її. Я постив сім днів, п'ючи лише воду, бо читав десь, що це очищує дух і, а в кінці викликає видіння.

— Це правда?

— Чиста правда, але у видіннях мені являлася вона. Тоді я вирішив, що мушу побачити цю дитину, щоб зрозуміти різницю між сном і видінням. І я вернувся до двору. Минуло понад два роки від того чудового й страхітливого дня, а відтоді ми більше не бачилися. Беатриса дивилася тільки на дитину, і здавалося, що моя поява аніскільки її не схвилювала. Я пообіцяв собі тоді, що хоч не можу примусити себе любити Беатрису як матір, я любитиму цього хлопчика як брата. Але дивлячись на цю крихітку в колисці, я не міг прогнати думку про те, що якби справи повернули в трохи інший бік, це міг би бути мій син. У будь-якому разі я майже почувався кровозмісником.

Тим часом Фрідріха займали цілком інші речі. Він казав Райнальдові, що півпапи є кепською запорукою його прав, що Царі-Волхви — це чудово, але їх не досить, бо знайти Волхвів не обов'язково означає бути їхнім нащадком. Папі щастить, бо він може довести своє походження від Петра, і Петра призначив сам Ісус, а що ж робити священному і римському імператорові? Пов'язати своє походження з Цезарем, який все ж таки був язичником?

Тоді Бавдоліно висловив перше, що спало йому на гадку, тобто що Фрідріх може довести своє походження від Карла Великого.

— Але ж Карла Великого помазував папа, це нічого не допоможе, — заперечив Фрідріх.

— Хіба що ти зробиш його святим, — сказав Бавдоліно.

Фрідріх порадив йому подумати перед тим, як казати дурниці.

— Це не дурниця, — відповів Бавдоліно, який замість того, щоб думати, уявляв собі сцену, яку могла б породити ця ідея. — Послухай мене: ти їдеш в Аахен, де лежать останки Карла Великого, викопуєш їх, поміщаєш у прегарний релікварій посередині Палатинської каплиці і, у присутності твоєї і кортежу з вірних тобі єпископів, включно з владикою Райнальдом — адже він, будучи архієпископом Кельнським, є також митрополитом цієї провінції, — маючи в руках буллу папи Паскуаля, яка дає тобі на це законне право, проголошуєш Карла Великого святим. Розумієш? Ти проголошуєш святим засновника Священної Римської імперії, а якщо він святий, то він вищий від

папи, і ти, як його законний спадкоємець, походиш з роду святого, а отже не підлягаєш жодній владі, навіть тій, яка хотіла відлучити тебе від церкви.

— На бороду Карла Великого, — сказав Фрідріх, і волосини його власної бороди аж стали сторчма від великого збудження, — ти чув, Райнальде? Як завжди, хлопець має рацію!

Так все і сталося, хоча й лише наприкінці наступного року, бо потрібен був час, щоб приготувати такі речі як належить.

Никита зауважив, що то була божевільна ідея, а Бавдоліно відказав, що вона, однак, спрацювала. І подивився на Никиту, запишавшись. Звісно, подумав Никита, твоє марнославство не має меж — ти навіть канонізував Карла Великого. Від Бавдоліна можна було очікувати будь-чого.

— А тоді? — спитав він.

— Поки Фрідріх з Райнальдом готувалися канонізувати Карла Великого, я поступово усвідомлював, що ні його, ні Волхвів не вистачить. Вони всі четверо були в Раю — Волхви напевно і, сподіваймося, Карл Великий теж, інакше те, що сталося в Аахені, було б неабияким шахрайством; але потрібне було ще щось, що все ще існує на цій землі, щоб імператор міг сказати: це належить до мене й освячує моє право. Єдине, що міг знайти імператор на цій землі, було царство Пресвітера Йоана.

11. Бавдоліно будує палац для Пресвітера Йоана

Уранці в п'ятницю троє генуезців, Певере, Боямондо і Грілло, прийшли підтвердити те, що чудово було видно здалека. Пожежа погасла, майже сама по собі, бо ніхто не завдавав собі зайвого клопоту гасити її. Але це не значило, що можна вже було йти у Царгород. Ба більше, маючи змогу легше рухатися вулицями й площами, прочани ще запекліше полювали на заможних міщан і посеред ще теплих згарищ руйнували рештки того, що ще лишалося несплюндрованим, шукаючи скарбів, які вціліли після перших пограбувань. Никита безутішно зітхнув і попросив вина з Самосу. Він побажав також, щоб йому підсмажили на краплині олії насіння сезаму, яке можна повільно жувати між одним ковтком і другим, а тоді звелів принести ще й трохи горіхів і фісташок, щоб мати змогу краще слідкувати за подальшою оповіддю Бавдоліна.

Якось Райнальд послав Поета до Парижа з якимсь дорученням, і той скористався цим, щоб разом з Бавдоліном і Абдулом вернутися до корчемних утіх. Він також познайомився з Вороном, але, схоже, фантазії того про Земний Рай зацікавили його мало. Бавдоліно помітив, що роки, проведені при дворі, змінили його. Він набрав твердості, і хоч не переставав весело цмулити вино, але здавалось, ніби він намагається не перебирати міру, щоб бути наготові, завжди готовий до стрибка, як хтось, хто сподівається застати жертву зненацька.

— Бавдоліно, — сказав він якось, — ви тут гайнуєте час. Того, чого ми мали навчитися тут, у Парижі, ми навчилися. І всі ці вчені просто обісралися б, якби завтра я прибув на диспут при повному параді придворного чиновника, зі шпагою на боці. При дворі я навчився чотирьох речей: перебуваючи при великих людях, теж стаєш великим, великі люди насправді дуже малі, влада — це все, і нема жодної причини, чому б саме

тобі її колись не запопасти, принаймні якусь її частину. Звісно, треба вміти чекати, але не можна проґавити нагоду.

Але він одразу ж нащулив вуха, коли почув, що його друзі далі говорять про Пресвітера Йоана. Коли він розлучався з ними, їдучи з Парижа, історія ця все ще виглядала фантазією бібліотечних щурів, але в Мілані він чув, як Бавдоліно говорить про це з Райнальдом як про щось, що може стати видимим знаком імперської влади — принаймні настільки, наскільки були ним знайдені Волхви. У такому разі ця затія його зацікавила і він став брати в ній участь, немов будуючи собі воєнну машину. Помалу стало здаватися — коли він про це говорив, — що край Пресвітера Йоана, як земний Єрусалим, із місця містичної прощі перетворюється для нього на землю, яку треба завоювати.

Він нагадав своїм товаришам, що після пригоди з Волхвами Пресвітер став набагато важливішим, ніж раніше, і мусив справді постати як rex et sacerdos. Цар над царями, він мусив мати такий царський палац, порівняно з яким палаци християнських монархів, включно з василевсом царгородських схизматиків, здалися б халупами, а будши первосвящеником, він мусив мати храм, порівняно з яким папські церкви здалися б халабудами. Треба було наділити його гідним палацом.

— Взірець ми маємо, — сказав Борон, — це Небесний Єрусалим, як бачив його апостол Йоан в Апокаліпсі. Оточувати його мають високі мури з дванадцятьма брамами, як дванадцять колін Ізраїлевих — три брами на півдні, три брами на заході, три брами на сході і три брами на півночі...

— Аякже, — насміхався Поет, — Пресвітер входить в одну й виходить з іншої, а коли насуває буря, усі вони одночасно грюкають; протяги такі, що в такому палаці я б не жив навіть після смерті...

— Дай мені сказати. Фундамент мурів зроблений з яспису, сапфіру, халцедону, смарагду, сардоніксу, сердоліку, хризоліту, берилу, топазу, хризопразу, гіацинту та аметисту, а дванадцять брам — це дванадцять перлин, і майдан напроти них — з чистого золота, прозорого, мов скло.

— Непогано, — сказав Абдул, — але думаю, що взірцем має бути Єрусалимський Храм, як його описує пророк Єзекиїл. Приходьте завтра вранці до мене в абатство. Один з каноніків, превчений Рішар Вікторинець, шукає способу відтворити план Храму, оскільки текст пророка місцями неясний.

— Мосьпане Никито, — сказав Бавдоліно, — не знаю, чи цікавився ти колись вимірами Храму.

— Поки ні.

— Так ось, ніколи цього не роби, бо при цьому можна зламати собі голову. У Книзі Царів говориться, що ширина Храму — шістдесят ліктів, висота — тридцять, а глибина — двадцять, і що ґанок його завширшки у двадцять і завглибшки у десять ліктів. Але в "Хроніках" стверджується, що висота ґанку — сто двадцять ліктів. Тоді, при ширині двадцять, висоті сто двадцять і глибині десять, ґанок не тільки в чотири рази вищий від цілого Храму, але й такий нестійкий, що варто на нього дмухнути, як він упаде. Та

найбільший клопіт починається, коли читаєш видіння Єзекиїла. Жоден вимір тут не тримається купи, і багато хто з побожних людей погоджувався з тим, що Єзекиїлові у видінні дещо привиділося — немов він трохи забагато випив і йому двоїлося в очах. І то було б ще нічого, бо бідолаха Єзекиїл теж мав право розважитися, якби той Рішар Вікторинець не став міркувати так: якщо кожна річ, кожне число, кожна соломинка в Біблії має духовне значення, треба насамперед добре втямити, що воно означає буквально, бо сказати, що довжина чогось одного — три, а чогось іншого — дев'ять, це велика різниця для духовного значення, оскільки ці два числа мають різні містичні значення. Не можу тобі навіть гаразд описати ту сцену, коли ми пішли послухати лекцію Рішара про Храм. Він увесь час зазирає у книгу Єзекиїла і знай міряє усе мотузкою. Він намалював контури будівлі, яку описав Єзекиїл, а тоді брав жердини й планки з м'якого дерева, різав їх з допомогою своїх помічників і намагався зліпити до купи клеєм та цвяхами... Він пробував відтворити Храм, пропорційно зменшивши його розміри, тобто там, де Єзекиїл казав лікоть, він велів обрізати на палець... Що дві хвилини все валилося, Рішар сердився на своїх помічників, кажучи, що вони десь не дотиснули або дали замало клею, а ті виправдовувалися, твердячи, що він дав їм неправильні розміри. Тоді вчитель виправляв свою помилку, кажучи, що, можливо, в тексті пишеться про porta, але в цьому випадку йдеться про porticus, інакше двері виходили завбільшки з цілий Храм; іншими разами він брав свої слова назад і заявляв, що два розміри не узгоджуються між собою тому, що за першим разом Єзекиїл виходив з розміру цілої будівлі, а за другим разом — з розмірів її частини. Або ж іноді там, де згадується лікоть, мається на увазі геометричний лікоть, тобто шість звичайних ліктів. Одне слово, кілька днів ми розважалися, дивлячись, як святий цей чоловік крутиться, мов муха в окропі, і щоразу, як Храм валився, ми вибухали сміхом. Щоб приховати це, ми вдавали, буцім підбираємо щось, що у нас упало, але згодом якийсь канонік помітив, що надто вже часто у нас щось падає, і прогнав нас геть.

У наступні дні Абдул припустив, що оскільки Єзекиїл належав до народу Ізраїля, якесь світло міг пролити на цю справу хтось з його одновірців. А що його товариші обурено запротестували, мовляв, не можна читати Писання, питаючи поради в юдея, бо всім відомо, що підступний цей люд змінював текст священних книг, щоб стерти звідти будь-яку згадку про пришествя Христа, Абдул сказав, що дехто з найбільших паризьких метрів іноді, хоча й тайкома, послуговувався знаннями рабинів, принаймні щодо тих уступів, де не йшлося про пришествя Месії. Само собою так вийшло, що якраз у ті дні вікторинські каноніки запросили у свою обитель одного з них, ще молодого, але вже славетного Соломона з Жерони.

Звісно, Соломон не міг замешкати в абатстві Святого Віктора: каноніки знайшли йому кімнату, сморідну й темну, на одній із найзанедбаніших вулиць Парижа. То справді був муж ще молодого віку, хоч обличчя його виглядало виснаженим від розважань і студій. Висловлювався він доброю латиною, але його важко було зрозуміти, бо мав він одну чудернацьку особливість: у лівій частині рота він мав усі зуби, зверху й знизу, починаючи від серединних, зате не мав жодного зуба у правій. Хоч був ранок, у

кімнаті було темно, і йому доводилося читати із засвіченим каганцем, і коли ввійшли відвідувачі, він поклав руки на сувій перед собою, немов щоб перешкодити їм зазирнути туди — зайва обережність, бо сувій був записаний гебрайськими літерами. Рабин спробував вибачитися, бо то, мовляв, книга, якою християни слушно брідяться — горезвісна "Толедот Єшу", де розповідається, що Ісус був сином куртизанки і найманця на ім'я Пантера. Але вікторинські каноніки попросили його перекласти кілька сторінок з неї, бо хотіли зрозуміти, як далеко може зайти підступність юдеїв. Він також сказав, що працює над цим охоче, бо й сам вважає цю книгу занадто суворою до Ісуса, який був, безперечно, чоловіком чеснотливим, хоча й хибував у тому, що неслухно вважав себе Месією, але його, мабуть, обдунив Князь Пітьми, бо ж і Євангелія погоджуються, що той приходив спокушати його.

На запитання про форму Храму за Єзекиїлом він усміхнувся:

— Навіть найретельніші коментатори цього священного твору не зуміли точно встановити будову Храму. Сам великий Раббі Соломон бен Ісаак визнав, що якщо дослівно йти за текстом, неможливо зрозуміти, де розташовані зовнішні північні кімнати, де вони починаються на заході, доки тягнуться на схід, і так далі. Ви, християни, не розумієте, що священний текст народжується з Голосу. Господь, haqadosh baruch hu, хай буде благословенний Пресвятий вівіки, промовляючи до своїх пророків, дає їм почути звуки, а не показує образи, як це буває у вас, на ваших прикрашених мініатюрами сторінках. Звісно, голос породжує в серці пророка образи, але образи ці не є нерухомими, вони розчиняються і міняють форму залежно від мелодії цього голосу, і, прагнучи звести слова Господа, хай буде Пресвятий благословенний вівіки, до образів, ви заморожуєте цей голос, немов воду, що стає кригою і більш не втамовує спраги, а примушує тіло завмерти в смертельному холоді. Канонік Рішар прагне зрозуміти духовний сенс кожної частини Храму, а тому намагається спорудити його, немов майстер-каменярь, але цього він ніколи не зможе зробити. Видіння подібне до снів, коли речі перетікають одна в одну, а не до образів у ваших церквах, де речі завше залишаються тотожні самим собі.

Тоді Раббі Соломон спитав, навіщо його гостям знати, як влаштований Храм, і вони розповіли йому про свої пошуки царства Пресвітера Йоана. Рабин виявив до цього велику цікавість.

— Може, ви не знаєте, — сказав він, — що й у наших писаннях говориться про якесь таємниче царство на Далекому Сході, де все ще живуть десять загублених племен Ізраїля.

— Я чув про ці племена, — відповів Бавдоліно, — але знаю про них дуже мало.

— Про все це було написано. По смерті Соломона дванадцять племен, на які був поділений тоді Ізраїль, розбраталися. Тільки два з них, плем'я Юди й плем'я Веніямина, залишилися вірними Давидовому роду, а решта десять племен пішли на північ, де асирійці перемогли їх і обернули в рабство. По них потім і слід загуб. Езра каже, нібито вони пішли в землі, де ніколи не було людей, у край, званий Арсарет,[91] а інші пророки заявляли, що колись вони знайдуться і з тріумфом вернуться в Єрусалим. Так-

от, понад сто років тому один наш побратим, Ельдад з племені Дан, прибув до Кайравану в Африці, де живе громада вибраного народу, і сказав, що прийшов з царства десяти загублених племен, землі, благословенної небесами, де люди живуть мирним життям, не порушеним жодним злочином, де воістину течуть молочні й медові ріки. Земля ця zostавалася відокремленою від будь-якого іншого краю, бо захищає її річка Самбатіон, ширина якої дорівнює летові стріли з найпотужнішого лука, але в ній нема води, а лиш бурхливо котиться пісок з камінням, зчиняючи такий страхітливий гуркіт, що його чутно на віддалі півдня дороги, і мертва ця субстанція котиться так швидко, що якби хтось хотів перейти річку, вона б його перекинула. Кам'яний потік цей зупиняється тільки тоді, коли починається субота, і тільки в суботу його можна перейти, але жоден із синів Ізраїлевих не може порушити суботнього відпочинку.

— А християни могли б? — спитав Абдул.

— Ні, бо в суботу береги річки робить недоступними загорожа з полум'я.

— Тоді як зумів цей Ельдад дійти до Африки? — спитав Поет.

— Цього я не знаю, але хто я такий, щоб сперечатися про те, що зарядив Господь, хай буде Пресвятий благословенний вівіки? Які ви маловірні — Ельдада міг перенести через неї ангел. Але наші рабини, які відразу почали сперечатися про цю оповідь, від Вавилону до Іспанії, ставили собі інше запитання: якщо десять загублених племен жили згідно з Божим законом, їхні закони мали б бути ті самі, що й закони Ізраїля, натомість оповідь Ельдада твердить, що вони були іншими.

— Але якщо царство, про яке оповідає Ельдад, це царство Пресвітера Йоана, — мовив Бавдоліно, — тоді тамтешні закони справді мали б бути відмінними від ваших, зате подібними до наших, хоча й кращими.

— Саме це відрізняє нас від вас, язичників, — відказав Раббі Соломон. — Ви можете вільно сповідувати свій закон, але ви зіпсували його, тому шукаєте місця, де його все ще дотримуються. А ми зберегли наш закон недоторканим, але не маємо свободи слідувати йому. У будь-якому разі знай, що я теж прагну знайти це царство, бо може бути, що там у мирі й злагоді живуть десять наших загублених племен разом з язичниками, і кожен вільний дотримуватися власного закону, тому життя в цьому дивовижному царстві може стати взірцем для всіх дітей Всевишнього, хай буде благословенний Пресвятий вівіки. Крім того, можу сказати тобі, що хочу віднайти царство це ще з однієї причини. Судячи з того, що говорив Ельдад, там усе ще розмовляють Святою мовою, прадавньою мовою, яку Всевишній, хай буде Пресвятий благословенний вівіки, дав був Адамові і яка зникла після спорудження Вавилонської вежі.

— Які дурниці, — сказав Абдул, — моя мати не раз розповідала мені, що Адамову мову відтворили на її острові; це гельська мова, яка складається з дев'яти частин мови, — їх стільки ж, скільки різновидів матеріалів було використано для спорудження Вавилонської вежі, а були то глина і вода, вовна і кров, дерево і вапно, смола, льон і живиця... Гельську мову створили сімдесят два мудреці зі школи Феніуса, використовуючи фрагменти зі всіх сімдесяти двох говірок, що народилися після

змішання мов, і тому гельська мова містить усе найкраще з кожної мови, а як Адамова мова, вона має форму самого створеного світу, тож кожна назва цією мовою виражає саму сутність того, що вона називає.

Раббі Соломон поблажливо усміхнувся:

— Чимало народів вважають, буцім Адамова мова — то їхня мова, забуваючи, що Адам міг говорити тільки мовою Тори, а не тих книг, що повідають про богів облудних і брехливих. Ті сімдесят дві мови, які виникли після змішання мов, не мають найважливіших літер: приміром, погани не знають літери Хет, а арабам невідома Пе, тому мови їхні нагадують свиняче рохкання, жаб'яче квакання або журавлиний крик, бо належать народам, які відмовилися від праведного способу життя. Але в момент сотворіння первісна Тора постала перед Всевишнім, хай благословенний буде Пресвятий ввіки, як письмена чорним вогнем по вогні білому, хоч порядок її був іншим, ніж у писаній Торі, як ми читаємо її нині, бо такою вона стала вже після Адамового гріхопадіння. Тому щоночі, глибоко зосередившись, я довгими годинами розбиваю на склади слова Тори писаної, щоб змішати їх, щоб вони крутилися, гіємов колесо млина, і потім знову стали у первісному порядку вічної Тори, яка існувала ще до сотворіння і яку Всевишній, хай буде Пресвятий благословенний ввіки, передав ангелам. Якби я знав, що десь далеко існує царство, де зберігся первісний лад і мова, якою Адам розмовляв зі своїм Творцем перед тим як допуститися гріха, я б охоче присвятив його пошукам своє життя.

Коли він вимовляв ці слова, обличчя Соломона освітілося таким світлом, що наші друзі замислилися, чи не варто запропонувати йому брати участь у їхніх майбутніх сходах. Вирішальний аргумент висунув Поет: їх не повинно турбувати те, що цей юдей хоче знайти в царстві Пресвітера Йоана свою мову і своїх десять племен; могутність Пресвітера Йоана така велика, що він править навіть над загубленими племенами юдеїв, і нема причин, чому б йому також не говорити Адамовою мовою. Головним питанням було насамперед побудувати це царство, а для цієї мети юдей може бути таким же корисним, як і християнин.

Поміж цим усім все ще не було вирішено, яким має бути палац Пресвітера. З'ясували вони це через кілька ночей, учотирьох у кімнаті Бавдоліна. Надихнувшись генієм цього місця, Абдул наважився об'явити своїм новим друзям таємницю зеленого меду, твердячи, що він міг би допомогти їм не просто уявити собі, а й безпосередньо побачити Пресвітерів палац.

Раббі Соломон відразу заявив, що знає далеко містичніші способи викликання видінь, і що досить йому шепотіти вночі багатоликі комбінації літер таємного імені Господа, обертаючи їх на язика, немов сувій, без миті спочинку, щоб з них народився вир думок і образів, аж поки він не впаде в блаженну знемогу.

Поет поставився до цього спочатку недовірливо, а потім вирішив таки скуштувати меду, проте, прагнучи врівноважити його вплив впливом вина, він урешті загубив будь-який стрим і плів ще більші нісенітності, ніж інші.

А досягнувши відповідного стану сп'яніння, він висловив думку, ілюструючи її

кількома невиразними рисками, які він малював на столі вмоченим у келих пальцем, що палац має бути таким, який апостол Тома звелів спорудити для Гондофора, царя індійців: стелі й перекриття з кіпрського дерева, дах — з чорного дерева, на бані стримлять дві золоті кулі, на кожній з яких виблискують два карбункули, тому вдень, у світлі сонця, сяє золото, а вночі, у світлі місяця, — самоцвіти. Відтак він перестав черпати зі своєї пам'яті та авторитетних свідчень Томи, і йому стали ввижатися двері з сардоніксу, поцятковані рогами рогатої гадюки, які не дають тому, хто крізь них проходить, внести всередину отруту, кришталеві вікна, золоті трапези на стовпах зі слонової кістки, свічки з бальзамом, ліжко Пресвітера, зроблене з сапфіру, щоб оберігати цнотливість, адже, завершив свій опис Поет, цей Йоан, якщо хочете, цар, але він ще й священик, а отже про жінок і мови нема.

— Мені це подобається, — сказав Бавдоліно, — але для царя, який править такими обширними краями, я б поставив у якійсь залі ще й механічні боввани, подібні до тих, які, подекують, були в Римі й попереджали про бунт у якійсь із провінцій.

— Не думаю, що в царстві Пресвітера, — зауважив Абдул, — можуть бути якісь бунти, адже ж панує там мир і злагода. — Але ідея про бовванів йому сподобалась, бо ж усі знають, що великий імператор — сарацин він чи християнин — мусить мати при дворі бовванів. Тому він і їх побачив у своєму видінні і з допомогою дивовижної гіпотипози[92] зробив їх видимими і для своїх друзів: — Палац стоїть на горі, гора ця зроблена з оніксу, а верхівка її така відполірована, що блищить, мов місяць. Сам храм круглий і має золоту баню, золотими є також стіни, інкрустовані самоцвітами, які сяють таким сильним світлом, що випромінюють тепло взимку й прохолоду влітку. Стеля всіяна сапфірами, які зображають небо, і карбункулами, які зображають зірки. Є там позолочене сонце й срібний місяць, а ось і боввани — вони прогулюються небесним склепінням, механічні птахи щодня співають, а четверо бронзових позолочених ангелів по кутах підіграють їм на своїх сурмах. Палац розташований на потаємному колодязі, де кінські запряги обертають жорно відповідно до зміни пір року, тому воно є образом Всесвіту.

Під кришталевою підлогою плаває риба і казкові морські створіння. Але чув я і про дзеркала, в яких можна бачити все те, що діється на світі. Пресвітерові вони б дуже придалися, щоб стежити за крайніми закутками свого царства...

Поет, якого тепер вельми цікавила архітектура, навіть узявся малювати таке дзеркало, пояснюючи:

— Воно має бути розташоване дуже високо, до нього мають вести сто двадцять п'ять порфірових сходинок...

— І алебастрових, — підказав Борон, який доти мовчки перетравлював вплив зеленого меду.

— Нехай будуть і алебастрові. На самій горі сходинки будуть з бурштину і пантери.

— Що то за пантера така — Ісусів батько? — спитав Бавдоліно.

— Не кажи дурниць, про нього говорить Пліній, це різнобарвний камінь. Але насправді свічадо це спочиває на одному стовпі. Чи пак ні: стовп цей підтримує основу,

на якій стоять два пілястри, а вони підтримують основу, на якій стоять чотири пілястри, і так кількість пілястрів зростає, аж поки на середньому фундаменті їх не буде шістдесят чотири. Вони ж підтримують основу з тридцятьма двома пілястрами, а ті підтримують основу з шістнадцятьма пілястрами, і так кількість їх зменшується, аж поки не доходить до одного стовпа, на якому й спочиває дзеркало.

— Послухай-но, — мовив Раббі Соломон, — при цій чудасії з пілястрами дзеркало відразу впаде, тільки-но хтось обіпреться об основу.

— Помовч, ти ж бо лукавий, мов Юдина душа. Тебе влаштовує, що ваш Єзекиїл бачив храм, але невідомо, як він виглядає; коли приходить християнський каменярь і каже тобі, що так він не буде триматися купи, ти відповідаєш, що Єзекиїл чув голоси і не звертав уваги на образи, а тут я маю робити тобі дзеркала, які тримаються купи? Але я ще поставлю там дванадцять тисяч воїнів, щоб стерегли дзеркало; усі вони стоятимуть при базовій колоні і хай дбають про те, щоб вона стояла, як належить. Гаразд?

— Гаразд, гаразд, хай буде тобі дзеркало, — примирливо сказав Раббі Соломон.

Абдул прислухався до цих балачок, усміхаючись і гублячись очима в порожнечі, а Бавдоліно розумів, що в цьому свічаді він хотів би побачити принаймні тінь своєї далекої принцеси.

— У наступні дні ми мусили поквартитися, бо Поет мав вертатися і не хотів пропустити решту цієї історії, — сказав Никиті Бавдоліно. — Але ми були вже на добрій дорозі.

— На добрій дорозі? Але, як на мене, той Пресвітер викликав ще меншу довіру, ніж Волхви, прибрані кардиналами, і Карл Великий між янгольськими когортами...

— Пресвітер викликав би довіру, якби озвався листом до Фрідріха особисто.

12. Бавдоліно пише листа від Пресвітера Йоана

Рішення написати листа від Пресвітера Йоана виникло під впливом історії, яку Раббі Соломон чув від іспанських арабів. Один мореплавець, Синдбад, який жив у часи халіфа Гаруна аль-Рашида, якось зазнав кораблетрощі й опинився на острові, розташованому на лінії рівнодення, так що ніч і день там тривають точно по дванадцять годин. Синдбад казав, що бачив на цьому острові багато індійців, а отже острів лежав поблизу Індії. Індійці привели його до князя Сарандіба. Князь цей пересувався на троні вісім ліктів заввишки, який ніс слон, а обабіч подвійними шерезами крокували його васали і міністри. Перед ним ішов герольд із золотим списом, а позаду — ще один із золотою булавою, увінчаною смарагдом. Коли князь сходив зі слона, щоб далі їхати верхи на коні, за ним їхав почет з тисячі лицарів, одягнених у шовки й парчу, і ще один герольд ішов перед ним, вигукуючи, що надходить цар, володар корони, якої ніколи не мав навіть Соломон. Князь прийняв Синдбада і став розпитувати його про те, що діється в царстві, з якого той прибув. Урешті він попросив його відвезти Гаруну аль-Рашиду лист, написаний на пергамені з ягнячої шкіри ультрамариновим чорнилом, у якому говорилося таке: "Я, князь Сарандіба, перед яким стоїть тисяча слонів і стіни палацу якого всіяні самоцвітами, посилаю тобі вітання миру. Ми вважаємо тебе братом

і просимо дати відповідь. Й офіруємо тобі цей скромний дар". Скромним даром була рубінова чаша, прикрашена всередині перлинами. Дар цей і це послання зробили ім'я великого Гаруна аль-Рашида ще шанованішим у сарацинському світі.

— Той твій мореплавець побував, безперечно, у царстві Пресвітера Йоана, — сказав Бавдоліно. — Тільки по-арабському його називають інакше. Але він збрехав, кажучи, нібито Пресвітер надіслав листи і дари халіфові, бо Йоан — християнин, хоча й несторіянин, і якби він мав слати комусь лист, то послав би його цісареві Фрідріху.

— Тож напишімо його, цього листа, — сказав Поет.

Шукаючи якихсь відомостей, які б дали їм матеріал для спорудження Пресвітерового царства, наші друзі познайомилися з Кіотом. Цей юнак, уродженець Шампані, тільки-но повернувся з подорожі в Бретань, і душа його все ще була схвильована історіями про мандрованих лицарів, чародіїв, фей і вроки, що їх мешканці тих земель розповідають під час нічних посиденьок коло вогнища. Коли Бавдоліно натякнув йому на дива палацу Пресвітера Йоана, той вигукнув:

— Але ж у Бретані я вже чув оповіді про такий самий або майже такий самий замок! Саме там зберігається Градаль!

— Що ти знаєш про Градаль? — спитав Борон, який раптом сповнився підозрами, немов Кіот простягнув руку за чимось, що належало йому.

— А що ти про нього знаєш? — відрубав Кіот так само підозріливо.

— Ага, — мовив Бавдоліно, — бачу, що обоє ви душею пристали до цього градаля. Що ж це таке? Наскільки знаю, градаль — це кухоль якийсь, чи що.

— Який там кухоль, — поблажливо всміхнувся Борон. — Це радше чаша. — А тоді вирішив відкрити свою таємницю: — Мене дивує, що ви нічого про нього не чули. То найцінніша реліквія цілого християнського світу — чаша, в якій Ісус благословив вино на Тайній вечері і в яку потім Йосиф Ариматейський зібрав кров, що витікала з ребра розп'ятого. Дехто каже, що чаша ця зветься Святий Грааль, інші називають її Сангреаль, тобто королівська кров, бо хто володіє нею, належить до когорти вибраних лицарів, того самого роду, що й Давид і Наш Господь.

— Тож Градаль чи Грааль? — спитав Поет, увага якого загострювалася, коли він чув про щось, що могло дати йому якусь владу.

— Невідомо, — сказав Кіот. — Дехто каже Гразаль, інші Граальц. І зовсім не обов'язково, що це чаша. Ті, хто його бачив, не пам'ятають його форми, а знають лише, що то предмет, наділений надзвичайною силою.

— А хто його бачив? — спитав Поет.

— Напевне лицарі, які охороняли його в Броселяндському лісі.[93] Але й від них і сліду не залишилося, а я знав тільки людей, які про нього розповідали.

— Ліпше б про це менше розповідали, зате більше намагалися дізнатися, — сказав Борон. — Цей хлопець побував у Бретані й ледве почув про нього, а вже дивиться на мене, немов я хочу вкрати в нього те, чого він не має. І так буває зі всіма. Чуєш, як розповідають про Градаль, і думаєш, що саме тобі судилося його знайти. Але я провів п'ять років у Бретані й на заморських островах, та нічого нікому не розповідав, а лише

шукав...

— І знайшов? — спитав Кіот.

— Проблема полягає не в тому, де знайти Градаль, а радше в тому, щоб знайти лицарів, які знають, де він. Я блукав повсюди, розпитував, але так нікого й не знайшов. Може, я не належу до вибраних. Тож тепер я нишпорю тут поміж пергаменами, сподіваючись розкопати якийсь слід, якого я не знайшов, мандруючи тими дібровами...

— Але чому ми говоримо про Градаль, — сказав Бавдоліно, — якщо він у Бретані або на тих островах, тоді він нас не цікавить, бо не має жодного стосунку до Пресвітера Йоана.

Ні, сказав Кіот, бо незрозуміло, де той замок і той предмет, який у ньому зберігається, але в одній з багатьох історій, які він чув, розповідалося, нібито один з тих лицарів, Фейрефіз, знайшов його і подарував своєму синові, священикові, який згодом став царем Індії.

— Дурниці, — сказав Борон, — значить, довгі роки я шукав не там? Від кого ти чув історію того Фейрефіза?

— Будь-яка історія може виявитися корисною, — сказав Поет, — якщо розвинути історію Кіота, то можна врешті знайти твого Градаля. Але поки що нам не так важливо знайти його, як зрозуміти, чи варто пов'язувати його з Пресвітером Йоаном. Любий мій Бороне, ми шукаємо не якусь річ, а когось, хто про неї говорить. — Тоді повернувся до Бавдоліна: — Уявляєш собі? Пресвітер Йоан володіє Градалем, який є джерелом його величі, і він міг би передати цю велич Фрідріхові, даруючи йому Градаля!

— І то могла бути та сама рубінова чаша, яку князь Сарандіба надіслав Гаруну аль-Рашиду, — підказав Соломон, який аж свистів від збудження беззубою частиною свого рота. — Сарацини шанують Ісуса як великого пророка, вони могли знайти чашу, а потім Гарун міг подарувати її Пресвітерові...

— Чудово, — сказав Поет. — Чаша як пророцтво відвоювання чогось, чим несправедливо володіють сарацини. Куди там Єрусалимові!

Вони вирішили спробувати. Абдулові вдалося вкрати вночі зі скрипторію абатства Святого Віктора дуже дорогий пергамен, який ще ніколи не зішкрябували. Бракувало тільки печаті, щоб це здавалося царським посланням. Кімнатка на двох чоловік вміщала тепер шестеро осіб, які скупчилися навколо нестійкого стола, і Бавдоліно диктував, заплющивши очі, немов у натхненні. Писав Абдул, бо почерк, якого він набрався в заморських християнських королівствах, міг бути схожим на почерк, яким пише латинськими літерами людина зі Сходу. Перед тим, як почати, він запропонував розділити між усіма рештки зеленого меду, який ще був у глечики, щоб здобути належну винахідливість і кмітливість, та Бавдоліно заперечив — цього вечора, мовляв, важливо мати ясну голову.

Насамперед вони замислилися, чи Пресвітер має писати своєю Адамовою мовою, а чи принаймні грекою, але врешті вирішили, що такий цар, як Йоан, напевно має на службі секретарів, які знають усі мови, і з пошани до Фрідріха йому годилося б писати латиною. До того ж, додав Бавдоліно, лист цей має здивувати і переконати папу та

інших християнських володарів, а отже вони насамперед мають його зрозуміти. І вони почали:

"Presbyter Johannes, силою і владою Бога і Господа Нашого куса Христа пан над тими, хто панує, Фрідріхові, священному римському імператорові зичить здоров 'я і невичерпних Божих благословень.

Сповідано було величності нашій, що високо шануєш ти нашу досконалість і що дійшла до тебе вість про нашу велич. Але дізнались ми від наших посланців, що хотів ти надіслати нам щось приємне й відрадне, на втіху нашому милосердю. Ми охоче приймемо дар, і через посла нашого передаємо тобі цей знак з нашого боку, бажаючи знати, чи дотримуєшся ти, так як ми, правдивої віри і чи в усьому і для всього віруєш в Господа Нашого Ісуса Христа. Щедрість наша не має меж, і якщо тобі потрібне щось, що може принести тобі втіху, дай нам знати, чи то знаком нашому посланцеві, чи то свідченням твоєї прихильності. Прийми взамін..."

— Зупинись-но, — сказав Абдул, — саме тут Пресвітер може надіслати Фрідріхові Градаль!

— Так, — сказав Бавдоліно, — але ці двоє навіжених, Борон з Кіотом, досі так нам і не сказали, про що йдеться!

— Вони чули стільки історій і бачили так багато, що, мабуть, самі всього не пам'ятають. Ось чому я пропонував мед: треба, щоб їм прояснилося в головах.

Може, й так: Бавдоліно диктував, а Абдул писав, тому їм варто обмежитись вином, але свідки", тобто джерела об'явлення, потребували стимулу зеленого меду. І ось через кілька хвилин Борон, Кіот (якого геть спантеличили нові відчуття) і Поет, який набрав уже неабиякого смаку до меду, сиділи на долівці з дурнуватою усмішкою, викарбуваною на їхніх обличчях, і марили, мов заложники Алоадина.

— О так, — говорив Кіот, — бачу великий салон і смолоскипи — вони освітлюють залу світлом, яке неможливо собі уявити. З'являється паж, він тримає такий білий спис, що вогонь з каміна аж виблискує на ньому. На вістрі списа з'являється краплина крові й стікає на руку пажу... Тоді входять ще два пажі, несучи золоті чернені свічки, у кожному з яких виблискує щонайменше десяток свічок. Пажі дуже вродливі... Аж ось входить фрейліна, яка тримає Градаль, і залю розходить ся яскраве світло... Свічки плянуть, немов місяць і зірки по сході сонця. Градаль зроблений з найчистішого золота, в яке вставлене надзвичайне, найдорожче коштовне каміння, яке тільки існує на морі й на землі... А тепер входить панна, яка несе срібний таріль...

— Як же виглядає той клятий Градаль? — крикнув Поет.

— Не знаю, я бачу лише світло...

— Ти бачиш лише світло, — сказав тоді Борон, — але я бачу більше. Так, залу освітлюють смолоскипи, але тепер чутно грім і відчувається страшенне дрижання, немов палац провалюється в безодню. Западає глибока темрява... Ні, сонячний промінь освітлює тепер палац усемеро сильніше, ніж до того. О, це вступає святий Градаль під покровом з білого оксамиту, і з його появою палац затоплюють пахощі всіх прянощів світу. І поки Градаль обходить стіл навколо, лицарі бачать, як їхні тарілки

наповнюються всіма наїдками, яких вони тільки можуть бажати...

— Тож як виглядає, до дідька, цей Градаль? — перебив його Поет.

— Не лайся, це чаша.

— Звідки ти знаєш, якщо він під оксамитовим покрывом?

— Знаю, бо знаю, — упирався Борон. — Мені так сказали.

— А щоб ти пропав навіки, хай катують тебе тисячі чортів! Ти буцімто бачиш видіння, а натомість переповідаєш почуте — значить, ти нічого не бачиш? Та ти гірший від того шлапака Єзекиїла, який не знав, що бачив, бо юдеї не розглядають мініатюр, а тільки слухають голоси!

— Прощу тебе, лихослове, — втрутився Соломон, — не заради мене, але ж Біблія — це ж і ваша священна книга, язичники ви відворотні!

— Вгамуйтеся-но, вгамуйтеся, — сказав Бавдоліно. — Послухай мене, Бороне. Припустімо, що Градаль — це чаша, в якій Наш Господь благословив вино. Як міг Йосиф Ариматейський зібрати в нього кров розп'ятого, якщо в той час, коли він зняв Ісуса з хреста, Спаситель наш був уже мертвий, а, як відомо, з мертвих кров не тече?

— Навіть мертвий Ісус міг творити чудеса.

— То не була чаша, — перебив його Кіот, — бо той, хто розповів мені історію про Фейрефіза, відкрив мені також, що був то камінь, який упав з неба, lapis ex coelis, і якщо це й була чаша, то вона була вирізана з цього небесного каменя.

— Тоді чому не вістря списа, який пронизав пресвятий бік? — спитав Поет. — Хіба ти не казав раніше, що бачив, як у салон увійшов паж, несучи закривавлений спис? Ну ось, а я бачу не одного, а трьох пажів, які несуть спис, а з нього стікають ріки крові... І ще чоловіка в єпископському облаченні з хрестом у руці — його несуть на троні четверо ангелів і ставлять перед срібним столом, на якому тепер лежить спис... Тоді дві панни вносять тачу, на якій плаває в крові відрізнана людська голова. Потім єпископ, який священнодіє над списом, підносить гостію, а на ній з'являється образ дитини! Спис — це чудотворний предмет, він є символом влади, бо є ознакою сили!

— Ні, спис сочиться кров'ю, але краплі падають у чашу, підтверджуючи чудо, про яке я говорив, — мовив Борон. — Це ж так просто... — І він почав усміхатися.

— Облишмо це, — безутішно сказав Бавдоліно. — Залишмо в спокої Градаль і продовжуймо.

— Друзі мої, — сказав тоді Раббі Соломон з незворушністю юдея, якого священна ця реліквія особливо не вражає, — те, що Пресвітер відразу дарує предмет такої ваги, — це вже занадто. Зрештою, той, хто читатиме цього листа, може попросити Фрідріха показати це диво. Однак не можна виключити, що історії, які дійшли до вух Кіота та Борона, поширені вже багато де, а отже досить натяку, і хто хоче зрозуміти, зрозуміє. Не пишіть про Градаль, не пишіть про чашу, вжійте якесь неясне слово. Тора ніколи не говорить про найвищі речі буквально, виражає таємний сенс, який побожний читач мусить поступово вгадувати — той сенс, розуміння якого, за велінням Всевишнього, хай буде благословенний Пресвятий вівіки, прийде в кінці часів.

Бавдоліно запропонував:

— Тоді скажемо, що він посилає йому скриню, рундук, ковчег — скажімо ассіре istam veram arcam, прийми цю істинну скриньку...

— Незле, — сказав Раббі Соломон. — Водночас натякає й приховує. І відкриває шлях виріві тлумачень.

І вони писали далі:

"Якщо прибути схочеш у володіння наші, найбільшим і найпочеснішим гостем будеш при нашому дворі, і втішатися зможеш скарбами нашими. Скарбами цими, яких у нас безмір, тебе буде потім обдаровано, якщо вирішиш вернутись у свою імперію. Пам'ятай про твою кончину — повіки не згрішиш".

Після побожної цієї поради Пресвітер перейшов до опису своєї могутності.

— Ніякого смирення, — підказував Абдул, — Пресвітер перебуває на таких висотах, що може дозволити собі жести гордині.

Можна собі уявити. Бавдоліно, не гаючись, диктував. Цей dominus dominantium[94] владою своєю перевищує всіх земних царів, багатства його невичерпні, сімдесят два царі сплячують йому податі, сімдесят дві провінції підкоряються йому, хоча й не всі вони християнські — цим вони задовольнили Раббі Соломона, знайшовши в царстві місце для загублених племен Ізраїля. Влада його поширюється на три Індії, володіння його доходять до найдальших пустель і аж до Вавилонської вежі. Щомісяця за столом Пресвітерові прислуговує семеро царів, шістдесят двое дук, шістдесят п'ять графів, і щодня за цим столом сидить дванадцятаро архієпископів, десять єпископів, патріарх Святого Томи, митрополит Самаркандський і протоіерей Сузький.

— Не забагато? — спитав Соломон.

— Зовсім ні, — відказав Поет, — треба, щоб і папу, і візантійського василевса аж жовч залила. І додай, що Пресвітер дав обітницю відвідати Святий Гріб на чолі великого війська, щоб завдати поразки ворогам Христа. Це підтвердить те, що сказав Оттон, і заткне рота папі, якщо той раптом заперечить, що Йоан так і не перейшов через Ганг. Йоан спробує ще раз, і заради цього варто шукати його, щоб укласти з ним союз.

— Тепер підкажіть мені, ким заселити це царство, — сказав Бавдоліно. — Там мають жити слони, дромадери, верблюди, гіпопотами, пантери, кулани, білі і червоні леви, німі цикади, грифони, тигри, ламії, гієни — усі ці створіння, яких у нас не побачиш й останки яких будуть вельми цінними для тих, хто вирішить поїхати туди на полювання. А крім того, небачені люди, про яких ідеться в книгах про природу речей і всесвіту...

— Кентаври, рогаті люди, фавни, сатири, пігмеї, кіноцефали, велетні заввишки сорок ліктів, одноокі люди, — підказував Кіот.

— Чудово, чудово, пиши, Абдуле, пиши, — приказував Бавдоліно.

Щодо решти, то досить було згадати все те, що обмірковувалося і говорилося у попередні роки, лише трохи це прикрасивши. Земля Пресвітера сочилася медом і повнилася молоком, і Раббі Соломон втішився, знайшовши там відлуння Виходу, Книги Левіта та Второзаконня — не було там ні змії, ні скорпіонів, текла там річка Ідон, яка

випливає прямо із Земного Раю, а в ній... Каміння і пісок, підказав Кіот. Ні, відповів Раббі Соломон, то в Самбатіоні. А хіба Самбатіону тут не буде? Буде, але пізніше, а Ідон витікає із Земного раю, тому в ньому є... Смарагди, топази, карбункули, сапфіри, хризоліти, онікси, берили, аметисти, пособляв Кіот, який був тут новачком, а тому не розумів, чому його друзі мають такий вигляд, ніби їх нудить (якщо ви мені дасте ще один топаз, я його проковтну, а потім висеру з вікна, горлав Бавдоліно), але у своїх пошуках вони уявно відвідали стільки різних островів блаженства і раїв, що від коштовного каміння їх аж вернуло.

А що царство лежало на Сході, Абдул запропонував згадати якісь рідкісні прянощі, і вони погодилися, що найкращим буде перець. За словами Борона, перець росте на деревах, на яких повно змій, і коли він дозріває, дерева підпалюють, змії тікають у свої нори, тоді дерева струшують, перець падає з гілок, і його варять якимсь невідомим способом.

— А тепер можна про Самбатіон? — спитав Соломон.

— Давай сюди Самбатіон, — сказав Поет, — щоб було зрозуміло, що по той його бік живуть десять загублених колін, а навіть згадаймо їх відкрито, і коли Фрідріх знайде ще й загублені племена, то буде ще один трофей, який спричиниться до його слави.

Абдул зауважив, що Самбатіон конче потрібен, бо то нездоланна перешкода, яка сковує волю, загострює бажання й підживлює ревності. Хтось запропонував згадати також підземний потік, повний коштовних самоцвітів, і Бавдоліно сказав, що авжеж, Абдул може його вписати, але він навіть близько до нього не підійде, боячись, що хтось знову згадає якийсь топаз. На основі свідчень Плінія та Ісидора було вирішено поселити на цій землі саламандр — чотириногих змій, які живуть серед полум'я.

— Усе правдиве знайде тут місце, — сказав Бавдоліно, — головне — не розповідати байок.

Далі в листі ще наголошувалося на чеснотах, які панували в тих землях, де кожного прочанина приймають з милосердям, де нема бідних, нема злодіїв, грабіжників, скупіїв і підлесників. Відразу по тому Пресвітер заявляв, що, на його думку, нема на світі монарха такого багатого на скарби й підданців, як він. За доказ цього багатства — як це, зрештою, бачив Синдбад у Сарандібі — правив опис величної сцени, де Пресвітер ішов війною на своїх ворогів, а перед ним везли тринадцять розп'ять, усіяних самоцвітами, кожне на окремому возі, і за кожним возом крокували десять тисяч вершників та сто тисяч піших воїнів. А коли Пресвітер виступав у мирний час, перед ним везли дерев'яний хрест, на спомин про страсті Господні, і золоту посудину, повну землі, щоб нагадувати всім і собі самому, що ми є порошок і до порошку вернемося. Але щоб ніхто не забував, що то виступає цар над царями, була там також срібна посудина, повна золота.

— Якщо запхаєш туди топази, я розіб'ю цей кухоль тобі об голову, — попередив Бавдоліно. І Абдул, принаймні тепер, не став їх туди запихати. — Але напиши ще, що там нема підлесників, і ніхто не бреше, а хто бреше, той умирає на місці, тобто немов умирає, бо його проганяють геть, і ніхто більше про нього не дбає.

— Але я вже написав, що там нема пороків, нема злодіїв...

— Дарма, напиши ще. Царство Пресвітера Йоана має бути місцем, де християни дотримуються Божих заповідей, а папа, натомість, не зумів спонукати до цього своїх дітей, ба навіть сам він бреше ще більше від інших. Зрештою, якщо наголошувати на тому, що там ніхто не бреше, цілком очевидно, що все те, що каже Йоан, чиста правда.

І Йоан провадив далі, оповідаючи, що він відвідує щороку з великим військом гріб пророка Даниїла в безлюдній Вавилонії, що в краях його можна спіймати рибу, з крові якої добувають пурпур, і що панує він над амазонками та брахманами. Борон вважав згадку про брахманів корисною, бо їх бачив Александр Великий, коли дійшов так далеко на Схід, як тільки можна собі уявити. Отже, згадка про них доводить, що царство Пресвітера включило в себе цілу імперію Александра.

Отож залишалось тільки описати його палац і чарівне свічадо, а про це все вже сказав Поет напередодні. Але він повторив це ще раз, шепочучи Абдулові на вухо, щоб Бавдоліно знову не почув про топази з берилами, але зрозуміло, що в цьому випадку вони були конче потрібні.

— Гадаю, той, хто це читатиме, — сказав Раббі Соломон, — здивується, чому такого могутнього царя називають всього лиш пресвітером.

— Слушно, і це дасть нам змогу поставити крапку, — мовив Бавдоліно. — Пиши-но, Абдуле...

"Як так сталося, о любий Фрідріху, що величність наша не наділила себе славнішим титулом, ніж Пресвітер, — запитання це робить честь твоїй мудрості. Звісно, при нашому дворі є достойники, наділені набагато гіднішими титулами і повноваженнями, особливо в церковній ієрархії... Управитель наш має титул примаса й царя, царем і архієпископом є наш виночерпій, камергером у нас служить єпископ і цар, сенешалем — цар і архімандрит, а головним кухарем — абат і цар. Тому-то велич наша, не в змозі стерпіти, щоб титулували нас тими самими титулами і відносили до тих самих станів, до яких належить цілий наш двір, через покору свою вирішила, щоб титулували нас скромним цим титулом і називали непришним цим ім'ям. Поки що досить тобі знати, що землі наші простягаються на чотири місяці путі в один бік, і ніхто не знає, доки вони сягають у другий. Якби ти перелічив усі зірки на небі й пісок у морі, лиш тоді ти б зміг виміряти всі наші посілості і наше могуття".

Вже майже світало, коли наші друзі скінчили писати листа. Ті, хто спожив меду, усе ще перебували у стані усміхненого заціпеніння, хто ж пив лише вино, був напідпитку, а Поет, який знову зажив обох цих субстанцій, ледве тримався на ногах. Вони йшли вуличками й площами, співаючи й шанобливо торкаючись того пергамену, самі вже переконані, що його тільки-но привезено з царства Пресвітера Йоана.

— І ти відразу послав його Райнальдові? — спитав Никита.

— Ні. Після від'їзду Поета ми довгі місяці знов і знов перечитували його, шліфували, зішкрябуючи літери і пишучи поверх. Іноді хтось пропонував додати якусь подробицю.

— Але, гадаю, Райнальд чекав на цього листа...

— Річ у тім, що тим часом Фрідріх звільнив Райнальда з посади канцлера імперії, призначивши на його місце Християна з Буха. Звісно, Райнальд, як архієпископ Кельнський, був також архіканцлером Італії й далі мав величезну владу, адже ж це він організував канонізацію Карла Великого, але заміна ця, принаймні на мою думку, означала, що Фрідріх став вважати Райнальда надто настирливим. Тож як я мав представити імператорові лист, замовлений фактично Райнальдом? Ага, я ще забув сказати, що в рік канонізації Беатриса народила другого сина, а отже імператор був заклопотаний іншим, тим паче, що до мене доходили чутки, ніби старший син увесь час слабував. І так поміж усіма цими " подіями минуло понад рік.

— А Райнальд не наполягав?

— Спочатку він мав інші клопоти. А потім помер. Поки Фрідріх був у Римі, намагаючись прогнати Александра III і посадити на трон свого антипапу, вибухнула пошесть, а чума забирає і багатих, і бідних. Тож помер і Райнальд. Для мене то був удар, хоч я ніколи по-справжньому його не любив. Він був нахабний і злопам'ятний, але то був відважний муж, який до останнього боровся за свого володаря. Хай буде мир його душі. Тільки-от чи мав якийсь смисл цей лист без нього? Він єдиний був достатньо хитрий, щоб видобути з нього користь, розсилаючи по дворах цілого християнського світу. — Бавдоліно на мить замовк. — Крім того, була ще та історія з моїм містом.

— Яким містом — ти ж народився посеред боліт?

— Авжеж, я занадто поспішаю. Ще треба спорудити місто.

— Нарешті ти не говориш мені про зруйноване місто!

— Так, — мовив Бавдоліно, — то було вперше і востаннє в моєму житті, коли я бачив, як місто народжується, а не помирає.

13. Бавдоліно бачить, як народжується нове місто

У Парижі Бавдоліно жив уже десять років, перечитав усе, що можна було перечитати, навчився греки від однієї повії-візантійки, писав вірші й любовні листи, приписуючи їх іншим, фактично вибудував царство, яке він і його друзі знали так добре, як ніхто, але студій своїх так і не закінчив. Він потішав себе думкою, що навчання в Парижі саме по собі було для нього річчю надзвичайною, якщо згадати, що ще недавно він коровам хвосту крутив. Утім, подумав він, до шкіл вчащають радше такі злидні, як він, ніж сини синьйорів, бо ті мають учитися воювати, а не читати і писати... Одне слово, він не відчував, що має особливо чим похвалитися.

Якось Бавдоліно усвідомив, що йому вже двадцять шість років, плюс-мінус якийсь місяць: він пішов з дому в тринадцять років і ось уже рівно тринадцять років там не був. Він відчув щось, що можна б назвати тугою за рідним краєм, але що ніколи раніше він цього не відчував, то й не відав, що це таке. Тому він подумав, що стужився за своїм названим батьком і вирішив поїхати до нього в Базель, де той зупинився, вкотре повертаючись з Італії.

Він не бачився з Фрідріхом від часу народження його первістка. Поки він писав і переписував лист Пресвітера, імператор чого тільки не робив — звивався, мов вугор, пересуваючись з півночі на Південь, їв і спав у сідлі, як його предки-варвари, а

царським палацом йому слугувало кожне місце, де він зупинявся. За ті роки він двічі побував в Італії. За другим разом на зворотній дорозі він зазнав приниження в Сузі, мешканці якої збунтувалися, змусивши його потай тікати в чужому одязі і взявши Беатрису заложницею. Потім сузанці відпустили її, не завдавши кривди, але він набрався ганьби і запрягся відомстити Сузі. Але й вернувшись по той бік Альп, він зовсім не відпочивав, бо мусив укоськати німецьких князів.

Коли врешті Бавдоліно зустрівся з імператором, той був вельми похмурий. Він зрозумів, що Фрідріх дедалі більше журиться, з одного боку, здоров'ям старшого сина, теж Фрідріха, а з другого — справами Ломбардії.

— Гаразд, їх можна зрозуміти, — визнав цісар, — і кажу це лише тобі: мої старости і послы, мої збирачі податей і намісники вимагали не тільки того, що належить мені, але всемеро більше; з кожного вогнища вони веліли платити щороку три сольди старою монетою, за кожен млин на судноплавних водах хотіли двадцять чотири старих динара, у рибалок забирали третину риби, а у тих, хто помирав бездітним, конфісковували спадок. Знаю, мені треба було прислухатися до скарг, які до мене надходили, але думки мої були тоді деінде... А тепер, схоже, кілька місяців тому ломбардські міста об'єдналися в лігу, антиімперську лігу, розумієш? І що вони вирішили першим ділом? Відбудувати міланські мури!

Те, що італійські міста завжди були бунтівливі й зрадливі, нікого це дивувало, але ліга — це початок іншої *res publica*. Звісно, навіть мови не могло бути про те, щоб ліга ця утрималася надовго, адже італійські міста люто ненавиділи одне одного, а все ж була то зневага для честі імперії.

Хто ж пристав до цієї ліги? Подейкували, буцім в якомусь абатстві неподалік від Мілана зібралися представники Кремони, Мантуї, Берґамо, можливо, також П'яченци та Парми, але точно невідомо. Та чутки на цьому не зупинялися — люди говорили ще й про Венецію, Верону, Падую, Віченцу, Тревизо, Мантую, Феррару і Болонью.

— Болонья, ти собі уявляєш?! — горлав Фрідріх, крокуючи туди-сюди перед Бавдоліном. — Ти пам'ятаєш, правда? Завдяки мені ті клятві метри можуть заробляти скільки завгодно грошей на тих своїх триклятих спудеях, не звітуючись ні мені, ні папі, а тепер вони лигаються з тою лігою! Такого нахабства світ не бачив! Там бракує тільки Павії!

— Або Лоді, — додав Бавдоліно, вважаючи це абсурдом.

— Лоді?! Лоді?! — репетував Барбаросса, збуряковівши на виду, немов його ось-ось грець вхопить. — Та якщо вірити донесенням, Лоді вже брало участь у їхніх зустрічах! Я кров'ю своєю захищав тих баранів, бо без мене міланці щороку рівняли б їх місто із землею, а тепер вони кумаються зі своїми катами і снують змову проти свого доброчинця!

— Отче мій, — спитав Бавдоліно, — але що значить — якщо вірити донесенням? Хіба тобі більше не доносять вірогідних відомостей?

— Ви, паризькі спудеї, певно, геть втратили розуміння того, що діється на цьому світі, чи що? Якщо є ліга, значить, є й змова, а якщо є змова, то ті, що досі були на

твоєму боці, тебе зрадили, брешуть тобі в живі очі, а самі роблять усе навпаки. Тому цісар останнім довідується про те, що вони там витворяють, — як чоловік, що має невірну дружину, і про неї знають усі сусіди, тільки не він!

Гіршого порівняння вигадати він не міг, бо саме в ту мить увійшла Беатриса, яка прознала про прибуття любого Бавдоліно. Бавдоліно клякнув і поцілував їй руку, не дивлячись в обличчя. Якусь мить Беатриса вагалася. Може, їй здавалося, що якщо вона не виявить ознак довіри й прихильності, це зрадить її збентеження; тому вона по-материнському поклала другу руку йому на голову, куйовдячи легенько волосся — забувши, що заледве тридцятилітній жінці не годиться так голубити дорослого чоловіка, лиш трохи молодшого від неї. Фрідріх же сприйняв це як цілком звичайну річ: він — батько, вона — мати, хоч обое й названі. Лиш Бавдоліно почувався мов на жаринах. Цей подвійний доторк, її близькість, яка давала йому змогу відчувати запах її одежі, немов це запах плоті, звук її голосу — яке щастя, що в цій позі він не міг дивитися їй у вічі, бо одразу зблід би і впав би на землю без тями, — сповнювали його нестерпною насолодою, яку, однак, затьмарювало відчуття, що цим простим жестом пошани він знову зраджує свого батька.

Він не знав би, як попроситися, якби імператор не попрохав його про послугу, чи пак не дав наказ, а це було одне й те ж. Він хотів краще зрозуміти італійські справи, а що не довіряв ні урядовим посланцям, ні посланим урядовцям, то вирішив вирядити туди кількох довірених людей, які знають цю країну, але яких не сприйматимуть як людей імператора, щоб вони рознюхали, чим там пахне, і зібрали відомості, не викривлені зрадою.

Думка покинути двір, де він почувався ніяково, була Бавдолінові до вподоби, а відразу по тому в нього виникло ще одне почуття: він відчув нестримне зворушення при думці, що знову побачить свої краї, і врешті зрозумів, що саме задля цього він пустився в цю подорож.

Проскакавши через багато міст, а точніше протрюхикавши через них на мулі — адже видавав він себе за крамаря, який мирно мандрує від селища до селища, — Бавдоліно нарешті добрався до пагорбів, по той бік яких, після доброго шматка шляху рівниною, він мав перейти вбрід Танаро, а потім поміж скелями й болотами дістатися до рідної Фраскети.

У ті часи той, хто вирушав з рідного дому, покидав його назавжди, не гадаючи колись вернутися, але в ту мить Бавдоліно відчув, як кров застугоніла йому в жилах, бо раптом йому страшенно захотілося дізнатися, чи живі ще його старі.

Мало того — перед очима його уяви раптом постали обличчя інших хлопчаків з "їхньої околиці: Мазулу з присілка Паніцца, з яким він ходив наставляти пастки на диких кроликів, Порчеллі, званий Гіно (чи навпаки, Гіні, званий Порчелло?), з яким при зустрічі він перекидався камінням, Алерамо Скаккабароцці, званий Чулою, і Куттіка з Кварньєнто, з якими вони разом рибалили на Борміді. "Господи, — думав він, — може, смерть мене десь тут чекає, бо, кажуть, тільки перед смертю так виразно згадується дитинство..."

Був то Свят-вечір перед Різдвом, але Бавдоліно цього не знав, бо втратив лік днів під час своєї мандрівки. Він тремтів від холоду на своїй мулиці, яка також закоцюбла, але небо в променях призахідного сонця було ясне й чисте, як тоді, коли насувається снігопад. Він впізнавав ті місця, немов проходив тут учора, бо пам'ятав, як йшов цими пагорбами зі своїм батьком, переганяючи покупцеві трьох мулів, як насилу вилазив на круті схили, які виснажували хлопчачі сили, а ще треба було гнати тварин, яким таке зусилля було зовсім не до шмиги. Зате зворотна дорога була приємною — вони дивилися на рівнину з вишини, вільно збігаючи вниз по схилах. Бавдоліно пригадав, що на короткому відтинку неподалік від річки рівнина утворює складку, і з верхівки цієї складки він бачив тоді, як з молочно-білого туману виринають дзвіниці кількох селищ уздовж річки Бергольйо, бачив Роборето, а потім далші Гамондіо, Маренго і Палеа — тобто всю ту місцевість, укриту трясовинами, рінню й чагарями, скраю якої, може, усе ще стояла хатина доброго Гальявда.

Та коли він дійшов до верхівки, перед ним відкрився інший краєвид: всюди навколо, на пагорбах та в інших долинах, повітря було прозоре, і лиш рівнина перед ним вкрилася імлистими випарами, тими сіруватими клубами, які іноді насувають на тебе на дорозі, огортають так, що перестаєш будь-що бачити, а тоді оминають тебе і йдуть собі геть, як і прийшли. І Бавдоліно подумав: ти диви, навіть коли повсюди серпень, у Фраскеті панують тумани, вічні, мов сніги на верхівках Піренейських Альп, — але прикрощів йому це не завдало, бо хто в тумані народився, відчувається в ньому як удома. Проте, сходячи поступово вниз, до річки, він зрозумів, що клуби ці були не мрякою, а хмарами диму, крізь які видніли вогні, що їх живили. Вдивляючись крізь дим і вогонь, Бавдоліно побачив, що на рівнині по той бік річки, навколо колишнього Роборето розрослося поселення, простягаючись у бік полів: повсюди грибами повигулькували нові будинки, одні муровані, а інші — дерев'яні, деякі ще недобудовані, а далі на захід видніли початки міського муру, якого в тих місцях ніколи не бувало. На вогнищах кипіли казани, де, мабуть, гріли воду, щоб не дати їй відразу замерзнути, трохи далі її наливали в ями, повні вапна або розчину. Колись Бавдоліно вже бачив, як закладали новий собор у Парижі, на острові посеред річки, і тому знав, як виглядають усілякі пристрої й риштування, що їх використовують майстри-муляри: наскільки він міг зрозуміти, там на голій землі саме народжувалося місто, а таке видовище можна побачити хіба що раз у житті, та й то коли пощастить.

"Здуріти можна, — сказав він собі, — варто лиш відвернутися на мить, і ось тобі нове місто". І пришпорив свою мулицю, щоб якомога швидше спуститись у долину. Переправившись через річку на великому плоті, який віз каміння різного ґатунку і величини, він вийшов на берег саме там, де на хисткому помості кілька робітників споруджували оборонний мур, а знизу інші лебідкою піднімали їм у корзинах жорству. Але лебідкою назвати це можна було тільки умовно, бо примітивніший механізм важко собі навіть уявити, — трималася вона не на міцних стовпах, а на тичках, тому весь час гойдалася, і двоє людей, які обслуговували її на землі, не так тягли за мотузку, як намагалися стримати загрозливу хитавицю цього жердя. Бавдоліно відразу подумав

собі: "Ну от, цілком очевидно, коли тутешні люди щось роблять, то виходить як не косо, то криво. Хіба хтось бачив, щоб так працювали? Якби я був тут господарем, я б уже давно взяв їх за в'язи і кинув у Танаро".

Але трохи далі він побачив інший гурт людей, які з кепсько обтесаного каміння, кривих балок і колон з капітелями, що виглядали так, немов вистругав їх останній бовдур, намагалися спорудити невеликий портик. Для піднімання будівельних матеріалів вони теж спорудили щось віддалено схоже на підйомний механізм, і Бавдоліно зрозумів, що порівняно з ними будівники муру за вправністю дорівнювали славетним майстрам-комаскам.[95]

Зрештою він перестав порівнювати, коли, пройшовши трохи далі, побачив ще інших робітників, більше схожих на дітей, які ліплять пасочки з болота: не покладаючи, так би мовити, ніг, вони завершували спорудження глинобитної халабуди з безформного каміння; ще три подібні халабуди, вкриті абияк спресованою соломою, уже стояли поруч. Таким чином виникала вуличка з кривобоких халуп, немов робітники змагалися, хто швидше закінчить до свята, геть не зважаючи на будь-які правила будівельного ремесла.

Але, поступово проникаючи в меандри цієї незавершеної будови, іноді він бачив рівно поставлені мури, Грунтовно зведені каркаси фасадів і бастіони, які навіть у напівготовому вигляді справляли враження надійного захисту. З цього всього він зрозумів, що будувати те місто зібрався люд різного походження і вмінь; і хоч багато хто з них вперше брався за таку роботу — то були селяни, які зводили будинки так само, як ціле своє життя будували загони для худоби, — зате інші, мабуть, добре знали це ремесло.

Намагаючись зорієнтуватись у цій розмаїтості будівельних ремесел, Бавдоліно відкривав для себе також розмаїтість говірок — вони свідчили, що оцю купку халуп зводять селяни з Солеро, ота кривобока вежа — діло рук мешканців Монферрато, тоді як розчин вимішують павійці, а дошки пиляють колишні дроворуби з Палей. Але коли він чув, як хтось віддає накази, або бачив гурт робітників, який працював як годиться, то чулася Генуезька говірка.

"Може, я опинився якраз на будівництві Вавилонської вежі, — замислився Бавдоліно, — а може, в Абдуловії Гібернії, де сімдесят двоє мудреців відтворили Адамову мову, змішавши вкупі всі говірки, як змішують воду й глину, смолу і вар? Але Адамовою мовою тут ще не розмовляють, і попри те, що говорять вони сімдесятьма двома мовами, тепер ці такі різні люди не стріляють одне в одного, як це вони звикли робити, а в любові й злагоді клопочуться навколо спільної справи!"

Він підійшов до одного з гуртів, який уміло перекривав дерев'яними балками будівлю, схожу на монастирську церкву, використовуючи велику лебідку, що приводилася в рух не руками, а конем: хомут не стискав йому шию, хоч такі хомути ще вживалися в деяких селах, він мав лише зручну спинну шлею і тому тягнув лебідку вельми шпарко. Слова, якими перекидалися робітники, звучали по-генуезькому, тому Бавдоліно відразу заговорив до них їхнім наріччям — хоч і не так досконало, щоб

видавати себе за одного з них.

— Що ви оце тут будуете? — спитав він, просто щоб почати розмову. І один з них, криво глипнувши на нього, сказав, що вони оце тут роблять механізм, щоб з його допомогою чухати собі гральник. Решта гурту розреготалася, і ясно було, що регочуть вони з нього, тому Бавдоліно (якому вже й так допікало те, що він мусить удавати беззбройного крамаря на мулиці, хоч у його мішку, ретельно загорнутий в рулон тканини, лежав меч придворного) відповів йому говіркою Фраскети, яка через стільки літ спонтанно вернулася йому на уста: мовляв, йому для цього ніякі механізми не потрібні, бо гральник, який порядні люди називають прутнем, чухають йому їхні матері-шльондри. Генуезці не зрозуміли до пуття значення його слів, але добре відчували, що він хотів сказати. Вони покинули роботу, підбираючи хто камінь, а хто кайло, і півколом оточили мулицю. На щастя, у ту мить надійшли якісь люди, і один з них, який мав вигляд лицаря, якоюсь мішаною мовою, трохи латиною, трохи провансальською, а трохи ще якоюсь, сказав генуезцям, що прочанин цей говорить місцевою говіркою, а отже вони не повинні ставитися до нього так, ніби він не має права тут ходити. Генуезці виправдовувались тим, що він буцімто розпитував їх, мов якийсь вивідач, а лицар сказав, що коли імператор посилає сюди вивідачів, то воно й на краще, бо пора йому вже дізнатися, що тут наперекір йому спорудили місто. І спитав у Бавдоліна:

— Я ніколи тебе не бачив, але, схоже, ти тутешній, хоч і вертаєшся здалеку. Хочеш пристати до нас?

— Мосьпане, — гречно відповів Бавдоліно, — народився я у Фраскеті, але виїхав звідси багато років тому й нічого не знаю про те, що тут робиться. Звати мене Бавдоліно, я син Гальявда Авларі...

Він ще не договорив, як з гурту прибулих вискочив якийсь старий із сивою чуприною та бородою, який підняв палицю і загорлав:

— Ти безсердечний, паскудний брехун, хай грім поб'є твою голову, як смієш ти вимовляти ім'я бідолашного мого сина Бавдоліна, рідного мого сина, бо я і є Гальявдо, і до того ж ще й Авларі, а виїхав він з дому багато років тому з якимось алеманським синьйором, що виглядав на великого пана, а насправді, певно, водив мавпи по ярмарках, бо про свого бідолашного хлопця я ніколи більше нічого не чув, а минуло вже стільки часу, що він, певно, уже не живе, і ось уже тридцять років, як ми з моєю праведною жінкою гриземось цим, бо то найбільша мука нашого життя, вже й так нужденного. Втратити сина — то найбільша тортура, і хто не зазнав цього, не знає, як воно!

На що Бавдоліно вигукнув:

— Батьку мій, це справді ти! — У нього немов надламався голос і сльози затуманили погляд, але сльози ці не могли приховати велику радість в його очах. І він додав: — Але мука та не могла тривати тридцять років, бо пішов я з дому тринадцять років тому, і ти мав би тішитися, що я не змарнував їх і вибився в люди.

Старий підійшов до мулиці, добре роздивився Бавдолінове обличчя і сказав:

— О, ти теж — справді ти! Та навіть якби й тридцять років минуло, той твій

шельмуватий погляд нікуди не подівся. І знаєш, що я тобі скажу? Може, ти й вибився в люди, та хто то бачив, щоб батька поправляти — як сказав я тридцять літ, значить, так мені здавалося, а за тридцять літ ти міг би й вісточку якусь надіслати. Поганець ти та й годі, ганьба нашої родини, ану злізай-но з тієї худобини, вона, певно, крадена, ото зараз голову тобі розтrophу цією палицею!

І вже схопив було Бавдоліна за чоботи, намагаючись стягнути з мулиці, коли між ними став той, хто, схоже, був тут головним:

— Облиш-но, Гальявдо, це ж син твій вернувся через тридцять років...

— Через тринадцять, — сказав Бавдоліно.

— Помовч, коли ми розмовляємо, — він вернувся через тридцять років, а в таких випадках треба обнятися й возблагодарити Господа, хай вам грець!

Бавдоліно зліз з мулиці і хотів уже було кинутися в обійми Гальявда, який розплакався, аж той добродій, який виглядав тут головним, знову став між ними і схопив його за в'язи:

— Але якщо хтось тут має-таки порахунки з тобою, то це я.

— А ти хто такий? — спитав Бавдоліно.

— Я Оберто з Форо, але ти, певно, нічого не пам'ятаєш. Я мав тоді десь десять років, і батько мій зволив піти до твого, щоб подивитися на телят, яких він хотів придбати. Я був одягнений, як належить синові лицаря, і батько мій не хотів, щоб я заходив разом з ними до стайні, боячись, щоб я не замастився. І я став ходити довкола хати, а за хатою зустрів тебе, бридкого й брудного, немов ти тільки-но виліз з купи гною. Ти підійшов, глянув на мене і спитав, чи хочу я побавитися, а я, дурний, погодився, тоді ти штовхнув мене, і я впав у свиняче корито. Побачивши мене в такому вигляді, батько мій відшмагав мене, бо я зіпсував нову одягу.

— Може, так і було, — сказав Бавдоліно, — але ж було то тридцять років тому...

— Насправді тринадцять, але відтоді я згадував це щодня, бо зроду не зазнав такого приниження, як тоді. І коли я виріс, то пообіцяв собі, що знайду сина того Гальявда і спроваджу його на той світ.

— То ти тепер хочеш убити мене?

— Тепер ні, тепер уже напевно ні, бо всі ми тут гуртом закінчуємо споруджувати місто, щоб воювати з імператором, коли він вернеться в наші краї, тому навіть не думай, що я марнуватиму час на те, щоб тебе вбивати. Тридцять років...

— Тринадцять.

— Тринадцять років живив я лють цю у своєму серці, а тут ти ба — якраз в цю хвилину мені попустило.

— Кажуть, іноді так буває...

— А тепер не пробуй тут мені викручуватися. Іди, обійми свого батька. І якщо попросиш у мене пробачення за той випадок, ми підемо тут неподалік, де святкують завершення будівництва, а в таких випадках відкорковують бочку доброго вина, тому, як казали наші предки, гуляй, душа!

І так Бавдоліно опинився у винарні. Ще не скінчили будувати місто, як там уже

відчинилася перша корчма з чудовим присінком, порослим виноградом, але в ті дні ліпше було сидіти всередині, у залі, заставленій бочками й довгими дерев'яними столами, де стояли добрячі кухлі й миски, повні ковбасок з осялятини. Спочатку ці ковбаски (пояснював Бавдоліно нажаханому Никиті) виглядають як невідь-чим випхані мішечки, але тоді розсікаєш їх ножем, кидаєш підрум'янитися на олію з часником, і вони стають такі, що аж пальчики оближеш. Тому всі присутні були хмільні та веселі й смерділи часником. Оберто з Форо оголосив про повернення сина Гальявда Авлаврі, й одразу один за одним бесідники стали плескати Бавдолина по плечах, який спершу очі витріщав од здивування, а тоді одного за одним став упізнавати своїх друзів, і не було цього кінця:

— О Господи, та ти ж Скакабароцці, а ти — Куттіка з Кварньєнто, а ти хто? Ні, помовч, я здогадаюся — ти ж Скварчафікі! А ти Гіні чи Порчеллі?

— Ні, онде Порчеллі, то з ним ви весь час кидалися камінням! А я як був Гіно Гіні, то так ним, правду кажучи, і лишився. Ми з тобою ходили ковзатися по кризі взимку.

— Господи Ісусе, істинна правда, ти — Гіні. А то не ти умів продати все, що завгодно, а раз навіть втиснув кізяки своїх кіз тому прочанинові, видаючи їх за прах святого Бавдоліна?

— Звісно, що я. А тепер я купець — це, видно, судилося мені долею. А он він — здогадайся, хто це...

— Та ж це Мерло! Мерло, що я завжди тобі казав?

— Ти казав мені: добре тобі, ти дурний і не береш собі нічого до голови... А тепер дивись — брати мені вже просто нема чим, — і показав праву руку без кисті, — я втратив її десять років тому, при облозі Мілана.

— Отож-бо, я, власне, хотів спитати: наскільки я знаю, люди з Гамондіо, Бергольйо та Маренго завжди були на боці імператора. Як так сталося, що перше ви були з ним, а тепер будете місто, щоб воювати проти нього?

Усі кинулися пояснювати, але єдине, що Бавдоліно добре втямив, було те, що навколо колишнього замку і церкви Святої Марії з Роборето мешканці навколишніх селищ — Гамондіо, Бергольйо і Маренго — спорудили місто, і люди цілими родинами стали переселятися сюди звідусіль, чи то з Рівальти-Борміди, з Бассіньяни чи з Пйовери, будуючи собі тут оселі. А в травні троє з них — Родольфо Небія, Алерамо з Маренго і Оберто з Форо — повезли в Лоді, на зібрання представників міст, звістку про те, що до їх спілки приєднується нове місто, хоч поки що існувало воно радше в уяві, ніж на берегах Танаро. Але всі працювали, як воли, ціле літо й цілу осінь, і місто було вже майже споруджене, готове перегородити шлях цісареві, коли він за своєю поганою звичкою знову піде на Італію.

Що ви там йому перегородите, питав дещо скептично Бавдоліно, він просто обійде його боком, і квит... Е-е, ні, відповіли йому, ти не знаєш цісаря (аякже!) — місто, яке постає без його згоди, — це пляма, яку треба змити кров'ю, він обов'язково візьме його в облогу (тут вони мали цілковиту рацію, добре знаючи Фрідріхову вдачу), ось чому потрібні міцні мури і вулиці, розташовані в оборонному порядку, і саме тому ми

покликали ґенуезців — так, вони мореплавці, але часто їздять у далекі краї будувати нові міста, тому знають, як це робиться.

Та ґенуезці задурно чорта лисого вам зроблять, казав Бавдоліно. Хто ж їм заплатив? Вони ж самі й заплатили — уже дали нам у позику тисячу Ғенуезьких сольдів і ще тисячу обіцяли на наступний рік. А як це — вулиці розташовані в оборонному порядку? Нехай пояснить тобі Еммануеле Тротті, це він вигідавав, тож відповідай, Поліоркете[96] ти наш!

— Поліор — що?

— Не сіпайся, Бойді, хай говорить Тротті.

І Тротті — як і Оберто, він теж мав вигляд miles, тобто лицаря, шляхтича певного рангу — став розповідати:

— Місто повинне опиратися ворогові так, щоб той не перебрався через мури, але коли, на нещастя, мури будуть здолані, місто мусить далі чинити опір і переламати супротивникові хребет. Коли ворог, прорвавшись у місто, бачить перед собою плетиво вуличок, які ведуть у його глибину, ради на те нема: одні побіжать туди, інші — сюди, і через якийсь час усіх захисників переб'ють, як мишей. Коли ж, натомість, під мурами буде широка площа, ворог на якийсь час опиниться на відкритому місці, тоді з-за рогів вулиць і з вікон на нього посиплються стріли й каміння, і він зазнає значних втрат ще до того, як увійде в місто.

(Отож-бо, сумно вставив Никита, слухаючи цю історію, саме це мали б зробити і в Царгороді, а натомість дозволили, щоб під мурами виросло плетиво вуличок... Так, міг би відповісти йому Бавдоліно, але для цього потрібні справжні чоловіки з яйцями, як мої земляки, а не такі боягузи, як та ваша безхребетна імперська гвардія, — але зрештою змовчав, щоб не образити свого співрозмовника, а натомість мовив: цить, не перебивай Тротті і не заважай мені розповідати.)

Отож Тротті провадив далі:

— Якщо ж ворог перетне відкритий простір і заглибиться у вулиці, то вони не повинні бути прямими, мов під лінійку, навіть якщо хочеш наслідувати давніх римлян, які планували свої міста у вигляді решітки. Бо якщо вулиця пряма, ворог завжди знатиме, що його чекає попереду, тому вулиці повинні мати багато закрутів чи пак поворотів. Захисник чаїться за рогом, під землею і на дахах, і завжди знає, що робить ворог, бо з поблизького даху, який утворює кут з попереднім будинком, ворога помічає інший захисник і подає знак тим, хто ворога ще не бачить. Натомість ворог ніколи не знає, що його чекає, і це сповільнює його просування. Отже, будинки в добре спланованому місті повинні бути кривобокі, немов зуби старої жінки, і хоч виглядає це паскудно, насправді саме в цьому його перевага. І насамкінець потрібний ще несправжній потайний хід!

— Про це ти нам ще не розповідав, — перебив його Бойді.

— Звісно, що ні: мені тільки-но розтовкмачив це один ґенуезець, який почув про це від одного грека, бо була то ідея Белізарія, полководця імператора Юстиніана. Чого хоче обложник? Викопати підземні ходи, які приведуть його в глиб міста. А про що він

мріє? Знайти вже готовий хід, про який не знають обложені. Тож ми й приготуємо йому такий потайний хід, і один його кінець буде в межах міських мурів, а той вхід, що поза мурами, буде схований між камінням і чагарниками, але не так добре, щоб раніше чи пізніше ворог його не знайшов. Другий кінець підземного ходу, який виходить у місто, має закінчуватися вузьким проходом, де може протиснутися тільки одна людина, або максимум двоє на раз, і він буде закритий решіткою, так що перший, хто сюди дістанеться, доповість, що з-за решітки видно площу, чи, скажімо, ріг якоїсь каплиці, підтвердивши, що тунель і справді провадить у місто. Але біля решітки весь час буде чатувати сторожа, тож коли вороги дістануться до цього кінця, їм доведеться виходити по одному, і так їх одного за одним відразу й положать...

— А вороги геть-чисто всі вахлаки, і тому знай виходитимуть собі, не помічаючи, що ті, що перед ними, падають нам у руки, як грушка в компот, — хихотів Бойді.

— А хто тобі сказав, що вороги не вахлаки? Не поспішай. Може, це ще варто ліпше обмислити, але ідея сама по собі непогана.

Бавдоліно відвів набік Гіні, який був тепер купцем, а отже, певно, чоловіком розсудливим, що стоїть ногами на землі, не як ті лицарі, васали васалів, готові лізти на рожен, аби лиш здобути військову славу.

— Послухай мене, Гінен, налий мені ще того вина і скажи мені дещо. Гадаю, ви мислите слушно: коли тут виросте місто, Барбаросса буде змушений взяти його в облогу, щоб не втратити обличчя, і таким чином ліга матиме досить часу, щоб ударити йому в спину, коли він виснажить свої сили під час облоги. Але хто зазнає шкоди від цієї витівки, то це мешканці міста. Хочеш, щоб я повірив, що наші люди покинуть місця, де вони якось жили, гірше чи ліпше, прийдуть сюди і дадуть себе вколювати тільки тому, що хочуть справити втіху павійцям? І хочеш, щоб я повірив, що ґенуезці, які ламаного шеляга не дали б, щоб викупити власну матір у сарацинів, дають вам гроші й докладають зусиль лише для того, щоб збудувати місто, вигідне хіба лиш для Мілана?

— Бавдоліно, — сказав Гіні, — справа тут набагато складніша. Дивись-но добре, де ми розташовані. — Він вмочив палець у вино і почав креслити по столі: — Оце Генуя, згода? А ось тут Тердона, далі Павія і ще далі — Мілан. Міста ці багаті, а Генуя ще й порт. Отже, Генуя мусить мати вільний шлях для торгівлі з ломбардськими містами, згоден? Шляхи проходять через долини річок Лемме, Орба, Борміда і Скрівія. Тобто маємо чотири річки — правда? — і всі вони сходяться більш-менш тут, на березі Танаро. І якщо збудувати міст на Танаро, то звідси відкривається шлях для торгівлі з маркою Монферрато і хтозна ще з якими далекими краями. Зрозуміло? Тож поки Генуя і Павія домовлялися між собою, їм було вигідно, щоб землі ці залишалися нічийми, точніше, час від часу укладалися союзи, приміром з Ґаві або з Маренго, і все було гаразд... Але коли прийшов цей імператор, Павія з одного боку, а Монферрато — з другого стали на бік імперії, і Генуя виявилася заблокованою і справа, і зліва. А перейти на бік Фрідріха вона теж не може, інакше їй доведеться забути про свої оборудки з Міланом. Значить, їй треба задобрити Тердону і Нові, бо перша дасть їй контроль за долиною Скрівії, а друге — за долиною Борміди. Але ти ж знаєш, що трапилось — імператор стер з лиця

землі Тердону, Павія захопила Тердонську округу аж до Апеннінських гір, а селища наші відійшли до імперії, бо, курча ляга, хіба могли ми, такі слабкі, диктувати свої умови? Як же ж було ґенуезцям переконати нас стати на їхній бік? Вони мусили дати нам щось, про що ми навіть не мріяли, — тобто місто, з радцями, вояками, єпископом і мурами, місто, яке збирає податі з людей і товарів. Розумієш, Бавдоліно, з одного тільки моста через Танаро грошву можна гребти лопатами: просто сидиш тут і береш з одного монету, з другого — пару курей, з третього — цілого бика, і всі вони — дзелень-дзе-лень — платять. Місто — це золоте дно: поглянь тільки, який багатий люд у Тердоні, не те що ми, мешканці Палеї. А місто це потрібне не тільки нам, воно потрібне і лізі, і Генуї, як я тобі вже говорив, бо хай яке воно слабке, сам той факт, що воно стоїть тут, розладнує плани всім іншим і дає запоруку, що на теренах цих не будуть хазяйнувати ні Павія, ні імператор, ні маркіз Монферратський...

— Авжеж, але коли прийде Барбаросса, він зітре вас на порошок, точніше, розчавить вас, як жабу.

— Заспокойся. Хто сказав, що так буде? Річ у тім, що коли він прийде сюди, місто вже стоятиме. Зрештою, ти ж знаєш, як то буває — облога обходиться в купу часу і грошей, а тут ми любесенько підписуємо умови здачі, він цимудовольняється (бо для таких людей, як він, честь понад усе) і йде собі кудись геть.

— То, значить, ліга і ґенуезці викинули на вітер гроші, щоб ви збудували тут собі місто, а ви хочете пошити їх у дурні?

— Усе залежить від того, коли надійде Барбаросса. Розумієш, за три місяці ці міста хтозна-скільки разів змінювали союзників, навіть бровою не моргнувши. Тож треба зачекати. Може якраз у той час ліга укладе союз з імператором.

(Мосьпане Никито, сказав Бавдоліно, мені мало очі не повилазили, коли через шість років після того, як Фрідріх взяв в облогу місто, я побачив, що на його боці воювали ґенуезькі пращники, розумієш — ті самі ґенуезці, які допомагали місто будувати!)

— А якщо ні, — провадив далі Ґіні, — ми витримаємо облогу, курча мама, бо ж у цьому світі нічого задурно не буває. Та що там говорити, ходи, подивишся...

Він узяв Бавдоліна за руку і повів до виходу з корчми. Уже звечоріло, і було холодніше, ніж раніше. Вони вийшли на невеличку площу, від якої, схоже, мали відходити принаймні три вулиці, але готові були тільки два роги низьких одноповерхових будинків із солом'яними стріхами. Площу освітлювали вогні з навколишніх вікон і кілька жарівниць; припізнілі крамарі підтримували в них полум'я й вигукували: любі жіночки, ось-ось западе свята ніч, а ви ж не хочете, щоб чоловіки ваші не знайшли на столі нічого смачненького! Поруч зі спорудою, яка мала утворити третій ріг площі, стовбичив точильник; ножі, що їх він гострив, вищали, а він раз у раз поливав точило водою. Трохи далі стояла ятка, де якась жінка торгувала гороховою кашею, сушеним інжиром і кінським бобом, а пастух, одягнений в овечу шкуру, ніс кошик і кричав: гей, жіночки, кому доброї бринзи! На пустирі між двома домами двоє торгувалися за свиню. А далі стояло двоє дівчат — млосно спершись об одвірок, вони

клацали зубами від холоду, ледь прикриті шаллями, крізь які видніли щедрі вирізи, й одна з них сказала Бавдолінові: "О, який красунчик, чому б тобі не провести Різдво зі мною — я навчу тебе, як бавитися у восьминогого звіра?"

Вони завернули за ріг і натрапили на чесальника вовни, який голосно волав, що це остання нагода придбати сінники й солом'яники, щоб спати в теплі, а не мерзнути, мов Дитятко Ісусик; поруч з ним дер горло водонос; йдучи ще невиразно окресленими вулицями, крізь одну браму вони бачили, як щось стругає столяр, крізь другу — як коваль у рої іскор лупить у своє ковадло, десь далі хтось витягав хліб з печі, що палахкотіла, немов паща пекла; траплялися купці, які прибували здалеку задля торгу на цьому новому пограниччі, а також люд, який зазвичай жив у лісах, — вуглярі, шукачі меду, виробники попелу для мила, збирачі кори для виготовлення мотузок та дублення шкіри, продавці кролячих шкур; вигулькували шахрайські обличчя тих, хто присунув у нове місто, гадаючи, що тут буде чим пожитися; тинялися безрукі, сліпі, кульгаві і золотушні, яким жебрання на вулицях міста, ще й під час великого празника, обіцяло більші прибутки, ніж на безлюдних сільських дорогах.

Починали падати перші сніжинки, які ставали дедалі густішими і от уже вкрили першою білизою недавно споруджені дахи, і ніхто ще не знав, чи витримають вони цю вагу. У певну мить Бавдолінові, якому не виходило з голови те, що він бачив у переможеному Мілані, привиділося, буцім трое купців, які на трьох ослах в'їздили через арку в місто, це Волхви, за якими йдуть слуги, несучи коштовний посуд і тканини. Йому ввижалося, ніби за ними, по той бік Танаро, зі складок пагорба, посрібленого снігом, спускаються стада, а женуть їх пастухи, які грають на козах і дудах; за ними ж ідуть каравани східних верблюдів, на яких їдуть маври у великих тюрбанах у різнобарвну смужку. Сніг пурхав дедалі бурхливіше, і на пагорбі гасли нечасті вогні, але один з цих вогнів здався Бавдолінові великою хвостатою зіркою, яка летіла по небі до новонародженого міста.

— Бачиш, що таке місто? — казав йому Гіні. — І якщо воно таке, ще заки його не збудували, то уяви собі, що буде пізніше: це зовсім інший триб життя. Щодня бачиш нових людей — можеш собі уявити, для купців це те саме, що здобути Небесний Єрусалим. А щодо лицарів, то імператор заборонив їм продавати землі, щоб не ділити вотчину, і вони вмирили від недоїдання на селі, а тепер вони верховодять тут чотами лучників, гарцюють на врочистостях, роздають накази на всі боки. Але хосенне це не тільки для панів і купців, це дар Божий і для таких людей, як твій батько, який має обмаль землі, зате має трохи худоби, а в місто приїздять люди, які питають за худобою і платять йому монетами, бо ж тепер торгівля йде за дзвінкий метал, а не взамін за інший товар. Не знаю, чи розумієш ти, що це означає: якщо за трьох кроликів візьмеш дві курки, то раніше чи пізніше мусиш їх з'їсти, інакше вони зістаріються, а от дві монети сховаєш під ліжку, і з ними нічого не станеться навіть через десять років, а якщо постараєшся, то зумієш зберегти їх, навіть якщо в дім твій увірвуться вороги. До того ж, тут теж буде те, що було в Мілані, а потім і в Лоді та Павії: усілякі Гіні чи Авларі вже не мусять сидіти тихо й дозволяти верховодити над собою різним Гваско або

ж Тротті. Усі ми тут приймаємо рішення разом і кожен може стати поважною особою, навіть якщо він не шляхтич. Це гарна сторона життя в місті, особливо для тих, хто не знатного роду і хто життя ладен віддати, якщо треба (але краще ні), аби діти його могли відкрито сказати: я звуся Гіні, а нехай навіть тебе звати Тротті, ти все одно негідник.

Звісно, тут Никита не міг не спитати у Бавдоліна, як звалося це благословенне місто. Проте (Бавдоліно мав неабиякий хист оповідача, бо до цієї миті й словом про це не прохопився) місто ще не мало назви, його називали просто *Civitas Nova*, Нове Місто, але то була назва *genus*, а не *individuum*.^[97] Вибір імені залежав від іншого важливого питання — питання узаконення. Звідки може взяти право на існування нове місто, без історії і без родоводу? Це право може дати хіба що імперська інвеститура, подібно до того, як імператор надає комусь титул лицаря чи барона, але йшлося тут про місто, яке народжувалося проти волі імператора. То що ж робити? Коли Бавдоліно з Гіні вернулися в шинок, усі власне про це сперечалися:

— Якщо місто це виникло поза імперським законом, його може узаконити тільки інший закон, такий самий авторитетний і давній.

— А звідки ми його візьмемо?

— Таж його може дати нам *Constitutum Costantini*, Константанів декрет, яким він дарував церкві право верховодити над територіями. Подаруймо місто понтифікові, а що понтифіків тепер є аж дві штуки, то подаруймо його тому, хто стоїть на боці ліги, тобто Александрові III. Як ми вже говорили в Лоді кілька місяців тому, назвімо місто Александрія і буде воно папською вотчиною.

— Правду кажучи, у Лоді тобі треба було мовчати, бо ми ще нічого не вирішили, — сказав Бойді, — але не в цім річ, ім'я, звісно, нічогеньке, принаймні не гірше від багатьох інших. Але що мені зовсім не до шмиги, так це те, що ми тут зі шкури ліземо, будуючи місто, а потім воно дістанеться папі, в якого їх і так без ліку. Тоді нам доведеться платити податі, і як не крути, гроші все одно пливтимуть мимо рук, і навіщо була вся ця веремія — можна було платити їх і цісареві.

— Бойді, облиш свою звичну пісеньку, — сказав йому Куттіка, — по-перше, імператор не хоче, щоб це місто існувало, навіть якщо ми його йому подаруємо, а якби він погодився прийняти його, то не варто було й заходитися навколо його спорудження. По-друге, одна річ — не платити податей імператорові, який піде на тебе й всипле тобі гарячих, як це було з Міланом, і цілком інша річ — не платити їх папі, який сидить за тисячу миль, і навіть мови нема про те, щоб з теперішніми своїми клопотами він послав військо тільки для того, щоб узяти з нас тих пару шелягів.

— А по-третє, — втрутився тоді Бавдоліно, — якщо дозволите мені вставити слово, я ж вчився в Парижі і маю певний досвід у тому, як треба писати листи й грамоти, — дарувати можна по-різному. Ви складете документ, в якому говоритиметься, що Александрія заснована на честь папи Александра й присвячується, скажімо, святому Петрові. Як доказ, споруджуєте собор Святого Петра на алодіальній землі, вільній від феодалних повинностей. І споруджуєте його за гроші, пожертвувані всім населенням

міста. Опісля даруєте його папі, прикрасивши дарчу всіма формулами, що їх ваші нотарі вважатимуть доречними. Приправляєте все це обітницями синівства, прихильності і різними подібними речами, надсилаєте цей пергамен папі і приймаєте всі його благословення. Якщо хтось справді захоче розібратися в цьому пергамені, він зрозуміє, що реально ви піднесли йому в дар тільки собор, а не ціле місто, але хотів би я побачити, як папа забере свій собор собі до Рима.

— Неперевершена ідея, як на мене, — сказав Оберто, і всі з ним погодились:

— Зробімо так, як каже Бавдоліно — а він вельми хитромудрий чоловік, і я сподіваюсь, що він зостанеться з нами і даватиме нам добрі поради, бо ж він також вельми вчений у Парижах.

Тут Бавдолінові довелося перейти до найделікатнішої справи за цілий той чудовий день, тобто він мусив відкрити їм — і ніхто не мав права йому дорікнути, бо вони самі ще недавно були на боці імператора, — що він служить Фрідріхові, з яким пов'язаний ще й синівським почуттям. Отож він виклав їм цілу історію тих чудових тринадцяти років, а тим часом Гальявдо знай бурмотів: "Якби мені хто сказав, я б нізащо не повірив", а тоді: "Ти диви, а ще виглядав мені на останнього лотра, але тепер виходить, що він справді став великим цабе!"

— Не всяке зло виходить на шкоду, — мовив тоді Бойді. — Александрія ще не збудована, а ми вже маємо свою людину при імперському дворі. Бавдоліно, друже мій, видно, що любиш ти свого імператора, і він любить тебе, але ти не мусиш його зраджувати. Залишайся з ним, а коли буде в цьому потреба, станеш на наш захист. Ти народився на цій землі, і ніхто не може нічого тобі закинути, коли ти намагатимешся захистити її — звісно, наскільки дозволяє лояльність.

— Нині ввечері піди відвідай ту святую жінку, твою матір, і переночуєш у Фраскеті, — тактовно сказав Оберто, — а завтра підеш собі, не придивляючись, куди ведуть дороги і якої товщини мури. Ми певні, що коли одного дня ти дізнаєшся, що нам загрожує велика небезпека, то заради любові до свого батька по крові попередиш нас про неї. Але якщо ти готовий це зробити, то хтозна, чи з тих самих причин одного дня ти не остережеш твого названого батька про якісь наші наміри, які можуть справити йому прикрість. Отже, що менше знатимеш, то буде краще.

— Так, сину мій, — сказав тоді Гальявдо, — зроби принаймні це добре діло, бо ти вже й так справив мені стільки гризот. Я мушу зостатися тут, бо розумієш, ми тут про поважні речі балакаємо, а ти в цю ніч побудеш з матір'ю, і коли вона побачить тебе, то з великої радості забуде про все і не помітить, що мене нема. Іди і ось ще що: даю тобі моє благословення, бо хтозна, коли ще побачимось.

— Гаразд, — мовив Бавдоліно, — за один-єдиний день я знайшов місто і втратив його. Трясця його собачій матері, та ви розумієте, що коли мені захочеться знову побачити свого батька, мені доведеться взяти його в облогу?

І більш-менш так і сталося, пояснював Бавдоліно Никиті. Але, з другого боку, іншого виходу зі становища не було, а це знак, що то справді були важкі часи.

— А тоді? — спитав Никита.

— Я пішов шукати свою домівку. Сніг на землі був уже по коліна, у повітрі здійнялася така хурделиця, що аж очі завертало, сніг сік мені по обличчі, вогні Нового Міста зникли, і поміж білизою зверху і білизою знизу я вже не знав, куди йду. Мені здавалося, що я пам'ятаю давні стежки, але які там стежки в таких умовах, незрозуміло було навіть, де тверда земля, а де болото. Видно, для спорудження будинків повирубували цілі ліси, і я вже не бачив обрисів дерев, які колись я знаходив із заплющеними очима. Я заблукав, як Фрідріх у ту ніч, коли він зустрів мене, тільки тепер був сніг, а не туман, бо в тумані я б собі дав раду. Ото халепа, Бавдоліно, казав я собі, ти заблукав у рідних краях, добре казала моя мама: той, хто вміє читати й писати, дурніший від інших, що ж мені тепер робити, зупинитись тут і з'їсти свою мулицю, а завтра мене відкопають, і буду я схожий на кролячу шкірку, залишену на ніч надворі наприкінці січня?

Якщо Бавдоліно розповідав про це, значить, він таки вибрався звідти, але завдяки сливе чудесному випадкові. Блукаючи безцільно, він знов побачив на небі зірку — бліду-бліду, але таки видиму, і пішов за нею; тут він помітив, що опинився в невеликій ущелині, і світло було вгорі, бо він був внизу, але коли він піднявся схилом, щось почало перед ним дедалі сильніше світитися, аж поки він не усвідомив, що підходить до навісу, де тримають худобу, якщо нема досить місця в хаті. Під навісом цим стояли корова і осел, який перелякано кричав, а ще там була якась жінка — вона встромила руки між ноги вівці, яка, щосили мекаючи, саме приводила на світ ягнятко.

Бавдоліно зупинився на порозі, чекаючи, аж ягня вийде повністю, тоді стусаном відштовхнув з дороги осла, підбіг і поклав голову жінці на коліна, волаючи: "Матінко моя рідна!", а вона якусь мить нічого не розуміла, підвела йому голову, повернула її до вогню, а тоді розлилася слізьми, гладячи його по голові й бурмочучи крізь схлипування:

— О Господи, Боже мій, два прибутки за одну ніч, одне народилося, а другий вертається, побувавши в чорта на рогах! Це як святкувати Різдво і Великдень разом, і бідне моє серце може цього не витримати. Тримайте мене, бо зараз зомлію! Облиш, Бавдоліно, я ж нагріла води в казані, щоб обмити цю крихітку — а бачиш, ти теж забруднився кров'ю! І звідки ти взяв цю одержу, бо виглядаєш як пан — може, ти її десь поцупив, лобуряко один?

Бавдолінові здалося, ніби він чує янгольський спів.

14. Бавдоліно рятує Александрію завдяки корові свого батька

— Отож, щоб знову побачити свого батька, тобі довелося взяти його в облогу, — мовив Никита десь надвечір, запрошуючи свого гостя скуштувати тістечка з дріжджового тіста, зроблені у вигляді квітів, рослин або різних предметів.

— Це не зовсім так, бо облога була через шість років. Подивившись, як народжується місто, я вернувся до Фрідріха і розповів, що бачив. Я ще не скінчив свою розповідь, як він уже аж гарчав від злості. Репетував, що місто може виникнути тільки за згоди імператора, а коли виникає без його згоди, його слід стерти з лиця землі, ще заки його скінчать будувати, інакше кожен зможе чинити, як йому завгодно, не

питаючись згоди імператора, а тут ідеться про потеп імперії.[98] Потім він вгамувався, але я добре його знав — цього він їм не подарує. На щастя, шість років його займали інші справи. Він доручав мені різні завдання, включно з наказом вивідати наміри александрійців. І так я двічі побував в Александрії, намагаючись з'ясувати, чи схильні земляки мої до поступок. Вони й справді були готові на чимало поступок, але річ у тім, що Фрідріхові була потрібна одна-єдина річ — щоб місто запалося в ту саму ніщоту, з якої виринуло. Уяви собі, як це сприйняли александрійці — не насмілюсь навіть повторити тобі те, що вони йому переказували... Я розумів, що подорожі ці були для мене тільки приводом якомога менше бути при дворі, бо зустрічі з імператрицею і потреба дотримуватись обітниці були для мене джерелом нескінченних страждань...

— Й обітниця ти дотримав, — спитав Никита стверджувальним тоном.

— Дотримав назавжди. Мосьпане Никито, я знаю, що таке честь, хоч я й підробляв пергамени. Вона сама мені в цьому допомогла. Материнство змінило її. Принаймні так вона давала зрозуміти, і мені ніколи не судилося дізнатися, що відчувала вона до мене. Я страждав, але був удячний їй за те, що вона допомагала мені поводитися достойно.

Бавдолінові було вже за тридцять, і він волів вважати лист Пресвітера Йоана юнацькою витівкою, вправою з епістолярної риторики, таким собі *jocus, ludibrium*. [99] Але він знову зустрівся з Поетом, який після смерті Райнальда залишився без покровителя, а відомо, як буває при дворі в таких випадках: ти втрачаєш будь-яку вагу, а дехто навіть починає говорити, нібито твої вірші, зрештою, небагато варті. Страждаючи від приниження й образи, Поет провів кілька безпутних років у Павії, де робив єдине, що вмів робити добре, — тобто пив і декламував Бавдолінові вірші (особливо один пророчий вірш, де говорилося *quis Papie demorans castus habeatur*, хто може бути непорочним, живучи у Павії?). Бавдоліно забрав його назад у двір, і Поет увесь час тримався його, тому його стали вважати людиною Фрідріха. Тим часом помер його батько, він дістав спадщину, і навіть вороги небіжчика Райнальда вже не мали його за паразита, а вважали таким же лицарем і не більшим випивакою, ніж інші.

Разом вони згадували часи, коли цисався той лист, вихваляючи один одного за цю чудову витівку. Вважати гру грою не означало відмовитися грати в неї. Бавдоліно й далі тужив за тим царством, якого ніколи не бачив, й іноді на самоті сам собі читав уголос цього листа, удосконалюючи його стиль.

— Доказом того, що я не міг забути цього листа, було те, що я переконав Фрідріха викликати до двору моїх паризьких друзів, усіх разом, втовкмачивши йому, що непогано б мати в цісарській канцелярії людей, які добре знають інші краї, їхні мови і звичаї. А фактично, оскільки Фрідріх дедалі частіше використовував мене як свого довіреного посланця в різних справах, я хотів влаштувати собі свій особистий маленький двір, у який увійшли Поет, Абдул, Борон, Кіот і Раббі Соломон.

— Ти ж не хочеш сказати, що імператор взяв до свого двора юдея?

— А чому ні? Він не мусив бути присутнім на великих церемоніях, ані ходити на месу з ним і його архієпископами. Якщо володарі цілої Європи і навіть сам папа мали лікарів-юдеїв, то чому не можна було тримати напихваті юдея, який добре знав життя

іспанських маврів і ще чимало речей про країни Сходу? Зрештою, германські володарі завше були дуже милосердні до юдеїв — більше, ніж інші християнські королі. Оттон розповідав мені, що коли невірні відвоювали Едесу, а чимало християнських володарів знову стали носити хрест, прислухаючись до проповідкування Бернарда з Клерво (тоді й сам Фрідріх теж одягнув шати хрестоносця), один монах на ім'я Радольф став підбурювати прочан вирізати всіх юдеїв у містах, через які вони проходили. І вони справді влаштували різанину. Але чимало юдеїв попрохали захисту в імператора, і він дав їм змогу врятуватися, оселивши їх в місті Нюрнберзі.

Отак-от Бавдоліно знову мав при собі всіх своїх приятелів. Не те що вони мали багато роботи при дворі. Соломон зв'язувався зі своїми одновірцями, знаходячи їх у кожному місті, через яке проходив Фрідріх ("їх всюди мов бур'яну", — дражнив його Поет); Абдул виявив, що провансальську, якою написані його пісні, краще розуміють в Італії, ніж у Парижі; Борон з Кіотом провадили виснажливі діалектичні баталії: Борон намагався переконати Кіота, що неіснування порожнечі є вирішальним для визнання унікальності Градаля, Кіот же вбив собі в голову, що Градаль — це камінь, який упав з неба, *lapis ex coelis*, тому, на його думку, цілком міг прилетіти з іншого всесвіту, перетнувши порожній простір.

Крім цих витребеньок, усі вони разом часто міркували над Пресвітеровим листом, а іноді друзі питали Бавдоліна, чому він не намовляє Фрідріха до подорожі, яку вони своїми зусиллями так добре підготували. Коли Бавдоліно пробував пояснити, що в ці роки Фрідріх все ще заклопотаний багатьма проблемами в Ломбардії й Німеччині, Поет якось сказав, що, можливо, їм варто податися на пошуки цього царства на власний розсуд, не чекаючи на слухний для імператора час:

— Навряд чи імператор мав би з цієї подорожі велику користь. Уяви собі, якби він прибув на землі Йоана і не зміг домовитися з цим монархом. Він повернувся б з невдачею, а ми зробили б йому кепську послугу. Але коли ми подамося туди самі, то як би справи не обернулися, з такої багатої і повної див землі ми напевне привеземо щось надзвичайне.

— Воістину, — сказав Абдул, — не гаймося ж, вирушаймо, їдьмо у далечінь...

— Мосьпане Никито, мене поійняло велике пригнічення, коли я побачив, як радо всі погодилися на пропозицію Поета, і я зрозумів, чому це так. Борон з Кіотом сподівалися знайти землю Пресвітера, щоб заволодіти Градалем, який мав принести їм хтозна-яку славу і владу в тих північних краях, де всі його все ще шукають. Раббі Соломон розраховував знайти десять загублених племен і завдяки цьому стати найбільшим і найшанованішим не лише серед іспанських рабинів, але й серед усього народу Ізраїля. Про Абдула зайве й говорити: він уже давно ототожнив царство Йоана із землями своєї принцеси, а зростаючи роками й мудрістю, він дедалі менше задовольнявся її далекістю і, хай простить його бог закоханих, хотів би торкнутися її рукою. Що стосується Поета, то хтозна, що він виношував у серці, живучи в Павії. Тепер, коли він мав невеликий власний маєток, здавалося, ніби він хоче здобути Йоанове царство для себе, а не для імператора. Через усе це я розчарувався й упродовж кількох років не

говорив з Фрідріхом про те царство. Якщо то була гра, то краще було облишити думку про нього, рятуючи його від пожадань тих, хто не розумів його містичної величі. Таким чином, лист цей став чимось на кшталт моєї особистої мрії, до якої я не хотів більше нікого допускати. Він потрібен був мені, щоб перебороти біль від мого нещасливого кохання. Настане день, казав я собі, коли я забуду про все це, бо вирушу у землі Пресвітера Йоана... Але повернімось до ломбардських справ.

Колись, коли Александрія ще будувалася, Фрідріх сказав був, що бракувало тільки того, щоб Павія теж перейшла на бік його ворогів. І через два роки Павія теж приєдналася до антиімперської ліги. Для цісаря був то прикрий удар. Він не відразу відреагував на це, але впродовж наступних років становище в Італії стало таким непевним, що Фрідріх вирішив повернутися туди, і ясно було, що метою його є якраз Александрія.

— Даруй, — спитав Никита, — значить, він вирушав на Італію уже втретє?

— Ні, вчетверте. Але ні, дай-но згадаю... То вже, гадаю, було вп'яте. Іноді він лишався там років на чотири, як при облозі Креми та руйнуванні Мілана. А може, у міжчассі він вертався додому? Не знаю, він більше бував в Італії, ніж у себе вдома, але де був його дім? Він звик до подорожей, і я помітив, що найкраще він почувався біля річок: він добре плавав, не боявся холоду, припливів, вирів. Кидався у воду, пірнав, і здавалося, що він у своїй стихії. Одначе того разу, про який я оповідаю, прибув він до Італії вельми сердитий і готовий до важкої війни. На його боці були марка Монферрато, Альба, Акві, Павія і Комо...

— Та ти ж мені тільки-но сказав, що Павія перекинулася до ліги...

— Справді? А-а, так, то було раніше, але потім вона вернулася до імператора.

— О Господи, наші василевси виколують одне одному очі, але принаймні поки очі на місці, ми знаємо, на чийому ми боці...

— Вам бракує уяви. Одне слово, у вересні того року Фрідріх пішов через перевал Монченізіо на Сузу. Він чудово пам'ятав образу, завдану йому сім років тому, і спалив її дощенту. Місто Асті відразу здалося, відкриваючи йому шлях, і ось він вже став табором у Фраскеті, на річці Борміді, а загони свої розіслав усюди, навіть по той бік Танаро. Настала пора звести порахунки з Александрією. З листів, які я діставав від Поета, а він брав участь у поході, випливало, що Фрідріх спустошував усе вогнем і мечем, почуваячись самим втіленням Божої справедливості.

— А чому ти не поїхав з ним?

— Бо він був милосердний до мене. Він розумів, яких мук я зазнаватиму, коли дивитимуся на суворе покарання, яке він ніс моїм землякам, і завжди висував якийсь привід, щоб я міг бути далеко, аж поки від Роборето не залишиться хіба лиш купа попелу. Розумієш, для нього це місто не було ні Civitas Nova, ні Александрією, бо без його дозволу нове місто не мало права існувати. Він далі говорив про колишнє селище Роборето, немов воно всього лиш трохи розрослося.

Усе це діялося на початку листопада. Але в листопаді на рівнині тій стався справжній потоп. Дощило весь час, навіть засіяні поля перетворилися на болото.

Маркіз Монферратський запевнив Фрідріха, що мури споруджено із землі, а за мурами засіли якісь волоцюги, які притьмом у штани нароблять, тільки-но почують ім'я імператора. Натомість волоцюги ці виявилися добрими захисниками, а мури — такими міцними, що імперські тарани і довбні обламували об них свої вістря. Коні і вояки грузнули в болоті, а коли обложені у певний момент змінили русло Борміди, цвіт алеманської кінноти захряс у багні аж по вуха.

Врешті александрійці пустили в дію приспособу, подібну до тих, які вже використовувались у Кремі: було то дерев'яне риштування, міцно прикріплене до бастіону, з якого висувався дуже довгий трап, немов трохи нахилений міст, який дозволяв атакувати ворога за мурами. З цього містка скочували підпалені бочки, повні сухого дерева, просяклого олією, салом, смальцем і рідкою смолою. Бочки котилися дуже швидко і падали на бойові машини імперців або просто на землю, де вони далі котилися, мов вогняні кулі, аж поки не наштовхувалися на іншу машину, запалюючи її.

І тому найпильнішою справою для обложників став довіз бочок з водою, щоб гасити пожежу. Не те що води бракувало, була вода з річок, з боліт, ще й дощ падав, але якщо вся піхтура заклопотана носінням води, хто буде ворога бити?

За зиму імператор вирішив навести лад у своєму війську, та й зрештою важко було йти наступом на мури, ковзаючи по кризі або грузнучи в снігу. На нещастя, лютий у тому році теж видався надзвичайно суворим, військо впало духом, а імператор — тим паче. Фрідріх, який підкорив собі Тердону, Крему, а навіть Мілан — старі, загартовані у війнах міста, тепер не давав ради купі халуп, яка стала містом лише завдяки чудові, де мешкав усякий набрід, який бозна-звідки взявся, і невідомо було, чому цим людям так залежало на обороні цих бастіонів, хоч ще недавно вони про них і гадки не мали.

Раніше Бавдоліно намагався триматися здалека від усього цього, щоб не бачити, як вигублюють його краян, але тепер вирішив поїхати в ті місця, боячись, щоб його земляки не завдали імператорові кривди.

І ось перед ним простяглася рівнина, а на ній височіло місто, яке він бачив ще в зародку. Воно наїжилось штандартами з великим червоним хрестом на білому полі, немов мешканці нововиниклого міста хотіли підбадьорити себе, вимахуючи символами давнього шляхетства. Перед мурами грибами виростили тарани, балісти й катапульти, а між ними сунули три вежі, що їх тягнули коні, а ззаду штовхали люди — вони кишали галасливими вояками, які вмахували зброєю в напрямі мурів, немов кажучи: "Тепер за діло візьмемось ми!"

Попри них гарцював на коні Поет з виглядом людини, яка дбає про те, щоб усе йшло як належить.

— Що то за біснுவаті там, на вежах? — спитав Бавдоліно.

— Генуезькі арбалетники,[100] — відповів Поет, — найстрахітливіші штурмові загони при порядній облозі.

— Генуезці? — здивувався Бавдоліно. — Але ж вони допомагали будувати це місто!

Поет засміявся і сказав, що тільки за тих чотири чи п'ять місяців, відколи він приїхав сюди, не одне місто перекинулося у протилежний табір. У жовтні Тердона ще

належала до табору ліги, але потім, побачивши, що Александрія аж занадто успішно протистоїть імператорові, тердонці запідозрили, що вона може стати занадто сильною, і багато хто з них тепер вимагає, щоб їхнє місто стало на бік Фрідріха. У часи підкорення Мілана Кремона була з імперією, кілька років тому перекинулась до ліги, а тепер з якихсь своїх таємничих причин провадила перемовини з імперцями.

— А як проходить облога?

— Погано. Або ті, що сидять за мурами, добре захищаються, або ми нездарно нападаємо. Як на мене, цього разу Фрідріх привів сюди кепських найманців. Зрадливий люд, готовий накивати п'ятами при перших же труднощах, а цієї зими багато хто з них дременував лише через холод, а вони ж фламандці, а не прибульці із земель *hie sunt leones*.^[101] Та й військо мре, як мухи, від тисячі хвороб, і не думаю, що там, у місті, маються краще, бо в них, певно, уже скінчилися харчі.

Нарешті Бавдоліно з'явився перед імператором.

— Я приїхав, отче мій, — сказав він йому, — бо знаю ці місця й можу бути тобі корисний.

— Так, — відповів Барбаросса, — але ти знаєш і цей люд, і не захочеш завдати йому шкоди.

— А ти знаєш мене, і якщо не довіряєш моєму серцю, знай, що можеш довіряти моїм словам. Я не завдам шкоди своїм країнам, але тобі не брехатиму.

— Навпаки, ти мені брехатимеш, але і мені не завдаси шкоди. Брехатимеш, а я вдаватиму, що вірю тобі, бо ти брешеш завжди заради добра.

Він був грубий чоловік, пояснював Бавдоліно Никиті, але вмів бути також вельми проникливим.

— Розумієш мої тодішні почуття? Я не хотів, щоб він знищив місто, але я любив його і прагнув для нього слави.

— Тобі треба було лиш переконати себе, — мовив Никита, — що слава його засяє ще більше, якщо він пощадить місто.

— Хай благословить тебе Бог, мосьпане Никито, ти немов читаєш те, що було тоді в мене на серці. Саме ця думка крутилася мені в голові, коли я шастав між табором і мурами. Я домовився з Фрідріхом, що мені, ясна річ, треба зв'язатися з тутешніми людьми, стати чимось на кшталт посла, але далеко не всі це розуміли, і я не міг діяти відкрито, не викликаючи підозр. При дворі були люди, які заздрили моїй близькості з імператором, приміром, єпископ Шпаєрський і такий собі граф Дітпольд, на прізвисько Єпископеса — не виключено, що прізвисько це дали йому лише тому, що він мав біляве волосся й рум'яне обличчя, мов дівчина. Може, у нього й не було нічого з єпископом, бо ж він увесь час говорив про свою Теклю, яку залишив десь там, на півночі. Хто його знає... Він був красень, але, на щастя, також дурень. Саме вони посиляли за мною своїх шпигів, навіть на полі бою, і доносили імператорові, що попередньої ночі бачили, як я скачу на коні в напрямі мурів і розмовляю з мешканцями міста. На щастя, імператор казав їм іти до дідька, бо знав, що під мури я їжджу вдень, а не вночі.

Одне слово, Бавдоліно бував і під мурами, і за мурами. За першим разом було це

нелегко, бо, під'їхавши кроком до брами, він почув, як свиснув камінь — знак, що в місті почали ощадніше використовувати стріли і вживати пращі, які ще з часів царя Давида показали себе як ефективна і недорога зброя. Він взявся гукати чистою фрasketською говіркою, вимахуючи незброєними руками, і Тротті, на щастя, впізнав його.

— Бавдоліно, — гукнув йому Тротті згори, — що, пристаєш до нас?

— Не блазнюй, Тротті, ти ж знаєш, що я по іншому боці. Але, звісно, я не прийшов сюди з лихими намірами. Кажіть впустити мене, я хочу привітатися з батьком. Присягаюся Богородицею, що й слова не скажу про те, що тут побачу.

— Я вірю тобі. Відчиніть браму, гей ви там, ви зрозуміли, чи вам позакладало? Це друг. Майже друг. Я маю на увазі — це їхній, але з наших, чи пак наш, але з ними, одне слово — відчиняйте цю браму, інакше я вам зуби повибиваю!

— Гаразд, гаразд, — сказали вояки, витріщивши очі, — тут і так годі второпати, хто по той бік, а хто — по цей, он вчора вийшов звідси один, по одягу здавалось, ніби павієць...

— Помовч, поганцю, — крикнув Тротті.

— Хо-хо, — підсміювався Бавдоліно, входячи, — то ви посилаєте вивідачів у наш табір... Не хвилюйся, я сказав, що нічого не бачу і не чую...

І ось на площі під мурами Бавдоліно біля колодязя знов обнімає Гальявда — такого ж жвавого і сухорлявого, ще бадьорішого через голоднечу; а ось біля церкви Бавдоліно знову зустрічається з Гіні та Скаккабароцці; ось Бавдоліно питає в шинку про Скварчафікі, а присутні плачуть і кажуть йому, що Генуезький дротик влучив йому в горло якраз при останньому наступі, Бавдоліно теж плаче — війна ніколи не була йому до вподоби, а тепер подобалась дедалі менше — і потерпає за старого батька; ось на гарній, широкій і залитій березневим сонцем головній площі Бавдоліно бачить, як діти носять міхи з водою у вартівні і корзини з камінням на допомогу обороні, і тішиться нескореним духом, що його виявляють усі городяни; а ось Бавдоліно чудується, хто всі ці люди, які зійшлися в Александрію, мов на весілля, а друзі кажуть йому, що в цьому вся біда, бо від страху перед імперським військом сюди насунули втікачі з усіх навколишніх сіл, і в місті побільшало робочих рук, але побільшало й ротів, які треба годувати; ось Бавдоліно милується новим собором, не дуже великим, але добротним, примовляючи: овва, та ж тут є навіть тимпан з якимсь курдуپлем на троні, а всі навколо загуділи: ага-ага, немов кажучи — бачиш, на що ми здатні, тільки, дурню, ніякий то не курдупель, а Наш Господь, може він трохи не вдався, але якби Фрідріх прийшов сюди місяць пізніше, ти б побачив тут цілий Страшний суд зі старшими Апокаліпси; ось Бавдоліно просить хоча б склянку доброго вина, і всі дивляться на нього, немов він прибув з імперського стану, бо ж зрозуміло, що вина, доброго чи поганого, нема тут уже ані краплини, бо то перша річ, яку дають пораненим, щоб підтримати їх на силі, і кривим загинувшим, щоб полегшити їх горе; а ось Бавдоліно бачить навколо себе виснажені обличчя й питає, скільки вони ще можуть витримати, а вони лиш очі зводять до неба, мовляв, усе в руках Господа; ось Бавдоліно зустрічається

з Ансельмом Цілителем, який командує загоном зі ста п'ятдесяти п'ячентійських піхотинців, що поспішили на допомогу Новому Місту, і Бавдоліна тішить цей чудовий доказ солідарності, а друзі його Гваско, Тротті, Бойді та Оберто з Форо кажуть, що Ансельм цей вміє воювати, але п'ячентійці єдині прийшли на допомогу: ліга спонукала нас збудувати місто, а тепер їй на нас начхати, італійські міста здатні лиш голови дурити, коли ми витримаємо цю облогу, то більше не будемо нікому нічого винні, хай самі собі зводять порахунки з імператором, і квит.

— А як то сталося, що ґенуезці тепер проти вас — вони ж допомагали вам будуватися, давали дзвінку монету?

— Не думай, ґенуезці вміють дбати про свої справи, тепер вони з імператором, бо так їм вигідно, вони ж знають, що коли місто вже стоїть, то воно не може просто так зникнути, навіть якщо його повністю зруйнують — згадай-но, як було з Лоді чи з Міланом. Потім вони почекають, що буде далі, бо навіть якщо від міста zostaną одні руїни, цього все одно досить, щоб контролювати торгові шляхи. Вони, може, навіть дадуть гроші на відбудову того, що самі допомогли зруйнувати, — циркулює тут немалий гріш, і заправляють усім завжди вони.

— Бавдоліно, — казав йому Пні, — ти тільки-но приїхав і не бачив, як вони атакували нас у жовтні та й в останні тижні. Вони вміють воювати, і не тільки ґенуезькі арбалетники, але й ті біловусі богемці: коли вони приставляють драбину до мурів, то намучишся, поки скинеш їх звідти... Мені, правда, здається, що їхніх загинуло більше, ніж наших, бо хоч вони мають тарани й довбні, але каміння сипалося на їхні голови без ліку. Але загалом становище важке, мусимо тугіше затягнути пасок.

— Нам дали знати, — сказав Тротті, — що війська ліги вирушили в похід і хочуть ударити імператорові в спину. Ти щось про це знаєш?

— Ми теж чули про це, і саме тому Фрідріх хоче, щоб ви здалися ще до того. А ви... — і махнув рукою, — вам не хочеться послати все це до дідька, ви навіть про це не думаєте, чи як?

— Ато! Такі ми вже тут запеклі впертюхи.

І так було кілька тижнів — після кожної сутички Бавдоліно йшов до своїх, насамперед, щоб подивитися, хто загинув (і Паніцца також? ще й Паніцца — який гарний був хлопець), і вертався, щоб сказати Фрідріхові, що про здачу міста не може бути й мови. Фрідріх більше не лаявся, а тільки приказував: "Що я можу тут вдіяти?" Було ясно, що він уже шкодує, що встряв у цю халепу: військо йому розбігалось, селяни ховали зерно й худобу в хащах або, ще гірше, у болотах, неможливо було потикнутися ні на північ, ні на схід, щоб не наштотхнутися на якийсь авангард ліги, — одне слово, річ не в тім, що ці селюки воюють краще, ніж кремаски, але коли не щастить, то не щастить. Проте він не міг просто так піти собі геть, бо назавжди втратив би лице.

А щодо врятування лиця, то якось імператор згадав оте Бавдолінове дитяче пророцтво, з допомогою якого він примусив був тердонців здатися, і тоді Бавдоліно втямив, що якби надійшов якийсь знак з неба — будь-який, щоб лиш оголосити *urbi et orbī*, [102] що небеса велять йому вернутися додому, — імператор радо скористався б з

такої нагоди...

Одного дня, коли Бавдоліно розмовляв з обложеними, Гальявдо сказав йому:

— Ти такий розумний, і вчився з книжок, де все написано, чому ж не вигадаш чогось, щоб усі пішли собі додому, бо ми вже мусили зарізати всіх наших корів, крім однієї, а мати твоя вже задихається між цими мурами?

Тут Бавдолінові спала на гадку чудова ідея, і він тут же спитав, чи вони подбали про фальшивий підземний хід, про який кілька років тому говорив Тротті, — той сам, який нібито має привести загарбника прямо в місто, а натомість приводить його у пастку.

— Аякже, — сказав Тротті, — ходи, подивишся. Поглянь-но, назовні хід виринає за двісті кроків від мурів, у чагарниках, якраз під тим валуном, який виглядає так, ніби лежить тут уже тисячу років, але ми принесли його з Вілла дель Форо. Увійшовши, дістаєшся сюди, під цю решітку, а звідси видно тільки цей шинок і більш нічого.

— А тоді кожного, хто вийде звідти, ви спровадите на той світ?

— Річ у тім, що через такий вузький хід всі обложники не пройдуть, для цього потрібно було б не один день, тому туди посилають лиш загін людей, які повинні дістатися до брами і відчинити її. Ми й гадки не маємо, як дати ворогам знати про існування цього ходу, та й хіба варто завдавати собі з цим клопоту тільки для того, щоб вколошкати двадцять-тридцять бідолах? Так можна вчинити хіба що зі зла.

— Це якщо давати їм по голові. А тепер дивись, яка сцена постає перед очима моєї уяви: тільки-но вони виходять, як чується звук сурм, з цього закутка у світлі десяти смолоскипів виходить чоловік з великою білою бородою, в білій мантиї, на білому коні і з великим білим розп'яттям в руці і волає: городяни, прокидайтесь, бо ворог йде, і тут, ще заки напасники зважаться ступити крок, з вікон і з дахів вигулькують наші люди, як ти казав. І коли їх усіх пов'яжуть, усі наші впадуть навколішки і гайда волати, що той чоловік — то святий Петро, який захищає місто, а тоді вони заженуть імперців назад у підземний хід і скажуть — дякуйте Богові, ми даруємо вам життя, ідіть у свій табір і розкажіть своєму Барбароссі, що Нове Місто папи Александра захищає сам святий Петро власною особою...

— І Барбаросса повірить у цей сон рябої кобили?

— Ні, він же не дурень, але саме тому, що він не дурень, він удаватиме, буцімто вірить, бо ще більше, ніж ви, прагне покінчити з цією історією.

— Припустімо, так і буде. А хто знайде підземний хід?

— Я.

— А де ти знайдеш бовдура, який у це повірить?

— Я вже його маю, він такий легковірний, що обов'язково піймається, а до того ж такий гівнюк, що заслуговує на це, тим паче, що ми домовилися — ви нікого не вбиватимете.

Бавдоліно мав на увазі того чванливця, графа Дітпольда, а щоб підштовхнути Дітпольда до чогось, досить було дати йому зрозуміти, що це зашкодить Бавдолінові. Треба було тільки, щоб Дітпольд дізнався про існування підземного ходу і подумав, що

Бавдоліно хоче його приховати. Як це зробити? Дуже легко, адже Дітпольд посилав своїх шпигів стежити за Бавдоліном.

Коли запала ніч, Бавдоліно, вертаючись у табір, спочатку звернув на невелику галявину, а тоді заглибився в хаші. Опинившись між дерев, він зупинився й озирнувся якраз вчасно, щоб помітити в місячному світлі якусь невиразну тінь, яка майже рачки рухалася по відкритому місці. То був чоловік, якого послав стежити за ним Дітпольд. Бавдоліно зачекав серед дерев, аж шпиг майже наштотхнувся на нього, тоді приклав йому меч до грудей, і поки той бурмотів щось з переляку, сказав йому фламандською:

— Я впізнаю тебе, ти з брабантців. Що ти робиш тут, за межами табору? Говори, я — урядник імператора!

Той став щось белькотіти, що ходив шукати дівчат, і навіть досить переконливо.

— Гаразд, — сказав Бавдоліно, — у будь-якому разі добре, що ти тут. Ходи зі мною, я потребую когось, хто б прикрив мені спину, поки я дещо робитиму.

Той сприйняв це як манну небесну: його не тільки не викрили, але він міг і далі шпигувати попід руку зі своїм підопічним. Бавдоліно дійшов до чагарників, про які казав йому Тротті. Тут він навіть не мусив удавати, йому справді довелось добре попошукати, щоб знайти той валун, і він щось бурмотів ніби сам до себе про донос, недавно отриманий від одного з вивідачів. Урешті він знайшов той валун, який справді виглядав так, ніби виріс там, поміж кущів, трохи пометушився, очищуючи від листя землю коло нього, аж поки не показалася решітка. Він попрохав брабантця допомогти підняти її: далі були три сходинки.

— Тепер послухай мене, — сказав він брабантцю. — Сходь униз і йди вперед, до кінця підземного ходу, який тут починається. У кінці коридору, можливо, побачиш світло. Роздивись усе добряче і запам'ятай. Тоді повернешся й розповіси мені. Я ж буду тут і прикриватиму тобі спину.

Те, що якийсь шляхтич спершу просить його прикрити йому спину, а потім сам вирішує прикривати спину йому, посилаючи його на згубу, здалося фламандцеві річчю цілком природною, хоча й мало приємною. А Бавдоліно грізно розмахував мечем, показуючи, що готовий прикривати йому спину, зрештою, хто його знає, що у тих панів на мислі. Тож шпиг перехрестився й пірнув у лаз. Коли хвилин через двадцять він повернувся, то розповів, сопучи, те, що Бавдоліно вже знав: у кінці коридору є решітка, яку неважко зірвати, а за нею видно безлюдну площу, а отже, підземний хід цей веде прямо в серце міста.

Бавдоліно спитав:

— Ти звертав кудись чи весь час ішов прямо?

— Прямо, — відповів той.

І Бавдоліно мовив, немов сам до себе:

— Отже, вихід — за кількадесят метрів від воріт. Той запроданець, певно, казав правду... — А тоді до брабантця: — Ти зрозумів, що ми знайшли. Тільки-но ми підемо в наступ на мури, гурт відважних людей може увійти в місто, пробитися до брами й відчинити її, а під нею буде вже наготові інший загін, готовий увірватися в місто. Ото

мені пощастило. Але тобі не вільно розповідати нікому, що ти бачив цієї ночі, бо я не хочу, щоб хтось інший скористався з мого відкриття.

З щедрим виглядом він тицьнув йому монету, і плата за мовчанку була такою сміховинною, що вивідач не міг не побігти відразу ж до Дітпольда, щоб усе йому розповісти, якщо не з вірності графові, то з помсти Бавдолінові.

Легко собі уявити, що було далі. Гадаючи, що Бавдоліно воліє тримати свою знахідку в таємниці, аби не нашкодити своїм обложеним друзям, Дітпольд побіг до імператора, доносячи, що його улюблений названий син знайшов вхід у місто, але мовчить про це. Імператор підніс очі до неба, немов кажучи: бідолашний хлопець, ото влип, а тоді сказав Дітпольдові — гаразд, буде тобі твоя частка слави, під вечір я виряджу перед браму добрячий штурмовий загін, поставлю кілька довбень і катапульт в чагарниках, і коли ти зі своїми людьми проберешся в підземний хід, буде вже цілком темно, тому ви не впадатимете в очі, тоді ти проникнеш у місто, відчиниш зсередини браму і в один мент станеш героєм.

Єпископ Шпаєрський відразу зголосився командувати загоном перед брамою, бо ж Дітпольд, мовляв, йому наче син — ти ба!

І от у Страсну п'ятницю пополудні Тротті помітив, що імперці готують щось перед брамою, і коли вже запала темрява, він зрозумів, що то була просто комедія, щоб відвернути увагу обложених, а за цим усім була Бавдолінова рука. Він обговорив справу у вузькому колі, лише з Гваско, Бойді та Обертом з Форо, а тоді подбав про те, щоб знайти правдоподібного святого Петра — на роль цю зголосився один з перших міських консулів, Родольфо Неб'я, який мав відповідний вигляд. Вони змарнували півгодини, сперечаючись, чи з'ява має тримати в руках розп'яття чи славнозвісні ключі, але вирішили на користь розп'яття, яке в напівсутінках буде видно краще.

Бавдоліно тинявся неподалік від брами, певний, що ніякого бою не буде, бо ще до того хтось вийде з підземного ходу й принесе новину про небесну поміч обложеним. І справді, не встигли вони навіть відмовити тричі "Отче наш", "Богородице" і "Слава", як усередині міста зчинився великий гармидер і голос, який здався всім надлюдським, заволав: "На сполох, на сполох, вірні мої александрійці!", а тоді почувся хор земних голосів: "Це святий Петро, о, чудо, яке чудо!"

Але саме тут щось пішло навперекоси. Як потім розповіли Бавдолінові, Дітпольд з його людьми були притьмом спіймані, і всі щосили намагались переконати їх, що їм явився святий Петро. У цю пастку були б спіймалися всі, але не Дітпольд, який чудово знав, від кого пішла чутка про підземний хід, і — хоч він і був дурний, але не до такої міри — йому спало на гадку, що Бавдоліно просто насміявся з нього. Виборсавшись із рук сторожі, він прослизнув у якусь вуличку, репетуючи щосили так, що ніхто не розумів, якою це мовою, і всім здалося, що він один з їхніх. Але коли він дістався до мурів, стало очевидно, що він кричить щось обложникам, попереджаючи про підступ; і невідомо, від чого він хотів їх захистити, бо якби брама не відчинилася, то вони просто не ввійшли б у місто, а отже нічим не ризикували. Але дарма, саме через дурість відваги Дітпольдові було не позичати, і він виліз на самий верх мурів, вимахуючи мечем

і кидаючи виклик усім александрійцям. Які — за правилами облоги — не могли допустити, щоб ворог дістався до мурів, навіть зсередини; зрештою, мало хто знав про пастку, решта ж просто раптом побачила, як якийсь алеман ні з того ні з сього заліз їм до хати. Тому хтось подбав про те, щоб всадити Дітпольдові піку в спину, скинувши його з бастіону.

Побачивши, як укоханий його товариш бездиханно падає до підніжжя мурів, єпископ Шпаєрський знавіснів і наказав іти на приступ. У звичайних умовах александрійці повелися б згідно зі звичаями — стріляли б у напасників з високості мурів, але поки вороги підступали до брами, розійшлася чутка, що явився святий Петро, рятуючи місто від підступу, і ось-ось поведе їх усіх на переможну вилазку. Тому Тротті подумав, що варто здобути з цього непорозуміння хоч якусь користь, і послав уперед свого фальшивого святого Петра, за яким потяглися всі інші.

Одне слово, Бавдолінова вигадка, яка мала затуманити мізки обложникам, затуманила натомість мізки обложеним: александрійців охопив містичний запал і войовниче піднесення, вони, мов дикі звірі, рвалися на імперців — і таким безладним способом, супротивним усім правилам воєнного мистецтва, що єпископ Шпаєрський і його лицарі відступили в замішанні, відступили також ті, хто штовхав вежі з генуезькими арбалетниками, покинувши їх саме в тих чагарниках, де починався підземний хід. Для александрійців то було немов запрошення на бенкет: Ансельм Цілитель зі своїми п'яцентійцями поквапився в тунель, який тепер виявився справді корисним, і вигулькнув за спинами генуезців з гуртом відважних, які несли жердини з настромленими на них кулями палаючої смоли. І генуезькі вежі спалахували, мов поліна в коминку. Арбалетники спробували було стрибати вниз, але тільки-но вони торкалися землі, як александрійці тут же розвалювали їм голови дрючками, одна з веж спершу нахилилася, а тоді впала, оббризкуючи полум'ям кінноту єпископа, коні немов оскаженіли, ще більше розладнуючи лави імперців, а піші вояки ще збільшували гармидер, вриваючись у лави вершників і волаючи, що надходить сам святий Петро власною особою, а може, навіть зі святим Павлом, і хтось навіть бачив святого Себастьяна зі святим Тарцизієм — одне слово, цілий християнський олімп став на бік того триклятого міста.

Уночі в імперський стан, де вже панувала велика жалоба, принесли труп Шпаєрського прелата, якому завдали удару в спину, коли він тікав. Фрідріх послав за Бавдоліном і спитав, чи він бува не замішаний в цій історії і що він про неї знає. Бавдоліно ж волів би заpastися під землю, бо того вечора загинуло чимало відважних лицарів, включно з Ансельмом Цілителем з П'яченци, сміливих сержантів і бідолашних піхотинців, і все через той його славний задум — а він гадав, що навіть волосина не впаде з чиеїсь голови. Він кинувся в ноги Фрідріхові й виклав чисту правду: він робив це з добрими намірами, прагнучи дати йому достойний привід зняти облогу, а натомість усе сталося так, як сталося.

— Я нещасний чоловік, отче мій, — казав він, — мені огидна кров, і я хотів, щоб руки мої були чистими, прагнучи не допустити, щоб загинуло ще більше людей, і дивись,

до якої різанини це призвело — усі ці трупи на моїй совісті!

— Прокляття тобі чи тому, хто зірвав цей план, — відповів Фрідріх, якого це, схоже, більше засмутило, ніж розсердило, — бо привід цей — тільки не кажи цього нікому — був би мені справді корисним. Я тільки-но дістав повідомлення, що ліга взялася до діла, і може, вже завтра нам доведеться битися на два боки. Твій святий Петро міг би переконати військо, але загинуло забагато людей, і барони мої вимагають помсти. Вони кажуть, що настала пора дати городянам научку, бо коли ті вийшли з-за мурів, відразу стало зрозуміло, що вони більш виснажені, ніж ми, і то було їхнє останнє зусилля.

Настала Великодня субота. Повітря було тепле, поля вкривалися квітами, а дерева радісно шелестіли листям. Усі навколо ходили сумні, мов на похороні — імперці тому, що всі казали, що пора наступати, але нікому не хотілося, а александрійці тому, що хоч душа їх була на сьомому небі, особливо після останньої вилазки, зате порожній шлунок звисав аж до колін. І тут плідний Бавдолінів ум знову взявся за роботу.

Він знов поскакав до мурів, а там застав Тротті, Гваско та інших зверхників у вельми похмурому настрої. Вони теж знали про прибуття ліги, але надійні джерела твердили, що згоди між містами нема, і дехто з них далеко не певен, чи справді їм варто нападати на Фрідріха.

— Бо одна річ — уважай добре, мосьпане Никито, то дуже делікатне питання, а візантійці, можливо, не досить проникливі, щоб це збагнути — оборонятися, коли імператор взяв вас в облогу, і зовсім інша річ — дати йому бій з власної ініціативи. Тобто, якщо батько твій лупцює тебе ремнем, а ти намагаєшся вихопити його йому з рук, то це твоє право, бо ти захищаєшся, але коли піднімеш на свого батька руку, то це буде батьковбивство. І що ж тоді триматиме італійські міста вкупі, якщо вони продемонструють цілковитий брак шаноби до особи священного римського імператора? Розумієш, мосьпане Никито, вони шматували Фрідріхові війська, але далі визнавали його своїм єдиним володарем, тобто їм не хотілося, щоб він плутався тут між ногами, але біда, якби його не стало: вони б повбивали одне одного, навіть не знаючи, чинять вони добре чи зле, бо в кінцевому рахунку критерієм добра і зла був імператор.

— Отже, — казав Гваско, — найліпше буде, якщо Фрідріх тут же зніме облогу Александрії, і я обіцяю тобі, що ліга пропустить його до Павії.

Але як дати йому змогу врятувати свій гонор? Знак з небес уже пробували, александрійцям це дало певну сатисфакцію, але все захрясло в тій самій точці. Можливо, ідея зі святим Петром була занадто претензійною, зауважив тоді Бавдоліно, до того ж видіння чи ява чи що там ще — воно і є, і його водночас нема, бо назавтра його можна легко заперечити. Зрештою, навіщо завдавати клопоту святим? Ті найманці не вірять навіть в Отця Предвічного, єдине, у що вони вірять, — це повний шлунок і кутасик насторч...

— А якщо, — сказав тоді Гальявдо з мудрістю, яку Господь, як всі знають, вселяє лише простолюдцям, — якщо імперці натраплять на одну з наших корів і побачать, що вона така вгодована зерном, що черево їй аж тріщить. Тоді Барбаросса і його люди подумают, що в нас є ще стільки харчу, що нам завиграшки витримувати облогу хоча б

до Судного дня, і тоді самі його лицарі та вояки скажуть йому — гайда звідси, інакше захрясемо тут до наступного Великодня...

— Ніколи не чув більшого безглуздя, — сказав Гваско, а Тротті підтакнув йому, стукаючи себе пальцем у чоло, мовляв, старий уже геть здурів.

— Якби ще десь була хоч одна жива корова, ми вже давно б з'їли її сирію, — додав Бойді.

— Кажу це не тому, що то сказав мій батько: ідея ця не здається мені такою вже марною, — мовив Бавдоліно. — Ви, певно, вже забули, але одна корова ще є, і це саме Гальявдова Розіна. Питання тільки в тому, чи зможете ви нашкрябати в усіх закутках міста достатньо зерна, щоб набити їй череву.

— Питання радше в тому, чи дам я тобі тварину, тварюко, — аж підстрибнув Гальявдо, — бо ж звісно, щоб переконатися, що вона справді має набите череву, імперцям треба не просто знайти, але й випатрати її. А ми не мали серця зарізати нашу Розіну, бо для мене і твоєї матері вона — мов донька, якої Господь нам не дав, тож не дам навіть пальцем до неї торкнутися, я радше тебе пошлю на заріз, ти ж бо пропадаєш з дому вже тридцять років, а вона завжди була з нами і не показувала фанаберій.

Побачивши опір Гальявда, Гваско та інші, які ще мить тому вважали ідею цю цілком божевільною, тут же переконалися, що це найкраще, що тільки можна вигадати, і взялися щосили переконувати старого, що супроти небезпеки, яка загрожує місту, він міг би пожертвувати власною коровою, і не варто казати: краще пожертвую Бавдоліном, бо якщо випатрати Бавдоліна, це нічого нікому не доведе, а якщо випатрати корову, то тоді, може, й справді Барбаросса відступиться. А щодо зерна, то звісно, його небагато, але понишпоривши тут і там, можна нашкребти досить, щоб відгодувати Розіну; і нічого тут дуже перебирати, бо хто ж знатиме, чи то зерно, чи висівки, якщо вони вже в череві; до того ж тарганів та інше комашня не треба з нього вибирати, бо ж у часи війни з такого навіть хліб печуть.

— Облиш, Бавдоліно, — сказав Никита, — ти ж не хочеш сказати, що ви всерйоз сприйняли цю комедію.

— Не тільки ми сприйняли її всерйоз, але й, як побачиш далі, всерйоз її сприйняв сам імператор.

І саме так усе й сталося. У ту Великодню суботу, десь коло години третьої, усі радці й шановані люди Александрії зібралися на кружганку, де лежала корова — така худа й виснажена, що нужденнішої тварини годі собі уявити: шкура облізла, ноги — мов два патики, вим'я було схоже на вуха, а вуха — на дійки, погляд переляканий, навіть роги її немов зів'яли, а решта туші була радше схожа на скелет; була то не корова, а привид корови з Танцю смерті; над нею любовно чувала Бавдолінова мати, гладячи по голові і приказуючи, що то й на краще: вона перестане страждати і помре, добре попоївши, а отже їй буде ліпше, ніж її господарям.

Неподалік звозили мішки із зсипаним абияк зерном і насінням, які Гальявдо підсував під морду бідолашній тварині, заохочуючи її їсти. Але корова дивилася на світ геть відсторонено і жалісно мукала, вже навіть не пам'ятаючи, що це значить —

жувати. Врешті одні схопили її за ноги, інші — за голову, а ще інші силоміць відкрили її пащу, і поки вона слабко мукала, протестуючи, запихали їй в горлянку зерно, як це роблять з гусьми. Тоді, може з інстинкту самозбереження, а може під впливом спогадів про кращі часи, тварина почала перемішувати язиком усе те Боже добро, і трохи з власної волі, а трохи з допомогою присутніх почала це ковтати.

Не була то радісна трапеза, і не раз усім здавалося, що Розіна ось-ось віддасть свою тваринячу душу Богові, бо вона лементувала так, що здавалося, ніби вона телиться, а не їсть. Але потім любов до життя взяла своє, корова стала на чотири ноги і далі вже їла сама, тицяючись мордою прямо в лантухи, які їй підносили. Врешті всі побачили перед собою досить дивну істоту — виснажену й смутну, ребра на її спині випиналися так, немов хотіли вилізти зі шкури, в якій вони були ув'язнені, а черево, навпаки, було пишне, кругляве, як при водянці, до того ж таке напнуте, немов вона була тільки десятима телятами.

— Е-е ні, так не піде, — хитав головою Байді супроти цієї смутної чудасії, — навіть дурень помітить, що тварина ця зовсім не вгодована, що це просто випхана чимось коров'яча шкура...

— А навіть якщо вони подумують, що вона вгодована, — казав Г'васко, — хіба вони повірять, що господар виводить її пастися, ризикуючи поплатитися життям і майном?

— Друзі мої, — сказав Бавдоліно, — не забувайте, що хто б там не знайшов її, вони такі голодні, що не роздивлятимуться, чи вона товста тут, а чи худа там.

Його була правда. Десять коло дев'ятої години, тільки-но Г'гальєвдо вийшов за браму і погнав корову на луку за півмилі від мурів, тут же з хаші вийшла ватага богемців, які, напевне, ходили на лови птахів, якщо в тих краях залишився ще якийсь живий птах. Побачивши корову і не вірячи своїм голодним очам, вони кинулися на Г'гальєвда, той відразу підняв руки, і вони потягли його разом з твариною в табір. Дуже скоро навколо них зібрався натовп вояків з впалими щокми, які світили голодними очима, і якийсь комаск відразу зарізав бідолашну Розіну — видно, був то знавець цього ремесла, бо зробив він це єдиним ударом, і, заки можна було сказати амінь, Розіна розпрощалася з життям. Г'гальєвдо залився правдивими слізьми, тому сцена ця здалася всім цілком правдоподібною.

Коли тварині розпороли черево, сталося те, що мало статися: усе те добро, яким її так поспішно напхали, тепер вивалилося на землю, не встигнувши перетравитися, і всі побачили, що то зерно. Здивування було таке велике, що переважило голод — принаймні він не позбавив вояків елементарної здатності міркувати: те, що в обложеному місті навіть корови так жирували, було проти будь-якого людського чи божественного правила. Якийсь сержант з-серед голодних вояків, зумівши приборкати свої інстинкти, вирішив, що про цю дивовижу слід повідомити зверхників. Коротко кажучи, новина дійшла до вух імператора, біля якого напружено і з трепетом очікував на події Бавдоліно, вдаючи безсилля.

Розінина туша, разом з мішком, в який зібрали зерно, що вивалилося з неї, і закований в ланцюги Г'гальєвдо постали перед Ф'рідріхом. Мертва і розрубана навпіл,

корова вже не здавалася ні товстою, ні худю — єдине, що було видно, це вміст її шлунка, всередині і назовні. Фрідріх не знехтував цим знаком, тому відразу спитав у селянина:

— Хто ти, звідки, чия це корова? — І Гальявдо, не зрозумівши ані слова, чистою говіркою Палеї відповів: не знаю, не був, не бачив, проходив там випадково, корову цю вперше бачу, ба навіть, якби ти мені не сказав, мені б і невтямки було, що це корова. Звісно, Фрідріх теж нічого не зрозумів і звернувся до Бавдоліна: — Ти знаєш цю клятву говірку, скажи мені, що він там верзе.

Сцена між Бавдоліном і Гальявдом і переклад:

— Він каже, що нічого не знає про корову, якийсь заможний селянин з міста звелів йому її випасти, ось і квіт.

— Хай йому буде, до дідька, але корова напхана зерном, спитай у нього, як це може бути.

— Він каже, що всі корови, коли їх погодують і до того, як вони це перетравлять, напхані тим, що вони їли.

— Скажи, хай не вдає дурня, інакше я повішу його на цьому дереві! То в тому селі, у тому нібито місті, населеному розбишаками, завжди згодовують коровам зерно?

А Гальявдо йому:

— *Per mancansa d'fen e per mancansa d'paja, a mantunuma er bestii con dra granaia... E d'iarbion.*

І Бавдоліно переклав:

— Каже, що не завжди, а тільки тепер, бо через облогу бракує сіна. Зрештою, годують їх не самим зерном, а ще сухими стручками.

— Стручками?

— Стручковим горохом.

— Хай біс його порве, їй-богу, я згодую його своїм соколам або собакам! Що це значить, як це може бути — бракує сіна, але не бракує зерна й гороху?

— Він каже, що в місті зібрали всіх корів з навколишніх сіл і тепер смаженину вони можуть їсти аж до кінця світу, але корови поз'їдали все сіно, а коли можна їсти м'ясо, то не хочеться їсти хліба, а тим паче сушенсго гороху, тому частину зерна, яке тут зібрали, дають на корм коровам, і ще він каже, що в них там скрутно, не так, як у нас, і вони, бідолашні обложені, мусять якось викручуватися. І пояснює, що його послали за мури пасти корову саме тому, щоб вона трохи трави пощипала, бо від самого зерна в неї може бути скрут кишок.

— Бавдоліно, що ти думаєш про те, що каже той ледащо?

— Я лише переложив його слова, правда, з того, що пам'ятаю з дитинства, я не певен, що корови так вже люблять їсти зерно, але нема сумніву, що корова ця була напхана зерном, очі ж не брешуть.

Фрідріх погладив собі бороду, примружив очі і пильно глянув на Гальявда.

— Бавдоліно, — сказав він за хвилину, — мені чомусь здається, що чоловіка цього я вже десь бачив, тільки, мабуть, дуже давно. Ти його знаєш?

— Отче мій, я знаю більш-менш усіх людей з цих країв. Але річ тепер не в тім, щоб з'ясовувати, хто цей чоловік, а чи правда те, що в місті стільки корів і стільки зерна. Бо якщо хочеш знати щирю мою думку, то не виключено, що вони пробують обвести тебе навколо пальця, напхавши останню корову останнім зерном.

— Слушно, Бавдоліно. Мені це якось не спадало на гадку.

— Ваша величносте, — втрутився маркіз Монферрато, — не варто вважати цих селяків розумнішими від нас. Мені здається, що перед нами — виразний знак, що місто має більше припасів, ніж ми вважали.

— Аякже, аякже, — одноголосно вигукнули всі інші вельможі, й Бавдоліно подумав собі, що зроду не бачив стількох брехливих людей укупі, причому кожен чудово знав про брехливість іншого. Але це значило, що облога для всіх стала вже тягарем.

— Мені теж здається, що мені повинно так здаватися, — дипломатично відповів Фрідріх. — Вороже військо тисне нам у спину. Навіть якщо ми візьмемо це Роборето, ми не уникнемо сутички з тим військом. Не варто думати і про те, щоб взяти місто приступом і зачинитися всередині цих мурів — вони-бо такі незграбні, що це може завадити нашій гідності. Тому, мосьпанове, вирішимо так: покиньмо жалюгідне це селище жалюгідним цим пастухам і готуймося до іншої битви. Віддайте відповідні накази. — Тоді, виходячи з імператорського намету, кинув Бавдолінові: — Відпусти цього старого додому. Він, звісно, брехун, але якби мені довелося вішати всіх брехунів, тебе б давно не було на цьому світі.

— Винось звідси ноги, батьку, усе пішло як належить, — мугикнув крізь зуби Бавдоліно, знімаючи з Гальявда ланцюги, — і скажи Тротті, що я чекатиму його ввечері у відомому йому місці.

Фрідріх притьмом взявся до діла. Згортати табір потреби не було — стан обложників більше нагадував звалище сміття. Він вишикував своїх людей і наказав усе спалити. Опівночі авангард війська вже крокував до полів Маренґо. На обрії, у підніжжі тердонських пагорбів, виблискували вогні: там очікувало військо ліги.

Попрохавши дозволу в імператора, Бавдоліно поскакав у напрямі Сале, а на перехресті вже чекав його Тротті з двома кремонськими радцями. Вони проїхали з милою разом, аж поки не дісталися до передового загону ліги. Там Тротті представив Бавдоліна двом полководцям війська ліги, Еццеліно з Романо та Ансельмові з Довари. Після цього відбулася коротка нарада, підкріплена потиском рук. Обнявши Тротті (була то гарна пригода, спасибі — ні, спасибі тобі), Бавдоліно чимшвидше вернувся до Фрідріха, який чекав на нього скраю галявини.

— Домовлено, отче мій. Вони не нападуть. Не мають ні бажання, ні запалу. Ми пройдемо, а вони вітатимуть у твоїй особі свого володаря.

— До наступної сутички, — буркнув Фрідріх. — Але військо втомлене, і що раніше ми розквартируємося в Павії, то краще. Ходімо.

Були то перші години Великодня. Якби Фрідріх обернувся, то помітив би здалеку, як виблискують вогнями мури Александрії. Але обернувся і побачив їх Бавдоліно. Він знав, що деякі з цих вогнів — це горять імперські військові машини і намети, але волів

уявляти собі, що александрійці танцюють і співають, святкуючи перемогу і мир.

Через милю вони зустріли авангард ліги. Загін лицарів розділився, немов утворивши два крила, між якими пройшли імперці. Незрозуміло було, чи вітали вони їх, чи просто відступили вбік, подалі від гріха. Кілька прибічників ліги підняли зброю, і це можна було вважати знаком привітання. Але то міг бути і жест безсилля чи погрози. Насупившись, імператор вдавав, ніби нічого не бачить.

— Гм, — мовив він, — я немов тікаю звідси, а вони салютують мені зброєю. Бавдоліно, чи добре я все чиню?

— Ти чиниш добре, отче мій. Ти поступаєшся не більшим, ніж поступаються вони. З пошани до тебе вони не хочуть нападати у відкритому полі. І за цю пошану ти маєш бути їм вдячний.

— Вона мені належить, — вперто сказав Барбаросса.

— Якщо вважаєш, що вона тобі належить, то тішся, що вони складають її тобі. На що ж ти скаржишся?

— Ні на що, зовсім ні на що, як завше, твоя правда.

Десь близько світанку на далекій рівнині і на перших пагорбах вони помітили основну масу ворожого війська. Воно злилося з легким туманом, і знову було неясно, чи воно з обережності тримається далеко від імперського війська, віддає йому честь чи погрозливо натискає. Рухаючись невеличкими загонами, вони іноді супроводжували на якомусь відрізку шляху імперський марш, іноді, припинившись на якомусь пагорбі, спостерігали за імперцями, а іноді здавалося, що вони тікають від них. Панувала глибока тиша, яку переривало лиш цокання кінських копит і кроки вояків. У блідому ранковому світлі то з однієї верхівки, то з другої все ще видно було, як піднімаються тонкі нитки диму, немов один загін подає знаки іншому зі шпиля вежі, схованої в заростях на пагорбі.

Тепер Фрідріх вирішив обернути цей ризикований перехід на свою користь: він звелів підняти штандарти з орифлямами і пройшов маршем, немов Цезар Август після підкорення варварів. Хай там як, але він ішов як батько всіх цих бунтівливих міст, хоч тієї ночі вони могли знищити його.

Вже на під'їзді до Павії він прикликав до себе Бавдоліна.

— Ти невинуватий облудник, — сказав він йому. — Проте я справді мав знайти якийсь привід, щоб вилізти з того болота. Тому я прощаю тобі.

— Прощаєш що, отче мій?

— Та я вже знаю що. Але не думай, що я простив тому безіменному місту.

— Воно має ім'я.

— Не має, бо не я назвав його. Скоріше чи пізніше мені доведеться знищити його.

— Але не тепер.

— Ні, не тепер. А потім, будь певен, ти вигадася ще якусь побрехеньку. Я мав зрозуміти в ту ніч, що везу собі додому дурисвіта. До речі, я згадав, де бачив того хлопа з коровою!

Але Бавдолінів кінь немов схарпудився, і Бавдоліно потягнув за віжки, залишившись

позаду. Тому Фрідріх не зміг сказати йому, що саме він згадав.

15. Бавдоліно на битві при Леньяно

По закінченні облоги Фрідріх, відчувши спершу полегкість, відступив до Павії, але був незадоволений. Далі настав паскудний рік. Його брат у перших, Генріх Лев, справляв йому клопоти в Німеччині, італійські міста бунтувалися дедалі більше, і щоразу, як він погрожував розгромити Александрію, вони вдавали, ніби їх це не обходить. Людей він тепер мав замало, підкріплення вчасно не надходили, а коли надходили, були недостатні.

Бавдоліно почувався трохи винним через ту витівку з коровою. Звісно, він не обманював імператора, той просто підіграв йому, але тепер обидва не могли без замішання дивитися один одному в вічі, немов двоє дітей, які разом пустували, а тепер соромляться своїх пустощів. Бавдоліно зворушувало майже хлоп'яче збентеження Фрідріха, який починав уже сивіти, а чудова його мідна борода першою стала втрачати свої левині відблиски.

Бавдоліно дедалі більше любив цього свого батька, який усе плекав мрію про імперію, щораз більше ризикуючи втратити свої землі по той бік Альп через прагнення тримати під контролем Італію, яка повсюди вислизала йому з рук. Якимось він подумав, що в тому становищі, в якому опинився Фрідріх, лист Пресвітера Йоана дав би імператорові змогу вилізти з цього ломбардського болота, нічого відкрито не зрікаючись. Одне слово, Пресвітерів лист міг би бути чимось на кшталт Гальявдової корови. Він спробував було заговорити з ним про це, але імператор був не в гуморі й сказав, що в нього на голові речі далеко серйозніші, ніж старечі химери покійного вуйка Оттона. Відтак доручив йому ще якесь посольство, примусивши гуляти туди-сюди Альпами протягом майже дванадцяти місяців.

Наприкінці травня року Божого 1176-го Бавдоліно дізнався, що Фрідріх сидить в Комо, і вирішив поїхати до нього в це місто. По дорозі йому сказали, що імперське військо тепер прямує до Павії, і він звернув на південь, намагаючись нагнати його на півдорозі.

А наздогнав він його на річці Олона, неподалік від фортеці Леньяно, де кілька годин до того несподівано зіштовхнулися імперське військо і військо ліги, причому жодне не мало бажання битися, але обоє мусили прийняти бій, щоб не втратити честі.

Під'їхавши на край поля, Бавдоліно побачив, як до нього біжить якийсь піхотинець з довгою пікою в руці. Бавдоліно пришпорив коня, намагаючись збити вояка з ніг і сподіваючись, що той налякається. Він таки налякався і впав, накрившись ногами і випустивши з рук піку. Бавдоліно зістрибнув з коня і підхопив піку, а той почав кричати, що вб'є його, підвівся і вийняв з-за пояса кинджал. Кричав він це лодійською говіркою. А що Бавдоліно вже звикся з думкою, що лодійці завжди на боці імперії, то, виставивши проти нього піку, оскільки той здавався одержимим, гукнув йому:

— Що ти робиш, вар'яте, я теж на боці імперії! А той йому:

— Тому-то я тебе й вколошкаю!

Тут Бавдоліно згадав, що Лоді перейшло вже на бік ліги, і замислився: "Ну і що ж я

маю робити — вбити його, бо піка довша, ніж його ніж? Але ж я ще зроду нікого не вбивав!"

Тоді штурхнув його пікою між ногами, аж той простягнувся на землі, а тоді приставив йому зброю до горла.

— Не вбивай мене, dominus,[103] я маю семеро дітей, і коли мене не стане, вони завтра ж повмирають від голоду, — заволав лодієць, — відпусти мене, я і так не можу завдати твоїм великої шкоди — ти ж бачив, як легко мене, папушу, звалити з ніг!

— Те, що ти папуша, видно на віддалі одноденного переходу, але якщо я пущу тебе гуляти зі зброєю в руках, то ти ще наламаєш дров. Стягай штани!

— Штани?

— Аякже, дарую тобі життя, але пускаю тебе світити яйцями. Тоді подивимось, чи посмієш ти вернутися на поле бою, а чи радше побіжиш відразу до тих своїх негодованих дітей!

Ворог зняв штани і побіг полями, перестрибуючи через плоти, кваплячись не так через сором, як від страху, що ворожий лицар, побачивши його зад, подумає, буцім він показує йому сідниці зі зневаги, і посадить на палю, як це роблять турки.

Бавдоліно втішився, що йому не довелося нікого вбивати, але тут побачив, що до нього чвалом скаче вершник. Одягнений Бавдоліно був з-французька, тобто видно було, що він не ломбардець. Вирішивши дорого продати свою шкуру, він вийняв меч з піхов. Але вершник минув його боком, горлаючи: "Що ж ти, дурню, тут робиш — не бачиш, як ми нині вам, імперцям, сала залили за шкіру, гайда додому, тобі ж буде краще!" І поскакав геть, не задираючись.

Бавдоліно знову сів у сідло й замислився над тим, куди йому податися — він зовсім нічого не тямив у цій битві, бо досі бачив тільки облоги, а при облозі завжди знаєш, хто на чийому боці.

Він об'їхав гайок і посеред рівнини побачив щось, чого не бачив ніколи раніше: великий відкритий віз, пофарбований у червоне і біле, на якому стояла довга щогла, прикрашена посередині прапорами, вівтар, а навколо вівтаря — лицарі з довгими янгольськими сурмами, що ними вони, мабуть, закликали своїх людей до бою. І він вигукнув, за звичкою своїх рідних країв: "Здуріти можна!" На якусь мить він подумав, що, може, потрапив до Пресвітера Йоана, чи принаймні в Сарандіб, де в бій їдуть возами, запряженими слонами, але віз той явно був запряжений волами, хоч усі тут були вбрані по-панськи, а навколо ніхто не бився. Сурмачі раз у раз сурмили, а тоді зупинялися, не знаючи, що їм робити. Дехто з лицарів показував пальцем на метушіння людей на березі ріки — одні кидалися там на других, галасуючи так пронизливо, що й мертвих можна було підняти. Решта лицарів намагалася зрушити волів з місця, але вперті від природи тварини не мали жодної охоти наближатися до того гармидеру.

"Що ж мені робити, — думав Бавдоліно, — кинутися туди, між тих божевільних, коли я навіть не знаю, хто з них ворог, поки не почую, як вони розмовляють? А коли чекатиму, аж вони заговорять, вони випустять мені кишки!"

Він усе міркував, що робити, а тим часом назустріч йому під'їхав ще один вершник

— то був імперський достойник, якого він добре знав. Той теж впізнав його і вигукнув:

— Бавдоліно, ми загубили імператора!

— Що значить — загубили, хай вам грець?

— Хтось бачив, як він бився мов лев з ватагою піших, які відтиснули його коня до гаю там далі, а тоді всі вони зникли посеред дерев. Ми побігли туди, але там не було вже нікого. Мабуть, він спробував кудись тікати, але до основних наших сил він точно не вернувся...

— А де основні наші сили?

— Отож-бо, біда не тільки в тім, що він не вернувся до основних сил нашої кінноти, але й у тім, що цих основних сил уже нема. То була чиста різанина, проклятий день. Спершу Фрідріх кинувся зі своїми вершниками на ворогів, бо здавалося, що то все піхтура, яка скупчилася навколо того їхнього катафалку. Але піхтура ця добре вміла чинити опір, а тоді раптом з'явилася ломбардська кіннота, тож тиснути на наших стали з двох боків.

— Коротше кажучи, ви загубили священного римського імператора! І ти мені це так спокійно кажеш, псяюхо?

— Ти, схоже, тільки-но приїхав і не знаєш, чого ми тут зазнали! Дехто навіть каже, що бачив, як імператор упав з коня, а той потяг його за ногу, яка застрягла в стремені!

— А наші що тепер роблять?

— Тікають, поглянь-но туди — розсипаються між дерев, кидаються в річку, вже ходить поголос, нібито імператор загинув, і кожен намагається дістатися до Павії, як може.

— Легкодухи! І ніхто вже більше не шукає нашого володаря?

— Сутеніє, і навіть ті, хто ще бився, вже виходять з бою — як можна в таких умовах знайти когось, до того ж бозна-де?

— Які легкодухи, — знову сказав Бавдоліно, бо хоч вояком він не був, але серце мав відважне. Він пришпорив коня і з мечем наголо кинувся туди, де на землі лежало найбільше трупів, голосно кличучи свого улюбленого названого батька. Шукати загиблого на цій рівнині, між стількома іншими загиблими, кричати, сподіваючись, що він озветься, було ділом цілковито безнадійним, так що навіть коли він проминав останні загони ломбардців, ті пропускали його, маючи за якогось святого з Раю, який прийшов їм на допомогу, і вітали його урочистими жестами.

У тих місцях, де битва була найзапеклішою, Бавдоліно взявся перевертати трупи, які лежали головою донизу, сподіваючись і водночас боячись знайти при слабкому світлі сутінків любі риси/свого володаря. Він блукав навмання з плачем і, вийшовши з якогось гайка, наштовхнувся на той великий віз, запряжений волами, який повільно покидав поле битви. "Ви бачили імператора?!" — крізь сльози крикнув він, не тямлячи себе і не стримуючись. Ті розреготалися й сказали: "Аякже, он там, в кущах, він саме грав твою сестру!" — і один з них абияк дмухнув у сурму, яка видала якийсь непристойний скрип.

Вони сказали це навмання, а все ж Бавдоліно пішов зазирнути й у ті кущі. Там

лежала купка трупів: троє долілиць, а один горілиць. Він підняв тих трьох, що лежали долілиць, і під ними побачив Фрідріха з бородою, рудою від крові. Він одразу втямив, що той живий, бо з примкнутих уст його долиняло щось ніби легке хрипіння. Він мав рану на верхній губі, яка все ще кривавила, і великий синець на чолі, який доходив аж до лівого ока; у витягнутих руках він все ще тримав по кинджалу — очевидно, перед тим, як зомліти, він зумів пронизати ними тих трьох бідолах, які кинулися на нього, щоб прикінчити.

Бавдоліно підняв йому голову, витер лице, покликав — і Фрідріх розплющив очі, питаючи, де він. Бавдоліно обмацав його, щоб зрозуміти, чи він не поранений ще десь. Той скрикнув, коли Бавдоліно торкнув його за ступню, мабуть, кінь справді-таки тягнув його якийсь час за щиколотку, вивихнувши її. Весь час розмовляючи з Фрідріхом, який питав його, де він, Бавдоліно витягнув його з купи і поклав на рівному місці. Фрідріх упізнав Бавдоліна й обняв його.

— Володарю і отче мій, — мовив Бавдоліно, — зараз ти сядеш на мого коня, але не напружуйся. Хоч уже ніч, ми мусимо просуватися обережно, бо тут навколо війська ліги, і єдина наша надія — що всі вони гуляють десь в якомусь селі, бо, даруй мені, схоже, що вони перемогли. Але може бути, що дехто з них тиняється десь тут, шукаючи своїх загиблих. Нам доведеться йти лісами і ярами, а не дорогами, щоб дійти до Павії, куди, гадаю, уже відступили твої війська. Можеш поспати на коні, а я догляну, щоб ти не впав.

— А хто догляне, щоб ти не заснув на ходу? — спитав Фрідріх, натягнуто усміхаючись. Тоді промовив: — Мені боляче, коли я сміюся.

— Тепер бачу, що ти очунав, — мовив Бавдоліно.

Вони йшли цілу ніч, спотикаючись у темряві, навіть кінь спотикався посеред коріння і низьких чагарників, і тільки раз бачили здалеку вогні, які вони оминули, зробивши широке коло. Щоб не заснути на ходу, Бавдоліно говорив, а Фрідріх не спав, щоб не дати заснути йому.

— Всьому кінець, — казав Фрідріх, — я не зможу пережити ганьбу цієї поразки.

— То була всього лише сутичка, отче мій. Крім того, всі вважають тебе загиблим, а тут ти знову постаєш, мов воскреслий Лазар, і те, що здавалося поразкою, усі сприймуть як чудо, якому треба співати "Te Deum".

Насправді Бавдоліно тільки намагався потішити пораненого і приниженого старого. У той день було поставлено під загрозу престиж імперії, не кажучи вже про самого *rex et sacerdos*. Урятувати становище могло тільки повернення Фрідріха в ореолі нової слави. Тут Бавдоліно не міг не згадати заповіт Оттона і лист Пресвітера.

— Річ ось у чім, отче мій, — сказав він, — те, що сталося, має врешті спонукати тебе усвідомити одну річ.

— Чого ж ти хочеш навчити мене, мосьпане мудрецю?

— Не я маю тебе вчити, борони Боже, а небеса. Ти повинен усвідомити те, що казав владика Оттон. У цій Італії, що далі йдеш, то більше грузнеш у болоті, бо не можна бути імператором там, де є ще й папа, а з цими містами програватимеш завжди, бо ти хочеш

навести лад там, де він неприродний, а вони воліють жити у природному для них безладі — точніше, як сказали б паризькі філософи, у стані *hyle*, [104] первісного хаосу. Тобі треба націлитися на схід, ген за Візантію, понести клейноди своєї імперії у християнські землі, які простягаються за царствами невірних, об'єднавши сили з єдиним правдивим *rex et sacerdos*, який править там ще з часів Царів-Волхвів. Тільки тоді, коли ти укладеш з ним союз або коли він присягне підкорятися тобі, ти зможеш вернутися до Рима і трактувати папу як свого посудника, а королів Франції та Англії — як своїх стрепенних. Тільки тоді нинішні твої переможці знову страхатимуться тебе.

Фрідріх уже геть забув про Оттонові пророцтва, і Бавдолінові довелося нагадати йому.

— Знову той піп? — сказав Фрідріх. — Хіба він справді існує? Де ж він? Як я можу вирушити військом на його пошуки? Я б став Фрідріхом Божевільним, і таким мене б пам'ятали повік.

— Усе було б інакше, якби канцелярії всіх християнських держав, включно з Візантією, дістали листа, якого цей Пресвітер Йоан пише тобі, і тільки тобі, в якому він визнає тебе рівним собі і пропонує об'єднати ваші царства.

І Бавдоліно, який знав лист Пресвітера Йоана сливе напам'ять, взявся декламувати його в нічній пітьмі, пояснивши Фрідріхові, чим є та найкоштовніша у світі реліквія, яку Пресвітер надіслав у скриньці.

— І де ж той лист? Ти маєш його примірник? Чи то ти сам написав його?

— Я відтворив його доброю латиною, з'єднавши розпорошені його члени, зібравши докупи речі, які вже знали і про які говорили мудреці, хоч ніхто їх не слухав. Але все, що говориться в тому листі, таке ж правдиве, як Євангеліє. Якщо бажаєш, можу сказати, що своєю рукою я лиш додав адресу, немов цей лист надісланий тобі.

— І той Пресвітер готовий дати мені той — як ти його називаєш — Градаль, у який було налито кров Нашого Господа? Аякже, то було б вирішальне і найдосконаліше помазання... — бурмотів Фрідріх.

І так у ту ніч вирішилася доля не тільки Бавдоліна, але й його імператора, хоч жоден з них не розумів, що їх чекає.

Перед світанком, усе ще блукаючи обоє уявою в далекому царстві, поблизу якогось струмка вони надібали коня, який утік з поля битви, а тепер не міг знайти дорогу назад. На двох конях, хоча й безліччю бічних доріг, вони наближались до Павії швидше. їдучи, вони зустрічали невеличкі загони імперців, які відступали, — ті радісно гукали, впізнаючи свого володаря. По дорозі вояки грабували села, тому мали що дати їм підкріпитися, а деякі з них поквапилися вперед, до інших загонів, несучи їм звістку, і тому коли через два дні Фрідріх прибув під браму Павії, усі вже знали радісну новину, і міська знать зі своїми людьми, все ще не вірячи власним очам, приготувала йому врочистий прийом.

Там була й Беатриса, вже у жалобі, бо їй сказали, що муж її загинув. За руки вона тримала двох своїх дітей — Фрідріха, якому було вже дванадцять, хоча, кволий від народження, він виглядав на половину своїх років, і Генріха, який, натомість,

успадкував усю силу свого батька, але в той день розгублено плакав, усе питаючи, що сталося. Беатриса здалеку побачила Фрідріха, підбігла до нього, схлипуючи, і пристрасно обняла. Коли він сказав, що живий завдяки Бавдолінові, вона помітила, що той теж тут, уся почервоніла, тоді зблідла, заплакала, потім лиш простягла руку, торкнувшись його серця, і стала благати небеса віддячити йому за те, що він зробив, називаючи його сином, другом, братом.

— У ту саму мить, мосьпане Никито, — сказав Бавдоліно, — я зрозумів, що, рятуючи життя своєму володареві, я сплатив свій борг. Але з цієї самої причини я не міг більше кохати Беатрису. І я зрозумів, що більше не кохаю її. То була немов загоєна рана, вид її породжував у мені приємні спогади, але не трепет, і я відчув, що можу бути біля неї, не страждаючи, і покинути її, не відчуючи болю. Може, я вже остаточно став дорослим і юнача пристрасність в мені заснула. Мені це не справило прикrostі, я відчув лиш легкий смуток. Я почувався, мов голубка, яка колись туркотіла нестримно, але пора кохання добігла кінця. Треба було щось робити, вирушати в заморські краї.

— Ти перестав бути голубкою, а став ластівкою.

— Радше журавлем.

16. Бавдоліно обведений навколо пальця Зосимою

У суботу вранці прибули Певере та Грілло й заявили, що в Царгород уже вертається якийсь лад. Не те що спрага грабування у прочан вгамувалася: це було радше тому, що очільники їхні помітили, що вони заволоділи також численними шанигідними мощами. Чаша чи адамашкове облачення, виставлені на торг, — це одне діло, але розбазарювання реліквій допустити не можна. Тому дож Дандоло наказав, щоб усі вкрадені досі коштовні предмети принесли в Святу Софію, де їх мали справедливо розподілити. Це означало насамперед розподіл добра між прочанами і венеційцями, які все ще очікували плати за те, що привезли сюди прочан на своїх кораблях. Відтак належало обрахувати вартість кожної речі в срібних марках, а з них лицарям припадали чотири частини, кінним сержантам — дві, а пішим сержантам — одна. Можна уявити собі реакцію солдатні, якій не дозволили хапнути нічого.

Подейкували, нібито посланці Дандола вже вивезли з Іподрому чотирьох коней з позолоченої бронзи, збираючись відіслати їх до Венеції, і всі ходили невеселі. У відповідь на ремствування Дандоло наказав обшукати вояків усіх рангів і потрусити навіть їхні помешкання у Пері. В одного лицаря на службі у графа Сен-Пуа знайшли якусь пляшину. Він казав, що то ліки, які вже висохли, але коли її взяли в руки, від їх тепла всередині проявилася якась червона рідина, і це, очевидно, була кров, яка вийшла з ребра Нашого Господа. Лицар кричав, буцім він чесно купив цю реліквію в одного ченця ще до розграбування, але, щоб була наука іншим, його відразу ж повісили, почепивши йому на шию щит з гербом.

— Йй-бо, він був геть-чисто як здохла риба, — сказав Грілло.

Никита засмучено вислухав ці новини, але Бавдоліно раптом збентежився, немов то була його провина, перевів розмову на інше й відразу спитав, чи, може, їм пора вже покинути місто.

— Тут все ще великий содом з гоморою, — сказав Певере, — треба бути обережними. Куди ти хочеш податися, мосьпане Никито?

— У Селімбрію, там мешкають довірені друзі, які можуть нас прихистити.

— До Селімбрії не так легко дістатися, — мовив Певере. — Вона на заході, поблизу Довгих мурів. Навіть якщо роздобути мулів, усе ж це три дні дороги, а може й більше, бо ж з нами буде вагітна жінка. Зрештою, уяви собі, що значить перейти через місто з цілою чередою мулів — виглядатимеш на велику цяцю, і прочани накинуться на тебе, мов мухи.

Отже, мулів треба приготувати за містом, а з міста треба вибратися пішки. Треба буде перейти через Константинові мури, потім оминати узбережжя, бо там, звісна річ, забагато людей, тоді піти колом від церкви Святого Мокія і вийти за межі Теодозієвих мурів через Джерельну браму.

— Мало надії, що ніхто вас не зупинить, заки виберетесь з міста, — сказав Певере.

— Ага, — прокоментував Ґрілло, — й оком не моргнете, як вам надеруть дулу, а коли прочани увидять усіх цих жінок, то зараз їм слинка з рота потече.

Знадобився ще цілий день, щоб приготувати молодих жінок до дороги. Не можна було знову влаштовувати комедію з прокаженими, бо прочани вже втямили, що прокаженці по місті не гуляють. Треба було поробити їм плями і струпи на обличчях, які б свідчили, що вони хворі на коросту, і проганяли всяке бажання їх чіпати. Зрештою, ці три дні путі ціле товариство муситиме щось їсти, бо, як каже прислів'я, порожній мішок на ногах не тримається. Генуезці мали приготувати кошики, повні тонких і хрустких коржів, званих "скріпіліта" — їх пекли з горохового борошна, різали на шматки і загортали у велике листя, а потім досить було посипати їх перцем, і можна було язика проковтнути, а ситне воно було — левів можна годувати, краще від кривавого біфштекса; а ще вони припасли великі кусні плескачів з олією, шавлією, сиром і цибулею.

Никиті були не вельми до шмиги ці варварські почастунки, але він вирішив провести цей день приготувань, востаннє насолоджуючись смаколиками, які Теофіл ще мав змогу йому приготувати. До того ж він сподівався вислухати оповідь про решту пригод Бавдоліна, бо не хотів вирушати, не почувши найцікавішого — як закінчилася його історія.

— Історія моя ще дуже довга, — сказав Бавдоліно. — У будь-якому разі я їду з вами. Тут, в Царгороді, мені більше нічого робити, а на кожному розі в мене виникають прикрі спогади. Ти став моїм пергаменом, мосьпане Никито, на якому я пишу все те, що я вже майже забув — немов рука сама виводить літери. Гадаю, той, хто оповідає, завжди повинен мати кому оповідати, і тільки так він може оповідати собі самому. Пам'ятаєш, я писав листи до імператриці, але вона так їх і не прочитала? Я вчинив ту дурницю — дав прочитати їх своїм друзям — тільки тому, що інакше листи мої не мали б сенсу. Але що стосується нашого з імператрицею поцілунку, про це я не міг розповісти нікому, а тому довгі роки носив у собі спогад про нього, іноді насолоджуючись його запахом, немов це твоє вино з медом, а іноді відчуваючи на

вустах смак трутизни. Лише розповівши про це тобі, я почувся вільним.

— А чому ти розповів про це мені?

— Тому, що нікого з тих, хто був якось причетний до моєї історії, тепер уже нема на світі. Зостався лиш я сам. Тому тепер ти потрібен мені, як повітря. їду з тобою до Селімбрії.

Тільки-но оклигавши від ран, одержаних при Леньяно, Фрідріх прикликав до себе Бавдоліно разом з імперським канцлером, Християном з Буха. Якщо робити щось серйозно з тим листом Пресвітера Йоана, не варто було гаяти часу. Християн прочитав пергамен, який показав йому Бавдоліно, і, як обачний канцлер, висловив деякі застереження. Насамперед, почерк цей, на його думку, негідний царської канцелярії. Послання це має дійти до папського двору, до дворів Франції та Англії, до візантійського василевса, а отже його слід оформити так, як оформляють важливі документи в цілому християнському світі. Відтак він сказав, що потрібен час, щоб приготувати печаті, які виглядатимуть як справжні. Якщо робити все як належить, квапитись не варто.

І як зробити так, щоб про цього листа прознали в інших канцеляріях? Якщо його надішле імперська канцелярія, ніхто в нього не повірить. Уяви собі, Пресвітер Йоан приватно пише тобі, вказуючи, де знайти його в нікому не відомих землях, а ти хвалишся цим *lippis et tonsoribus*, [105] щоб врешті хтось потрапив туди раніше від тебе? Безперечно, треба, щоб про лист ходили чутки — не тільки для того, щоб обґрунтувати майбутню виправу, але насамперед для того, щоб здивувати цілий християнський світ; і все це має ставатися поволі, немов поступово зраджується найпотаємніша таємниця.

Бавдоліно запропонував використати його друзів. Вони були б агентами поза підозрою — вчені мужі з паризького студіуму, а не люди Фрідріха. Абдул міг би завезти листа у царства Святої землі, Борон — в Англію, Кіот — у Францію, а Раббі Соломон міг донести його до юдеїв, які мешкають у Візантійській імперії.

Впродовж наступних місяців вони стали все це готувати, і Бавдоліно опинився на чолі скрипторію, в якому працювали всі його давні приятелі. Фрідріх іноді питав, що нового. Він запропонував трохи більше наголосити на тому, що йому буде даровано Градаль. Бавдоліно пояснив йому, чому варто, щоб ще якийсь час це залишалося невизначеним, але усвідомив, що цей символ царської і священничої влади зачарував імператора.

Поки вони про все це сперечалися, на Фрідріха звалилися нові клопоти. Він був змушений змиритися з тим, що йому доведеться домовлятися з папою Александром III. Решта світу не сприймала серйозно імперських антипап, тому імператорові варто було погодитися на те, щоб віддати папі шану і визнати його єдиним правдивим римським понтифіком — і це було немало, а натомість папа мав позбавити ломбардські міста своєї підтримки — а це було ще більше. Чи варто тепер, замислювалися Фрідріх з Християном, плетучи всі ці хитромудрі плани, провокувати папу ще одним заклик до поєднання *sacerdotium* та *impérium*. [106] Бавдоліно нетерпеливився через цю затримку, але заперечувати не міг.

Ба більше, Фрідріх відірвав його від цих задумів, пославши в квітні 1177 року з делікатними дорученнями до Венеції. Треба було з належною осторогою подбати про різні деталі зустрічі, яка мала відбутися в липні між папою та імператором. Церемонія замирення мала бути продумана у кожній подробиці, щоб жоден прикрий випадок не порушив її.

— Християн зокрема боявся, щоб ваш василевс не спровокував якогось заворушення, щоб зірвати зустріч. Ти, певно, знаєш, що Мануїл Комнин уже давно запобігав перед папою, й угода ця між Александром і Фрідріхом підривала його плани.

— Вона руйнувала їх назавжди. Вже десять років Мануїл пропонував папі об'єднати обидві церкви: він визнає релігійний примат папи, а папа визнає візантійського василевса єдиним правдивим римським імператором, як на Сході, так і на Заході. Але подібна угода не давала Александрові надто багато влади в Царгороді і не прибирала з його шляху Фрідріха в Італії, а може, навіть занепокоїла б інших європейських монархів. Отже, він вибрав вигідніший для себе союз.

— Але василевс твій послав до Венеції своїх вивідачів. Вони видавали себе за монахів...

— Вони, мабуть, і справді були монахами. У нашій імперії люди церкви працюють на свого василевса, а не проти нього. Але наскільки я розумію — не забувай, що тоді я ще не був при дворі, — їм не доручали влаштовувати заворушення. Мануїл змирився з неминучим. Можливо, він хотів тільки знати, що діється.

— Мосьпане Никито, ти напевне знаєш, якщо був логотетом хтозна-яких тайнодій, що коли на тому самому полі інтриг стрічаються шпиги двох сторін, сердечна приязнь між ними є найприроднішою річчю, і тоді кожен видає іншим свої таємниці. Так вони не бояться, що таємниці ці у них хтось викраде, а до того ж показують себе вельми вправними перед тими, хто їх послав. Так сталося і між нами й тими ченцями: ми відразу звірилися один одному, чому ми тут — ми маємо шпигувати за ними, а вони за нами, — і чудово проводили разом час.

— Проникливий державець речі такі розуміє, але хіба він може чинити по-іншому? Якби він прямо допитав чужоземних вивідачів, яких він, зрештою, не знає, вони нічого б йому не сказали. Тому він посилає своїх вивідачів, наділивши їх маловажливими таємницями, якими можна пожертвувати, і так дізнається те, що хоче знати і що зазвичай знають уже всі, крім нього, — зауважив Никита.

— Серед монахів тих був такий собі Зосима з Халкедону. Мене вразило його худюче лице і палаючі очі, які безперервно рухалися, освітлюючи велику чорну бороду і довге волосся. Коли він говорив, здавалося, немов він розмовляє з розп'ятим, який кривавить за дві п'яді від його лица.

— Знаю я цей тип, монастирі наші ними аж кишать. Вони помирають молодими, від виснаження...

— Він не з тих. Я зроду не бачив такого ненаситця. Якось увечері я привів його в дім двох венеційських куртизанок, а вони, як ти певно знаєш, вельми знамениті серед жриць сього давнього як сам світ мистецтва. О третій ранку я геть впився й пішов собі,

а він залишався, і потім одна з дівчат сказала мені, що їм ще ніколи не доводилось укусувати такого чорта.

— Знаю я цей тип, монастирі наші ними аж кишать. Вони помирають молодими, від виснаження...

Бавдоліно з Зосимою стали якщо не друзями, то товаришами по гулянках. Вони познайомилися ближче після першої їхньої спільної неслабої п'ятики, коли Зосима виголосив страхітливий прокля́н і сказав, що в ту ніч він віддав би всіх жертв побиття немовлят за дівчину не вельми суворих звичаїв. На запитання, чи саме цього його вчили у візантійських монастирях, Зосима відповів:

— Як казав святий Василій, є два біси, здатні збурити розум, — біс розпусти і біс лихослів'я. Але влада другого біса коротка, а перший, якщо не хвилює пристрастю помисли, не перешкоджає споглядати Бога.

Вони тут же пішли поклонитися бісові розпусти, не збурюючи пристрастю душу, і Бавдоліно зрозумів, що на кожен випадок життя Зосима припас вислів якогось богослова або пустельника, і це давало йому змогу почуватися в мирі з самим собою.

Коли-інде вони знову пиячили разом, і Зосима вихваляв дива Царгорода. Бавдолінові стало соромно, бо він міг розповісти хіба що про паризькі провулки, запаскуджені фекаліями, що їх люди виливали з вікон, або ж про розбурхані води Тамаро, яким далеко було до золотистих вод Пропонтиди. Він не міг навіть похвалитися *mirabilia urbis Mediolani*, бо Фрідріх наказав усіх їх знищити. Він не знав, як заткнути Зосимі рота, і, прагнучи здивувати його, показав йому лист Пресвітера Йоана, щоб принаймні натякнути, що десь є царство, порівняно з яким його імперія — глибока глухомань.

Тільки-но почитавши перший рядок, Зосима тут же недовіжливо спитав:

— Пресвітер Йоан? А що то за один?

— Не знаєш?

— Блаженний той, хто дійшов до межі невігластва, поза яку не дано вийти;

— Вийти цілком дано. Читай, читай далі.

Той дочитав до кінця, і очі його загоралися дедалі більшим огнем. Тоді він відклав пергамен і сказав байдуже:

— А-а, це той Пресвітер Йоан. Звісно, у своєму монастирі я читав немало донесень тих, хто побував у його царстві.

— Але ж ти не знав навіть, хто то такий, поки не прочитав!

— Журавлі летом своїм малюють літери, не вміючи писати. Лист цей говорить про якогось Пресвітера Йоана, і це брехня, бо хоч мовить він про справжнє царство, у тих донесеннях, які я читав, воно зветься царством Володаря Індій. Бавдоліно ладен був побитися об заклад, що цей поганець стріляє навмання, але Зосима не залишив йому часу, щоб сумніви ці розвинулися.

— Трьох речей вимагає Господь від хрещеної людини: правдивої віри в душі, щирості у мові й здержливості тіла. Володар Індій не міг написати того твого листа, бо в ньому забагато неточностей. Приміром, він говорить про багатьох дивовижних істот,

які живуть там, але нічого не згадує про... дай згадати... так ось, нічого не згадує, наприклад, про метагаллінарій, про тинсирет, ані про камететернів.

— А що ж воно таке?

— Що таке?! Та тільки-но прибувши в країну Пресвітера Йоана, відразу наштовхуєшся на тинсирету, і якщо не знаєш, як з нею обійтися... хрум... вона зжере тебе одним махом. Овва, це тобі не Єрусалим, де щонайбільше можеш зустріти якогось верблюда, крокодила чи там пару слонів та й усе, там не все так просто. Крім того, послання це здається мені підозрілим, бо досить дивно, що звертається воно до твого цісаря, а не до нашого василевса, адже царство цього Йоана ближче до візантійської імперії, ніж до латинської.

— Ніби ти знаєш, де воно.

— Точно не знаю, але міг би його знайти, бо хто знає мету, то знає і шлях до неї.

— Тоді чому ніхто з вас, ромеїв, там не побував?

— А хто тобі казав, що ніхто туди не пробував дістатися? Я б міг сказати тобі, що василевс Мануїл дійшов до земель іконійського султана і вже був на шляху до царства Володаря Індій.

— Міг би сказати, але не кажеш.

— Бо два роки тому славне наше військо зазнало поразки саме в тих землях, біля Міріокефалу. А тепер потрібен час, щоб василевс наш зібрався в новий похід. Але якби я мав купу грошей, гурт добре озброєних людей, здатних давати собі раду з чималими труднощами, то, знаючи, у який бік іти, я б тут же вирушив туди. По дорозі можна розпитати місцевих і йти за їх вказівками... Знаків, мабуть, є немало, і коли ти на правильному шляху, то починаєш помічати дерева, які цвітуть лише в тих землях, або зустрічати звірів, які живуть тільки там — як, скажімо, метагаллінарії.

— Слава метагаллінаріям! — сказав Бавдоліно і підняв чарку. Зосима запропонував випити за царство Пресвітера Йоана. Тоді заявив, що треба випити ще й за здоров'я Мануїла, і Бавдоліно відповів, що вип'є тільки тоді, коли Зосима вип'є за здоров'я Фрідріха. Відтак вони випили за папу, за Венецію, за двох куртизанок, з якими запізналися кілька днів тому, і врешті Бавдоліно не витримав першим — заснув, упавши головою на стіл, почувши перед тим, як Зосима ледве прошамкав:

— Ось яке воно має бути, життя монаха: не доскіпуйся, не водися з несправедним, не давай волю рукам...

Наступного ранку, все ще ледве ворущачи язиком, Бавдоліно сказав:

— Зосимо, ти чистий дурисвіт. Ти навіть гадки не маєш, де шукати твого Володаря Індій. Ти хочеш вирушити навмання і тільки й чекаєш, щоб хтось натякнув тобі, що бачив десь метагаллінарія. Тоді ти притьмом мчиш туди, а там раз — і вигулькує перед тобою палац з самоцвітів, перед ним ти бачиш якогось чоловіка і кажеш: добридень, Пресвітере Йоане, як мається? Скажи це своєму василевсу, а не мені.

— Але я візьму з собою мапу, — сказав Зосима, насилу розплющуючи очі.

Бавдоліно заперечив, що навіть добра мапа ясності не дасть, і все це буде нелегко, бо мапи, як відомо, неточні, особливо для тих місць, де побував щонайбільше

Александр Македонський, а після нього більше ніхто. І він приблизно відтворив йому мапу, нарисовану Абдулом.

Зосима зареготав. Ясна річ, якщо Бавдоліно дотримується тієї єретичної і хибної думки, що Земля має кулясту форму, йому навіть думати не варто про цю подорож.

— Або ти покладаєшся на Святе Письмо, або ти язичник, який мислить так, як мислили ще до Александра, який, до речі, навіть не спромігся укласти бодай одну мапу. Писання твердить, що не тільки Земля, а й цілий Всесвіт має кшталт шкіни, точніше, Мойсей зробив свою шкіну як точну копію Всесвіту, від Землі до небес.

— Але ж стародавні філософи...

— Стародавні філософи, не осяяні словом Господнім, вигадали собі антиподів, а натомість у Діяннях Апостолів[107]мовиться, що Бог увесь рід людський з одного створив, щоб заселити всю поверхню Землі — поверхню, а не зворотний її бік, якого нема. А Євангеліє від Луки[108] твердить, що Господь дав апостолам владу наступати на зміїв і скорпіонів, а наступати означає ступати зверху по чомусь, а не знизу. З другого боку, якби Земля мала кулясту форму й висіла у порожнечі, не було б ні верху, ні низу, а отже будь-який шлях був би без сенсу, та й не було б ніякого шляху в будь-якому сенсі. Хто вигадав, що небо має кшталт сфери? Грішники-халдеї, яким вселяло страх нависле над ними небо, коли вони вилізли на верхівку збудованої ними Вавилонської вежі, не такої вже й високої! Хіба Піфагор з Аристотелем уміли возвістити воскресіння мертвих? Тоді як такі неuki, як вони, могли збагнути, яку форму має Земля? Куляста форма Землі нібито дає змогу передбачити схід та захід Сонця й вирахувати день, на який припадає Пасха, але ж навіть прості, цілком невчені у філософіях й астрономіях люди чудово знають, коли сходить сонце в кожен пору року і коли воно заходить, а в різних краях обчислюють Пасху тим самим способом і ніколи не помиляються! Кому потрібна інша геометрія, ніж та, яку знає вправний тесля, й інша астрономія, крім тієї, яку знає селянин, коли сіє й жне? Зрештою, про яких стародавніх філософів ти мені говориш? Чи ви, латиняни, чули про Ксанофана з Колофона, який заперечував кулястість Землі, хоч і вважав її безмежною? Неук може сказати, що коли всесвіт має форму шкіни, тоді неможливо пояснити затемнення Сонця або сонцестояння. Але в нашій римській, себто ромейській імперії жив колись великий мудрець, Козьма Індикоплов, який дійшов аж до країв землі, й у своїй "Християнській топографії" неспростовно довів, що Земля воістину має форму шкіни, і що тільки так можна пояснити найнезрозуміліші явища. Ти хотів би, щоб найхристиянськіший з царів — я маю на увазі Йоана — не дотримувався найхристиянськішої з топографій, адже то не просто топографія Козьми, але й топографія Святого Письма?

— Кажу тобі, мій Пресвітер Йоан і гадки не має про топографію твого Козьми.

— Ти сам мені казав, що Пресвітер — несторіанин. А несторіани мали різку суперечку з іншими єретиками, монофізитами. Монофізити твердили, що Земля схожа на кулю, а несторіани — що вона схожа на шкіну. Відомо, що Козьма теж був несторіанином, у кожному разі він був послідовником Несторієвого учителя, Теодора з Мопсуестії, й ціле життя воював з монофізитською єрессю Йоана Філопона з

Александрії, який був послідовником поганських філософів, зокрема Аристотеля. А що і Козьма, і Пресвітер Йоан були несторіанами, то обидва вони не могли не мати твердої віри в те, що Земля схожа на шкіню.

— Зажди-но. Не буду сперечатись, що і твій Козьма, і мій Пресвітер — несторіани. Але несторіани, наскільки я знаю, помиляються щодо Ісуса і його матері, значить, вони можуть помилятися й щодо форми всесвіту. Хіба ні?

— А от тут я маю надзвичайно глибокий аргумент! Хочу довести тобі, що, прагнучи знайти Пресвітера Йоана, ти в будь-якому разі виграєш, коли триматимешся радше Козьми, ніж поганських топографів. Припустімо на мить, що Козьма написав неправду. Нехай навіть так, але такої думки дотримуються всі народи Сходу, що їх відвідав Козьма, інакше він не дізнався б про все це в тих землях, потойбіч яких лежить царство Пресвітера Йоана. Тому нема сумніву: мешканці того царства теж вважають, що всесвіт має форму шкінії, і вимірюють відстані, межі, течію річок, обшир морів, береги й затоки, не кажучи вже про гори, відповідно до подиву гідних кшталтів шкінії.

— Знову ж таки, це не виглядає мені на добрий аргумент, — мовив Бавдоліно. — Якщо вони вважають, що живуть у шкінії, це ще не значить, що вони справді у ній живуть.

— Дай мені скінчити доведення. Якщо спитаєш мене, як дістатися до мого рідного Халкедону, я зможу дуже добре тобі це пояснити. При цьому я, можливо, вимірюватиму дні мандрівки іншим чином, ніж ти, або називатиму правим той бік, який ти звеш лівим, — зрештою, мені казали, буцім сарацини малюють мапи, де полудень лежить зверху, а північ — знизу, а отже Сонце сходить ліворуч від зображених земель. Але ти напевно дійдеш туди, куди я тебе спрямовую, якщо приймеш спосіб, яким я описую рух Сонця і форму Землі, і виконуватимеш мої вказівки. Та якщо дивитимешся у свої мапи, вказівок моїх зрозуміти ти не зможеш. Отже, — тріумфально закінчив Зосима, — якщо хочеш дістатися до землі Пресвітера Йоана, мусиш використовувати ту саму мапу світу, яку використовує Пресвітер, а не свою, і навіть в тому разі, май на увазі, якщо твоя мапа правильніша від його мапи.

Проникливість цього аргументу скорила Бавдоліна, і він попрохав, щоб Зосима пояснив йому, як Козьма, а отже й Пресвітер Йоан, уявляли собі всесвіт.

— Е-е ні, — відказав Зосима, — я добре знаю, де шукати мапу, але навіщо мені віддавати тобі її й твоєму цісареві?

— А може, він дасть тобі досить золота, і ти зможеш вирушити в путь з гуртом добре озброєних людей.

— Отож-бо.

Від тієї миті Зосима й пари з уст не пустив про мапу Козьми; тобто іноді, дійшовши до вершин сп'яніння, він згадував про неї, але тільки неясно малював пальцем у повітрі таємничі криві, а тоді спинявся, немов бовкнувши зайвого. Бавдоліно знай наливав йому ще вина і ставив чудернацькі на позір запитання:

— Коли ми вже будемо близько до Індії, а коні наші стомляться, нам доведеться їхати верхи на слонах?

— Може, й так, — казав Зосима, — бо в Індії живуть усі ті тварини, які згадані у твоєму листі, і ще багато інших, а от коні там не водяться. Але й коні у них є, бо їх вони спроваджують з Хін.

— Що ж то за країна така, ці Хіни?

— Країна, звідки привозять шовкопрядів.

— Шовкопрядів? Що ж це таке?

— У Хінах водяться такі маленькі яєчка, їх кладуть за пазуху жінкам, і під впливом тепла з них народжуються маленькі хробачки. Їх кладуть на листя шовковичного дерева, яким вони живляться. Вирісши, вони прядуть зі свого тіла шовк й огортаються ним, немов саваном. Тоді вони стають чудовими барвистими метеликами, які розбивають цей кокон. Перед тим, як вилетіти, самці проникають ззаду в самиць, й обоє вони живуть без поживи теплом своїх обіймів аж до самої смерті, а самиця висиджує яйця і помирає.

— Ну хіба можна довіряти чоловікові, який запевняє, буцімто шовк виробляють черви, — казав Бавдоліно Никиті. — Він шпигував для свого василевса, але на пошуки Володаря Індій вирушив би й за Фрідріхові гроші. Якби він цього домігся, ми б тільки його й бачили. Проте натяки на мапу Козьми хвилювали мені душу. Мапа ця стала для мене мов Вифлеємська зірка, тільки що показувала вона в протилежний бік. Вона мала вказати мені, як пройти шляхом Волхвів у зворотному напрямі. Тому, вважаючи себе хитрішим від нього, я вирішив, що буду весь час підливати йому вина, спонукуючи до надмірностей, щоб заморочити йому голову і розв'язати язика.

— А натомість?

— А натомість хитрішим виявився він. Назавтра він зник, і хтось з його побратимів сказав мені, що він вернувся у Царгород. Мені він залишив прощальну записку. У ній говорилося: "Як риба помирає на суші, так і монахи, що забарились поза келією, вичерпують снагу свого єднання з Богом. У дні ці гріх геть висушив мене, тож дозволь мені віднайти свіжість джерела".

— Може, так воно й було.

— Зовсім ні. Він просто знайшов спосіб надіти золота зі свого василевса. Мені на шкоду.

17. Бавдоліно виявляє, що Пресвітер Йоан пише всім поспіль

У липні наступного року Фрідріх прибув до Венеції — на морі від Равенни до Кйоджі його супроводжував син дожа. Він одразу пішов до церкви Святого Миколая на Лідо, а в неділю, 24 числа, на площі Святого Марка припав до ніг Александра. Той підвів і обняв його з показною теплотою, а всі навколо співали "Te Deum". То справді був тріумф, хоч незрозуміло було, для котрого з них. У кожному разі війна, яка тривала вісімнадцять років, скінчилася, і в ті самі дні імператор підписав перемир'я на шість років з містами ломбардської ліги. Фрідріх був такий задоволений, що вирішив побути ще місяць у Венеції.

Якось серпневого ранку Християн з Буха послав за Бавдоліном з друзями, повів їх до імператора, а коли вони постали перед Фрідріхом, драматичним жестом простягнув

йому пергамен, обвішаний печатями:

— Ось лист Пресвітера Йоана, — мовив він, — він дійшов до мене конфіденційними шляхами з візантійського двору.

— Лист? — вигукнув Фрідріх. — Але ж ми його ще не надсилали!

— І справді, це не наш лист, а інший. Адресований він не тобі, а василевсові Мануїлу. В усьому іншому він такий же, як і наш.

— Значить, цей Пресвітер Йоан спочатку пропонує союз мені, а тоді ромеям? — впав у гнів Фрідріх.

Бавдоліно був ошелешений, бо добре знав, що був тільки один лист Пресвітера і що написав його він. Якщо Пресвітер існував, то міг написати іншого листа, але не того самого. Він попросив, щоб йому дали роздивитися документ, і, поспіхом проглянувши його, сказав:

— Він не зовсім такий самий, є деякі різниці. Отче мій, якщо дозволиш, я б хотів переглянути його краще.

Він з друзями пішов, і вони разом безліч разів читали й перечитували цього листа. Насамперед, він теж був написаний латиною. Дивна річ, зауважив Раббі Соломон, адже ж Пресвітер писав його грецькому василевсу. І справді, починався він так:

"Presbyter Johannes, силою і владою Бога і Господа Нашого Ісуса Христа пан над тими, хто панує, Мануїлові, правителеві ромеїв, зичить здоров'я і невичерпних Божих благословень".

— Ще одна дивна річ, — сказав Бавдоліно, — він зве Мануїла правителем ромеїв, а не василевсом. Отже, його напевно не писав грек з імперського середовища. Його написав хтось, хто не визнає прав Мануїла.

— А отже, — дійшов висновку Поет, — написав його правдивий Пресвітер Йоан, який сам вважає себе *dominus dominantium*.

— Читаймо далі, — сказав Бавдоліно, — і я покажу вам, яких слів і фраз нема в нашому листі.

"Сповідено було величності нашої, що високо шануєш ти нашу досконалість і що дійшла до тебе вість про нашу велич. Але дізнались ми від нашого апокризарія, що хотів ти надіслати нам щось приємне й відрадне, на втіху нашому милосердю. Як людина, я охоче прийму дар, і через свого апокризарія передаю тобі цей знак зі свого боку, бажаючи знати, чи дотримуєшся ти, так як ми, правдивої віри і чи в усьому і для всього віруєш в Господа Нашого Ісуса Христа. Я визнаю себе людиною, а от тебе граєсулі твої вважають богом, хоч ми добре знаємо, що ти смертний і не уникнеш людського тління. Щедрість наша не має меж; і якщо тобі потрібне щось, що може принести тобі втіху, дай нам знати, чи то знаком нашому апокризарієві, чи то свідченням твоєї прихильності".

— Тут занадто вже багато дивних речей, — мовив Раббі Соломон, — з одного боку, він зі зневагою й обуренням говорить про василевса і його граєсулі, мало не обкидаючи їх образами, а з другого боку, вживає такі слова, як апокризарій, яке здається мені грецьким.

— Воно означає саме посла, — сказав Бавдоліно. — Але послухайте сюди: там, де ми говорили, що за столом Пресвітера сидять митрополит Самаркандський і протоієрей Сузький, тут пише про *protopapaten Sarmagantinum* та *archiprotopapaten de Susis*. [109] І ще — серед дивовиж царства згадується трава, звана *assidios*, яка проганяє злих духів. Ще три грецькі слова.

— Отже, — сказав Поет, — лист цей написав грек, який, одначе, препогано ставиться до греків. Не розумію.

Тим часом пергамен узяв у руки Абдул:

— Є ще дещо: те місце, де ми згадували про збір врожаю перцю, доповнено іншими деталями. А тут додано, що коней в царстві Йоана мало. А де ми тільки згадали про саламандр, говориться, що це такі хробаки, які огортаються плівкою, подібно до хробаків-шовкопрядів, а тоді палацові служниці миють цю плівку і шиють з неї одяг та царські шати, які перуться тільки в сильному вогні.

— Що-що? — стривожено спитав Бавдоліно.

— І врешті, — провадив далі Абдул, — у переліку створінь, які живуть в тому царстві, поміж рогатими людьми, фавнами, сатирами, пігмеями, песиголовцями трапляються також метаґаллінарії, камететерни та тинсирети — істоти, про яких ми й словом не проходили.

— Пресвята Богородице! — вигукнув Бавдоліно. — Але ж історію про хробаків розповідав мені Зосима! І саме Зосима сказав мені, що, за словами Козьми Індикоплова, в Індії коні не водяться! І той же Зосима говорив мені про метаґаллінарій і всіх тих інших тварин! Скурвий син, мішок з лайном, брехун, злодій, лицемір, шахрай, дурисвіт, зрадник, чужоложець, ненажера, легкодух, розпусник, зіпака, еретик, галабурдник, вбивця і розбишака, блюзнірець, содоміт, лихвар, святокупець, чорнокнижник, сіяч розбрату, гендляр!

— Та що ж він тобі зробив?

— Ви ще не зрозуміли? Того вечора, коли я показав йому листа, він напоїв мене і переписав його! Тоді вернувся до того свого засраного василевса, попередив його, що Фрідріх збирається оголосити себе приятелем і спадкоємцем Пресвітера Йоана, написав іншого листа, адресованого Мануїлові, і зумів пустити його в хід, випередивши нашого листа! Ось чому здається, буцім автор листа зверхньо ставиться до василевса — щоб ніхто не запідозрив, що його написано в його ж канцелярії! Ось чому там стільки грецьких слів — щоб показати, що це латинський переклад оригіналу, який Йоан написав грекою. А написаний він латиною тому, що має бути доказом не для Мануїла, а для канцелярій латинських королів і для папи!

— Тут ми оминули увагою ще одну деталь, — сказав Кіот. — Ви пам'ятаєте історію про Градаль, якого Пресвітер буцімто мав надіслати імператорові? Ми вирішили не говорити про це відкрито, згадавши тільки про *vegam argam*... Ти говорив про це Зосимі?

— Ні, — сказав Бавдоліно, — про це я промовчав.

— Ну от, Зосима твій написав *yegacam*. Пресвітер посилає василевсу *yegacam*!

— А що це таке може бути? — замислився Поет.

— Цього не знає навіть Зосима, — сказав Бавдоліно. — Погляньте на наш оригінал: тут Абдулів почерк трохи невиразний. Зосима не зрозумів, про що тут йдеться, і подумав, що то якийсь дивний і таємничий дар, про який знаємо тільки ми, і ось вам пояснення цього слова. Що за нікчема! І все це моя вина — навіщо я довірився йому! Який сором, як я розповім про це імператорові?

Брехати було їм не первина. Вони пояснили Християнові з Фрідріхом, що листа написав, очевидно, хтось з канцелярії Мануїла саме для того, щоб перешкодити Фрідріхові пустити в обіг свого листа, і додали, що в канцелярії Священної Римської імперії, очевидно, сидить зрадник, який передав копію їхнього листа в Царгород. Фрідріх заприсягся, що коли знайде цього зрадника, то сам повідриває йому все, що стирчить у нього з тулуба.

Відтак Фрідріх спитав, чи не варто очікувати тепер якогось кроку з боку Мануїла. А якщо листа написано для того, щоб виправдати похід на Індії? Християн мудро звернув його увагу на те, що якраз два роки тому Мануїл вирушив проти сельджуцького султана Іконія, що у Фрігії, і зазнав трагічної поразки при Міріокефалі. Цього досить, щоб тримати його подалі від Індій до кінця його життя. Ба навіть якщо добре подумати, лист цей міг бути наслідком прагнення, досить дитинного, повернути собі хоч трохи престижу, який він так ганебно втратив.

Але чи має ще сенс у таких обставинах пускати в обіг цей лист до Фрідріха? Може, варто його переписати, щоб не подумали, буцім він списаний з листа, надісланого Мануїлові?

— Ти знав щось про цю історію, мосьпане Никито? — спитав Бавдоліно.

Никита усміхнувся:

— У ті часи мені не було ще й тридцяти, і я збирав податки в Пафлагонії. Якби я був радником василевса, я б порадив йому не вдаватися до таких дитячих махінацій. Але Мануїл занадто прислухався до своїх придворних, до постільників і євнухів, які дбали про його покої, а навіть до слуг, і часто піддавався впливові деяких ченців-ясновидців.

— Мене аж злість брала, коли я думав про ту гниду. Але у вересні я зрозумів, що папа Александр — ще більша гнида, ніж Зосима, що він огидніший від саламандри: саме тоді в імперську канцелярію надійшов документ, теж надісланий, мабуть, й іншим християнським королям та грецькому імператору. То була копія листа, якого Александр НІ написав Пресвітерові Йоану!

Ясна річ, Александр одержав копію листа до Мануїла і, знаючи, мабуть, про давню місію Гуга з Габали, злякався, що новина про те, що цар цей і священнослужитель справді існує, дасть Фрідріхові якусь користь. Тому він поквапився стати першим, хто надсилає, а не дістає послання, причому безпосередньо, оскільки в листі його говориться, що він одразу посилає свого легата на переговори з Пресвітером.

Починався лист так:

"Єпископ Александр, слуга слуг Божих, улюбленому Йоанові, синові Христовому, знаменитому й щедрому володарю Індій зичить здоров'я і надсилає апостольське своє

благословення".

Після чого папа нагадував, що лиш один-єдиний апостольський престол (себто Рим) одержав від Петра право бути *caput et magistra*[110] для всіх вірних. Далі говорилося, що папа чув про глибоку віру і побожність Йоана від свого особистого лікаря магістра Філіпа, а цей розсудливий, обачний і оглядистий чоловік дізнався від гідних довіри осіб, що Йоан хоче навернутися до правдивої католицької і римської віри. Папа шкодував, що поки що не може послати до нього достойників високого рангу, які до того ж не знають *linguas barbaras et ignotas*, [111] зате виряджає до нього Філіпа, чоловіка тактовного й обережного, який має навчити його правдивої віри. Тільки-но Філіп прибуде до нього, Йоан має надіслати папі лист про свої наміри, і, остерігав його папа, чим менше він вихвалитиметься своєю владою і багатствами, тим краще буде для нього, якщо він хоче, щоб його прийняли як смиренного сина святої римської церкви.

Бавдоліно обурився на саму думку, що на світі можуть бути такі облудники. Фрідріх люто горлав:

— Гемонський син! Ніхто йому не писав, а він на злість усім відписує першим! І унікає називати того Йоана Пресвітером, заперечуючи будь-яку його священичу гідність...

— Він знає, що Йоан — несторіанин, — додав Бавдоліно, — і дуже по-папськи пропонує йому відмовитися від своєї ересі й підкоритись йому...

— Безперечно, лист цей — страшне нахабство, — зауважив канцлер Християн, — він звертається до нього "синку" і посилає до нього не хоча б якогось єпископа, а всього лиш свого особистого лікаря. Ставиться до нього як до дитини, яку треба прикликати до порядку.

— Треба зупинити того Філіпа, — сказав тоді Фрідріх. — Християне, маєш вирядити посланців, найманих убивць чи кого там хочеш, щоб вони наздогнали його на дорозі, задушили, вирвали язик або втопили в річці! Він не повинен туди дістатися! Пресвітер Йоан — мій!

— Заспокойся, отче мій, — мовив Бавдоліно, — мені здається, що Філіп той нікуди не вирушав, і взагалі невідомо, чи він справді існує. По-перше, Александр чудово знає, як на мене, що лист до Мануїла — фальшивка. По-друге, він зовсім не знає, де шукати того Йоана. По-третє, він написав того листа, щоб заявити, — ще заки це зробиш ти, — що Йоан належить йому, а крім того, закликає тебе і Мануїла забути про того царя-священнослужителя. По-четверте, навіть якби Філіп існував, якби він справді вирушив до Пресвітера і якби справді дійшов туди, уяви собі хоча б на мить, що було б, якби він вернувся, спіймавши облизня, бо Пресвітер Йоан не захотів навернутися. Для Александра це було б так, немов хтось вилив би йому відро лайна на голову. Він не може так ризикувати.

У кожному разі, було вже запізно оприлюднювати лист до Фрідріха, і Бавдоліно почував себе обкраденим. Він почав мріяти про царство Пресвітера ще після смерті Оттона, а відтоді минуло майже двадцять літ... Двадцять змарнованих літ...

Проте потім утішився: авжеж, Пресвітерів лист запався у ніщоту — точніше він

загубиться десь у купі інших листів, бо тепер уже будь-хто може вигадати собі любовне листування з Пресвітером, адже живемо ми у світі безбожних брехунів; та це не значить, що слід відмовитись від пошуків його царства. По суті, існувала ще мапа Козьми, і досить буде знайти Зосиму, видерти її у нього, а тоді можна вирушати у незнане.

Але що сталося з Зосимою? А навіть якби він знав, що той живе, обдарований пребендами, у царському палаці свого василевса, як видістати його звідти, коли навколо — ціле візантійське військо? Бавдоліно почав розпитувати подорожніх, посланців, купців, шукаючи відомостей про того мерзенного монаха. А тим часом раз у раз нагадував про свій проект Фрідріхові:

— Отче мій, — казав він йому, — тепер це має ще більший сенс, ніж раніше, бо раніше ти, може, побоювався, що царство це — всього лиш плід моєї фантазії, а тепер ти знаєш, що в нього вірять і грецький василевс, і римський папа, а в Парижі мені казали, що якщо наш розум здатен уявити собі щось таке велике, що більшого й не знайдеш, то воно, безперечно, існує. Я саме напав на слід людини, котра може дати мені вказівки про шлях, яким треба йти, то дозволь же мені витратити на це трохи грошей.

Він зумів випросити досить золота, щоб підкупити всіх *graeculi*, які проїздили через Венецію, вони допомогли йому зв'язатися з довіреними людьми в Царгороді, і він став очікувати на новини. Коли новини ці надійдуть, йому треба буде всього лиш спонукати Фрідріха прийняти рішення.

— Знову збігали роки очікування, мосьпане Никито, а тим часом Ману'їл ваш помер. Хоч мені ще не доводилося бувати у вашій країні, я знав про неї досить, щоб зрозуміти, що коли міняється василевс, всім його довіреним людям настає кінець. Я молився до Пресвятої Діви і всіх святих, щоб Зосиму не вбили, але якби його тільки осліпили, це мене цілком влаштовувало — він повинен просто віддати мені мапу, а розглядати її буду вже я. Тим часом я мав відчуття, ніби роки витікають з мене, неначе кров.

Никита порадив Бавдолінові не піддаватися колишньому розчаруванню. Він попрохав свого кухаря і служника, щоб той перевершив самого себе і щоб остання трапеза, якою він насолоджувався під сонцем Царгорода, нагадувала йому про всі ті радощі, які дарує його море і його земля. І забажав, щоб на стіл подали лангустів і омарів, варених раків, смажених крабів, сочевицю з мідіями, морські дактилі з гарнірами з бобового пюре і рису з медом, оточених вінцем з риб'ячих яєць, а до всього щоб принесли критського вина. Але була то лиш перша страва. Опісля принесли неймовірно пахуче тушковане м'ясо, а в горщику парували чотири качани капусти, тверді й білосніжні; був тут і короп з двадцятьма маленькими скумбріями, солоне рибне філе, чотирнадцять яєць, трохи волоського овечого сиру, і все це залите добрим фунтом олії, посипане перцем і присмачене дванадцятьма головками часнику. І до другої страви він попрохав принести вина з Ганоса.

18. Бавдоліно і коландрина

З двору ґенуезців долинав лемент доньок Никити, які не хотіли дати заялозити собі обличчя, звиклі лиш до білил і до рум'ян. "Не комизіться, — примовляв Ґрілло, — ліпота не головне у жінках". І пояснив: навіть та дещиця корости і струпів, які малювали їм на обличчях, зовсім не давала певності, що розпалені прочани ними погидують, адже люд цей відводив душу на всьому, що бачив, — на старих і молодих, здорових і хворих, на грекинях, сарацинках і юдейках, бо в такій ситуації на релігію ніхто не зважав. Щоб викликати огиду, додавав він, лиця ваші мали б виглядати, як тертка. Дружина Никити з любов'ю допомагала споганювати своїх доньок, то ліплячи струп на чолі, то чіпляючи курячу шкіру на ніс, щоб він виглядав поїденим коростою.

Бавдоліно дивився смутно на гарну цю родину і раптом мовив:

— І поки я валандався, не знаючи, за що взятися, випало одружитися й мені.

Історію свого одруження розповідав він з невеселим обличчям, немов ішлося про якийсь болісний спогад.

— У той час я постійно курсував між двором і Александрією. Існування цього міста все ще було Фрідріхові як кістка в горлі, а я пробував якось полатати стосунки між моїми краями і цісарем. Становище було сприятливішим, ніж раніше. Александр III помер, й Александрія втратила свого покровителя. Імператор дедалі більше йшов на угоди з італійськими містами, й Александрія не могла вже виступати як твердиня ліги. Ґенуя була вже на боці імперії, Александрії ж було дуже вигідно триматися ґенуезців і геть не вигідно наражатися на неприязнь Фрідріха. Треба було знайти змогу всім вийти з цього становища з честю. Я проводив дні в розмовах зі своїми земляками, а потім вертався у двір, щоб вивідати настрої імператора, і саме тоді я запримітив Коландрину. Донька Ґваска, вона росла у мене на очах, і я навіть озирнутися не встиг, як вона стала жінкою. Вона була дуже мила й ступала з трохи незграбною грацією. Після історії з облогою нас з батьком стали вважати рятівниками міста, і вона дивилася на мене, немов я — Юрій Змієборець. Я розмовляв з Ґваском, а вона сиділа з блискучими очима навпочіпки переді мною і аж упивалася моїми словами. Я б міг бути їй батьком, бо вона мала заледве п'ятнадцять років, а мені було тридцять вісім. Важко сказати, чи закохався я в неї, але мені подобалося бачити її, і не раз я оповідав присутнім про неймовірні пригоди лиш для того, щоб мене почула вона. Ґваско теж помітив це, і хоч він був miles, себто лицар, а отже вищого рангу, ніж я, простий урядник (і до того ж селянський син), але, як я вже казав тобі, місто носило мене на руках, я мав при боці меч, жив при дворі... Мезальянсом це б не було, і сам Ґваско якось сказав мені: чому б тобі не одружитися з Коландриною — вона геть мені очманіла, начиння падає їй з рук, а коли тебе нема, цілі дні висиджує при вікні, тебе виглядаючи. Весілля справили славне, у церкві Святого Петра, в тому соборі, який ми подарували покійному папі, а новий папа навіть не знав про його існування. Але шлюб цей був дивний, бо після першої ж ночі я мусив мчати до Фрідріха, і так діялося добрий рік — жону свою я бачив тільки тоді, коли вмирав якийсь єпископ, і щоразу, коли я вертався, серце мені тремтіло, коли я бачив її радість.

— Ти кохав її?

— Гадаю, що так, але я ще ніколи не був жонатий, і мені було невтямки, що робити зі своєю жінкою, крім тих штук, що їх роблять чоловіки з жінками вночі. Удень же я не знав, чи маю приголубити її, як дитину, чи ставитися до неї як до дами, чи насварити за незграбність, адже їй усе ще потрібен був батько. А може, все їй пробачати? Але я боявся надто розпестити її. Аж поки наприкінці першого року вона не сказала мені, що вона при надії, і тоді я почав дивитися на неї, мов на Діву Марію; коли я вертався, то просив прощення за те, що мене не було, водив її на месу в неділю, щоб усі бачили, що славна Бавдолінова жіночка ось-ось подарує йому сина. У ті нечисленні вечори, коли ми були разом, ми уявляли собі, що виросте з того Бавдолінемятка-Коландриненятка, яке сиділо у неї в животі, а коли в певний момент вона вирішила, що Фрідріх має дарувати йому титул дуки, я мало сам у це не повірив. Я розповідав їй про царство Пресвітера Йоана, а вона казала, що навіть на все золото світу не дозволить мені вирушити самому, бо хтозна-які прекрасні дами там живуть, та й вона сама хоче побачити те місце, яке, мабуть, величчю і красою перевищує Александрію та Солеро вкупі. Тоді я розказав їй про Градаль, і їй аж очі на лоба полізли: подумай-но тільки, любий мій Бавдоліно, ти привезеш звідти чашу, з якої пив Господь, і станеш найзнаменитішим лицарем у цілому християнському світі; і збудуєш в Монтекастелло святилище для цього градаля, і люди будуть приїздити аж з Кварнъенто, щоб подивитись на нього... Ми фантазували, мов діти, і я думав собі: бідолашний Абдуле, гадаєш, що кохання — це далека принцеса, а от моя принцеса так близько до мене, що я можу торкнутись її за вухом, і вона засміється й скаже, що їй лоскітно... Але тривало це недовго.

— Чому?

— Бо саме тоді, коли вона була вагітна, александрійці уклали союз із Генуєю проти мешканців Сільвано д'Орба. Тих було як кіт наплакав, але вони никали навколо міста і грабували селян. У той день Коландрина вийшла за мури міста, щоб нарвати квіток, бо сподівалася мого приїзду. Вона зупинилася біля отари овець пожартувати з вівчарем, який був одним зі слуг її батька, а тоді наскочила ватага тих шубравців, наміряючись викрасти овець. Може, вони й не хотіли причинити їй зла. Але вони збили її з ніг, вона впала на землю, і вівці, тікаючи, розтоптали її... Вівчар дременував геть, а її знайшла челядь пізно ввечері, коли помітили, що вона не повернулася. Її лихоманило, Гваско послав когось за мною, я притьмом приїхав, але поміж тим минули два дні. Я застав її у ліжку при смерті, а побачивши мене, вона стала вибачатися переді мною, мовляв, дитина народилася передчасно й померла, і вона журилася, що не змогла навіть подарувати мені сина. Вона була немов воскова мадонна, і я мусив прикладати вухо до її вуст, щоб розібрати її слова. Не дивись на мене, Бавдоліно, казала вона, лице моє споганіло від великого плачу, тож крім поганої матері, буде тобі ще й потворна жона... Вона померла, прохаючи у мене пробачення, а я прохав пробачення у неї за те, що був далеко від неї у хвилину небезпеки. Відтак я сказав, що хочу побачити трупик. Показали мені його неохоче. То був, був...

Бавдоліно замовк. Він підвів лице догори, немов не хотів, щоб Никита бачив його

очі.

— То був монстрик, — сказав він через якийсь час, — схожий на тих почвар, яких ми уявляли собі на землях Пресвітера Йоана. Лице з маленькими очіцями, немов дві поперечні щілини, худющі груди з ручками, схожими на щупальці спрута. А від живота до ніг він був вкритий білим пухом, немов вівця. Я не міг довго на нього дивитися і наказав, щоб його поховали, але не знав, чи можна хоча б покликати священика. Я вийшов з міста, цілу ніч блукав Фраскетую і дорікав собі, що досі я марнував життя, уявляючи собі створіння з інших світів, і в уяві моїй вони поставали небаченими дивами, які в розмаїтості своїй свідчать про безмежну могуть Господа, але коли Господь покликав мене зробити те, що роблять усі інші чоловіки, я породив не диво, а жахіття. Син мій був брехнею природи. Правду казав Оттон, хоч він сам не знав, наскільки це правдиво: я був брехуном і жив брехливим життям, і навіть сім'я моє породило олжу. Мертву олжу. І тоді я все зрозумів...

— Тобто, — завагався Никита, — ти вирішив змінити своє життя...

— Ні, мосьпане Никито. Я вирішив, що така, видно, моя доля, і марно мені намагатися стати таким, як інші. Мене було роковано на брехню. Важко пояснити те, що блукало у мене в голові. Я казав собі: ціле життя ти щось вигадував, і хоч вигадки твої не були правдою, але нею ставали. Ти причинився до явлення святого Бавдоліна, створив бібліотеку в абатстві Святого Віктора, возив Волхвів по світі, врятував своє місто, відгодувавши худу корову; якщо в Болоньї с вчені мужі, то це також завдяки тобі, ти запрудив Рим такими *mirabilia*, про які римляни й не мріяли, а на основі побрехеньок Гуґа з Ґабали створив найпрекрасніше на світі царство; ти кохав примару і вдавав, ніби вона писала листи, яких насправді вона ніколи не писала, але читаючи ці листи, люди пускали розчулену сльозу, і пустила її навіть та, яка ніколи їх не писала, хоч була вона імператрицею. Натомість той єдиний раз, коли ти, разом з жінкою, яка мала найщиріше на світі серце, хотів породити щось правдиве, ти не зміг: ги породив щось, у що ніхто не зміг би повірити, чого ніхто не зміг би бажати. Тож тікай ліпше у свій світ чудернацтв, бо там принаймні ти сам можеш вирішувати про міру "їхньої чудернацькості.

19. Бавдоліно перейменовує своє місто

— О бідолашний Бавдоліно, — казав Никита, поки тривали приготування до від'їзду, — у розквіті років ти втратив дружину і сина. І я теж бідолашний, бо завтра від руки когось із цих варварів можу втратити плоть від плоті своєї й жону мою улюблену. О Царгородо, владарю міст, скиніє Бога Всевишнього, славо і хвало служителів твоїх, утіхо для чужинців, владико міст імперії, пісне над піснями, пишното над пишнотами, небачене видовище речей небачених, що стане з нами, коли ми тебе покинемо, нагі, як тоді, коли ми вийшли з лон матерів наших? Коли ми знов тебе побачимо, та не таким, яким ти є тепер — о падоле сліз, потоптаний полчищами?

— Помовч, мосьпане Никито, — сказав йому Бавдоліно, — і не забувай, що оце ти, може, востаннє смакуєш делікатеси, гідні Апіція. Що то таке — ці м'ясні кульки, які духмяніють пахощами вашого ринку прянощів?

— Це кефтедес, а запах дає цинамон і дешиця м'яти, — відповів Никита, знов утішившись. — І на останній день мені роздобули трохи ганусівки — пий її чимшвидше, поки вона розходитьсЯ хмарою у воді.

— Вона дуже добра, не забиває паморок, а дає відчуття, ніби витаєш уві сні, — сказав Бавдоліно. — Якби я міг пити її після смерті Коландрини, то, може, мені б вдалося про все забути, як ти вже забув про знегоди рідного міста і перестаєш боятися того, що може статися завтра. А тоді я заливав собі очі вином з наших сторін, яке різко кидає тебе в сон, але коли прокидаєшся, тобі ще гірше, ніж раніше.

Бавдолінові знадобився рік, щоб вийти з меланхолійного божевілля, яке його охопило, і він геть нічого не пам'ятав, що за той рік сталося, — пам'ятав лиш свої довгі блукання верхи по лісах і полях, а опісля він десь зупинявся і пив, аж поки не западав у довгий і неспокійний сон. У снах він бачив, як знаходить нарешті Зосиму і вириває в нього (разом з бородою) карту, щоб дістатися до царства, в якому всі немовлята були тинсиретами і метаґаллінаріями. В Александрію він більше не повертався, боячись, що батько, мати або Гваско чи його родина заговорять з ним про Коландрину і про ненародженого сина. Часто він тікав до Фрідріха, який був по-батьківському турботливим та терплячим і намагався розважити його, описуючи чудові й славні діла, які він міг би здійснити для імперії. Аж якось він сказав Бавдолінові, що нарешті вирішив врегулювати питання Александрії, бо гнів його вже минувся, і щоб зробити приємність Бавдолінові, він хоче загоїти цю *vulnus*, [112] не руйнуючи міста.

Це завдання вселило в Бавдоліна нове життя. Фрідріх тепер готувався підписати остаточний мир з ломбардськими містами, і Бавдоліно подумав собі, що річ тут, фактично, лиш у його впертості. Фрідріх не міг стерпіти існування міста, спорудженого без його дозволу та ще й названого на честь його ворога. Гаразд, якби Фрідріх міг заново заснувати це місто на тому самому місці, але під іншим ім'ям, як він заново заснував Лоді — в іншому місці, але під тим самим ім'ям, — тоді йому б вдалося зберегти обличчя. А чого ж хотіли александрійці? Щоб їхнє місто стояло і щоб вони могли гендлювати собі далі. Назвали вони його на честь Александра III чисто випадково, зрештою він помер, а отже не образиться, якщо вони його перейменують. І ось йому свінула ідея. Одного чудового ранку Фрідріх разом зі своїми лицарями під'їде під мури Александрії, тоді всі мешканці вийдуть з нього, у місто ввійде когорта єпископів, які скасують його освячення, — хоч навряд чи можна сказати, що його колись було освячено, — точніше, його розхрестять і знов охрестять, нарікши Кесарією, себто містом Кесаря. Потім александрійці пройдуть перед імператором, віддаючи йому шану, і повернуться додому, немов у цілком нове, інше місто, засноване імператором, і житимуть там щасливі й задоволені.

Як видно, Бавдоліно видужував від свого розпачу з допомогою ще одного витвору буйної своєї уяви.

Фрідріхові ідея ця досить-таки сподобалася, але в той час йому було складно вернутися в Італію, бо він залагоджував важливі справи зі своїми німецькими васалами. Переговори Бавдоліно взяв на себе. Він барився ввійти в місто, але біля брами

назустріч йому вийшли батьки, і всі троє вони розійшлися слізьми полегші. Давні друзі вдавали, ніби Бавдоліно ніколи не одружувався, і ще заки він завів мову про свою місію, затайгай його в шинок, як це вони робили раніше, і влаштували йому гарну пиятику. Та наливали йому терпкуватого білого вина з Гаві, яке не схияло до сну, а розворушувало уяву. Тоді Бавдоліно виклав їм свій задум. Першим висловився Гальявдо:

— З ким поведешся, від того наберешся — ти стаєш таким же баляндрасником, як і він. Ага, вже біжимо ламати цю комедію: вийшов-зайшов, сюди-туди, ти туди, а я сюди, ні, дякую, ти перший, ні, перший ти — бракує тільки, щоб хтось заграв на дуду, і всі ми пустимосся в танок з нагоди празника святого Бавдоліна...

— Та ні, то добрий помисел, — сказав Бойді, — тільки-от потім ми зватимемось не александрійцями, а кесарійцями, і мені буде соромно — нізачо не зізнаюсь у цьому перед людьми з Асті.

— Не верзи нісенітниць — нас завжди впізнають, — відказав Оберто з Форо, — про мене, нехай собі перехрещують місто скільки завгодно, але на те, щоб пройти перед ним і віддати йому шану, я не згоден: зрештою, то ми всипали йому перцю, а не він нам, то хай не задирає носа.

Куттіка з Кварньєнто сказав, що хай буде їм перехрещення, і кого там обходить, навіть якщо місто буде називатися Кесарівка чи Кесаропіль, він навіть не має нічого проти Чезири, Олівії, Софронії чи Євтропії, а насправді все залежить від того, чи Фрідріх захоче прислати їм свого подесту, а чи задовольниться тим, що надасть законну інвеституру радцям, яких обере саме місто.

— Піди спитай його, що він робитиме, — сказав йому Гваско.

А Бавдоліно йому:

— Ага, буду я вам шастати за Піренейські Альпи і назад, поки ви не домовитеся. Ні, вибачайте, наділіть повноваженнями двох з вас, хай вони поїдуть зі мною до імператора, і ми знайдемо вихід, який підійде усім. Коли Фрідріх знов побачить двох александрійців, його почне шляк трафляти, і побачите, що він погодиться на будь-що, аби лиш вони щезли йому з очей.

Отож вирушили з Бавдоліном два посланці міста — Ансельм Концані і Теобальд з роду Гвасків. У Нюрнберзі вони зустрілися з імператором і дійшли з ним до порозуміння. Справу консулів теж було вирішено відразу, бо йшлося тільки про те, щоб дотримати формальностей — нехай александрійці вибирають їх собі, аби лише призначав їх потім імператор. Щодо віддання шани, Бавдоліно відвів Фрідріха убік і сказав йому:

— Отче мій, приїхати ти не зможеш, тому мусиш прислати свого посла. І пошлеш мене. Зрештою, я твій достойник, якого ти у безконечній доброті своїй посвятив у лицарі, отже, я — Ritter,[113] як тут кажуть.

— Так, але ти належиш до служивої шляхти, можеш мати свою вотчину, але не можеш давати землі у вотчину іншим, не маєш права мати васалів, і...

— Та хіба це обходить моїх земляків, яким досить того, що я їжджу верхи і належу до тих, хто наказує? Вони віддадуть шану твоєму представникові, а отже й тобі, але

твоїм представником буду я, а я — один із них, тому їм не здаватиметься, що вони віддають шану тобі. Зрештою, якщо хочеш, нехай присягу і всі подібні речі вони складуть твоєму імперському камергерові, який буде разом зі мною, а вони навіть не втямлять, хто з нас двох важливіший. Ти ж повинен розуміти, як мислить цей люд. Коли ми назавжди залагодимо цю справу, хіба не буде добре всім?

І ось у середині березня року 1183-го церемонія ця звершилась. Бавдоліно вбрався у пишні шати, немов він більша цяця, ніж маркіз Монферратський, батьки не могли на нього намілюватися, коли він гарцював на білому коні, поклавши руку на руків'я меча. "Він прибраний, мов панський собака", — вражено сказала мати. У таких обставинах ніхто не звертав уваги на те, що поруч з ним гарцювали два хорунжі з імперськими відзнаками, імперський камергер Рудольф і ще чимало інших імперських достойників, а також стільки єпископів, що їх годі було порахувати. Але були тут і представники інших ломбардських міст, тобто Ланфранко з Комо, Сіро Салімбене з Павії, Філіп з Казале, Герард з Новари, Паттінерій з Оссони і Малавіска з Бреші.

Бавдоліно став прямо навпроти міських воріт, і ось всі александрійці стали виходити вервечкою, несучи на руках малих дітей і підтримуючи під руку стариків; хворих везли на возі, вивели навіть божевільних і калік, вийшли й герої облоги, які zostалися без ноги, без руки або сиділи голим задом на дощечці з коліщатами, штовхаючи себе вперед руками. А що вони не знали, скільки часу їм доведеться пробути поза містом, не один з них взяв із собою перекуску — хто хліб з ковбасою, хто смажених курей, хто кошики з фруктами, і в результаті все це виглядало, як гарний пікнік.

А насправді було ще холодно, поля вкривала паморозь, і сісти на землю ніхто не наважився. Осиротілі городяни стояли, тупаючи ногами і дмухаючи собі в долоні, а дехто казав: "То, може, покінчимо вже з цим циганським табором, у нас-бо там горщики на вогні залишилися!"

Люди імператора ввійшли в місто, і ніхто не бачив, що вони там робили, навіть Бавдоліно, який за мурами чекав на їх урочисте повернення. У певний момент вийшов єпископ і оголосив, що місто це, ласкою священного римського імператора, зветься Кесарія. Імперські достойники, які стояли за Бавдоліном, віддали честь зброєю і відзнаками, голосячи славу великому Фрідріхові. Бавдоліно пустив коня клусом, під'їхав до перших рядів тих, хто вийшов з міста, і як імперський посланець проголосив, що Фрідріх тільки-но заснував шляхетний сей город із семи місцевостей Гамондіо, Маренго, Бергольйо, Роборето, Солеро, Форо і Овільйо, нарікши його ім'ям Кесарія й дарувавши його мешканцями повищих селищ, які тут зібралися. Тоді запропонував їх взяти в посідання мурований сей дар.

Імперський камергер перелічив деякі статті угоди, але всім було холодно, тому вони пропустили повз вуха подробиці щодо імперських привілеїв, *suradia*, [114] мит і всіх тих заковик, які надають угоді чинності.

— Облиш, Рудольфе, — сказав Бавдоліно імперському камергерові, — усе це і так комедія, і чим її швидше закінчимо, тим ліпше.

Вигнанці вирушили назад; серед них були всі, крім Оберта з Форо, який не погодився на такий сором — віддавати шану Фрідріхові, якого він був переміг, і послав замість себе, як *nuncii civitatis*, [115] Ансельма Концані і Теобальда Гваска.

Проходячи повз Бавдоліна, *nuncii* нової Кесарії склали формальну присягу, але вимовляли її такою жахливою латиною, що якби потім вони заявили, що присяглися в протилежному, не було б способу їм заперечити. Щодо інших, то вони проходили, абияк кланяючись, а дехто з них говорив: "Сервус, Бавдоліно, як маєшся, Бавдоліно, гей, Бавдоліно, ще побачимося, правда? Приїзди до нас!" Гальявдо, проходячи, буркнув, що все це дурна кумедія, але йому вистачило такту зняти капелюха, а що зняв він його перед тим поганцем, своїм сином, то значило це більше, ніж якби він поцілував Фрідріхові ноги.

По закінченні церемонії ломбардці разом з тевтонцями чимшвидше від'їхали, немов їм було соромно. Натомість Бавдоліно ввійшов у місто разом із земляками й чув, як дехто з них говорить:

— Диви-но, яке гарне місто!

— А знаєш, воно таке подібне до того міста, що стояло тут раніше, — як там воно звалося?

— Дивіться-но, ото штуку втяли ті німаки — раз-два і збудували таке чудове місто!

— Диви-но там далі — ну викапана моя хата, ти ба, вибудувати точнісінько таку саму!

— Хлопці, — гукнув їм Бавдоліно, — дякуйте, що ви ще дешево відбулися!

— А ти не приньдся так, бо врешті сам у це повіриш.

День видався гарний. Бавдоліно зняв усі відзнаки своєї влади і пішов святкувати. На соборній площі дівчата водили хоровод, і Бойді завів Бавдоліна в шинок — там сильно пахло часником і всі вже цідили собі вино просто з бочок, бо в той день не було ні хазяїв, ні слуг; зокрема не було служниць у шинку, бо їх вже забрали на верхній поверх, але ж відомо, що чоловіки завше намагаються щось вполювати.

— Кров Господня, — примовляв Гальявдо, плеснувши трохи вина собі на рукав, щоб показати, що тканина його не ввібрала, а крапля залишилася цілою й виблискувала, мов рубін, — ознака того, що було то добре вино.

— Тепер кілька років доведеться нам звати його Кесарією, принаймні на пергаменах з печатами, — шепотів Бойді до Бавдоліна, — але потім ми знов називатимемо його по-старому, і ніхто навіть не помітить.

— Авжеж, — мовив Бавдоліно, — потім ви знову називатимете його по-старому, як називала його Коландрина, мій янгол. Щоб сюди могло знайти дорогу її благословення з раю.

— Мосьпане Никито, я сливе змирився зі своїми нещастями, бо принаймні зміг дати синові, якого ніколи не мав, і жоні, яку мав так недовго, це місто, яке не гнобитиме більш ніхто. Можливо, — додав Бавдоліно, захочений ганусівкою, — колись Александрія стане новим Царгородом, третім Римом, вселенським дивом, повним веж і базилік.

— Дай Боже, — побажав Никита, піднімаючи чару.

20. Бавдоліно знаходить Зосиму

У квітні імператор і ліга ломбардських міст підписали в Констанці остаточну угоду. У червні надійшли плутані новини з Візантії.

Три роки до того помер Мануїл, і трон перейшов до його сина Алексія, який був ще геть хлопчиськом. До того ж зле вихованим хлопчиськом, прокоментував Никита: цілі дні він заживав скороминущих вражень, нічого ще не відаючи про радощі й страждання, і не знав інших занять, крім полювання й кінних прогулянок, а ще забав з іншими хлопчиськами. А тим часом при дворі всілякі зальотники тільки й думали про те, як здобути серце його матері-василіси: напахчувалися парфумами до неможливості й обв'язувалися намистами немов жінки; інші ж щосили розбазарювали державні гроші, і кожен намагався задовольнити свої власні хотіння у боротьбі з іншими — це було так, ніби опорна колона впала і вся будівля похилилася на бік.

— Сповнювалось те, що було провіщене чудом, яке сталося по смерті Мануїла, — сказав Никита. — Жінка народила хлопчика з недорозвинутими, короткими кінцівками і завеликою головою, а це віщувало поліархію, яка є матір'ю анархії.

— Від наших вивідачів я дуже скоро дізнався, що десь у затінку плів інтриги Мануїлів брат у перших, Андроник, — сказав Бавдоліно.

— То був син брата Мануїлового батька, а отже доводився малому Алексію дядьком. До того часу він був на вигнанні, бо Мануїл вважав його лукавим зрадником. Він підступно підбрався до юного Алексія, вдаючи, ніби покаювся у своїх переступах і бажає захистити його, і поступово здобував чимраз більше влади. Поміж змовами й отруєннями він поволі просувався до імператорського трону, аж врешті, старий і змучений заздрощами та ненавистю, підштовхнув городян Царгорода до повстання й звелів проголосити себе василевсом. Приймаючи освячену гостію, він присягнув, що бере владу в свої руки, щоб захистити юного ще небожа; але відразу по тому його приспівник Стефан Агіохристофорит задушив молодого Алексія тятивою лука. Коли йому принесли труп бідолахи, Андроник звелів кинути його в море, спершу відрізавши голову, яку він потім сховав у місцевості, званій Катабата. Я не зрозумів, чому саме в Катабаті, бо там, відразу за Константиновими мурами, був лиш старий, давно зруйнований монастир.

— Зате я знаю чому. Мої вивідачі донесли, що з Агіо-христофоритом злигався один біснуватий монах, якого Андроник після смерті Мануїла тримав при собі як фахівця з некромантії. І його, уяви собі, звали Зосима, а славився він тим, що викликав мертвих серед руїн того монастиря, де він влаштував собі в підземеллі царські палати... Отож я знайшов Зосиму, чи принаймні дізнався, де його можна застукати. Сталося це у листопаді 1184-го, коли раптом померла Беатриса Бургундська.

Знову запала тиша. Бавдоліно відпив довгий ковток.

— Смерть цю я сприйняв як покару. Цілком логічно було, що після відходу другої жінки в моєму житті відійшла й перша. Мені було вже понад сорок. Я чув, що в Тердоні є або була колись церква, славна тим, що всі, кого в ній хрестили, доживали до сорока

років. Я пережив межу, даровану тим, кого було чудесно врятовано. Я міг померти в мирі. Бачити Фрідріха було мені нестерпно: смерть Беатрисы згнітила його, він багато уваги приділяв старшому синові, якому було вже двадцять літ, але він марнів дедалі більше. Престол Фрідріх готувався передати другому синові, Генріху, коронувавши його на короля Італії. Він старів, бідолашний отець мій, з Рудобородого стаючи Сивобородим... Я кілька разів бував в Александрії і побачив, що кровні мої батьки постарілися ще більше. Посивілі, висохлі й тендітні, схожі на ті жмутки пачісок, які котяться полями навесні, похилені, немов кущі у вітряний день, вони коротали дні коло вогню, весь час сварячись через миску, не поставлену на місце, або розбите одним із них яйце. І щоразу, коли я відвідував їх, вони дорікали мені, що я ніколи до них не приїжджаю. Тоді я вирішив поставити життя на карту і податися у Візантію на пошуки Зосими, ризикуючи скінчити свої роки в темниці, позбувшись очей.

Їхати в Царгород було небезпечно, бо за кілька років до того мешканці міста, наструнчені Андроником ще до його приходу до влади, завзялися проти латинян, які там проживали, убили немало з них, розграбували всі їхні домівки і примусили багатьох з них рятуватися на Принцових островах. Тепер венеційці, ґенуезці чи пізанці нібито знову могли вільно рухатися по місті, бо люди ці були конче потрібні для добробуту імперії, але король Сицилії Вільгельм II збирався саме виступити проти Візантії, а греки не особливо розбирали, хто ти — провансалець, алеман, сицилієць чи римлянин: усі вони були для них латинянами. Тому наші друзі вирішили вирушити з Венеції кораблем і приплисти морським шляхом як купецький караван, який прибував (була то Абдулова ідея) з Тапробану.[116] Мало хто знав, де той Тапробан, а може, й ніхто не знав, а вже напевно жодна душа у Візантії й гадки не мала, якою мовою там розмовляють.

Тому Бавдоліно вбрався як перський достойник; Раббі Соломон, у якому юдея впізнали б навіть у Єрусалимі, мав бути корабельним лікарем, тому він облачився в прегарну, темну, всипану знаками зодіаку хламиду; Поет у каптані небесного кольору виглядав на турецького купця; Кіот міг би бути одним з тих ліванців, які ходять обідрані, але мають золоті монети в калитці; Абдул поголив собі голову, щоб не видно було його рудого волосся, і став урешті скидатися на євнуха високого рангу, а Борон правив йому за служника. Щодо мови, то між собою вони вирішили балакати злодійським жаргоном, якого навчилися в Парижі і яким володіли досконало, а це було промовистим свідченням старанності, з якою вони віддавалися студіям у благословенні ті дні. Жаргон цей був незрозумілий навіть парижанам, тому візантійцям він цілком міг здатися тапробанською мовою. Вони вирушили з Венеції на початку літа, а коли в серпні зайшли по дорозі в один з портів, то дізналися, що сицилійці здобули Салоніки, і ними вже, певно, кишіло ціле північне узбережжя Пропонтиди; тому, коли вони ввійшли в цю затоку глибокої ночі, капітан волів зробити довгий гак до протилежного берега, щоб потім підійти до Царгорода звідти, немов прибуваючи з Халкедону. Щоб компенсувати їм цей гак, він пообіцяв, що висадяться вони по-царськи, бо, мовляв, саме в перших променях сонця найкраще вперше споглядати Царгород.

Коли на світанку Бавдоліно з друзями піднялися на місток, їх чекало деяке розчарування, бо берег затягнула густа імла; та капітан заспокоїв їх: до міста вони підійдуть неквапно, і за той час мряка ця, яку вже, зрештою, забарвлювали перші поомені східного сонця, поступово розсіється.

Вони пливли ще з годину, а тоді капітан показав білу точку — була то верхівка купола, яка немов розрізала той туман... Невдовзі вздовж берега у цій білизні почали вимальовуватися колони палаців, потім виринули обриси і барви кількох будинків, вигулькнули рожевуваті у сонячному промінні дзвіниці, а нижче — мури з вежами. Відтак насунула раптом велика тінь, ще оповита випарами, які піднімалися з вершини пагорба, блукаючи в повітрі, а тоді, немов чудесно явившись з ніщоти, проступила баня Святої Софії, гармонійна й осяйна в перших променях сонця.

Відтоді все було безперервним одкровенням — на тлі неба, яке потроху роз'яснювалося, виринали інші вежі й інші бані, між пишною зеленню поставали позолочені колони, білосніжні перистилі, статуї з рожевуватого мармуру, аж врешті у всій своїй славі, посеред барвистого лабіринту висячих садів, явився їм оточений кипарисами імператорський палац Буколеон. Далі відкрився вид на білосніжну вежу Палата, розташовану праворуч, і на гавань Золотого Рогу, вхід до якої перекривав товстий ланцюг.

Бавдоліно оповідав це зі зворушенням, а Никита знай повторяв печально: який був прекрасний Царгород, коли він був прекрасний.

— Ох, як тривожно було в тому місті, — сказав Бавдоліно. — Тільки-но ми прибули, відразу стало зрозуміло, що там діється. Нам якраз трапилося бути на Іподромі, коли там готували страту якогось ворога василевса...

— Андроник немов ошалів. Коли ваші латиняни з Сицилії вогнем і мечем знищили Салоніки, Андроник звелів укріпити деякі оборонні споруди, але потім немов перестав зважати на небезпеку. Він жив розпусним життям, твердячи, що не варто боятися ворогів, посилав на шибеницю тих, хто міг йому допомогти, робив вилазки з міста в товаристві коханок і куртизанок, тікав у яри й діброви, як це роблять дикі звірі, а його любовниці поспішали за ним, як кури за півнем — він був немов Діоніс з вакханками, бракувало тільки, щоб він вбрався в оленячу шкуру й туніку шафранового кольору. Зустрічався він тільки з флейтистами й гетерами і був розгнuzданий, мов Сарданапал, та похитливий, мов поліп; тягар надмірностей так виснажував його, що він мусив їсти нечисту тварину з Нілу, схожу на крокодила, бо подекували, нібито м'ясо її сприяє виверженню сім'я... Але я б не хотів, щоб ти вважав його поганим правителем. Він зробив немало добрих речей: зменшив надмірні податки, оприлюднив укази, які забороняли потопляти в порту пошкоджені кораблі і потім грабувати їх, відновив давній підземний водогін, відновив церкву Сорока Святих Мучеників...

— Одне слово, суций доброчинець...

— Цього я не казав. Річ у тім, що василевс може вживати свою владу, щоб чинити добро, але щоб зберегти цю владу, він мусить чинити зло. Ти теж жив поруч з чоловіком, наділеним владою, і ти теж визнавав, що він був водночас шляхетним і

безжалісним, чинив утиски і турбувався про загальне добро. Єдиним способом не допускатися гріха є оселитися на верхівці стовпа, як це робили колись святі отці, але тепер стовпи ці давно вже занепали.

— Не хочу сперечатися з тобою про те, як слід правити цією імперією. Це ваша імперія, принаймні, була вашою. Повернусь до своєї оповіді. Ми оселились тут, серед генуезців, бо ти вже, певно, зрозумів, що саме вони були моїми вірними вивідачами. І саме Боямондо якось дізнався, що ввечері того ж дня василевс збирається у старовинну крипту в Катабаті, щоб бути присутнім на обрядах віщування і чаклунства. Була то добра нагода вислідити Зосиму.

Коли звечоріло, вони пішли до Константинових мурів, де, неподалік від церкви Пресвятих Апостолів, було щось на кшталт невеличкого павільйону. Боямондо сказав, що звідси можна дістатися прямо до тієї крини, не проходячи через монастирську церкву. Він відчинив двері, звелів їм спуститися кількома слизькими сходинками, і вони опинились у коридорі, де пахло пліснявою та вологою.

— Значить так, — сказав Боямондо, — пройдіть трохи вперед і дійдете до крини.

— А ти з нами не йдеш?

— Я не ходжу в місця, де роблять всілякі штуки з мертвяками. Я волію робити всілякі штуки з живими, бажано з жінками.

Далі вони пішли самі; під низькими склепіннями видніли триклінії з неприбраними ложами, розкидані по землі чаші, немиті тарілки з недоїдками. Очевидно, той ласолубець Зосима не тільки звершував там унизу свої обряди з мертвяками, але й робив ще всілякі штуки, від яких не відмовився б і Боямондо. Але всі атрибути оргій тепер були немов поспіхом звалені купами в темних закутках, адже в той вечір Зосима мав зустрітися з василевсом, щоб дати йому змогу порозмовляти з мертвими, а не з блудницями, бо ж відомо, примовляв Бавдоліно, коли йдеться про мертвих, людина готова повірити у все, що завгодно.

За цим приміщенням уже видніли світла, і далі вони ввійшли в круглу крипту, освітлену двома вже запаленими триногами. Уздовж стін крини тяглася колонада, а за колонами видно було виходи в кілька коридорів чи підземних ходів, які вели хтознакуди.

У центрі крини стояла балія, повна води; краї її утворювали щось схоже на жолоб, який оточував поверхню рідини — у ньому була якась олійста субстанція. Поруч з балією, на невисокому стовпчику лежало щось незрозуміле, вкрите червоною тканиною. Із чуток, які він зібрав, Бавдоліно зрозумів, що Андроник, спершу понадіявшись на черевомовців і звіздарів, після марних пошуків у Візантії когось, хто, як давні греки, вмів би передбачати майбутнє за летом птахів, і вже не вірячи тим нікчемам, які вихвалялися, буцімто вміють тлумачити сни, врешті довірився гідромантам — тобто тим, хто, як Зосима, вмів пророкувати майбутнє, занурюючи в воду річ, яка належала якомусь небіжчикові.

Вони пройшли позаду вівтаря і, обернувшись, побачили іконостас, на якому царював Христос Пантократор, утупивши в них суворі, широко розплющені очі.

Бавдоліно зауважив, що, за відомостями Боямонда, сюди невдовзі хтось прийде, тому треба сховатися. Вони розташувалися в тій частині колонади, куди не досягали відблиски світла від триніг, і якраз вчасно, бо вже чулися кроки людей, які надходили.

Вони побачили, як зліва з-за іконостаса вийшов Зосима, загорнутий у хламиду, схожу на хламиду Раббі Соломона. Бавдоліно відчув інстинктивний спалах люті — йому кортіло вийти зі схованки і нам'яти чуба тому зрадникові. За повним шаноби монахом ішов чоловік у пишному одінні, а за ним — ще двоє людей. З шанобливої постави цих двох можна було зрозуміти, що той, хто йшов перед ними, був василевс Андроник.

Зненацька монарх зупинився, вражений цією мізансценою. Він побожно перехрестився перед іконостасом, а тоді спитав у Зосими:

— Навіщо ти мене сюди привів?

— Володарю мій, — відповів Зосима, — я привів тебе сюди тому, що тільки у посвячених місцях можна справляти обряди правдивої гідромантії, які дозволяють спілкуватися з царством померлих.

— Я не легкодух, — мовив василевс, знову хрестячись, — але сам ти не боїшся викликати померлих?

Зосима самовпевнено засміявся:

— Володарю, варто мені піднести свої руки, як ті, хто спить у десяти тисячах склепів Царгорода, покійно припадуть мені до ніг. Але я не потребую покликати до життя ці тіла. Я володію чародійним предметом, який допоможе мені швидше встановити зв'язок зі світом пітьми.

Він запалив від однієї з триніг голівешку і підніс її до жолоба на краю балії. Олія загорілася, і віночок язичків полум'я пробіг навколо поверхні води, освітлюючи її мінливими відблисками.

— Я все ще нічого не бачу, — мовив василевс, нахилиючись над балією. — Спитай у цієї води, хто готується зайняти моє місце. Передбачаю заколот у місті і хочу знати, кого мені слід знищити, щоб не боятися зради.

Зосима підійшов до предмета, укритого червоною тканиною, що лежав на стовпчику, театральним жестом зняв покрив, узяв у руки якусь сливе круглу річ і подав її василевсові. Наші друзі не могли бачити, що це таке, але помітили, що василевс затремтів і відсахнувся, немов намагаючись уникнути нестерпного видовища.

— Ні, ні, — сказав він, — тільки не це! Ти попросив її в мене для своїх обрядів, але я не думав, що ти підсунеш її мені!

Зосима підніс догори свій трофей, немов ковчег, навсібіч демонструючи його якомусь невидимому зібранню. То була голова трупа хлопчика: риси обличчя залишилися незміненими, немов її тільки-но відрізали від тулуба, очі заплющені, ніздрі гострого носика розширені, невеличкі губи ледь розтулені, відкриваючи неторкнутий ряд зубів. Нерухомість і дивна ілюзія життя на цьому обличчі справляли ще величавіше враження через те, що було воно рівномірного золотистого кольору й мерехтіло у світлі язиків полум'я, до яких Зосима тепер їх наближав.

— Щоб виконати обряд, — казав Зосима василевсу, — я мусив використати голову

небожа твого Алексія. Його зв'язували з тобою кровні узи, і саме через його посередництво ти зможеш встановити зв'язок з царством тих, кого вже нема. — Тоді він повільно занурив ту невеличку страхітливую річ у рідину і дав їй опуститися на дно балії, а Андроник схилився над нею, наскільки це дозволяв йому полум'яний ореол. — Вода мутніє, — одним подихом мовив він. — Вона знайшла в Алексії земний елемент, який вона шукала, і тепер розпитує його, — прошепотів Зосима. — Почекаймо, аж хмара ця розійдеться.

Наші друзі не могли бачити, що діється у воді, але зрозуміли, що в певний момент вона знову стала прозорою, і на дні балії завиднілося обличчя неповнолітнього василевса.

— Хай йому грець, до нього повертається колишній колір обличчя, — белькотів Андроник, — і на чолі його з'являються знаки... О чудо... Йота, сигма...

Не треба було бути гідромантами, щоб зрозуміти, що діється. Зосима взяв голову хлопчика-імператора, вирізав йому на чолі дві літери, а тоді покрити її позолотою, розчинною у воді. І коли штучний наліт цей розчинився, бідолашна жертва явила винуватцеві свого вбивства послання, яке хотів, очевидно, навіяти йому Зосима або ті, чий накази він виконував.

І справді, Андроник раз у раз повторював ці літери: "Йота, сигма — ІС... ІС..." Він випростався, кілька разів накрутив собі бороду на пальці — йому аж іскри сипалися з очей, тоді нахилив голову в розмислі, а потім підвів її, немов гарячий кінь, який нетерпеливиться:

— Ісаак! — загорлав він. — Той ворог — це Ісаак Комнин! Що задумав він там, на Кіпрі? Я пошлю туди свій флот і знищу його, ще заки він рушиться, гнида!

Один з людей, які його супроводжували, вийшов з тіні, і Бавдоліна вразило його обличчя: він виглядав так, немов був здатний підсмажити власну матір, якби за трапезою йому забракло м'яса.

— Володарю, — мовив він, — Кіпр надто далеко, а флотові твоєму доведеться вийти з Пропонтиди і вирушити туди, де розташувалося тепер військо короля Сицилії. Але якщо ти не можеш піти проти Ісаака, то й він не може піти проти тебе. Я б думав тут не про Комнина, а радше про Ісаака Ангела, бо він тут, у місті, і ти добре знаєш, який ти йому осоружний.

— Стефане, — зневажливо засміявся Андроник, — хочеш, щоб я хвилювався через Ісаака Ангела? Як ти можеш подумати, що той немічний опецьок, той нездара і тюхтій може бути для мене загрозою? Овва, Зосимо, — сердито сказав він некромантові, — вода ця разом з головою говорять мені або про того, хто занадто далеко, або про того, хто занадто дурний! Навіщо тобі очі, якщо ти не вмієш відчитати нічого путнього в цьому горшку із сечею?

Зосима зрозумів, що йому ось-ось виколють очі, але, на його щастя, утрутився той Стефан, який озвався був раніше. З насолоди, яку явно справляло йому передчуття нових злочинів, Бавдоліно зрозумів, що був то Стефан Агіохристофорит, злий геній Андроника — той самий, що задушив і обезголовив малого Алексія.

— Володарю, не зневажай пророцтв. Ти ж бачив, що на обличчі хлопця з'явилися знаки, яких там не було, коли він був живий. Може, Ісаак Ангел і слабодух, та він ненавидить тебе. Ще більші слабодухи й нікчеми, ніж він, вчиняли замах на життя таких же великих і сміливих людей, як ти, якщо тільки такі були... Дай свою згоду, і цієї ж ночі я піду схопити Ангела, власними руками вирву йому очі, а тоді повішу на колоні його власного палацу. Народові скажемо, що ти дістав послання з неба. Краще відразу усунути когось, хто ще не становить для тебе загрози, ніж залишити його живим, а тоді одного дня він стане для тебе небезпечним. Удармо першими.

— Намагаєшся використати мене для помсти за якусь свою уразу, — сказав василевс, — але цілком може бути, що, чинячи зло, ти допоможеш і добру. Позбав мене від Ісаака. Мені тільки шкода... — і він глянув на Зосиму так, що той весь аж затрясся, — що коли Ісаак помре, ми так ніколи й не дізнаємося, чи справді він хотів нашкодити мені, а отже чи монах цей сказав мені правду. Але він, зрештою, вселив у мене слушну підозру, а підозрюючи лихе, майже завжди маєш рацію. Стефане, ми мусимо виразити йому нашу вдячність. Подбай про те, щоб він дістав те, що попросить.

Він подав знак двом своїм людям і вийшов, а закам'янілий від страху Зосима почав повільно приходити до себе біля балії.

— Агіохристофорит і справді ненавидів Ісаака Ангела, тому, очевидно, домовився із Зосимою зробити так, щоб той впав у неласку, — сказав Никита. — Але, догоджаючи своїй неприязні, він не зробив для свого володаря нічого доброго, бо ти вже, напевне, знаєш, що це пришвидшило Андроникову згубу.

— Знаю, — мовив Бавдоліно, — але в той вечір мене не так вже й дуже цікавило, що саме там сталося. Мені досить було знати, що Зосима тепер у мене в руках.

Тільки-но кроки царствених відвідувачів затихли, Зосима глибоко зітхнув. Фокус його, фактично, удався. Він потер собі руки, і на обличчі його вималювалася задоволена посмішка; він вийняв голову хлопця з води і поклав її туди, де вона була раніше. Тоді він озирнувся й обвів поглядом цілу крипту, а потім істерично засміявся, підніс руки і заволав: "Василевс у мене в руках! Тепер я вже можу не боятися навіть мертвих!"

Не встиг він це сказати, як друзі наші стали повільно виходити на світло. Іноді адепти магії переконуються, що хоч вони не вірять у диявола, зате диявол вірить у них. Побачивши когорту примар, які насували, немов настав Судний день, той нікчема Зосима повів себе в ту мить напрочуд спонтанно. Не намагаючись приховати свої почування, він зомлів.

Він очунав, коли Поет покропив його віщувальною водою. Він розплющив очі і за п'ядь від свого носа побачив Бавдоліна — той виглядав страхітливіше від будь-якого духа з того світу. В ту мить Зосима зрозумів, що його чекає не полум'я непевного пекла, а цілком певна і невідклична помста його колишньої жертви.

— Я зробив це заради свого володаря, — поспішив пояснити він, — а зрештою, я зробив послугу й тобі, бо пустив в обіг твій лист краще, ніж ти сам міг би це зробити...

Бавдоліно сказав:

— Зосимо, не май мені цього за зле, але якби я послухався того, що наказує мені Господь, я мав би порвати тобі зад. Та це коштуватиме мені забагато труда, тому, як бачиш, я стримуюся. — І він вліпив йому такого ляща, що в того аж голова двічі обернулася навколо своєї осі.

— Я людина василевса, якщо ви торкнетесь хоч волоска моєї бороди, присягаюсь, що...

Поет схопив його за чуприну, наблизив лице до полум'я, яке ще палало круг балії, і Зосимова борода задиміла.

— Ви збожеволіли! — заволав Зосима, намагаючись вивільнитися з обіймів Абдула і Кіота, які міцно тримали його, заломивши руки за спину. А Бавдоліно потиличником примусив його пірнути сторчголов у балію, погасивши таким чином пожежу в його бороді, і не давав йому підвестися, аж поки того нікчому не стала непокоїти радше вода, ніж вогонь, і що більше він непокоївся, то більше тією водою захилювався.

— Бульки, які ти пускаєш, — спокійнісінько мовив Бавдоліно, витягаючи його за волосся, — пророкують, що цієї ночі ти помреш, причому не з підсмаленою бородою, а з підсмаженими п'ятами.

— Бавдоліно, — схлипував Зосима, виштовхуючи із себе воду, — Бавдоліно, ми ж завжди можемо домовитися... Дай мені відкашлятися, прошу тебе, я ж не втечу, що ви хочете зробити, вас так багато проти мене одного, де ваше милосердя? Послухай, Бавдоліно, я знаю — ти хочеш помститися мені за ту хвилину слабкості, ти хочеш дістатися до земель того твого Пресвітера Йоана, а я казав тобі, що в мене є правильна мапа, яка може привести туди. Якщо закидати землею вогонь на шляху, він погасне.

— Що ти маєш на увазі, харцизнику? Облиш свої сентенції!

— Це значить, що якщо ти мене вб'єш, то мапи ніколи не побачиш. Рибини, пустуючи у воді, часто вистрибують з неї, виходячи за межі своєї природної стихії. Я можу далеко завести тебе. Домовмося, як чесні люди. Ти відпустиш мене, а я заведу тебе туди, де можна знайти малу Козьми Індікоплова. Моє життя за царство Пресвітера Йоана. Тобі не здається, що це вигідний торг?

— Я б волів тебе вколошкати, — мовив Бавдоліно, — але ти потрібен мені живим, щоб здобути мапу.

— А потім?

— А потім ми добре тебе зв'яжемо і загорнемо в килим, поки не знайдемо надійний корабель, який вивезе нас далеко звідси, і лиш тоді розгорнемо килим, бо якщо ми відпустимо тебе відразу, ти пошлеш за нами навздогін усіх найманих убивць цього міста.

— А розгорнете ви його у воді...

— Облиш, ми не вбивці. Якби я хотів потім тебе вбити, я б тут не частував тебе ляпасами. Бо тепер я хочу відвести душу, добре відлупцювавши тебе, і обмежусь тільки цим. — І він спокійно взявся давати йому ляпаси, один за другим, кожною рукою по черзі, одним ударом відкидаючи його голову ліворуч, наступним — праворуч; двічі він ударив його навідріг цілою долонею, двічі з плеча, двічі тильним боком долоні, двічі

ребром, потім двічі кулаком, аж поки Зосимова мармиза не стала бузковою, а Бавдоліно мало не вивихнув кисті. Тоді він сказав: — Тепер уже боляче мені, тому цього вже досить. Ходімо шукати мапу.

Кіот з Абдулом потягли Зосиму, тримаючи попід пахви, бо той вже на ногах не тримався і міг лиш вказувати шлях тремтячим пальцем, шепочучи: "Монах, який сумирно терпить зневаги, — немов рослина, яку щоденно підливають".

Бавдоліно сказав Поетові:

— Колись Зосима навчив мене, що гнів збурює і непокоїть душу більше, ніж будь-яка інша пристрасть, але буває він і помічний для душі. Адже коли ми спокійно спрямовуємо його проти нечестивців і грішників, щоб спасти їх або збити з пантелику, це сповнює душу лагідністю, бо ми непомильно простуємо до праведності.

А Раббі Соломон прокоментував:

— Як каже Талмуд, бувають покари, які змивають з людини всяке беззаконня.

21. Бавдоліно і принади Візантії

Монастир Катабата був зруйнований, і всі вважали його безлюдним місцем, але на рівні ґрунту було ще кілька келій, а колишня бібліотека, тепер без книжок, стала чимось на кшталт трапезної. Тут жив Зосима із двома-трьома приспівниками, і Бог один знає, в чому полягали їхні чернечі практики. Коли Бавдоліно і його друзі виринули зі своїм бранцем на поверхню, його приспівники спали, але, як стало ясно наступного ранку, їхні оргії так забили їм памороки, що жодної небезпеки вони не становили. Було вирішено, що краще буде спати в бібліотеці. Зосимі снилися неспокійні сни; він спав на землі між Кіотом і Абдулом, які стали його янголами-хранителями.

Вранці всі вмостилися навколо стола, і Зосимі запропонували перейти до основного.

— Значить так, — сказав Зосима, — мапа Козьми є в Буколеонському палаці, у відомому мені місці, до якого лиш я маю доступ. Ми підемо туди нині, пізно ввечері.

— Зосимо, — сказав Бавдоліно, — не тягни kota за хвіст. Перше поясни мені детально, що зображено на цій мапі.

— Усе дуже просто! — сказав Зосима, беручи до рук пергамен і стилос. — Я казав тобі, що кожен християнин, який дотримується правдивої віри, повинен погодитися з тим фактом, що Всесвіт збудована на кшталт скинії, про яку говориться у Святому Письмі. Тепер слухайте сюди. У нижній частині скинії був стіл, на якому лежало дванадцять хлібів і дванадцять плодів, по одному на кожен місяць року; навколо стола був цоколь, що зображав Океан, а цоколь оточувала рама з долоню завширшки, яка відтворювала потойбічну землю, де на сході розташований Земний Рай. Небеса були представлені склепінням, яке цілковито опиралося на краї землі, між склепінням і його основою простягнувся небесний покров, а за ним розташувався небесний світ, який ми колись побачимо віч-на-віч. Адже, казав Ісая, Бог — це той, що над земним кругом возсідає; і мешканці його, мов сарана для нього. Він простирає небо, як намітку, він розпинає його, мов намет на житло.[117] А псалмопівець восхваляє Того, хто розіп'яв небо, неначе намет.[118] Відтак південніше Мойсей помістив під покров світильник,

який освітлював увесь обшир землі, а під ним — сім світичів, які означають сім днів тижня і всі зірки неба.[119]

— Але ж ти пояснюєш мені, як влаштована скинія, — сказав Бавдоліно, — а не як влаштована Всесвіт.

— Таж Всесвіт влаштована так само, як скинія, отже, пояснюючи, якою була скинія, я пояснюю тобі, якою є Всесвіт. Як це ти не розумієш таких простих речей? Дивись-но... — І він накидав йому рисунок.

На ньому він зобразив всесвіт — точнісінько таку, як храм, з вигнутим склепінням, верхня частина якого сокрита від наших очей покровом небес. Унизу простягається ойкумена, себто вся земля, на якій ми живемо, але вона не плоска — спираючись на Океан, який її оточує, з непомітним і рівномірним нахилом вона підноситься до крайньої півночі і заходу, де спинається така висока гора, що око наше неспроможне помітити її присутність, а верхівка її зникає у хмарах. Сонце і Місяць, якими рухають ангели — вони ж є причиною дощів, землетрусів і всіх інших природних явищ, — мандрують уранці перед горою зі сходу на південь і освітлюють світ, а ввечері доходять до заходу і зникають за горою, і це створює враження, ніби вони заходять. Таким чином, коли у нас спускається ніч, по той бік гори день, але цього дня ніхто не бачить, бо землі там безлюдні, і ніхто там ніколи не бував.

— І рисунок цей допоможе нам знайти землю Пресвітера Йоана? — спитав Бавдоліно. — Дивись мені, Зосимо, в угоді нашій ідеться про твоє життя взамін за правильну мапу, але якщо мапа неправильна, то й угода міняється.

— Заспокойся. Не поспішай. Оскільки, зображаючи скинію такою, як вона є, ми неспроможні показати все те, що ховається за її стінами і за горою, Козьма нарисував іншу мапу, яка показує Землю так, ніби ми дивимося на неї зверху, літаючи в небесах, чи, мабуть, як бачать її ангели. Мапа ця, що зберігається в Буколеоні, показує розташування відомих нам земель, включно із землями на краю Океану, а по той бік Океану зображає землі, де люди жили до потопу, але після Ноя ніхто там більше не бував.

— Ще раз кажу тобі, Зосимо, — сказав Бавдоліно, скроївши сердиту міну, — якщо ти думаєш, що, описуючи щось, чого ми не маємо перед очима...

— Але все це бачу я, немов це перед очима у мене, і невдовзі все це побачите й ви.

Вихудле його лице з синцями та набряками, які надавали йому ще стражденнішого вигляду, викликаючи співчуття, та очі, осяяні видіннями, які бачив тільки він, надавали Зосимі переконливого вигляду навіть для тих, хто йому не довіряв. Саме в цьому була його сила, пояснював Бавдоліно Никиті, і цим самим способом він обвів був уже його навколо пальця минулого разу, обводив тоді й обводитиме ще кілька років. Його слова лунали так невідомо, що він хотів навіть розтовкмачити їм, як формою скинії Козьми можна пояснити затемнення Сонця, але Бавдоліно затемнення Сонця не цікавило. Його переконувало лиш те, що з правильною мапою можна буде справді вирушити на пошуки Пресвітера.

— Гарзд, — мовив він, — дочекаймося вечора.

Зосима звелів одному зі своїх людей подати городину і фрукти, а Поетові, який питав, чи нема ще чогось, відповів:

— Поміркованість у їжі, регулярні й однорідні трапези притьмом приведуть монаха у гавань безпристрасності.

Поет сказав, щоб той ішов до дідька, а тоді, бачачи, з яким смаком Зосима наминає свою їжу, придивився краще і побачив, що під городиною у нього криються гарні шматки жирного ягняти, принесені нишком для нього його приспішниками. Не кажучи ні слова, він помінявся із Зосимою тарілками.

Вони налаштувались провести день в очікуванні, коли з витріщеними очима ввійшов один із Зосимових поплічників і розповів про те, що діялося в місті. Уночі, відразу після обряду, Стефан Агіохристофорит з гуртом озброєних людей подався до дому Ісаака Ангела, розташованого поблизу монастиря Приблептос, тобто Преславної Богородиці, і став голосно кликати свого ворога, велячи йому вийти, а тоді гукнув своїм людям, щоб ті висадили двері, схопили Ісаака за бороду і витягли його надвір головою вниз. Тоді Ісаак, якого в Царгороді мали за нерішучого слабодуха, вирішив — пан або пропав: він скочив у дворі на коня і з мечем наголо, майже нагий і трохи смішний у двобарвній сорочині, яка ледве стегна йому прикривала, несподівано вирвався з дому, захопивши ворога зненацька. Агіохристофорит не встиг навіть зброю витягти, як Ісаак одним помахом меча розкріїв йому голову надвоє. Тоді він повернувся проти посіпак свого тепер уже двоголового ворога, відтявши одному вухо і прогнавши інших у страху.

Убивство довіреної людини василевса було радикальним вчинком, який вимагав таких же радикальних запобіжних заходів. Демонструючи глибоке розуміння того, як слід поводитися з народом, Ісаак поквапився у Святу Софію, прохаючи притулку, якого традиційно надавали тут убивцям, і голосно благаючи прощення за скоєний гріх. Він зірвав із себе ту мізерну одягу, яка на ньому була, і став виривати волосся з бороди, показуючи ще скривавлений меч. Благаючи прощення, він твердив, що захищав своє життя, нагадуючи всім про гріхи вбитого.

— Історія ця мені не подобається, — зауважив Зосима, якого вразила несподівана смерть його зловісного покровителя. Ще менше йому подобалися новини, які опісля надходили щогодини. У Святій Софії до Ісаака долучилися деякі видатні особистості, приміром Йоан Дукас; Ісаак безперервно звертався з промовами до натовпу, який зростав з години на годину; надвечір великий гурт городян зачинився разом з Ісааком у храмі, маючи намір захищати його, і дехто вже починав натякати, що настала пора покінчити з тираном.

Дарма, чи Ісаак уже давно готувався завдати удару, як це твердило віщування Зосими, а чи просто вміло скористався з хибного кроку своїх ворогів, — ясно було, що Андроників трон захитався. Так само ясно було, що за таких обставин намагання пробратися в царський палац, який з хвилини на хвилину міг стати всезагальним побоїщем, було б божевільям. Усі погодилися з тим, що варто чекати в Катабаті на подальший розвиток подій.

Наступного ранку половина городян висипала на вулиці, голосно вимагаючи

ув'язнення Андроника й обрання Ісаака на імперський престол. Народ розгромив громадські в'язниці, звільняючи чимало невинних жертв тирана, які належали до визначних родів, і вони відразу долучилися до заворушень. Але то були вже не заворушення — то було вже повстання, революція, переворот. Вулицями кружляли озброєні городяни, хто з мечем і в кольчuzі, а хто з киями і палицями. Деякі з них, включно з багатьма імперськими достойниками, які вирішили, що настала пора обрати собі іншого самодержця, зняли вінець Константина Великого, який висів над головним вівтарем храму, й коронували ним Ісаака.

Тоді войовничий натовп повалив від храму до імператорського палацу і взяв його в облогу; Андроник спробував розпачливо чинити опір, звелівши стріляти з луків з найвищої вежі, званої Кентенаріон, але врешті мусив здатися перед лютим наступом своїх підданців. Подейкували, ніби він зірвав собі з шиї розп'яття, зняв пурпурні сап'янці, почепив на голову гостроверху шапку, яку носять варвари, і через лабіринти Буколеона пробрався на корабель, взявши із собою свою жінку й гетеру Мараптику, в яку він був шалено закоханий. Ісаак тріумфально вступив у палац, юрба заповонила місто, роблячи наскоки на монетний двір, званий Золотою купіллю, і на зброярні, а тоді стала грабувати церкви палацу, зриваючи прикраси з пресвятих образів.

Тепер при кожній чутці Зосима тремтів дедалі більше, бо вже розповідали, що кожного виявленого Андроникового приспівника страчують. Зрештою, Бавдоліно з друзями теж не вважали розсудливим саме тепер намагатися проникнути в коридори Буколеона. І так, не маючи нічого іншого до роботи, крім як їсти й пити, наші друзі пробули в Катабаті ще кілька днів.

Аж поки вони не дізналися, що Ісаак перебрався з Буколеона до царського палацу у Влахернах, на північній околиці міста. Тому Буколеон спорожнів (оскільки там більш нічого було грабувати), і його, певно, особливо не охороняли. У той же самий день Андроника спіймали на узбережжі Понту Евксинського і привели перед Ісаака. Придворні стали частувати його ляпасами й стусанами, вирвали йому бороду, вибили зуби, поголили голову, а тоді відрубали праву руку і кинули до в'язниці.

Коли до них дійшла чутка, що в місті на кожному розі люди танцюють і веселяться від радості, Бавдоліно вирішив, що в цій метушні можна спробувати дістатися до Буколеона. Зосима зауважив, що його може хтось впізнати, але друзі наші запевнили, що йому нічого боятися. Озброївшись підручними знаряддями, вони геть-чисто виголили йому голову й зголили бороду, а він плакав, нарікаючи, що втрата цих відзнак чернечої гідності безчестить його. І справді, виявилось, що обскубаний і яйцеголовий Зосима зовсім не має підборіддя, верхня губа його занадто вистає вперед, а вуха у нього гострі, мов у собаки; Бавдоліно зауважив, що він більше схожий на Чікінізію, недоумка, який блукав вулицями Александрії і викрикував дівчатам непристойності, ніж на лиховісного схимника, за якого той досі себе видавав. Щоб трохи підличкувати цей його жалюгідний вигляд, вони намастили його рум'янами, і врешті він став схожий на педераста; у Ломбардії за таким бігали б хлопчаки, кидаючись гнилицями, але для Царгорода то було звичне видовище — те саме, запевняв Бавдоліно, що ходити

вулицями Александрії в одязі продавця бринзи.

Йдучи містом, вони побачили Андроника, якого, скутого ланцюгами, везли на шолудивому верблюді; майже голий, він виглядав ще облізлішим, ніж той верблюд; брудне, закривавлене шмаття прикривало куксу правої руки, а на вихудлих щоках скипілася кров, бо йому тільки-но викололи око. Навколо нього зібралися найпослідуші з мешканців міста, володарем і самодержцем якого він так довго був, — ковбасники, чинбарі, завсідники шинків; вони купчилися, мов рої мух навесні навколо конячих кіз'яків, били його по голові палицями, запихали в ніздрі бичачий послід, витискали йому в ніс губки, просякклі коров'ячою сечею, протикали шпичаками ноги, а наймиреніші з них кидали в нього каміння, називаючи скаженим псом і біснуватим сучим сином. З вікна борделя якась повія вилила на нього горщик окропу, а відтак лють юрби зросла ще більше — його стягли з верблюда і повісили за ноги на двох стовпчиках поруч зі статуєю вовчиці, що годує Ромула і Рема.

Андроник повадився достойніше від своїх катів, бо навіть стогін не вирвався йому з вуст. Він лиш бурмотів: "Kyrie eleison, Kyrie eleison"[120] і питав, навіщо вони шматують уже розбиті окупи. Коли він уже висів, з нього зірвали рештки одержі, хтось начисто відтяв йому мечем геніталії, хтось інший встромив йому списа в рот, пропхавши його аж до кишок, ще хтось простромив його через задній прохід аж до черева. Були там і латиняни, вони витанцьовували навколо нього, розмахуючи кривими шаблями, і ними шматок за шматком відтинали йому плоть; вони були, мабуть, єдиними, хто мав право на помсту, якщо згадати те, що Андроник зробив з їхніми земляками кілька років тому. Врешті нещасливець здобувся на зусилля і підніс до уст куксу правої руки, немов хотів увібрати назад кров, яка лилася з нього рікою. Тоді він помер.

Тікаючи від цього видовища, наше товариство спробувало дістатися до Буколеона, але вже підійшовши до нього, вони зрозуміли, що потрапити туди неможливо. Ісаак вирішив покласти край грабункам і поставив навколо палацу варту, а тих, хто намагався проникнути туди, на місці карали на смерть.

— Ти все одно мусиш пробратися туди, Зосимо, — сказав Бавдоліно. — Просто ввійдеш, забереш мапу і принесеш нам.

— А якщо мені переріжуть горло?

— Якщо не підеш, горло тобі переріжемо ми.

— Моя жертва мала б сенс, якби мапа справді була в палаці. Але, якщо чесно, мапи там нема.

Бавдоліно глянув на нього, немов не міг повірити в таке нахабство.

— Ага, — проревів він, — то тепер ти нарешті кажеш правду? Чому ж ти досі весь час брехав?

— Я хотів виграти час. Виграти час — не гріх. Для досконалого монаха гріх марнувати його.

— Убиймо його тут же на місці, — сказав тоді Поет. — Якраз слушний момент, у цій штовханині ніхто й не помітить. Вирішимо, хто його заріже, і до діла.

— Хвилинку, — сказав Зосима. — Господь вчить нас, як стриматися від невинного

для нас вчинку. Я брехав, це правда, але заради блага.

— Якого там блага?! — люто гаркнув Бавдоліно.

— Мого блага, — відповів Зосима. — Я ж мав право захистити своє життя, ви ж бо мали намір позбавити мене його. Монах, як херувими і серафими, повинен мати очі ззаду і спереду, тобто (як я розумію вислів святих отців пустині) він має бути обачним і хитрим супроти ворога.

— Але ворогом, про якого говорили твої отці, є диявол, а не ми! — знову загорлав Бавдоліно.

— Різних вивертів уживають біси: являються вві сні, породжують примари, щосили намагаються обманути нас, перетворюються на ангелів світла і рятують тебе, вселяючи облудне почуття безпеки. Що б ви зробили на моєму місці?

— А що зробиш тепер ти, греку плюгавий, щоб ще раз врятувати собі життя?

— Скажу вам правду, як це є моїм звичаєм. Мапа Козьми, безперечно, існує, і бачив я її на власні очі. Де вона зараз, не знаю, але присягаюсь, що маю точну її копію в себе в голові, отут... — І він вдарив себе по голомозому чолі. — Можу описати тобі відстані, день за днем, які відділяють нас від землі Пресвітера Йоана. Нема сумніву, що мені не можна залишатися в цьому місті, і вам теж нема чого тут сидіти, адже сюди ви приїхали за мною, і мене маєте, і за мапою, якої тут не знайдете. Якщо ви вб'єте мене, то лишитеся з порожніми руками. Якщо ж візьмете із собою, то присягаюсь пресвятими апостолами, що буду вашим невільником і всі дні свої віддам на те, щоб накреслити вам шлях, який приведе вас прямо у землю Пресвітера. Подарувавши мені життя, ви нічого не втратите, хіба що вам доведеться годувати ще один рот. Убивши мене, ви втратите все. Вибирайте.

— Такого нахабного нахаби я ще зроду не бачив, — сказав Борон, а інші погодилися з ним. Зосима покірливо і мовчки чекав. Раббі Соломон спробував висловитись: "Пресвятий, хай буде прісно благословенний...", але Бавдоліно не дав йому скінчити:

— Годі з приповідками, ми вже аж забагато їх начулися від цього пройди. Хоч він і пройда, але каже правду. Мусимо забрати його із собою. Інакше, коли Фрідріх побачить, що ми вернулися з порожніми руками, то подумає, що ми на його гроші тішилися принадами Сходу. А так принаймні привеземо бранця. Але ти, Зосимо, присягни, що більш не пробуватимеш обвести нас навколо пальця...

— Присягаю на всіх дванадцять пресвятих апостолів, — сказав Зосима.

— На одинадцять, гнидо, одинадцять, — гаркнув на нього Бавдоліно, хапаючи за одяг, — якщо присягнеш на дванадцять, то між ними буде Юда!

— Ну гаразд, одинадцять.

— Он як, — мовив Никита, — то це така була твоя перша подорож у Візантію. Після того, що ти бачив тоді, я не здивуюся, якщо ти вважатимеш те, що діється тут тепер, очисним омовінням.

— Розумієш, мосьпане Никито, — сказав Бавдоліно, — очисні омовіння, як ти кажеш, ніколи не були мені до вподоби. Може, Александрія й село задрипане, але коли хтось з наших очільників нам не подобається, ми кажемо йому до побачення й

обираємо іншого радцю. Та й хоч Фрідріх іноді впадає у гнів, але коли родичі починають набридати йому, він не каструє їх, а дарує їм ще один маєток. Але річ не в тім. А в тім, що я був на крайній межі християнського світу, і якби я пішов ще далі на схід або на північ, то дійшов би до Індій. Але в нас скінчилися гроші, і щоб мати змогу піти на Схід, я мусив вернутися на Захід. Мені було вже сорок гри роки, за Пресвітером Йоаном я ганявся, відколи мені було шістнадцять, а може й менше, але мені знову довелося відкласти свою подорож.

22. Бавдоліно втрачає батька і знаходить Градаль

Генуезці послали Боямонда з Теофілом, щоб ті переїхалися містом і з'ясували, чи становище в місті сприятливе для їхніх планів. Воно досить сприятливе, розповіли вони після повернення, бо велика частина прочан сидить по шинках, а решта, схоже, зібралася у Святій Софії, витріщаючи жадібні очі на зібрані там безцінні реліквії.

— Аж очі ріже! — казав Боямондо. Але тут же додав, що збір здобичі перетворився на паскудне ошуканство. Дехто вдавав, ніби кидає на спільну купу свою здобич, кладучи туди кілька цяцьок, а тим часом тайкома ховав за пазуху кістку якогось святого. Але що ніхто не хотів бути спійманим з реліквією в руках, на виході з храму утворилося щось на кшталт базарчика, де снували заможні ще городяни й вірмени-спекулянти.

— Бач, — гиготів Боямондо, — греки, які зберегли ще якусь жменю візантійських монет, сховавши їх у якійсь шпарі, тепер розв'язують капшуки заради гомілки якогось святого Панька, яка весь час, може, пролежала десь у сусідній церкві. А потім, мабуть, вони продадуть її назад тій же церкві, греки ж бо хитруни. Жирують вони на цьому, як має бути, а потім кажуть, що то ми, генуезці, думаємо тільки про гроші.

— А що ж вони несуть у церкву? — спитав Никита. Теофіл усе докладно розповів. Він бачив скриню, яка містила пурпуровий плащ Христа, шматок різки, якою Його шмагали, губку, яку піднесли Нашому Господові перед смертю, терновий вінець, футляр, в якому зберігався кусень посвяченого хліба з Тайної вечері — саме той, який Ісус дав Юді. Відтак прибув покрівець з волосинами бороди Розп'ятого, висмикнутими юдеями після зняття з хреста, а загорнутий був цей покрівець в одержу Господа, на яку вояки кинули жереб у підніжжі місця страти. А тоді — цілий стовп, коло якого бичували Христа.

— Я бачив також клаптик одержу Пресвятої Діви, — сказав Боямондо.

— О горе! — заlementsував Никита. — Якщо ви бачили тільки клаптик, це знак, що покров уже роздерли. Він зберігався цілим у Влахернському палаці. Колись давно двоє людей на ймення Гальбій і Кандід подалися на прощу в Палестину і в Капернаумі дізналися, що в домі одного гебрея зберігається паллій Пресвятої Діви. Вони заприятелювали з тим юдеєм, переспали в нього ніч, тайкома знявши мірку з дерев'яної скрині, в якій лежав покров, а потім замовили собі в Єрусалимі таку саму скриню, вернулися в Капернаум, підмінили вночі скриню і забрали покров до Царгорода, де для його збереження була збудована церква апостолів Петра і Марка.

Боямондо додав, що подекують, буцім двоє християнських лицарів роздобули —

але ще не здали куди слід — дві голови святого Йоана Хрестителя, по одній на кожного, і всі питали себе, котра з них правдива. Никита з розумінням усміхнувся:

— Я знав, що тут, у місті, вшановують дві його голови. Першу привіз Теодозій Великий, і її помістили в церкву Предтечі. Але потім Юстиніан знайшов в Емесі ще одну. Він, здається, подарував її якійсь обителі, але потім казали, що згодом вона вернулася сюди, хоч ніхто не знав, де вона.

— Але хіба можливо забути про святі мощі — то ж така цінна річ! — здивувався Боямондо.

— Народна побожність примхлива. Довгі роки вона може захоплюватися якимись одними мощами, але потім з'являється щось ще чудотворніше, і попереднє забувається.

— То котра з цих голів правдива? — спитав Боямондо.

— Коли йдеться про святощі, людських критеріїв уживати не можна. Яку б з цих двох реліквій ти не простягнув мені, запевняю тебе, що, схилившись для поцілунку, я відчую містичні пахощі, які струменять з неї, і знатиму, що ця голова — справжня.

У ту мить з міста прийшов Певере. Діялися там речі дивовижні. Щоб не дати солдатні розікрасти ще й ту купу, що у Святій Софії, дож звелів зробити першу швидку інвентаризацію зібраних речей, до якої залучили кількох грецьких ченців, які мали розпізнати різні мощі. І тут з'ясувалося, що після того, як прочан примусили віддати те, що вони взяли, тепер у храмі знаходилися не тільки дві голови Хрестителя, про які вже було відомо, але й дві губки з жовчю й оцтом та два тернові вінці, не кажучи вже про все інше. Чудо, гіготів Певере, зиркаючи нишком на Бавдоліна, найкоштовніші з візантійських реліквій помножилися, мов хліби і риби. Деякі з прочан вбачали в цій події знак небес на їхню користь і репетували, що коли рідкісних цих скарбів тепер так багато, дож повинен дозволити кожному забрати собі те, що хто здобув.

— Але чудо це нам на користь, — сказав Теофіл, — бо таким робом латиняни не знатимуть, котра реліквія справжня, і їм доведеться залишити все тут.

— Я цього не певен, — мовив Бавдоліно. — Кожен князь, чи маркграф, чи васал буде радий привезти додому святі мощі, які приваблюватимуть богомольців, а отже й жертви. А якщо туди дійдуть чутки, що такі ж мощі є десь за тисячу миль, завжди можна сказати, що вони несправжні.

Тут Никита глибоко замислився:

— Не вірю я в це чудо. Господь не звик вносити сум'яття в наші душі мощами своїх святих... Бавдоліно, чи в минулі місяці, після твого прибуття в місто, ти не закрутив часом якогось махлярства з реліквіями?

— Мосьпане Никито! — почав було Бавдоліно, напустивши на себе ображений вигляд. Але тоді підняв долоні, немов закликаючи свого співрозмовника до спокою. — Гаразд, якщо я маю розповісти тобі все, то раніше чи пізніше доведеться розповісти й історію про реліквії. Але розповім я її тобі пізніше. Зрештою, ти сам недавно сказав, що коли йдеться про святощі, людських критеріїв уживати не можна. Але тепер уже пізно, і гадаю, що через годинку, коли стемніє, можемо вирушати. Тож готуймося.

Никита, який перед від'їздом хотів потішити душу, вже давно дав наказ Теофілові,

щоб той приготував монокітрон, бо це займало досить багато часу. У бронзовий горщик клали доверху яловичину і свинину, а ще кістки з м'ясом та фрігійську капусту, і все це заливали жиром. Оскільки на повноцінну вечерю часу не було, логотет облишив свої добрі манери й заліз у горщик не трьома пальцями, а обома руками. Він немов переживав свою останню ніч кохання з улюбленим містом — цнотливим, розпусним і страдницьким. Бавдолінові голод не докучав, тому він лиш попивав смоляне вино — невідомо, чи знайдеться таке в Селімбрії.

Никита спитав, чи до тієї історії з реліквіями був причетний Зосима, але Бавдоліно сказав, що воліє розповісти все по порядку.

— Після тих жахів, побачених тут, у місті, ми вернулися суходолом, бо не мали досить грошей, щоб оплатити подорож на кораблі. Гармидер тих днів дав змогу Зосимі, з допомогою одного з його приспівників, якого він тут покидав, бозна-де знайти мулів. А по дорозі ми живилися тим, що вполювали в лісі, іноді знаходили прихисток в якомусь монастирі по дорозі, і врешті дісталися до Венеції, а тоді — на ломбардську рівнину...

— А Зосима ніколи не пробував дременути від вас?

— Він би не зміг. Від того часу — і після повернення, і при дворі Фрідріха, і під час подорожі в Єрусалим, куди ми вирушили пізніше, — понад чотири роки він залишався скованим ланцюгами. Точніше, у нашій присутності він був вільний, але коли доводилося залишати його самого, то його припинали до ліжка, чи до стовпа, чи до дерева, залежно від того, де ми були, а коли ми їхали верхи, його прив'язували до упряжі таким чином, що коли б він спробував злізти з коня, кінь би схарапудився. Боячись, що навіть це не перешкодить йому забути про свої зобов'язання, щовечора перед сном я давав йому ляпаса. Він знав це і чекав на нього, мов на материнський поцілунок.

По дорозі наші друзі, насамперед, не припиняли підбивати Зосиму, щоб той відтворив їм мапу, і він показував добру волю, щодня згадуючи якусь подробицю, тим паче, що він уже раніше прикидав реальні відстані.

— Так на око, — малював він пальцем по пилюці на шляху, — від Хін, країни шовку, до Персії — сто п'ятдесят днів шляху, цілу Персію можна пройти за вісімдесят днів, від перського кордону до Селевкії буде тринадцять днів, від Селевкії до Рима, а тоді до країни іберів — сто п'ятдесят днів. Щоб дійти від одного краю світу до другого, потрібно більш-менш чотириста днів, якщо проходити по тридцять миль щоденно. Зрештою, земля більша завдовжки, ніж завширшки — пам'ятай, що у книзі Виходу говориться, що стіл у скинії має бути два лікті завдовжки і один завширшки. Отож з півночі на південь, від північних країв до Царгорода, можна обчислити п'ятдесят днів, від Царгорода до Александрії — ще п'ятдесят днів, від Александрії до Ефіопії на Арабській затоці — сімдесят днів. Тобто більш-менш двісті днів. Тому, якщо вирушити з Царгорода до найдаальших Індій, враховуючи, що йти треба буде впоперек і що доведеться часто зупинятися, шукаючи дорогу, і не раз, певно, вертатися назад, я б сказав, що до Пресвітера Йоана можна дійти за рік мандрів.

До речі, про реліквії: Кіот спитав у Зосими, чи чув він про Градаль. Звісно, що чув — від галатів, вони мешкають біля Царгорода, а отже люди ці традиційно знають те, що розповідали в давнину священнослужителі з країн далекої півночі. Кіот спитав також, чи чув той щось про Фейрефіза, який нібито привіз Градаль Пресвітерові Йоану, і Зосима сказав, що, звісно, чув, але Бавдолінові не вірилось.

— То що ж воно таке, той Градаль? — допитувався він.

— Чаша, чаша, в якій Христос посвятив хліб і вино, ви ж самі це казали.

Хліб у чаші? Ні, вино, бо хліб був на тарілці, на дискосі, на невеличкій таці. То що ж таке Градаль — тарілка чи чаша? І одне, і друге, намагався виграти час Зосима. А якщо добре подумати, підказував йому Поет, кинувши страхітливий погляд, то це спис, яким Лонгін проколов Ісусові бік. Авжеж, саме так, йому здається, що це саме він. Тут Бавдоліно дав йому потиличника, хоч ще не була пора йти спати, але Зосима виправдовувався: гаразд, чутки про це ходили невиразні, але те, що чутки ці ходили й серед візантійських галатів, доводило, що Градаль той справді існує. І ось так про Градаль вони дізналися далі те саме, тобто дуже мало.

— Звісно, — казав Бавдоліно, — якби я міг привезти Фрідріхові Градаль, а не такого варнака, як ти...

— Чому б тобі його й не привезти, — підказував Зосима. — Підшукай відповідний горщик...

— Ага, то це ще й горщик. Я тебе запхаю в той горщик! Я не такий дурисвіт, як ти!

Зосима знизав плечима і погладив себе по підборіддю, намагаючи відрослу бороду, але тепер він був схожий на сома і виглядав ще паскудніше, ніж раніше, коли йому були начисто виголили гирю.

— Зрештою, — міркував Бавдоліно, — навіть якщо знати, що це горщик або чаша, як його впізнати, коти знайдеш?

— О, сумнівів тут не буде, — втрутився Кіот, погляд якого загубився у світі легенд, — відразу побачиш сяйво, відчуєш пахощі...

— Сподіваюсь, — сказав Бавдоліно.

Раббі Соломон похитав головою:

— Це, мабуть, щось, що ви, язичники, викрали у Соломоновім Храмі, коли грабували його, пустивши нас по світу.

Вони прибули саме вчасно, щоб потрапити на весілля Генріха, другого Фрідріхового сина, вже коронованого на короля римлян, з Констанцією з Альтавілли. Імператор покладав тепер усі сподівання на цього свого молодшого сина. Не те, що він не мав серця до старшого, навпаки, він навіть дав йому титул герцога Швабського, але очевидно було, що любов його до старшого сина просякла смутком — так люблять недолугих дітей. Бавдоліно бачив його — той був блідий, весь час кашляв і кліпав лівою повікою, немов проганяючи невидиму муху. Під час цих королівських святкувань він часто відлучався, і Бавдоліно бачив, як той блукав полями, нервово шмагаючи батогом куші, немов намагаючись заспокоїти щось, що гризло його зсередини.

— Він ледве живе на світі, — сказав йому якось увечері Фрідріх. Сам Фрідріх дедалі

більше старів, борода йому сивіла, і рухався він так, ніби шию йому зводило судомою. Він усе ще їздив на полювання, а коли бачив ріку, пірнав у неї і плавав, як колись. Але Бавдоліно боявся, що раніше чи пізніше від холодної води його вхопить грець, і вмовляв його бути обережним.

Щоб потішити його, Бавдоліно розповів йому, якою успішною була їхня виправа, що вони запопали того віроломного монаха, що невдовзі вони матимуть мапу, яка приведе їх у царство Пресвітера, що Градаль — не вигадка, і раніше чи пізніше він вручить його Фрідріхові. Фрідріх згідливо кивав головою. "Градаль, авжеж, Градаль, — бурмотів він, пропадаючи поглядом бозна-де, — звісно, коли б я його мав, я б міг..." Тоді увагу його відвертало якесь важливе повідомлення, і він раз у раз зітхав, із зусиллям приступаючи до виконання своїх обов'язків.

Іноді він відводив Бавдоліна набік і розповідав, як йому бракує Беатриси. Щоб потішити його, Бавдоліно розповідав, як йому бракує Коландрини.

— Еге ж, знаю, — казав Фрідріх, — ти кохав Коландрину, тому розумієш, як я кохав Беатрису. Але, може, ти не усвідомлюєш уповні, якою гідною кохання була Беатриса.

І в Бавдоліна знов відкривалася рана давніх докорів сумління.

Влітку імператор вернувся до Німеччини, але Бавдоліно поїхати з ним не міг. Йому сказали, що померла його мати. Він поквапився в Александрію, а по дорозі знай думав про ту жінку, яка дала йому життя і якій він ніколи не виказував справжньої ніжності, крім того різдвяного вечора багато років тому, коли котилася вівця (хай йому грець, казав він собі, минуло вже з п'ятнадцять зим, Господи, а може, й вісімнадцять). Коли він приїхав, матір уже поховали, а Гальявдо перебрався з міста у свою стару хату у Фраскеті.

Він лежав без сил, втомлено проганяючи рукою мух з обличчя, а коло нього стояв дерев'яний кухоль, повний вина.

— Бавдоліно, — відразу сказав він, — по десять разів на день я сердився на ту бідну жінку, накликаючи на неї всі блискавки небес. А тепер, коли небеса справді блискавкою поцілили в неї, я вже не знаю, що мені робити. Нічого не можу тут знайти, бо лад наводила тут вона. Не можу навіть знайти вил до гною, і в стайні коло тварин більше кізків, ніж сіна. Тому-то вирішив умерти й я, бо так буде, мабуть, ліпше.

Заперечення сина нічого не дали.

— Бавдоліно, ти знаєш, що в наших краях люди вперті, і коли ми вб'ємо собі щось в голову, нема способу примусити нас передумати. Я не гультіпака, як ти: нині тут, а завтра там — гарне життя у вас, панове! Увесь цей люд тільки й думає, як спровадити на той світ інших, а коли такому сказати, що він мусить умерти, то він тут же і в штани наробить. Я ж жив праведно, навіть мухи не зобидив, поруч з тією святою жінкою, а тепер, коли я вирішив умерти, то й помру. Дай мені вволити мою волю і відійти, і так я утішуся, бо тепер мені чим далі, то гірше.

Раз у раз він ковтав трохи вина, тоді западав у сон, а тоді розплющував очі й питав:

— Я помер?

— Ні, батьку мій, — відказував Бавдоліно, — на щастя, ти ще живий.

— О горе мені, — казав той, — зачекай ще день, а завтра я умру, не бійся.

Він нізащо не хотів навіть торкнутися їжі.

Бавдоліно гладив його по чолі й проганяв мух, а тоді, не знаючи, як потішити свого вмирущего батька, і прагнучи довести йому, що син його зовсім не ледащо, яким той його завжди вважав, розповів йому про побожну затію, до якої він готувався вже бозна-відколи, і про те, як він хотів знайти царство Пресвітера Йоана.

— Якби ти знав, — оповідав Бавдоліно, — які дивовижні місця мені відкриються. Є одна місцина, де мешкає небачений птах, Фенікс, — він живе і літає п'ятсот років. Коли п'ятсот років минають, жерці готують вівтар, посипаючи його прянощами і сіркою, тоді птах той прилітає, спалює себе і обертається на попіл. Назавтра між попелом знаходять хробака, наступного дня з нього зароджується птах, а на третій день птах той відлітає. Він не більший від орла, на голові має чубчик з пір'я, немов павич, шия його золотистого кольору, дзьоб небесного, крила пурпурового, а хвіст різнобарвний, жовто-зелено-червоний. І так Фенікс той не вмирає ніколи.

— Нісенітниця, — казав Гальявдо. — Мені було б досить, якби ти воскресив мені Розіну, бідолашну худібку, яку ви мені занапали, напхавши всім тим зерном, пощо мені той твій Хвенікс.

— Як вернусь, привезу тобі манни, яку можна знайти на горах країни Йова. Вона біла і ніжна на смак, бо робиться з роси, яка падає з неба на траву і там згущується. Вона очищає кров, проганяє тугу.

— Дідька лисого очищає. Усе це годиться хіба що для тих паскудних людяк, що при дворі жеруть бекасів і марципани.

— Може, з'їси хоча б шматочок хліба?

— Мені ніколи, завтра вранці я мушу вмерти.

Наступного ранку Бавдоліно розповів йому, що збирається піднести імператорові в дар Градаль, чашу, з якої пив Наш Господь.

— А-а, справді? Як же вона виглядає?

— З чистого золота, личкована ляпіс-лазур'ю.

— А ти таки дуринда! Господь Наш був сином теслі і жив серед ще більших бідаків, ніж сам; ціле життя носив ту саму одежу, так казав нам священик в церкві, й одежа та не мала швів, щоб не розлізлася до того, як йому сповниться тридцять три роки, а ти мені тут брешеш, що він випивав із золотої чаші з ляпілазуром. Побрехеньки мені розкажуєш. Добре, якщо він мав хоч такий кухоль, як оцей — може, батько витесав йому з якогось цурпалка, як я, а річ це така тривка, що дай Боже, навіть молотком не розіб'єш, ага, як вже зайшла мова про нього, налий мені ще трохи тієї крові Ісуса Христа, бо то єдине помагає мені померти спокійно.

Хай йому чорт, казав собі Бавдоліно. Правду каже цей бідолашний старий. Градаль, мабуть, був таким кухлем, як оцей. Простим і убогим, як сам Господь. Тому він, певно, десь тут, на виду, але ніхто його ніколи не розпізнав, бо весь час шукали щось, що блищить.

Але в ті хвилини Бавдоліно не хотів занадто сушити собі голову Градалем. Він не

бажав, щоб батько його помер, але розумів, що вволить його волю, якщо дасть йому померти. Через кілька днів старий Гальявдо скорчився, мов висохлий жолудь, і ледве дихав, відмовляючись уже навіть від вина.

— Батьку мій, — казав Бавдоліно, — якщо справді хочеш померти, примириись з Господом, і вступиш у Рай, схожий на палац Пресвітера Йоана. Господь Бог возсідатиме на пишному престолі, що на верхівці вежі, а на оперті його трону будуть два золоті наверхі, а в кожному з них — два великі карбункули, які сяють цілу ніч. Поруччя трону будуть смарагдові. Сім приступок, які ведуть до трону, будуть з оніксу, кришталю, яспису, аметисту, сардоніксу, сердоліку й хризоліту. Навколо височітимуть колони з чистого золота. А над престолом літатимуть янголи, співаючи солодких пісень...

— А ще будуть там чорти, які накопають мене геть звідти, бо такого, як я, що смердить кізяками, ніхто не потерпить в такому місці. Помовч-но...

Тут раптом він широко розплющив очі й спробував підвестися в ліжку, а Бавдоліно підтримував його.

— О Господи, я вже, певно, й справді вмираю, бо бачу Рай. Який він чудовий...

— Що ти бачиш, батьку мій? — схлипував Бавдоліно.

— Це немов наш хлів, але чистенький, і там є Розіна... І свята твоя мати, чекай-но, потворо стара, тепер ти скажеш мені нарешті, куди поділа вила до гною...

Гальявдо відригнув, випустив кухоль з рук і застиг, вдивляючись широко розплющеними очима у свій небесний хлів.

Бавдоліно ніжно провів рукою йому по обличчі, закриваючи очі, бо тепер батько міг бачити те, що бачив, навіть із заплющеними очима, а тоді пішов повідомити мешканців Александрії про те, що сталося. Городяни вирішили влаштувати великі урочистості, щоб віддати останню шану великому старому, який врятував їхнє місто, і постановили поставити його статую на порталі собору.

Бавдоліно ще раз пішов до батьківської хати, щоб взяти собі якусь пам'ятку, бо вирішив більше туди не вертатися. На долівці він побачив батьків кухоль і підібрав його, немов цінну реліквію. Він добре помив його, щоб усунути запах вина, бо, казав він собі, якщо одного дня сказано буде, що це Градаль, то він не повинен мати ніякого запаху, адже від Тайної вечері минуло вже чимало часу; він може пахнути хіба що тими пахощами, що їх усі відчують, думаючи, що це Правдива Чаша. Він загорнув кухоль у плащ і забрав його із собою.

23. Бавдоліно на третьому хрестовому поході

Вони вирушили, коли на Царгород спустилась темрява. Становили вони немалий гурт, але в ті дні чимало городян, які zostалися без даху над головою, блукали ватагами з одного місця на інше, мов пропащі душі, шукаючи бодай якогось ґанку, де можна провести ніч. Бавдоліно зняв із себе хрестоносну одягу, бо якби хтось зупинив його, питаючи, хто його синьйор, він не знав би, що відповісти. Попереду йшли Певере, Боямондо, Грілло та Тарабурло, вдаючи, ніби вони випадково прошкують тією ж вулицею. Але на кожному розі вони розглядалися навколо, стискаючи під одягом

тільки-но вигострені ножі.

Незадовго до того, як вони дійшли до Святої Софії, якийсь синьоокий нахаба з довгими жовтими вусами підскачів до їхнього гурту і схопив за руку одну з дівчат, хоч якою паскудною і подзьобаною віспою вона виглядала, збираючись потягти її з собою. Бавдоліно сказав собі, що настала пора прийняти бій, ґенуезці були з ним, але Никита вигадав дещо краще. Він побачив, як вулицею наближається гурт вершників, і кинувся на коліна перед ними, прохаючи справедливості та милосердя й взиваючи до їхньої честі. То були, мабуть, люди дожа — вони прогнали варвара ударами меча плазом, і дівчина вернулася до своєї родини.

Коли вони минули Іподром, ґенуезці стали вибирати щонайбезпечніші вулиці: вузькі провулки, будинки в яких були спалені або мали всі ознаки того, що їх вже ретельно пограбували. Якщо прочани шукали, де б ще щось украсти, то вони були деінде. Була вже ніч, коли вони минули Теодозієві мури. Там їх очікувала решта ґенуезців з мулами. Вони попрощалися зі своїми захисниками, обнявшись і обмінявшись побажаннями, і рушили далі сільською дорогою під весняним небом і майже повним місяцем на обрії. З далекого моря долинав тиховій. Удень усі добре відпочили, і подорож, схоже, не втомила навіть дружину Никити. Зате дуже втомився він: після кожного різкого поруху своєї тварини він тяжко дихав і щопівгодини прохав інших трохи перепочити.

— Ти переївся, мосьпане Никито, — казав йому Бавдоліно.

— А ти б відмовив вигнанцеві в останніх насолодах його вмирущої батьківщини? — відповідав Никита. А тоді шукав якусь каменюку або лежачий стовбур дерева, щоб там вмотитися. — Це через те, що я нетерпеливлюся почути про твої подальші пригоди. Сядь сюди, Бавдоліно, послухай, який сумир, відчуй пахощі полів. Відпочиньмо трохи, а ти оповідай.

Наступні три дні вони вдень їхали, а вночі відпочивали просто неба, уникаючи місць, невідомо ким населених, і під зірками, у тиші, яку збурював тільки шелест гілля і раптові крики нічних тварин, Бавдоліно продовжив свою розповідь.

У той час — а був то 1187 рік — Саладин здійснив останній напад на християнський Єрусалим. І переміг. Він повівся великодушно, дозволивши вийти неушкодженими всім, хто міг заплатити викуп, і обмежився лиш тим, що обезголовив перед мурами усіх лицарів-тамплієрів; і всі погоджувалися — так, він великодушний, але який полководець, гідний цього звання, дасть пощаду вибраним загонам ворога, та й самі тамплієри знали, що, обравши це ремесло, вони погоджуються з правилом, що в полон їх не братимуть. Яким би великодушним не показав себе Саладин, цілий християнський світ був вражений кінцем цього заморського франкського королівства, яке проіснувало майже сто років. Папа закликав усіх монархів Європи організувати Третій похід хрестоносців, який мав би знову визволити Єрусалим, відвойований невірними.

Бавдолінові тільки того й треба було, щоб імператор пристав до цього походу. Податися з ним у Палестину означало їхати на схід з непереможним військом. Й оком не змигнеш, як Єрусалим буде взято, а тоді треба буде лиш продовжити путь до Індій.

Але саме тут вийшло на яв те, наскільки втомленим і невпевненим почувався Фрідріх. Він приборкав Італію, але, безперечно, побоювався, що коли поїде звідси, то втратить усе здобуте. А може, його непокоїла сама думка про новий похід у Палестину, адже він не забув свого злочину під час попереднього походу, коли під впливом гніву знищив той болгарський монастир. Хто його знає. Він вагався. Він замислювався над тим, у чому полягає його обов'язок, а коли починаєш себе про це питати (так міркував Бавдоліно), це вже значить, що жоден обов'язок тобою не керує.

— Мені було сорок п'ять років, мосьпане Никито, і я ставив на карту мрію свого життя, а навіть саме життя, адже воно цілковито крутилося навколо цієї мрії. І от, поміркувавши на тверезу голову, довірившись своїй щасливій зірці, я вирішив дати своєму названому батькові надію, небесний знак його посланництва. Після падіння Єрусалима в наші християнські землі прибували вцілілі від погибелі, і при цісарському дворі побували також семеро лицарів Храму, які бозна-яким чином уникнули помсти Саладина. Вони мали вигляд обірванців, але ти, певно, не знаєш тамплієрів: пияки і розпусники, вони продадуть тобі власну сестру, якщо даси їм помацати свою, а ще краще, подекують, якщо даси помацати свого братика. Одне слово, я, скажімо так, трохи підкріпив їх, і всі бачили, як я ходив з ними по шинках. Тому мені неважко було сказати якось Фрідріхові, що безсоромні ті святокупці вивезли з Єрусалима не що інше, як Градаль. І я сказав, що викупив його за всі гроші, які мав, у тамплієрів, яким аж живіт присох до спини. Фрідріх, звісно, спочатку здивувався. Хіба Градаль не був у Пресвітера Йоана, який хотів подарувати його саме йому? І хіба не для того планувалася подорож у пошуках Йоана, щоб одержати в дар ту святую реліквію? Так воно й було, отче мій, сказав я йому, але, очевидно, якийсь невірний урядник викрав його у Йоана і продав якійсь ватазі тамплієрів, які забрели в ті краї задля грабунків, не знаючи гаразд, куди вони потрапили. Але неважливо було знати, що і як. Перед священним римським імператором постала інша, ще чудесніша нагода: знайти Пресвітера Йоана саме для того, щоб віддати йому Градаль. Якщо він виконає свій обов'язок, замість того щоб використати незрівнянну цю реліквію для здобуття влади, це принесе йому вдячність Пресвітера і вічну славу в цілому християнському світі. Різниця між заволодінням Градалем і відданням його, між його привласненням і поверненням туди, звідки його було викрадено, між тим, щоб мати його і дарувати, між власністю на нього і найвищою жертвою відмови від нього покаже, де саме правдивий помазанець і кому належить слава єдиного і правдивого rex et sacerdos. Фрідріх стане новим Йосифом Ариматейським.

— Ти обманював свого батька.

— Я прагнув його добра і добра імперії.

— Ти не замислювався, що станеться, якщо Фрідріх справді прибуде до Пресвітера, привезе йому Градаль, а той вирячить на нього очі, дивуючись, що це за кухоль, якого він ніколи на очі не бачив? Фрідріх тоді став би не славою, а блазнем християнського світу.

— Мосьпане Никито, ти знаєш людей краще від мене. Уяви собі: ти — Пресвітер

Йоан, і великий імператор Заходу стає навколішки біля твоїх ніг, підносячи тобі цю реліквію і кажучи, що вона за правом твоя; то хіба ти почнеш кпити собі з нього, кажучи, що ніколи не бачив цього кухля з шинку? Облиш! Я не кажу, що Пресвітер удаватиме, ніби впізнав чашу. Я кажу, що його так осліпить слава, яка зійде на нього як на хранителя Градаля, що він відразу впізнає його і повірить, що він завжди ним володів. І немов найціннішу річ, я підніс Фрідріхові кухоль батька мого Гальявда, і присягаюсь тобі, що в ту мить я почувався так, ніби відправляю священний обряд. Я передавав дар і спогад про мого кровного батька моєму батькові духовному, і кровний мій батько мав рацію: скромна ця річ, з якої він ціле своє грішне життя причащався, воістину духовно була тою чашею, яку вживав убогий Христос перед тим, як піти на смерть за відкуплення всіх грішників. Хіба, відмовляючи месу, священник не бере дешевий хліб і дешеве вино, щоб вони стали плоттю і кров'ю Нашого Господа?

— Але ти священником не був.

— А я не казав, що та річ — це кров Христова, я лиш твердив, що вона її колись містила. Я не присвоював собі таїнственої влади. Я свідчив.

— Кривосвідчив.

— Ні. Ти казав мені, що вважаєш реліквію справжньою, якщо відчуваєш її пахощі. Ми думаємо, що тільки ми потребуємо Бога, але натомість Бог часто потребує нас. У ту мить я думав, що Богові треба допомогти. Та чаша, мабуть, таки існувала, якщо Господь Наш її використовував. Якщо її втрачено, то це провина якоїсь нікчемної людини. Я повертав Градаль християнському світові. Бог би не заперечував. Доказом цьому є те, що в це повірили навіть мої товариші. Священна посудина була у них перед очима, у руках Фрідріха, який підносив її до небес, немов в екстазі, і Борон впав навколішки, вперше побачивши предмет, яким він завжди марив, Кіот відразу сказав, що йому здається, ніби від нього лине сліпуче сяйво, Раббі Соломон визнав, що — хоча Христос не був тим правдивим Месією, якого чекав його народ, — це вмістилище, безперечно, духмяніє пахощами ладану, Зосима витріщив свої очі духовидця і не переставав хреститися навиворіт, як це робите ви, схизматики, Абдул тремтів, мов осичина, і бурмотів, що володіти цим священним скарбом — це те саме, що завоювати всі заморські царства, і ясно було, що він не проти був би піднести його своїй далекій принцесі, як запоруку кохання. Мені самому сльози наверталися на очі, і я питав себе, чому небеса захотіли, щоб саме я став посередником у цій чудесній події. Щодо Поета, то він похмуро гриз собі нігті. Я знав, що він думає: що я дурень, бо Фрідріх уже старий і не зможе скористатися як належить з цього скарбу, тому ліпше було б, якби ми затримали його собі, а тоді вирушили в північні землі, де нам би піднесли в дар якесь царство. Супроти очевидної слабкості імператора його знов заволонали мрії про владу. Але це мене навіть потішило, бо я зрозумів, що така його реакція означала, що він теж вважає Градаль справжнім.

Фрідріх побожно замкнув чашу в скрині, а ключ од неї прив'язав собі до шиї, і Бавдоліно подумав, що він добре зробив, бо в ту мить він мав враження, що не тільки Поет, але й інші його друзі охоче б поцупили цю річ, щоб потім зазнати з нею своєї

власної пригоди.

Тоді імператор підтвердив, що тепер і справді настала пора вирушати. Похід для відвоювання Єрусалима треба ретельно підготувати. Наступного року Фрідріх вирушив послів до Саладина й організував зустрічі з посланцями сербського жупана Стефана Немані, візантійського василевса і сельджуцького султана Іконію, щоб підготувати перехід військ через їхні території.

Англійський і французький королі вирішили пуститися в дорогу морем, а Фрідріх у травні 1189 року вирушив суходолом з Регенсбурга з п'ятнадцятьма тисячами лицарів і п'ятнадцятьма тисячами зброєносців, і дехто говорив, що по рівнинах Угорщини пройшло шістдесят тисяч вершників і сто тисяч піших воїнів. Інші говорили навіть про шістсот тисяч прочан — може, всі вони перебільшували, і Бавдоліно сам не міг би сказати, скільки їх насправді було: може, їх було всього двадцять тисяч, але в кожному разі було то велике військо. Якщо не рахувати їх одного за одним, а споглядати здалеку, то коли вони ставали табором, видно було, де той табір починається, але кінець його пропадав за обрієм.

Щоб уникнути різанини і мародерства, які були бичем попередніх виправ, імператор не дозволив, щоб за ним ішли зграї голодранців, які минулими разами пролили в Єрусалимі стільки крові. Цю кампанію треба було провести як належить, залучаючи до неї людей, які знають, як треба воювати, а не босяків, які вирушали на війну нібито щоб здобути собі Рай, а натомість верталися додому з манаттям якогось гебрея, якому вони по дорозі перерізали горлянку. Фрідріх приймав тільки тих, хто два роки міг утримувати себе, а вбогі вояки діставали по три срібні марки кожен, щоб харчуватися під час подорожі. Якщо хочеш визволити Єрусалим, мусиш як слід потрясти капшуком.

До походу пристало чимало італійців: були там кремонці з єпископом Сікардо, люди з Бреші, з Верони на чолі з кардиналом Аделярдом, а навіть дехто з александрійців, включно з деякими давніми друзями Бавдоліна, як от Бойді, Куттіка з Кварньєнто, Порчеллі, Алерамо Скаккабароцці, званий Чулою, Коландрино, брат Коландрини, а отже Бавдолінів шуряк, один з Тротті, а також Поцці, Гіліні, Ланцавекк'я, Пері, Інвіціаті, Гамбаріні та Чермеллі — усі за власний кошт або за кошт міста.

Вони з помпою вирушили, прямуючи вздовж Дунаю аж до Відня; а потім, у червні Фрідріх у Братиславі зустрівся з королем угорським. Тоді вони вступили в болгарські ліси. У липні вони зустрілися з сербським жупаном, який намовляв їх на союз проти Візантії.

— Гадаю, зустріч ця, — сказав Бавдоліно, — стурбувала вашого василевса Ісаака. Він боявся, що це військо хоче захопити Царгород.

— І не помилявся.

— Він помилився на п'ятнадцять років. Тоді Фрідріх справді хотів йти на Єрусалим.

— Але ми непокоїлися.

— Розумію — величезне чужоземне військо мало перетнути вашу територію, і ви

непокоїлися. Але ви, безперечно, ускладнили нам життя. Ми прибули у Софію, але обіцяних припасів там не застали. Біля Філіппополіса проти нас виступили ваші війська, які потім дременули, аж гай шумів, і так було при кожній сутичці в ті місяці.

— А знаєш, у той час я був правителем Філіппополіса. Ми діставали з двору суперечливі відомості. Раз василевс наказував нам спорудити навколо міста мури і викопати рів, щоб мати змогу чинити вам опір, а тільки-но ми це зробили, надійшов наказ усе це знищити, щоб укріплення ці не могли правити вам за захисток.

— Ви перекрили гірські перевали колодами зрубаних дерев. Нападали на наші зағони, які відлучалися в пошуках харчів.

— Ви грабували наші землі.

— Бо ви не давали нам обіцяної провізії. Ваші люди спускали з міських мурів кошики з харчами, але до хліба підмішували вапно та інші отруйні речовини. Під час подорожі імператор одержав лист від Сибілли, колишньої королеви єрусалимської, яка попереджала його, що Саладин, аби зупинити похід християн, надіслав візантійському імператорові кілька четвериків отруєного зерна і бутель такого отруйного вина, що Ісааків раб, обов'язком якого було нюхати вино, помер тут же на місці.

— Байки.

— Але коли Фрідріх вирядив послів у Царгород, ваш василевс навіть не запросив їх сісти, а тоді кинув у в'язницю.

— Але потім їх передали Фрідріхові.

— Коли ми вступили у Філіппополіс і виявили, що місто безлюдне, бо всі повтікали. Тебе теж не було.

— Моїм обов'язком було уникнути полону.

— Може, й так. Але саме після того, як ми ввійшли у Філіппополіс, василевс ваш змінив тон. Бо там ми зустрілися з вірменською спільнотою.

— Вірмени вважали вас своїми братами. Вони такі ж схизматики, як і ви, не вшановують святих образів, вживають опрісноки.

— Вони добрі християни. Вони заговорили до нас від імені їхнього князя Левона, пообіцявши допомогу і безперешкодний прохід через їхню країну. Але тільки в Адріанополі ми зрозуміли, що не все так просто — туди прибуло також посольство сельджуцького султана Іконія, Кириджа Арслана, який проголосив себе володарем турків і сирійців, а також вірмен. То хто ж тоді верховодив і де?

— Киридж намагався подолати верховенство Саладина і прагнув завоювати християнське царство Вірменії, а тому сподівався, що Фрідріхове військо йому допоможе. Вірмени ж сподівалися, що Фрідріх зуміє стримати претензії Кириджа. Ісаак наш, якого все ще боліла поразка, зазнана від сельджуків у Міріокефалі, сподівався, що Фрідріх вступить у сутичку з Кириджем, але не був би й проти того, якби той зіткнувся і з вірменами, які завдавали немалих прикрощів нашій імперії. Ось чому, дізнавшись, що і сельджуки, і вірмени надавали Фрідріхові безперешкодний прохід через свої землі, він зрозумів, що йому не варто спиняти його, а навпаки, він повинен сприяти його просуванню, дозволивши йому перетнути Пропонтиду. Таким чином він спрямовував

Фрідріха проти наших ворогів і віддаляв його від нас.

— Бідний отець мій. Не знаю, чи підозрював він, що став зброєю в руках зграї різношерстих ворогів. Можливо, він це розумів, але сподівався здолати їх усіх. Знаю лиш те, що, передбачаючи можливість союзу не тільки з Візантією, а з ще одним християнським царством, тобто з вірменами, Фрідріх з трепетом думав про свою кінцеву мету. Він мріяв (і я з ним), що вірмени допоможуть йому відкрити шлях до царства Пресвітера Йоана... У кожному разі все було так, як кажеш ти: після посольств від сельджуків та вірмен ваш Ісаак дав нам кораблі. І саме в Ґалліполі, чи пак в Калліполісі, я зустрів тебе, коли від імені твого василевса ти передавав ці кораблі нам.

— Нам нелегко було прийняти це рішення, — сказав Никита, — василевс ризикував вступити в незгоду з Саладином. Він мусив вирядити до нього посланців, щоб пояснити причини цієї своєї поступки. Саладин був великим правителем, тому відразу все зрозумів і не мав на нас зла. Повторюю, нам нічого боятися турків: нашою проблемою завжди були ви, схизматики.

Никита і Бавдоліно ствердили, що не варто знов переминати, хто мав рацію, а хто ні в тій уже давно минулій історії. Може, мав рацію Ісаак, адже кожен християнський прочанин, який потрапляв у Візантію, завжди мав спокусу зостатися тут, де можна було здобути стільки чудових речей, не мусячи ризикувати життям під мурами Єрусалима. Але Фрідріх справді хотів іти далі.

Вони прибули у Ґалліполі, і хоч не був то Царгород, військо було зачароване цим веселеньким містом, де в порту стояло повно галер і дромонів, готових взяти на борт коней, вершників і провіант. За день цього не зробити, тому якийсь час друзі наші байдикували. З самого початку подорожі Бавдоліно вирішив використати Зосиму для чогось корисного, тому примусив його навчати грецької його товаришів: "У тих місцях, куди ми збираємося, — казав він, — латини ніхто не знає, не кажучи вже про алеманські говірки, провансальську чи мою рідну мову. Але завжди є якась надія, що можна буде порозумітися грекою". І так вони збавляли час, між відвідинами якогось борделю і читанням писань отців Східної церкви.

У порту був велетенський базар, і вони вирішили відвідати його, спокушені мерехтінням його далеких вогнів і запахом спецій. Зосима, з якого зняли ланцюги, щоб він був їм провідником (але під бачним наглядом Борона, який не спускав і нього очей навіть на мить), попередив їх:

— Ви, латинські й алеманські варвари, не знаєте наших, римських правил ввічливості. Вам слід знати, що на наших базарах вам спочатку нічого не захочеться купувати, бо ціни тут зависокі, а якщо ви тут же заплатите те, що просять, то вас не просто матимуть за дурнів, — те, що ви дурні, вони знали з самого початку, — на вас образяться, бо тільки торгування приносить крамареві радість. Отже, пропонуйте дві монети, коли просять десять, вони спустять до семи, тоді ви запропонуєте три, і вони спустять до п'яти, ви твердо стоятимете на трьох, аж поки вони не здадуться, плачучи й присягаючи, що так вони разом з родиною підуть на жебри. Тоді можете купувати, але маєте знати, що товар цей насправді коштує одну монету.

— То навіщо тоді нам його купувати? — спитав Поет.

— Бо вони теж мусять якось жити, і три монети за те, що коштує одну, це справедливий торг. Але хочу остерегти вас: якось жити мусять не тільки крамарі, але й злодії, а що вони не можуть обкрадати одне одного, то спробують обікрасти вас. Ваше право їм у цьому перешкодити, але якщо їм все-таки вдасться це зробити, то не скаржтеся. Тому раджу вам взяти у торбу тільки невелику суму грошей — стільки, скільки ви вирішили витратити, і більш ні шеляга.

Напучені таким обізнаним з місцевими звичаями провідником, наші друзі відважно вступили в це море людей, які, як всі ромеї, пахли часником. Бавдоліно купив собі два арабські кинджали гарної роботи, які можна повісити обабіч на пояс, щоб мати змогу швидко їх витягти, схрестивши руки. Абдул вишпортав невеличкий прозорий покривець, який містив пасмо волосся (невідомо чиє, але ясно було, кого він мав на мислі). Соломон став голосно прикликати інших, коли натрапив на шатро якогось перса, який продавав чудодійні настоянки. Продавець еліксирів показав пляшину, яка, за його словами, містила вельми потужний засіб: коли приймати його малими дозами, він стимулює життєву снагу, але коли випити його за раз, провадить до миттєвої смерті. Відтак він показав подібну пляшину, яка містила найсильнішу на світі протиотруту, здатну протидіяти будь-якій трутизні. Соломон, який, як всі юдеї, кохався в медицині, придбав протиотруту. Належачи до народу, хитрішого від ромеїв, він зумів заплатити одну монету замість запрошених десяти, і журився, боячись, що заплатив принаймні вдвічі більше.

Коли вони відійшли від аптекаревого шатра, Кіот знайшов собі розкішний шарф, а Борон, довго розглядаючи товар за товаром, похитав головою і пробурмотів, що людині імператора, який володіє Градалем, усі скарби світу здаються лайном, то що вже казати про це барахло.

Вони зустрілися з Бойді з Александрії, який уже фактично долучився до їхнього товариства. Його зачарував один перстень — можливо, золотий (продавець плакав, віддаючи його, бо перстень цей належав його матері) — у його оправі містився чудодійний трунок, один ковток якого міг зцілити пораненого, а в деяких випадках — навіть воскресити мертвого. Він купив його, мовляв, якщо доведеться ризикувати життям під єрусалимськими мурами, то варто вжити якихсь запобіжних заходів.

Зосима дуже зрадів, побачивши перед собою печать з літерою Зет — його ініціалом, яка продавалася з паличкою сургучу. Літера була така стерта, що навряд чи могла залишити якийсь знак на сургучі, але це свідчило про шляхетну давність цього предмета. Звісно, він був полонений і не мав грошей, але Соломон змилосердився і купив йому цю печать.

У певну мить, штовхаючись в юрбі, вони помітили, що загубили Поета, але потім знайшли його, коли він торгувався за меч, який, за словами продавця, брав участь у завоюванні Єрусалима. Але коли він сягнув по капшук, то зрозумів, що Зосима казав правду, і він, зі своїми блакитними очима замріяного алемана, притягав злодіїв, як мух. Бавдоліно зглянувся і подарував йому цей меч.

Наступного дня в їхній табір у супроводі двох служників з'явився багато вбраний чоловік з аж надміру поштивими манерами, який хотів побачитись із Зосимою. Монах побалакав трохи з ним, а тоді сказав Бавдолінові, що то Махітар Ардзруні, високий вірменський достойник, якому князь Левон доручив таємне посольство.

— Ардзруні? — сказав Никита. — Я чув про нього. Він кілька разів бував у Царгороді, ще за часів Андроника. Звісно, там він познайомився з Зосимою, який мав славу знавця магічних наук. Один мій друг з Селімбрії — хтозна, чи зустрінемо ми його там, — навіть побував у його замку Даджиг'...

— Ми теж там побували, як побачиш, і нічого доброго нам це не принесло. Те, що він був приятелем Зосими, було для мене радше лихою призивісткою, але я сказав про нього Фрідріхові, і він захотів побачитися з ним. Цей Ардзруні гримав свою місію у великій таємниці. Він і був посланцем Левона, і не був, точніше, якщо був, то не мав права в цьому зізнаватися. Він прибув, щоб провести імперське військо через турецьку територію аж до Вірменії. З цісарем Ардзруні порозумівався цілком пристойною латиною, але коли не хотів висловлюватися надто ясно, вдавав, ніби не знаходить належного слова. Фрідріх казав, що той підступний, як усі вірмени, але йому була потрібна людина, яка добре знає місця, і він вирішив узяти його із собою, обмежившись до того, що попрохав мене мати його на оці. Мушу сказати, що під час подорожі поведився він бездоганно, і всі одержані від нього відомості виявилися правдивими.

24. Бавдоліно у замку Ардзруні

У травні 1190 року військо вступило на територію Азії, перетнуло Віфінію, дійшло до Лаодикеї і попрямувало до земель турків-сельджуків. Старий султан Іконійський називав себе союзником Фрідріха, але сини усунули його від влади і напали на християнське військо. Точніше ні — Килидж теж, схоже, змінив своє ставлення, але ніхто нічого точно так і не дізнався. Сутички, бійки, цілі баталії — Фрідріх виходив з них переможцем, але військо його було подесятковане холодом, голодом і наскоками туркменів, які з'являлися не знати звідки, вдарили по флангах його війська і тікали, добре знаючи всі стежки і схованки.

З труднощами просуваючись пустельними, опаленими сонцем теренами, вояки були змушені пити власну сечу або кінську кров. Коли вони прибули під Іконій, військо прочан зменшилося до тисячі лицарів.

Але була то непогана облога, і молодий Фрідріх Швабський, хоч і слабосилий, бився чудово й очолив вирішальний приступ, яким взяли місто.

— Ти так холодно говориш про молодого Фрідріха.

— Він не любив мене. Він не довіряв нікому, ревниво ставився до молодшого брата, який позбавив його імператорської корони, і, звісно, відчував ревності й до мене через почуття, які живив до мене його батько, хоч я не був однієї з ним крові. А може, ще в дитинстві його непокоїли погляди, які я кидав на його матір, чи вона на мене. Він ревнував також через авторитет, який я здобув, подарувавши Градаль його батькові, і завжди виказував недовіру до цілої тієї історії. Коли говорилося про виправу до Індій, я чув, як він бурмоче, що про це ще буде мова у відповідний момент. Йому здавалося,

ніби всі у нього щось забирають. Саме тому під Іконієм він повівся так відважно, хоч у той день його лихоманило. Тільки коли батько похвалив його за чудовий цей подвиг перед усіма своїми баронами, я побачив, як в очах його заблиснуло сяйво радості. Гадаю, єдиний раз в його житті. Я пішов віддати йому шану, і я справді дуже радів за нього, та він лиш неуважно мені подякував.

— Ти такий подібний до мене, Бавдоліно. Коли я писав літописи своєї імперії, я теж зупинявся на найменших заздрощах, ненавистях, ревнощах, які розбивають сім'ї владоможців і розладнують великі суспільні починання. Імператори теж люди, а історія є також історією їхніх слабкостей. Але продовжуй.

— Завоювавши Іконій, Фрідріх тут же вирядив послів до Левона Вірменського, щоб той допоміг йому пройти через свої землі. Вони були союзниками, вони самі це пообіцяли. Та Левон все не посилав нікого нам назустріч. Може, його охопив страх, що його чекає такий самий кінець, як султана Іконійського. І ми йшли далі, не знаючи, чи дочекаємось допомоги, а провадив нас Ардзруні, запевняючи, що посли його князя неодмінно прибудуть. Одного червневого дня, повернувши на південь і проминувши Ларинду, ми вступили в Таврські гори і нарешті побачили цвинтарі з хрестами. Ми були в Кілікії, християнській землі. Нас відразу прийняв вірменський правитель Сибілії, а далі, біля тієї проклятої річки, назву якої мені хочеться забути назавжди, ми зустріли посольство, яке прибувало від імені Левона. Тільки-но про нього повідомили, Ардзруні попередив, що йому краще не показуватися, і зник. Ми зустрілися з двома достойниками, Константом і Балдуїном з Камардейса, і я ніколи ще не бачив послів з такими неясними цілями. Один з них заповідав неминуче прибуття у всій помпі Левона і католикоса Григорія; другий щосили викручувався, зауваживши, що попри велике бажання вірменського князя допомогти імператорові, він не може показувати Саладинові, що дає вільну дорогу його ворогам, а отже мусить діяти дуже обережно.

Тільки-но посольство відбуло, як знову з'явився Ардзруні і відвів убік Зосиму, який потім пішов до Бавдоліна, а той повів його до Фрідріха.

— Ардзруні каже, що хоч він не має жодного бажання зраджувати свого володаря, але підозрює, що Левон зрадив би, якби ти затримався тут.

— В якому сенсі? — спитав Фрідріх. — Він що, хоче запропонувати мені вина і дівчат, щоб я забув, що маю йти на Єрусалим?

— Може, й вина, але отруєного. Він казав нагадати тобі про лист королеви Сибілли, — сказав Зосима.

— Звідки він знає про той лист?

— Ходять чутки. Якби Левон зупинив твоє просування, це б справило величезну приємність Саладинові, а Саладин міг би допомогти йому здійснити його бажання стати султаном Іконійським, оскільки Килидж і його сини зазнали ганебної поразки.

— А чому Ардзруні так переживає за моє життя, що аж зрадив свого володаря?

— Лише Наш Господь віддав своє життя тільки заради любові до людства. Людський рід, народжений в гріху, подібний до тварин: корова теж дає тобі молоко, лише коли ти годуєш її сіном. Чого ж навчає свята ця приповідка? Що Ардзруні не

погордував би одного чудового дня зайняти місце Левона. Чимало вірмен шанує Ардзруні, а Левона ні. Отже, здобувши собі вдячність священного римського імператора, він би міг колись покластися на наймогутнішого зі своїх друзів. Ось чому він запрошує нас до свого замку Даджиг на берегах цієї ж річки, а твої люди можуть стати табором навколо нього. Чекаючи, аж з'ясується, що Левон збирається зробити насправді, ти можеш жити в нього, захищений від будь-яких підступів. І насамперед радить, щоб відтепер ти був обережний з їжею і питвом, що їх підносять тобі твої земляки.

— Хай йому чорт, — горлав Фрідріх, — уже цілий рік я потрапляю то в одне зміїне гніздо, то в інше! Мої знамениті алеманські князі — янголи в порівнянні з ними, і знаєш, що я тобі скажу: навіть ті віроломні міланці, які справили мені стільки клопотів, принаймні виходили проти мене у відкритому полі, не намагаючись зарізати вві сні! То що ж робимо?

Син Фрідріх порадив прийняти запрошення. Краще стерегтися одного відомого можливого ворога, ніж багатьох невідомих.

— Слушно, отче мій, — сказав Бавдоліно. — Ти розташуєшся в тому замку, а ми з друзями будемо загородою навколо тебе, щоб ніхто не міг підійти до тебе, не пройшовши по наших трупах, чи то вдень, чи вночі. Куштуватимемо кожну страву, яку тобі піднесуть. Не бійся, я не мученик. Усі знатимуть, що ми питимемо і їстимемо раніше від тебе, і нікому й на думку не спаде отруїти когось із нас, бо потім гнів твій впаде на кожного мешканця цієї твердині. Люди твої потребують спочинку, в Кілікії живе християнський люд, султан Іконійський більше не спроможеться на те, щоб пройти через гори і знову напасти на тебе, а Саладин ще занадто далеко; землі ці — суцільні верхогір'я й ущелини, які становлять чудовий природний захист, і мені здається, що тут можна буде всім відновити сили.

Після денного переходу в напрямі Селевкії вони ввійшли в ущелину, де ледве було місце, щоб пройти вздовж річки. Раптом ущелина відкрилася, річка потекла якийсь час по рівному місцю, а відтак, пришвидшивши свій плін, пірнула в ще одну ущелину. Неподальк від берега, виростаючи і рівнини, мов гриб, височіла вежа з нерівними контурами — якщо дивитись на неї зі сходу, вона поставала немов огорнена в блакитну пелену на тлі призахідного сонця, і на перший погляд важко було сказати, чи діло це рук людських, чи природи. Лиш коли підійти ближче, ставало зрозуміло, що був то бескид, на якому розташувалася твердиня — з неї можна було наглядати за цілою цією долиною і за хребтом навколишніх гір.

— Ну ось, — мовив тоді Ардзруні, — тепер, о володарю, вели своєму військові розбити на рівнині табір, і раджу тобі розташувати його там, у долині ріки, де є місце для наметів і вода для людей та тварин. Фортеця моя невелика, тому раджу тобі піднятися туди лише з групою довірених людей.

Фрідріх звелів синові зайнятися розбиттям табору і залишитися з військом. Він вирішив узяти із собою тільки десяток людей, а крім того — Бавдоліна з друзями. Син спробував протестувати, кажучи, що хоче бути коло батька, а не на відстані у понад

милю. Він знову зиркнув на Бавдоліна і його друзів з недовірою, та імператор був невблаганний. "Я спатиму в цьому замку, — мовив він. — Завтра вранці піду купатись у річці, а для цього ви мені не потрібні. Я доберуся сюди вплав, щоб побажати вам доброго дня". Син, згнітивши серце, сказав, що батькова воля — закон.

Фрідріх відлучився від основної маси війська разом зі своїми десятима озброєними людьми, Бавдоліном, Поетом, Кіотом, Вороном, Абдулом, Соломоном та Бойді, який вів на ланцюгу Зосиму. Усім було цікаво, як можна дістатися до недоступного того місця, але коли вони обійшли бескид навколо, виявилось, що із західного боку урвище ставало пологішим — не дуже, але достатньо, щоб там можна було викопати і вибукувати стежку зі східцями, по якій могли проїхати бік у бік тільки два верхівці. Якби хтось захотів піднятися туди з ворожими намірами, йому довелося б повільно просуватися по цих сходах, і двоє лучників з кріпосних стін могли б дуже легко вигубити всіх нападників.

У кінці підйому видно було браму, яка вела у двір. Зовні цієї брами стежка тяглася далі над урвищем, притискаючись до мурів і стаючи ще вужчою, до ще однієї, меншої брами з північного боку, а відтак пропадала в порожнечі.

Вони увійшли у двір, який вів у дитинець; мури його були всіяні бійницями, але їх захищали ще одні мури, які відділяли двір від провалля. Зовні за воротами, на ескарпі, Фрідріх поставив вартових, щоб вони стерегли стежку зверху. Схоже, що Ардзруні не мав там своїх людей, крім кількох горлорізів, які стерегли двері й коридори.

— Я не потребую тут війська, — мовив Ардзруні, гордовито усміхаючись. — На мене неможливо напасти. І ти, священний імператоре, побачиш, що це не місце для війни, а захисток, в якому я займаюся своїми дослідженнями повітря, вогню, землі й води. Ходи, я покажу, де буде гідне твоє пристановище.

Вони піднялися по парадних сходах і за другим закрутом увійшли в простору збройну палату, обставлену кількома лавками, з лицарськими обладунками на стінах. Ардзруні відчинив масивні дерев'яні двері, оковані металом, і запросив Фрідріха у пишно прибрану кімнату. Там було ліжко з балдахіном, комод, на якому стояли золоті чаші й свічники, а над ним — чи то ковчег, чи скриня, чи шкіня з темного дерева; крім того, був там ще великий коминак, готовий до вжитку: на ложі із сухих гілок були поскладані дерев'яні поліна і шматки чогось схожого на вугілля, але вкритого оліїстою речовиною, яка, мабуть, добре підтримує полум'я, і все це було вкрите гілками з пахучими ягодами.

— Це найкраща моя кімната, — сказав Ардзруні, — і для мене велика честь запропонувати її тобі. Не раджу відчиняти цього вікна. Воно виходить на схід, і завтра вранці сонце докучатиме тобі. Ці кольорові вітражі, чудо венеційського мистецтва, пом'якшать різке світло.

— Через це вікно ніхто не проникне в кімнату? — спитав Поет.

Ардзруні з труднощами відчинив вікно, замкнуте на численні запори.

— Бачиш, — сказав він, — воно дуже високо. А за воротами, на ескарпах, сторожують люди імператора.

І справді, звідси видно було ескарпи зовнішніх мурів, кружганок, по якому час від часу проходили вартові, а на відстані польоту стріли од вікна видніли два великі кружала чи щити з блискучого металу; були вони сильно вигнуті і спочивали на підставці, вставленій між фортечні зубці. Фрідріх спитав, що це таке.

— Це Архімедові дзеркала, — сказав Ардзруні, — з їх допомогою той мудрець давніх часів знищив римські кораблі, які взяли в облогу Сиракузи. Кожне дзеркало ловить і відбиває промені світла, які паралельно падають на його поверхню, і тому речі відображаються в ньому. Та якщо дзеркало не плоске, а відповідно вигнуте за правилами найвищої з наук, геометрії, проміння відбиватиметься не паралельно, а зосереджуватиметься у певній точці перед дзеркалом, залежно від його вигнутості. То якщо поставити дзеркало так, щоб воно ловило сонячні промені в ту пору, коли вони найгарячіші, і спрямувати їх усі разом в одну далеку точку, концентрація сонячних променів у тій конкретній точці спричинить займання, і таким чином можна запалити щоглу, обшивку корабля, воєнну машину чи просто хмиз навколо табору твоїх ворогів. Дзеркал є два, бо одне вигнуте так, щоб вражати променями далеко, а друге спричиняє займання близько. Цими двома дуже простими пристроями я можу захистити свій замок краще, ніж якби я мав тисячу лучників.

Фрідріх сказав, що добре було б, якби Ардзруні навчив його цього секрету, бо тоді Єрусалимські мури впадуть, як колись впали мури Єрихона, але не від звуку сурми, а від сонячного проміння. Ардзруні відповів, що він до послуг імператора. Відтак зачинив вікно і сказав:

— Звідси повітря не входить, зате воно входить з інших щілин. Попри теплу пору року, ти можеш змерзнути вночі, бо мури тут товсті. Не запалюй коминка, бо від нього йде чад раджу тобі натомість укритися цими шкурами, що їх ти бачиш на ліжку. І даруй, що я про це говорю, але Господь створив нас тілесними: за цими дверима є комірчина, де стоїть не вельми царський трон, але все те, що виштовхує твоє тіло, упаде в підземну збірню, не загігжуючи цієї кімнати. Сюди можна ввійти тільки через двері, якими ввійшли ми, а коли ти замкнешся зсередини засувом, за дверима будуть твої придворні, яким доведеться спати на цих лавах, але будуть вони запорукою твого спокою.

Над ковпаком коминка вони побачили круглий горельєф Була то голова Медузи, волосся її наїжилося зміями, очі її бугаї заплющені, а м'ясисті губи розтулені, і між ними зяяла без донна темна порожнеча ("Як та, яку ми бачили з тобою в цистерні, мосьпане Никито"). Фрідріх поцікавився, що це таке Ардзруні сказав, що це Діонісове вухо:

— Один з моїх магічних пристроїв. У Царгороді ще можна знайти подібні стародавні кам'яні пристрої, мені довелося лише прочистити отвір. Унизу є кімната, де зазвичай перебуває мій невеликий гарнізон, але поки ти тут, мій володарю, вона залишиться порожньою. Усе сказане внизу лунає з цього рота, немов той, хто говорить, стоїть прямо за цим горельєфом. Таким чином, якщо я захочу, то можу почути те, про що перемовляються мої люди.

— Якби я міг знати, про що перемовляються мої кузени, — мовив Фрідріх. — Ардзруні, ти вельми цінна людина. Ми ще поговоримо й про це. А тепер подумаймо, що робитимемо завтра. Вранці я хочу скупатися в річці.

— До неї ти можеш легко дістатися верхи або пішки, — сказав Ардзруні, — і тобі навіть не доведеться проходити двором, через який ти ввійшов. Бо за дверима у зброярню починаються невеликі сходи, які ведуть у ще один двір. Звідти ти дійдеш до головної стежки.

— Бавдоліно, — мовив Фрідріх, — звели приготувати в тому дворі кілька коней на завтрашній ранок.

— Отче мій, — відказав Бавдоліно, — я чудово знаю, як ти любиш боротися з бурхливими водами. Але тепер ти стомлений після подорожі і після всіх зазнаних випробувань. Ти не знаєш вод цієї річки, а мені здається, що там повно вирів. Навіщо тобі ризикувати?

— Бо я не такий старий, як тобі здається, синку, і якби не було вже так пізно, я б відразу пірнув у річку, бо весь укритий пилюкою. Від імператора повинен долинати лише запах мира священного помазання. Розпорядися щодо коней.

— Як каже Еклезіаст, — несміливо мовив Раббі Соломон, — проти течії річки не силуйся.[121]

— А хто казав, що я пливтиму проти течії, — засміявся Фрідріх, — я пливтиму за нею.

— Не можна митися занадто часто, — сказав Ардзруні, — хіба що під наглядом тямущого лікаря, але ти сам собі хазяїн. Ще не зовсім пізно, тому для мене буде честю, хоч і незаслуженою, якщо ти погодишся оглянути мій замок.

Він повів їх назад по парадних сходах, і на нижньому поверсі вони перетнули велику залу, освітлену великими канделябрами, де ввечері мав бути бенкет. Відтак вони перейшли через світлицю, де було багато ослонів; тут на одній зі стін було вирізьблено щось на кшталт великого равлика: спіралеподібна структура, яка закінчувалася лійкою з отвором у центрі.

— Це кімната сторожі, про яку я тобі казав, — сказав він, — і якщо говорити, наблизивши вуста до цього отвору, то буде чутно у твоїй кімнаті.

— Мені б хотілося подивитися, як це працює, — мовив Фрідріх. Бавдоліно пожартував, що вночі він прийде сюди, щоб привітати його, коли він спатиме. Фрідріх засміявся і сказав, що краще ні, бо в цю ніч він хоче спокійно відпочити. — Хіба що, — додав він, — тобі треба буде остерегти мене, що через комин сюди лізе султан Іконійський.

Ардзруні провів їх через коридор, і вони ввійшли у залу з високим склепінням, де мерехтіли відблиски і підносилися клуби пари. Там були казани, в яких кипіла якась розплавлена речовина, реторти та лембики, і ще чимало інших чудернацьких посудин. Фрідріх спитав, чи Ардзруні добуває золото. Ардзруні усміхнувся і сказав, що то байки алхіміків. Але він уміє наносити на метали позолоту і виробляти еліксири, які хоч і не дають вічного життя, зате трохи продовжують те коротке життя, яке випало нам на

долю. Фрідріх сказав, що не хоче куштувати їх:

— Бог визначив нам тривалість нашого життя, і треба покоритись його волі. Може, завтра я помру, а може, доживу до ста літ. Усе в руках Господа.

Раббі Соломон зауважив, що то дуже мудрі слова, і вони вдвох завели розмову про божественні закони: Бавдоліно вперше чув, щоб Фрідріх говорив про такі речі.

Поки вони бесідували, Бавдоліно краєм ока помітив, як Зосима крізь невеличкі двері ввійшов у сусіднє приміщення, а за ним стривожено поквапився Ардзруні. Боячись, що Зосима знає якусь щілину, крізь яку він міг би втекти, Бавдоліно пішов за ними й опинився у невеличкій кімнаті, де була тільки скриня, а на ній — сім позолочених голів. Усі вони стояли на цоколях і зображали те саме бородате лице. У них можна було впізнати покрівці для реліквій, бо видно було, що голова розкривалася, наче футляр, але краї накривки, на якій намальовано було обличчя, ззаду були закріплені печаттю з темного сургучу.

— Чого тобі тут треба? — спитав Ардзруні у Зосими, не помітивши Бавдоліна.

Зосима відповів:

— Я чув, що ти фабрикуєш реліквії, і саме для цього тобі потрібне все це чортовиння для позолоти металів. Це голови Хрестителя, правда? Я немало їх бачив, а тепер точно знаю, звідки вони.

Бавдоліно з делікатності кашлянув, Ардзруні рвучко обернувся й прикрив собі долонями рот, а очі йому аж закотилися від страху:

— Прощу тебе, Бавдоліно, не кажи нічого імператорові, бо він звелить мене повісити, — тихим голосом сказав він. — Справді, це релікварії зі справжньою головою святого Йоана Хрестителя. Кожен з них містить череп, обкурений димом так, що розміри його зменшилися і він виглядає давнім. Я живу на землі, де нема природних дібр, нема полів, які можна було б засівати, нема худоби, і засоби мої обмежені. Так, я фабрикую реліквії, і на них є чималий попит і в Азії, і в Європі. Досить, щоб дві такі голови опинилися на великій відстані одна від одної, приміром, одна в Антіохії, а друга в Італії, і ніхто не помітить, що їх дві. — Він усміхався з улесливим смиренням, немов благаючи розуміння за цей, по суті, неважкий гріх.

— Я ніколи не мав тебе за чеснотливого чоловіка, Ардзруні, — відказав сміючись Бавдоліно. — Не будемо чіпати твоїх голів, але ходімо чимшвидше звідси, інакше решта, включно з імператором, щось запідозрить.

Вони вийшли, а Фрідріх саме завершував свій обмін філософськими рефлексіями із Соломоном.

Імператор спитав, які ще дивовижні речі може показати їм господар, і Ардзруні, палко бажаючи вивести їх чимшвидше з цієї зали, повів їх у коридор. Там вони підійшли до замкнутих дверей з двома стулками, біля яких стояв вівтар, схожий на поганські жертівники, рештки яких Бавдоліно не раз бачив у Царгороді. На жертівнику лежали в'язки хмизу й сушняку. Ардзруні покропив їх в'язкою, темною рідиною, взяв один зі смолоскипів, які освітлювали коридор, і запалив цей стос. Вівтар притьмом спалахнув, і за кілька хвилин з-під землі почулося щось немов легке

бурління, повільний скрип, а тим часом Ардзруні, піднісши руки, виголошував якісь формули якоюсь варварською мовою, але раз у раз позирав на своїх гостей, немов даючи їм зрозуміти, що він уособлює жерця або чорнокнижника. Врешті, на здивування всіх присутніх, стулки дверей відчинилися, хоч ніхто їх не торкався.

— Чудеса гідравлічного мистецтва, — гордовито всміхнувся Ардзруні, — яким я захоплююся, йдучи слідами мудрих александрійських механіків, що жили багато століть тому. Це дуже просто: під жертovníком є металева посудина з водою, яку підігріває вогонь на вівтарі. Вона перетворюється на пару, і через сифон, який є не чим іншим, як зігнутою трубкою, якою вода перетікає з місця на місце, пара ця наповнює відро і, охолоджуючись, перетворюється на воду; своєю вагою ця вода примушує відро опуститися вниз; а відро, опускаючись, через невеличкий блок, до якого воно прив'язане, рухає два дерев'яні циліндри, а вони вже безпосередньо тиснуть на завіси дверей. І двері відчиняються. Просто, правда?

— Просто? — відказав Фрідріх. — Та це ж дивовижно! Невже греки справді знали такі дива?

— І такі, і ще інші, їх знали також єгипетські жерці, які використовували цей пристрій для того, щоб голосом відчиняти двері храму, а вірні волали, що то чудо, — сказав Ардзруні. Відтак він запросив імператора переступити через поріг. Вони ввійшли в залу, у центрі якої височів ще один надзвичайний пристрій. Була то куля зі шкіри, закріплена на круглій поверхні чимось, що нагадувало два руків'я, зігнуті під прямим кутом, а поверхня ця закривала щось на кшталт металевого цебра, під яким лежав ще один стос дров. Зверху і знизу від кулі відходили дві трубки, які закінчувалися дзьобиками, зверненими в протилежних напрямках. Якщо придивитися краще, можна було побачити, що ті два руків'я, які кріпили кулю на круглій площині, теж були трубами: внизу вони були з'єднані з цебром, а зверху проникали всередину кулі.

— Цебер повен води. Отож підігріймо цю воду, — мовив Ардзруні і знову запалив великий вогонь. Треба було зачекати кілька хвилин, щоб вода почала кипіти, а тоді почувся спершу легкий, а потім сильніший свист, і куля почала крутитися навколо своєї опори, а з дзьобиків виходили хмарки пари. Куля якийсь час оберталася, а тоді розгін став слабшати, і Ардзруні поклався закрити трубки чимось схожим на м'яку глину. І сказав: — Тут теж принцип простий. Вода, яка кипить у цебрі, перетворюється на пару. Пара піднімається в кулю і, виходячи під тиском у протилежних напрямках, надає їй обертового руху.

— А яке чудо воно зображає? — поспитав Бавдоліно.

— Воно нічого не зображає, лиш показує велику істину, тобто дає змогу наочно переконатися в існуванні порожнечі.

Можна собі тільки уявити, що подумав Борон. Почувши про порожнечу, він зараз сповнився сумнівами і спитав, як це така гідравлічна іграшка може довести існування порожнечі. Дуже просто, відповів йому Ардзруні, вода у цебрі стає парою і заповнює кулю, пара виходить з кулі, примушуючи її крутитися; коли куля поступово

зупиняється, це означає, що всередині в ній більше нема пари, тоді дзьобики закриваються. То що ж тоді залишається в цебрі і в кулі? Нічого, себто порожнеча.

— Я б хотів її побачити, — мовив Борон.

— Щоб побачити її, тобі б довелося відкрити кулю, а тоді у неї відразу ввійде повітря. Та є одне місце, де ти можеш відчутти присутність порожнечі. Але ти відчув би її лише на якусь мить, бо відразу помер би через брак повітря.

— І де ж це місце?

— Це кімната над нами. А зараз я покажу тобі, як можна зробити порожнечу в тій кімнаті.

Він підняв смолоскип і показав ще один пристрій, який досі був у затінку. Він був складніший, ніж два попередні, бо, так би мовити, було видно всі його нутрощі. То був величезний алебастровий циліндр, усередині якого видніли темні обриси ще одного циліндричного тіла, яке наполовину було в ньому, а наполовину виходило назовні; у верхній частині воно було пригвинчене до чогось на кшталт велетенського руків'я, яке можна було приводити в рух двома руками, немов це важіль. Ардзруні став рухати цим важелем, і видно було, як внутрішній циліндр піднявся, а потім опустився, повністю заповнивши зовнішній. Від верхньої частини алебастрового циліндра відходила велика труба, зроблена із шматків міхурів тварин, ретельно зшитих до купи. Труба ця йшла вгору і пропадала у стелі. У нижній частині, в основі циліндра, відкривався отвір.

— Отже, — пояснював Ардзруні, — тут нема води, тільки повітря. Коли внутрішній циліндр опускається, він стискає повітря, що міститься в алебастровому циліндрі, і випускає його з нижнього отвору. Коли важіль піднімає його, циліндр приводить в дію кришку, яка закриває нижній отвір, так що повітря, яке вийшло з алебастрового циліндра, назад повернутися не може. Коли внутрішній циліндр повністю піднімається, він приводить в дію ще одну кришку, а вона через цю трубу, яку ви бачите, впускає повітря з кімнати, про яку я вам говорив. Коли внутрішній циліндр опускається знову, він виштовхує й це повітря. Поступово ця машина висмокче все повітря з тієї кімнати і випустить його сюди, а в тій кімнаті утвориться порожнеча.

— А хіба в ту кімнату не входить звідкись повітря? — поспитав Бавдоліно.

— Ні. Тільки-но цей пристрій почне діяти, через ці мотузки, приєднані до важеля, закриваються всі отвори та щілини, крізь які в кімнату може проникати повітря.

— І цим пристроєм ти міг би вбити людину, яка буде в тій кімнаті, — сказав Фрідріх.

— Міг би, але ніколи цього не робив. Але я впустив туди півня. Після експерименту я піднявся туди, і півень був мертвий.

Борон похитав головою і шепнув Бавдолінові на вухо:

— Не вірте йому, він бреше. Якби півень справді був мертвий, це б означало, що порожнеча таки існує. Але що вона не існує, то півень ще живий і здоровий. Або ж здох від старості.

Тоді сказав уголос до Ардзруні:

— Ти чув колись, що тварини здихають у глибині порожнього колодязя, де гаснуть свічки? Дехто з цього висновує, що там нема повітря, а отже є порожнеча. А натомість

у глибині колодязів просто нема легкого повітря, зате є повітря пусте й сморідне, і саме воно душить живі створіння і гасить полум'я свічок. Те ж саме, мабуть, стається і в твоїй кімнаті. Ти витягуєш легке повітря, але важке залишається, бо його не можна висмоктати, і цього досить, щоб твій півень здох.

— Годі, — сказав Фрідріх, — усі ці хитромудрощі чудові, але, крім дзеркал там, нагорі, жодне з них не можна використати в облозі або в битві. То який з них хосен? Ходімо, я голодний. Ардзруні, ти обіцяв мені гарну вечерю. Мені здається, що саме пора.

Ардзруні вклонився і повів Фрідріха з його людьми в бенкетну залу, яка справді сяяла пишнотою, принаймні на погляд людей, які тижнями їли вбогі військові припаси. Ардзруні звелів подати на стіл усе найкраще, що знала вірменська і турецька кухня, включно з деякими вельми ніжними ласощами, завдяки яким гостям стало здаватися, ніби вони тонуть у меді. Як було домовлено, Бавдоліно з друзями куштували кожну страву перед тим, як передати її імператорові. Всупереч будь-якому двірському етикету (але під час війни етикет завжди допускав численні винятки), всі вони сиділи за тим самим столом, і Фрідріх пив і їв весело, немов був їхнім приятелем, прислухаючись з цікавістю до словесної перепалки, яка почалася між Вороном і Ардзруні.

Борон казав:

— Ти вперто торочиш про порожнечу, немов це простір без жодного іншого тіла, навіть повітряного. Але простір без тіл не може існувати, бо простір — це співвідношення між тілами. Крім того, порожнеча не може існувати, бо природа її боїться, як твердять усі великі філософи. Якщо втягти повітря з очеретини, зануреної у воду, вода підніметься по ній, бо не може бути порожнього простору без повітря. Крім того, послухай-но, предмети падають на землю, і залізна статуя падатиме швидше, ніж шматок тканини, бо повітря важко витримати вагу статуї, натомість воно легко витримує тканину. Птахи літають, бо, махаючи крильми, зрушують масу повітря, яке підтримує їх попри їх вагу. Повітря підтримує їх так, як вода підтримує рибу. Якби повітря не було, птахи б попадали на землю, але, вважай-но, з тією ж швидкістю, що й будь-яке інше тіло. Тому, якби в небі була порожнеча, зірки досягли б безконечної швидкості, бо їх падіння або обертання не зустріло б опору повітря, яке натомість витримує їх величезну вагу.

Ардзруні заперечив:

— Хто сказав, що швидкість тіла пропорційна його вазі? Як казав Йоан Філопон, вона залежить від наданого йому руху. Зрештою, скажи-но мені, якщо порожнечі нема, то як можуть тіла пересуватися? Вони б наштовхнулися на повітря, і воно б зупинило їх рух.

— Зовсім ні! Коли тіло штовхає повітря, яке було там, куди тіло рухається, повітря займає місце, звільнене тілом! Це як двоє людей, які йдуть у протилежних напрямках по вузькій вуличці. Вони втягують живіт, кожен притискається до муру, і поки один поступово просувається в одному напрямі, другий просувається в протилежному, і врешті один займає місце другого.

— Авжеж, бо кожен з них силою своєї волі надає своєму тілу руху. Але повітря не має волі, тому це неможливо. Воно переміщається внаслідок поштовху, якого надає йому тіло, що тисне на нього. Але поштовх породжує рух у часі. У ту мить, коли предмет рухається і штовхає повітря перед собою, само повітря ще не рухається, а отже воно ще не опинилося в місці, звільненому предметом, який штовхає його. То що ж є в тому місці, нехай на коротку мить? Порожнеча!

Досі Фрідріха розважала ця їхня перепалка, але потім йому це набридло.

— Облиште, — мовив він. — Якщо хочете, завтра можете впустити у верхню кімнату ще одного півня. А тепер дайте мені з'їсти цього смаженого півня — сподіваюсь, йому скрутили в'язи, як Бог приказав.

25. Бавдоліно двічі бачить Фрідріхову смерть

Вечеря затяглася допізна, й імператор сказав, що хоче йти на спочинок. Бавдоліно з друзями провели його аж до опочивальні й ще раз уважно оглянули її у світлі двох смолоскипів, які палали на стінах. Поет хотів перевірити ще й комин, але той майже відразу звужувався так, що не залишав місця для того, щоб ним могла проповзти людина.

— Тут уже добре, якщо дим проходить, — зауважив він. Вони зазирали й у відходкову комірчину, але ніхто не зміг би піднятися з дна вивідного колодязя.

Біля ліжка, разом з уже запаленим каганцем, стояв дзбан з водою, і Бавдоліно захотів скуштувати її. Поет зауважив, що хтось міг посипати отруйною речовиною подушку, якої Фрідріх може торкнутися вустами вві сні. Добре було б, запримітив він, якби імператор завжди мав напихваті протиотруту, бо ж ніколи не відомо...

Фрідріх сказав, що не варто робити з мухи слона, але Раббі Соломон смиренно попросив слова.

— Володарю, — мовив Соломон, — ти знаєш, що хоч я й юдей, але вірно служу ділові, яке має увінчати твою славу. Життя твоє мені таке ж дороге, як і моє власне. Послухай. У Галліполі я придбав чудодійну протиотруту. Візьми її, — до-дав він, виймаючи пляшину зі своєї хламиди, — дарую її тобі, бо в моєму вбогому житті рідко траплятимуться випадки, коли мені загрожуватимуть надто могутні вороги. Якщо часом вночі почувешся зле, проковтни це відразу. Коли хтось підсуне тобі щось шкідливе, це тебе негайно врятує.

— Дякую тобі, Раббі Соломоне, — зворушено відказав Фрідріх, — добре робили ми, тевтонці, коли захищали людей твого племені, і ми робитимемо це й у наступні віки — притягаюсь тобі від імені мого народу. Приймаю рятівну твою субстанцію і ось що я з нею зроблю. — Він вийняв з дорожньої торби шкатулу з Градаєм, яку весь час ревниво носив із собою. — Дивись-но, — мовив він, — я виливаю цю рідину, яку дарував мені ти, юдей, у чашу, яка містила кров Господню.

Соломон уклонився, але збентежено шепнув Бавдолінові:

— Трунок юдея, який стає кров'ю лже-Месії... Нехай простить мене Пресвятий, хай буде прісно благословенний. Але, по суті, ту історію з Месією вигадали ви, язичники, а не Єгошуа з Назарета, який був праведником, і наші рабини розповідали, що він вивчав

Талмуд у Раббі Єгошуа Бен Перахія. Та й імператор твій мені до вподоби. Гадаю, варто прислухатися до порухів серця.

Фрідріх взяв Градаль і вже збирався було покласти його в ковчег, коли йому перешкодив Кіот. Того вечора всі почували себе вправі звертатися до імператора без дозволу: між імператором і кількома його вірними прибічниками виник дух близькості — усі вони забарикадувалися в місці, про яке не знали, гостинне воно чи небезпечне. Так от Кіот мовив:

— Володарю, не думай, що я сумніваюсь у Раббі Соломоні, але його теж могли обманути. Дозволь мені покуштувати цю рідину.

— Володарю, прошу тебе, дозволь Кіотові це зробити, — сказав Раббі Соломон.

Фрідріх кивнув. Жестом священнослужителя Кіот підняв чашу і ледь торкнувся її вустами, немов причащаючись. У ту мить навіть Бавдолінові здалося, що в кімнаті засяяло ясне світло, але, може, то розгорівся смолоскип, бо полум'я дійшло до місця, де шар смоли був товщим. Кіот кілька секунд залишався схиленим над чашею, рухаючи губами, немов для того, щоб краще ввібрати випиті краплі рідини. Відтак обернувся, притискаючи чашу до грудей, і делікатно поклав її в ковчег. Тоді повільно, намагаючись не здіймати галасу, закрив його.

— Я відчуваю пахощі, — бурмотів Борон.

— Бачите це сяйво? — говорив Абдул.

— Усі янголи небесні сходять на нас, — переконано мовив Зосима, хрестячись навиворіт.

— От бісів син, — шепнув Поет на вухо Бавдолінові, — під цим приводом він здійснив свій священний обряд з Градалем, а коли вернеться додому, то чванитиметься цим від Шампані до Бретані.

У відповідь Бавдоліно прошепотів йому, щоб він не пускав шпильок, бо Кіот виглядав так, ніби й справді вознісся на найвищі небеса.

— Ніхто не зможе нас зламати, — сказав тоді Фрідріх у полоні глибокого містичного зворушення. — Єрусалим невдовзі буде звільнено. А тоді зробимо все, щоб повернути пресвяту цю реліквію Пресвітерові Йоану. Бавдоліно, спасибі за те, що ти дав мені. Я справді маю царство і священство... — Він водночас усміхався і тремтів. Схоже, що коротка ця церемонія збурила йому душу. — Я стомився, — мовив. — Бавдоліно, тепер я зачинюся в опочивальні на цей засув. Добре стережіть мене, і спасибі за вашу відданість. Не будіть мене, аж поки сонце не буде високо в небі. Тоді піду скупаюся. — І додав: — Я страшенно стомлений, хотілось би не прокидатися цілу вічність.

— Тобі вистачить довгої, спокійної ночі, отче мій, — з любов'ю мовив Бавдоліно. — Тобі не треба на світанні вирушати в путь. Коли сонце буде високо, вода буде не така холодна. Спи спокійно.

Вони вийшли. Фрідріх зачинив стулки дверей, і вони почули клацання засува, після чого розташувались на лавах біля дверей.

— Ми не маємо імператорського відходку в нашому розпорядженні, — сказав Бавдоліно. — То ходімо ж швиденько справимо потребу у дворі. По одному, щоб не

залишати цю кімнату без охорони. Може, той Ардзруні й непоганий чоловік, але довіряти ми можемо тільки самим собі.

Через кілька хвилин усі були на місці. Бавдоліно погасив каганець, сказав усім добраніч і спробував заснути.

— Я був стривожений, мосьпане Никито, без жодних на те причин. Спав я неспокійно і після коротких, тягучих снів прокидався, немов прагнучи вирватися зі страхіття. У напівсні я бачив свою бідолашну Коландрину, вона відпила і чорного кам'яного кухля і мертва впала на землю. Через годину я почув шум. Зброярня теж мала вікно, з якого сочилось бліде нічне світло — гадаю, на небі була чверть місяця. Я зрозумів, що то виходить Поет. Може, він недостатньо облеглився. Згодом — не знаю, через скільки часу, бо я то засинав, то прокидався, і щоразу мені здавалося, що минуло небагато часу, але, може, то було не так — вийшов Борон. Потім я почув, як він вернувся, і до мене долинуло, як Кіот шепоче йому, що він теж неспокійний і хоче дихнути свіжим повітрям. Але, по суті, моїм обов'язком було стежити за тим, хто захоче ввійти, а не хто виходить, і я розумів, що всі ми були у напрузі. Далі вже не пам'ятаю, я не почув, коли повернувся Поет, але задовго до світанку всі глибоко спали, і так я їх і побачив, коли остаточно прокинувся з першими променями сонця.

У зброярні вже переможно саяв ранок. Кілька служників принесли вино і хліб, а ще — кілька місцевих фруктів. Хоч Бавдоліно й попередив їх, щоб вони галасом не турбували імператора, усі гомоніли, сповнені доброго настрою. Через годину Бавдолінові здалося, що вже досить пізно, хоч Фрідріх і просив його не будити. Він постукав у двері, але відповіді не було. Він постукав ще раз.

— Спить, як убитий, — засміявся Поет.

— Я боюся, що йому, може, стало погано, — наважився Бавдоліно.

Вони постукали знову, сильніше. Фрідріх не відповідав.

— Вчора він здавався справді виснаженим, — сказав Бавдоліно. — Може бути, його схопила якась недуга. Вибиймо двері.

— Спокійно, — сказав Поет, — вивалити двері, які захищають сон імператора, це святотатство!

— Вчинімо святотатство, — сказав Бавдоліно. — Усе це мені не подобається.

Вони безладно натисли з розмаху на двері, але ті були міцні, і таким же міцним був, мабуть, засув, на який вони були закриті.

— Ще раз, усі разом, на мою команду один удар плечем, — сказав Поет, який вже зрозумів: якщо імператор не прокидається, коли висаджують двері до його опочивальні, то цілком очевидно, що спить він якимсь підозрілим сном. Двері не піддавалися. Поет пішов розбудити Зосиму, який спав на ланцюгу, і розставив усіх у два ряди, щоб вони всі разом з розбігу натиснули на обидві стулки. За четвертою спробою двері піддалися.

І вони побачили бездиханного Фрідріха, який лежав посередині кімнати майже голий, так, як він уклався був у ліжко. Поруч з ним лежав перекинутий Градаль — порожній. У коминку була сама жужелиця, немов він горів, а потім погас. Вікно було

зачинене. В опочивальні панував запах спаленого дерева і вугілля. Кашляючи, Борон пішов відчинити вікно, щоб впустити повітря.

Гадаючи, що хтось, може, пробрався сюди і все ще криється в кімнаті, Поет з Вороном поквапилися з мечами наголо обшукати кожен закуток, а тим часом Бавдоліно, ставши навколішки біля тіла Фрідріха, підняв йому голову і легенько бив по щоках. Бойді згадав про чудодійний засіб, придбаний у Галліполі, відкрив оправу свого персня, силоміць розтулив губи імператора і вилив йому рідину в рот. Фрідріх заливався бездиханним. Лице його було землистого кольору. Раббі Соломон нахилився над ним, спробував було відкрити йому очі, помацав його чоло, шию, зап'ястя, а тоді, тремтячи, мовив:

— Чоловік сей мертвий, і хай Пресвятий, благословенне прісно ім'я його, помилує його душу.

— Христебожепресвятий, цього не може бути! — заволав Бавдоліно. Він нічого не тямив у медицині, та не міг не усвідомити, що Фрідріха, священного римського імператора, хранителя пресвятого Градаля, надії християнського світу, останнього законного спадкоємця Цезаря, Августа і святого Карла Великого більше нема. Він одразу залився слізьми, вкриваючи поцілунками це бліде обличчя, називаючи себе його улюбленим сином, у сподіванні, що той почує його, а відтак зрозумів, що все марно.

Він підвівся, гукнув друзям, щоб вони добре всюди зазирали, навіть під ліжку; вони шукали потаємних ходів, простукали всі стіни, але очевидно було, що ніхто тут не ховався ні тепер, ні раніше. Фрідріх Барбаросса помер в герметично замкненій зсередини і надійно захищеній його відданими синами ззовні кімнаті.

— Гукніть Ардзруні, він знається на лікарському мистецтві, — кричав Бавдоліно.

— Я теж знаюся на лікарському мистецтві, — лементував Раббі Соломон, — і повір мені, отець твій мертвий.

— Боже мій, Господи, — марив Бавдоліно, — батько мій мертвий! Гукніть сторожу, покличте його сина. Шукатимемо його вбивць!

— Хвилинку, — сказав Поет. — Хіба йдеться про вбивство? Він був у замкненій кімнаті, тепер він мертвий. Біля ніг його бачиш Градаль, який містив протиотруту. Може, йому стало зле, він злякався, що його отруїли, і випив її. З другого боку, тут горів вогонь. Хто, крім нього, міг запалити його? Буває, що людина починає відчувати сильний біль у грудях, її вкриває холодний піт, вона намагається зігрітися, клацає зубами і невдовзі помирає. Дим з коминка, можливо, погіршив його стан.

— Але що ж було в Градалі? — зарепетував Зосима, дико обертаючи очима, і кинувся на Раббі Соломона.

— Облиш, негіднику, — сказав йому Бавдоліно. — Хіба ти не бачив, як Кіот куштував рідину?

— Замало, занадто мало, — повторяв Зосима, хапаючи Соломона за одяг. — Щоб упитися, одного ковтка замало! Які ви дурні, що довірилися юдеєві!

— Таки дурні, бо довірилися такому триклятому грекові, як ти, — вереснув Поет,

штовхаючи Зосиму і відриваючи його від бідолашного Раббі, якому зуб на зуб не попадав від страху.

Тим часом Кіот взяв Градаль і побожно поклав його в ковчег.

— То що, — спитав Поета Бавдоліно, — ти хочеш сказати, що його не вбили, а помер він з волі Господа?

— Простіше думати саме так, ніж вважати, нібито якесь створіння з повітря проникло крізь двері, які ми так добре охороняли.

— То покличмо сина і сторожу, — мовив Кіот.

— Ні, — сказав Поет. — Друзі, тут на карту поставлене наше життя. Фрідріх мертвий, і ми знаємо, що ніхто не міг проникнути в цю замкнену кімнату. Але його син та інші барони цього не знають. Вони подумують, що то ми.

— Яка ганебна думка! — сказав Бавдоліно, усе заливаючись слізьми.

Поет сказав:

— Бавдоліно, послухай: син його дивиться вовком на тебе, не любить нас і ніколи нам не довіряв. Ми були на варті, імператор мертвий, а отже відповідальні за його смерть ми. Ще заки ми зможемо сказати слово, син його повісить нас на якомусь дереві, а якщо в цій клятій долині дерев нема, то звисати нам з мурів. Ти ж знаєш, Бавдоліно, син його завжди мав цю історію про Градаль за змову, щоб затягти його батька туди, куди не слід. Він уб'є нас, і за одним махом позбудеться всіх. А його барони? Чутка про те, що імператора вбили, спонукає їх звинувачувати один одного, і це призведе до різанини. А ми станемо тим цапом-відбувайлом, якого принесуть у жертву заради загального добра. Хто повірить у наші свідчення — такого чоловіка без роду і племені, як ти, вибач мені на слові, такого випивайла, як я, юдея, схизматика, трьох мандрівних кліриків, а до того ж Бойді, александрійця, який має ще більше причин, ніж інші, таїти зло на Фрідріха? Нам гаплик, Бавдоліно, ми такі ж мертві, як і твій названий батько.

— То що ж робити? — спитав Бавдоліно.

— А от що, — сказав Поет, — єдиним виходом буде, щоб усі повірили, ніби Фрідріх помер не тут, а в іншому місці, де ми не мали охороняти його.

— Яким же чином?

— Хіба він не сказав, що хоче піти на річку? Ми одягнемо його як належить і накинемо на нього плащ. Тоді спустимось у той невеликий двір, де нікого нема, але від вчорашнього вечора чекають коні. Прив'яжемо його до сідла, поїдемо на річку, а там води віднесуть його геть. Славна смерть для імператора, який, попри похилий вік, сміливо кидається назустріч силам природи. Син вирішить, чи слідувати нам до Єрусалима, а чи вертатися додому. А тоді ми скажемо, що їдемо далі, в Індії, щоб виконати останню обітницю Фрідріха. Схоже, що син у Градаль не вірить. Його заберемо ми і вирушимо, щоб зробити те, що хотів був зробити імператор.

— Але треба розіграти його смерть, — сказав Бавдоліно, дивлячись розгублено.

— Він мертвий? Мертвий. Дуже всім прикро, але таки мертвий. Ми ж не будемо казати, що він мертвий, коли він ще живий? Він помер, і хай Господь прийме його до

лику святих. Ми просто скажемо, що він помер, утопившись в річці, просто неба, а не в опочивальні, охорона якої була покладена на нас. Хіба це буде брехня? Якщо й так, то невеличка. Якщо він помер, то хіба важливо, чи помер він тут, усередині, чи там, просто неба? Хіба то ми вбили його? Ми всі знаємо, що це не так. Ми зробимо так, щоб смерть його сталася в такому місці, що навіть люди, неприязно до нас наставлені, не зможуть нас звинуватити. Бавдоліно, це єдиний вихід, іншого нема, якщо тобі дорога твоя шкура і якщо ти таки хочеш потрапити до Пресвітера Йоана і в його присутності вознести найвищу хвалу Фрідріхові.

Хай як Бавдоліно проклинав його холодне серце, Поет гаки мав рацію, і всі з ним погодилися. Вони одягли Фрідріха, винесли у малий двір, приторочили до сідла, укріпивши йому спину, як це Поет робив був колись з трьома Волхвами, щоб здавалося, ніби він рівно сидить на своєму коні.

— До річки його відвезуть лише Бавдоліно з Абдулом, — сказав Поет, — бо численний почет приверне увагу вартових, які можуть подумати, що і їм теж слід приєднатися до гурту. А решта нас залишиться стерегти опочивальню, щоб Ардзруні чи хтось інший не ввійшов туди перед тим, як ми доведемо її до ладу. А я піду на мури, щоб побалакати з людьми із почту і відвернути їхню увагу, поки ви виходитимете.

Схоже, що Поет був останнім, хто ще був здатний приймати розсудливі рішення. Решта зробили, як він казав. Бавдоліно з Абдулом повільно виїхали з двору на своїх конях, а між ними їхав кінь Фрідріха. Вони проїхали бічною стежкою, аж поки не виїхали на головну, спустилися сходами, а тоді дрібним клусом подалися через рівнину до річки. Вартові на ескарпах привітали імператора. Короткий цей переїзд, здавалося, тривав цілу вічність, але нарешті вони виїхали на берег.

Вони сховалися за гайком.

— Тут ніхто нас не побачить, — мовив Бавдоліно. — Течія тут сильна, і тіло відразу віднесе геть. Ми ввійдемо на конях у воду, щоб рятувати його, але дно тут нерівне, і ми не зможемо дістатися до нього. Тоді ми їхатимемо за тілом уздовж берега, волаючи про допомогу... Течія веде до нашого табору.

Вони зняли Фрідріхів труп з коня і роздягли його, залишивши на ньому лише ту дешицю одежі, яку годилося мати на собі імператорові при плаванні, щоб прикрити ерам. Тільки-но вони штовхнули його в ріку, як течія вмить підхопила його, й тіло понесло в напрямі долини. Вони в'їхали в ріку, натягуючи вудила так, щоб здавалося, ніби коні схарапудилися, тоді вийшли з неї і навскач помчали вслід за нещасними останками, які вода біла об каміння, роблячи тривожні жести і волаючи до людей у таборі, щоб ті рятували імператора.

У таборі дехто помітив їхні сигнали, але ніхто не розумів, що сталося. Вир за виром підхоплював Фрідріхове тіло, яке, крутячись, просувалося вперед, зникало під водою, а тоді знову ненадовго виринали на поверхню. Здалеку важко було зрозуміти, що тут тоне людина. Врешті дехто це зрозумів, троє лицарів увійшли в воду, але коли тіло підпливло до них, його відштовхнули копита схарапуджених коней, і його віднесло вбік. Далі кілька вояків з піками ввійшли у воду і врешті зуміли зачепити труп і притягнути

його на берег.

Коли Бавдоліно з Абдулом під'їхали, Фрідріх був так знівечений ударами об каміння, що ніхто не міг навіть подумати, що він ще живий. Здійнявся голосний лемент, послали за сином — той примчав увесь блідий, трусячись від лихоманки, і став уболівати, що батько його наполіг-таки на своєму намірі ще раз стати на прю з водами річки. Він розсердився на Бавдоліна з Абдулом, але ті нагадали йому, що не вміють плавати, як майже всі суходільні створіння, та й він чудово знає, що коли імператор хотів пірнути в річку, стримати його не міг ніхто.

Усі бачили, що Фрідріхів труп аж набряк від води, та оскільки він був мертвий уже кілька годин, звісно, що наковтатися води він не міг. Але так вже є, що коли витягаєш мертво тіло з річки, то гадаєш, що людина втопилася, і вона вдаватиметься тобі потопельником.

Поки Фрідріх Швабський разом з іншими баронами укладали імператорові останки і радилися тривожно, що робити далі, і поки Ардзруні, дізнавшись про жахливу подію, спускався в долину, Бавдоліно з Абдулом вернулися в замок, щоб упевнитися, що все приведено до ладу.

— Здогадайся, що тим часом сталося, мосьпане Никито, — сказав Бавдоліно.

— Не треба бути ясновидцем, щоб здогадатися, — усміхнувся Никита. — Священна чаша, Градаль, зникла.

— Саме так. Ніхто не міг сказати, чи вона зникла, поки ми у внутрішньому дворі прив'язували Фрідріха до сідла, чи пізніше, коли кожен по-своєму намагався привести до ладу опочивальню. Усі були занадто схвильовані і метушилися, мов мурахи; Поет пішов балакати зі сторожею і тому не міг зі своїм здоровим глуздом покерувати діями інших. У певний момент, коли ми виходили з опочивальні, де вже ніби нічого й не нагадувало про трагічні події, Кіот зазирнув у ковчег і помітив, що Градаля нема. Коли прийшли ми з Абдулом, усі вже звинувачували один одного то в крадіжці, то в недбальстві, твердячи, що, може, поки ми садили Фрідріха на коня, в опочивальню ввійшов Ардзруні. Та ні, запевняв Кіот, я допоміг знести імператора вниз, але потім відразу піднявся сюди, якраз для того, щоб мати певність, що сюди ніхто не ввійде, а за той короткий час Ардзруні не встиг би піднятися. Значить, його взяв ти, скреготнув зубами Борон, хапаючи його за комір. Зовсім ні, радше ти, огризнувся Кіот, відштовхуючи його, поки я викидав з вікна попіл, зібраний біля коминка. Заспокойтесь, заспокойтесь, волав Поет, згадайте радше, де був Зосима, поки ми були у дворі? Я був з вами, і з вами ж повернувся нагору, присягався Зосима, і Раббі Соломон це підтвердив. Одна річ була певна — хтось поцупив Градаль, а в такому разі до думки, що той, хто його вкрав, теж певним чином причинився до смерті Фрідріха, був усього лиш один короткий крок. Поет міг далі тягнути своїї, буцімто Фрідріх помер природною смертю, а потім хтось з нас скористався з того, щоб забрати Градаль, але ніхто більше в це не вірив. Друзі мої, намагався заспокоїти нас Раббі Соломон, люди у своєму божевіллі, починаючи від Каїна, додумались до не одного страхітливого злочину, але ще жодний людський ум не був настільки винахідливий, щоб вимудрувати злочин у замкнутій

кімнаті. Друзі мої, казав Борон, коли ми ввійшли, Градаль був тут, тепер його тут нема. Значить, він в одного з нас. Звісно, тут кожен запропонував показати свої сакви, але Поет почав сміятися. Якщо хтось взяв Градаль, він сховав його у потайне місце в цьому замку, щоб потім прийти і забрати його. Який же вихід? Якщо Фрідріх Швабський не чинитиме перешкод, усі вони разом вирушать у царство Пресвітера Йоана, і ніхто не залишиться, щоб мати змогу вернутися і забрати Градаль. Я сказав, що то буде жахливо — ми вирушимо в путь, повний небезпек, де кожен буде змушений покластися на підтримку іншого, і кожен (крім одного) підозрюватиме всіх інших у тому, що хтось з них є вбивцею Фрідріха. Поет сказав, що іншого виходу немає, і мав рацію, хай йому біс. Ми вирушаємо в одну з найвидатніших виправ, які будь-коли влаштовували добрі християни, і кожен нестиме в серці недовіру до всіх інших.

— І ви вирушили? — спитав Никита.

— Не відразу, бо це могло здатися втечею. Цілий двір увесь час збирався на раду — вирішувалася доля походу. Військо розбігалось, чимало вояків хотіли вертатися додому морем, інші хотіли сісти на корабель в Антіохії, ще інші прагнули їхати через Тріполі. Молодий Фрідріх вирішив йти вперед суходолом. Тоді почалася суперечка, що робити з тілом Фрідріха — одні пропонували вийняти з нього нутрощі, бо вони найбільш тлінні, і якомога швидше поховати їх, другі радили чекати прибуття до Тарсу, батьківщини апостола Павла. Але решту тіла довго зберігати було неможливо, і раніше чи пізніше його треба буде кинути в окріп з води і вина, аж поки м'якоть не відділиться від кісток, і тоді її слід відразу поховати, а решта повинна зайняти місце в гробниці у відвойованому Єрусалимі. Та я знав, що заки тіло кинуть в окріп, його доведеться розчленувати. Бачити це було б для мене мукою.

— Я чув, що ніхто не знає, що сталося з тими кістками.

— Я теж це чув — бідолашний отець мій. Тільки-но прибувши в Палестину, помер і молодий Фрідріх, якого виснажили болі й злигодні подорожі. Зрештою, Річард Левине Серце і Філіп Август теж так і не доїхали до Єрусалима. Виправа ця була воістину нещаслива для всіх. Але про все це я дізнався тільки цього року, коли вернувся до Царгорода. У ті дні в Кілікії мені вдалося переконати Фрідріха Швабського, що нам треба вирушити до Індії, щоб виконати обітницю його батька. Мені здалося, що син відчув полегшу від цієї моєї пропозиції. Він спитав мене тільки, скільки коней і скільки припасів мені потрібно. Іди з Богом, Бавдоліно, сказав він мені, не думаю, що ми ще побачимося. Може, він думав, що я пропаду десь там, у далеких землях, а натомість пропав піп, бідолашний нещасливець. Він не був злим чоловіком, хоч його й точило почуття приниження і заздрощів.

Підозрюючи один одного, наші друзі мали вирішити, хто візьме участь у подорожі. Поет зауважив, що їх має бути дванадцятро. Якщо вони хочуть, щоб по дорозі до землі Пресвітера Йоана до них ставилися з пошаною, доречно було б, якби люди вважали їх дванадцятьма Царями-Волхвами, які повертаються у свої краї. Але що не було певності, чи Волхвів було дванадцятро, а чи троє, ніхто з них ніколи не повинен твердити, що вони — це Волхви; ба навіть якби хтось їх спитав, вони мають відповісти заперечно,

немов не маючи права зрадити велику таємницю. Тож коли всі вони одноставно заперечуватимуть це, хто захоче в це повірити, повірить. Їхня стриманість надасть справжності вірі інших.

Значить, були Бавдоліно, Поет, Борон, Кіот, Абдул, Соломон і Бойді. Без Зосими теж обійтися було неможливо, бо він, знай, присягався, що знає напам'ять мапу Козьми, хоч усім трохи неприємно було, що дурисвіт цей має видавати себе за одного з Волхвів, але вередувати було недоречно. Бракувало чотирьох. Тепер Бавдоліно покладався вже тільки на александрійців, тому для їхньої виправи вибрав Куттіку з Кварньєнто, Коландрина Гваска, брата Коландрини, Порчеллі та Алерама Скаккабароцці, званого Чулою, — був то міцний, надійний чоловік, який ні про що не питав. Вони погодилися, бо тепер їм уже теж здавалося, що до Єрусалима ніхто не доїде. Молодий Фрідріх дав їм дванадцять коней і сім мулів, а ще тижневий запас харчів. А потім, сказав він, про вас подбає Боже провидіння.

Поки вони готувалися до від'їзду, до них підійшов Ардзруні і звернувся до них з тою самою смиренною чемністю, яку раніше він приберігав для імператора.

— Друзі мої любі, — сказав він, — знаю, що вирушаєте ви у далеке царство...

— Звідкіля ти це знаєш, мосьпане Ардзруні? — недовіжливо спитав Поет.

— Ходять чутки... Я також чув про якусь чашу...

— Якої ти ніколи не бачив, так? — сказав йому Бавдоліно, підходячи до нього так близько, що той мусив відступити.

— Ніколи. Але чув про неї.

— Якщо ти так багато знаєш, — спитав тоді Поет, — то, може, скажеш, чи не заходив часом хтось в опочивальню, поки імператор тонув у річці?

— А він справді потонув у річці? — спитав Ардзруні. — Поки що так вважає його син.

— Друзі мої, — мовив Поет, — цілком очевидно, що чоловік цей нам погрожує. У тій метушні, яка виникла в ці дні поміж табором і замком, зовсім легко було б вдарити його кинджалом у спину, а труп кудись викинути. Але спершу добре було б знати, чого він від нас хоче. У разі чого переріжу йому горлянку опісля.

— Володарю і друже мій, — мовив Ардзруні, — я не прагну вашої згуби, а хочу уникнути своєї. Імператор помер на моїй землі, коли їв мою їжу і пив моє вино. Від імперців мені нічого очікувати підтримки чи захисту. Буду вдячний, якщо вони пустять мене живим. Але тут я в небезпеці. Відколи я прихистив Фрідріха, князь Левон зрозумів, що я хочу перетягти його на свій бік проти нього. Поки Фрідріх був живий, Левон не міг мені нічого зробити — і це доводить, яким великим нещастям була для мене смерть сього чоловіка. Тепер же Левон скаже, що з моєї вини він, князь вірмен, не зумів гарантувати безпеку найвидатнішому з його союзників. Чудова нагода, щоб послати мене на смерть. Я не маю іншого виходу. Мені треба зникнути на довгий час і повернутися з чимось, що б відновило мій престиж і авторитет. Ви вирушаєте на пошуки землі Пресвітера Йоана, і якщо знайдете її, то буде це славний подвиг. Я хочу поїхати з вами. До того ж так я доведу вам, що не брав тієї чаші, про яку ви говорите,

бо якби взяв, то zostався б тут і використав її як козир у переговорах з кимось. Я добре знаю східні землі і можу бути вам корисний. Знаю, що герцог не дав вам грошей, то можу взяти із собою ту дещицю золота, якою володію. Зрештою — і Бавдоліно це знає — я маю сім коштовних реліквій, сім голів святого Йоана Хрестителя, і по дорозі ми можемо помалу попродавати їх.

— А якщо ми відмовимося, — мовив Бавдоліно, — ти підеш і нашепочеш на вухо Фрідріхові Швабському, що ми провинні в смерті його батька.

— Я цього не казав.

— Послухай-но, Ардзруні, ти не та людина, яку я б хотів взяти будь-куди із собою, але в цій нашій неfortunній пригоді будь-хто може стати ворогом іншому. Ще один ворог не робить різниці.

— Насправді чоловік цей буде нам тягарем, — сказав Поет, — нас уже дванадцятро, а тринадцятий принесе нещастя.

Поки вони сперечалися, Бавдоліно міркував про Хрестителеві голови. Він не був переконаний, що голови ці можна сприймати серйозно, але якщо таки можна, не було сумніву, що вони вартували цілий маєток. Він спустився в кімнату, в якій бачив був їх, і взяв одну з них, щоб уважно розглянути. Вони були добротно зроблені: вирізьблений лик святого, з великими, широко розплющеними очима без зіниць, надихав на побожні помисли. Звісно, сім таких голів укупі аж кричали про їхню фальшивість, але якщо показувати їх по одній, вони могли вселяти довіру. Він поклав голову на скриню і вернувся нагору.

Троє з товариства погодилися прийняти Ардзруні, інші вагалися. Борон сказав, що Ардзруні все ж має вигляд людини високого рангу, натомість Зосиму можна видати за стрепенного, зокрема з огляду на належну пошану до тих дванадцяти достойних осіб. Поет заперечував, що Волхви або мали по десять слуг кожен, або ж подорожували у великій таємниці самі, а один-єдиний стрепенний справлятиме кепське враження. А щодо голів, то вони могли б їх узяти, навіть якщо не візьмуть Ардзруні. Тут Ардзруні розплакався, твердячи, що вони справді прагнуть його смерті. Одне слово, прийняття рішення було відкладено на наступний день.

І саме наступного дня, коли сонце було вже високо в небі, а вони майже закінчили приготування, хтось раптом усвідомив, що цілий ранок не було видно Зосими. У ті останні божевільні дні ніхто його більше не пильнував, він теж допомагав сідлати коней і вантажити добро на мулів, і на ланцюг його більше не садили. Кіот помітив, що бракує одного мула, і Бавдоліна немов осінило:

— Голови, — заволав він, — голови! Лиш Зосима, крім мене й Ардзруні, знав, де вони!

Він повів усіх в ту комірчину з головами, і там вони побачили, що й голів залишилося тільки шість.

Ардзруні понишпорив навколо скрині, щоб переконатися, що одна з голів випадково не впала, і відкрив три речі: людський череп, невеличкий і почорнілий, печать з літерою Зет і залишки спаленого сургучу. На жаль, усе було ясно. У метушні

того доленосного ранку Зосима вийняв Градаль з ковчега, в який поклав був його Кіот, миттю спустився вниз, відкрив одну з голів, вийняв звідти череп, сховав туди Градаль, знову запечатав накривку своєю печаткою з Галліполі, поклав голову на місце, знову піднявся нагору з виглядом невинного янгола і став чекати на слушний момент. Коли він зрозумів, що товариство збирається розділити між собою голови, він зрозумів, що чекати більше не можна.

— Мушу сказати, мосьпане Никито, що попри лють через те, що мене обвели навколо пальця, я відчув певну полегшу, і гадаю, її відчули й усі інші. Ми знайшли винуватця, мерзотника, який, цілком правдоподібно, скоїв мерзотний вчинок, і ми вже не мусили підозрювати один одного. Зосимове ошуканство примусило нас збліднути від гніву, але повернуло нам взаємну довіру. Ніщо не вказувало на те, що Зосима, вкравши Градаль, мав також щось спільне зі смертю Фрідріха, бо в ту ніч він увесь час був прив'язаний до свого ліжка, але це спонукало нас повернутись до припущення Поета, що Фрідріха ніхто не вбивав.

Вони стали радитися. Насамперед Зосима — якщо він утік, коли запала ніч, — мав тепер уже супроти них дванадцять годин фори. Порчеллі нагадав, що вони поїдуть верхи на конях, а він на мулі, але Бавдоліно зауважив, що навколо гори, які тягнуться бозна доки, а гірськими стежками коні йдуть повільніше від мулів. Навскач за ним ніхто не поженеться. У нього як було півдня відриву від них, так і залишиться. Єдине, що вони можуть зробити, це зрозуміти, куди він поїхав, і вирушити у тому ж напрямі.

Поет сказав:

— Він не міг вирушити в бік Царгорода, насамперед тому, що за правління Ісаака Ангела йому буде там непереливки; крім того, тоді йому б довелося перетнути землю сельджуків, з якої ми вибралися з такими муками, і він добре знає, що раніше чи пізніше його там прикінчать. Найрозсудливіше припустити, що він, знаючи напам'ять карту, захоче зробити те, що хотіли зробити ми: прибуде в царство Пресвітера, назве себе посланцем Фрідріха чи ще там когось, віддасть Градаль і потопатиме у почестях. Отже, щоб знайти Зосиму, треба вирушити в напрямі царства Пресвітера і спіймати його по дорозі. Тож вирушаймо, а по дорозі будемо розпитувати, шукаючи сліди грецького ченця, бо ж за милю видно, якої він породи, потім ви нарешті справите мені приємність і дасте вколошкати його, і ми заберемо Градаль.

— Чудово, — сказав Борон, — але в якому напрямку нам вирушати, якщо мапу знає лише він?

— Друзі, — відказав Бавдоліно, — тут в пригоді стане нам Ардзруні. Він знає ці місця, а крім того, нас залишилось тільки одинадцять, і нам конче потрібен дванадцятий Волхв.

І так Ардзруні урочисто прийняли в той гурт відважних, що принесло йому велику полегкість. Щодо напрямку він висловив слушні міркування: якщо царство Пресвітера на сході, біля Земного Раю, значить, треба рухатися туди, де сходить сонце. Але коли йти отак прямо, довелося б перетнути и небезпечні землі невірних, а він знає, як можна проїхати, принаймні якусь частину шляху, теренами, населеними

християнським людом; зрештою, не варто забувати про голови Хрестителя, яких туркам не продаси. Він запевняв, що й Зосима, певно, міркує так само, і згадував назви країн і міст, про які друзі наші зроду не чули. Використавши свою вправність механіка, він зробив щось на кшталт ляльки, яка досить-таки нагадувала Зосиму — з довгим жорстким волоссям та бородою, зробленими з почорнілого клоччя, і двома чорними камінцями замість очей. Подоба здавалась такою ж одержимою, як і той, кого вона зображала: "Нам доведеться йти місцями, де розмовляють незнаними говірками, — казав Ардзруні, — і щоб спитати, чи не бачили там Зосими, досить буде показати цю подобу". Бавдоліно запевнив, що з незнаними говірками труднощів не буде, бо йому треба лиш трохи поговорити з тими варварами, щоб навчитися балакати так, як вони, але зображення все ж придасться, бо в деяких місцях не буде часу зупинятися, щоб вчити мову.

Перед від'їздом усі вони зійшли вниз і взяли по голові Хрестителя. їх було дванадцять, а голів було тепер шість. Бавдоліно вирішив, що Ардзруні обійдеться, Соломон напевно не захоче розгулювати з християнськими мощами, Куттіка, Чула, Порчеллі і Коландрино тільки недавно приєдналися до компанії, а отже голови візьмуть він, Поет, Абдул, Кіот, Борон і Бойді. Поет намірився вже було схопити першу голову, але Бавдоліно, сміючись, зауважив, що вони і так усі однакові, бо правдиву забрав собі Зосима. Поет почервонів і широким, ввічливим жестом руки запропонував вибрати Абдулові. Бавдоліно задовольнився останньою, і кожен сховав свою у свої сакви.

— Ось і все, — сказав Бавдоліно Никиті. — Наприкінці місяця червня року Господнього 1190-го, удванадцятьох, наче Волхви, хоч і не такі добродішні, як вони, ми вирушили, щоб врешті дістатися до землі Пресвітера Йоана.

26. Бавдоліно і мандрівка волхвів

З того часу Бавдоліно став оповідати Никиті майже безперервно, не тільки під час нічних привалів, але й удень, коли жінки скаржилися на спеку, діти мусили зупинятися, щоб попісати, а мули раз у раз відмовлялися йти вперед. Отже, оповідь була така ж уривчаста, як їхня дорога, і Никиті доводилося вгадувати, що стоїть за прогалинами, розривами, безконечними просторами і довгими відтинками часу. І було це зрозуміло, бо, як оповідав Бавдоліно, путь дванадцятьох тривала коло чотирьох років, сповнених моментів розгубленості, нудних очікувань і болісних пригод.

Коли вони подорожували під палючим сонцем, прикривали очі від піщаних смерчів, прислуховувалися до нечуваних говірок, подорожнім, мабуть, траплялося переживати і хвилини гарячкості, і хвилини оспалого чекання. Безліч днів було витрачено на виживання, коли вони полювали на тварин, ганяючись за ними, торгувалися з дикими племенами за паляницю або шмат ягнятини, розкопували виснажені джерела у краях, де дощило раз на рік. Зрештою, міркував собі Никита, мандрівники оповідають, що коли подорожуєш у пустелі під сонцем, яке б'є тебе в голову, тебе вводять в оману міражі, ти чуєш голоси, що відлунюють вночі серед піщаних пагорбів, а коли бачиш якийсь кущ, наважуєшся скуштувати його ягід, але замість поживи вони дають тобі марева.

Не кажучи вже про те, що, як Никита чудово знав, правдомовним від природи Бавдоліно не був, а брехунові важко повірити, навіть коли він твердить, скажімо, що побував в Іконії, і як же можна йому вірити, коли він розповідає тобі, що бачив створінь, яких не може уявити собі найбуйніша фантазія, а сам він не певен, що справді все це бачив?

Лише в одну-єдину річ Никита вирішив повірити, бо Бавдоліно розповідав про це так пристрасно, що це могло бути доказом правдивості: упродовж цілої цієї подорожі наших дванадцятьох Волхвів провадило палке бажання дійти до мети. Але помалу мета ця ставала для кожного іншою. Борон з Кіотом хотіли тільки віднайти Градаль, де б він не опинився — в царстві Пресвітера чи деінде; Бавдоліно ж мріяв про це царство дедалі нестримніше, а з ним мріяв Г'аббі Соломон, бо там він сподівався віднайти свої десять загублених племен; Поета не вельми обходив Градаль, та й царство його влаштовувало будь-яке; Ардзруні прагнув лиш втекти зі своїх земель; а Абдул, відома річ, думав, що чим далі він віддаляється, тим ближче наближається до предмета своїх цнотливих хотінь.

Лиш гурт александрійців єдиний, схоже, ступав ногами по землі — вони уклали з Бавдоліном угоду і йшли за ним із солідарності, а може з упертості, бо якщо треба знайти якогось Пресвітера Йоана, то його таки треба знайти, інакше, як твердив Алерамо Скаккабароцці, званий Чулою, люди потім не сприйматимуть тебе серйозно. Та може бути, що вони йшли вперед також тому, що Бойді вбив собі в голову, що дійшовши до мети, вони роздобудуть там купу чудотворних мощей (не фальшивих, як ті голови Хрестителя), привезуть їх у рідну Александрію і зроблять їхнє місто, яке не має історії, найславнішим святилищем християнського світу.

Щоб уникнути зустрічі з іконійськими турками, Ардзруні провів їх через перевали, де коні ризикували поламати ноги, а потім шість днів провадив їх через кам'яну пустелю, всипану трупами ящірок завдовжки з долоню, які поздыхали від удару сонця. Добре, що ми маємо із собою харчі і не мусимо їсти цих огидних створінь, з полегкістю мовив Бойді, але він помилявся, бо через рік їм доведеться їсти ще огидніших ящірок, смажачи їх на гілці над вогнем і зі слинкою в роті очікуючи, щоб ті добряче спеклися.

Вони пройшли також через немало сіл, показуючи всюди опудало Зосими. Авжеж, іноді казав хтось, саме такий чернець проходив цими краями, залишився тут на місяць, а потім утік, бо через нього донька моя зайшла в тяж. Як це — зупинився на місяць, якщо ми мандруємо всього лиш два тижні? Коли то було? Ну, то було десь зо сім Великоднів тому — бачите отого золотушного хлопчика? Це плід того гріха. Значить, то не він — але вони всі однакові, ці монахи-розпусники. Або так: аякже, звісно, точнісінько гака сама борода, то було, певно, десь три дні тому, такий симпатичний горбань... Але якщо то був горбань, значить, то не був він, Бавдоліно, а може, ти не розумієш говірки і перекладаєш, що слина на язык принесе? І ще: ага, так, так, ми бачили його, то був він — і показували пальцем на Раббі Соломона, мабуть, через його чорну бороду. А може, їм просто траплялися найбільші бовдури?

Далі вони натрапили на людей, які мешкали в круглих наметах і привітали їх

словами: "Ла еллек олла Сила, Махімет рорес Алла". Вони відповіли їм так само поштиво по-алеманському, бо одна говірка вартує іншої, а тоді показали опудало Зосими. Ті почали сміятися і заговорили всі разом, але з жестів їхніх можна було зрозуміти, що Зосиму вони пам'ятали: він проходив тут, пропонуючи голову якогось християнського святого, а вони погрожували, що запхають йому дещо в зад. З цього друзі наші виснували, що опинилися серед зграї турків-наштрикувачів, і поквапилися забратися звідти, широко всміхаючись і роблячи всілякі привітні жести, а Поет схопив Ардзруні за волосся, відводячи йому голову назад, і сказав: овва, відразу видно, що ти знаєш дорогу — ти ж послав нас мало не в пащу до антихристів; Ардзруні хрипів, що він веде їх правильною дорогою, бо люди ті — кочівники, і ніколи не знаєш, де на них наштовхнешся.

— Але далі, — запевняв він, — ми зустрічатимем тільки християн, хоч і несторіанської віри.

— Добре, — сказав Бавдоліно, — несторіани — це люди Пресвітерового племені, але відтепер будьмо уважні, коли входимо в якесь село — треба перше дивитися, чи є там хрести і дзвіниці.

Які там дзвіниці. Селища, на які вони натрапляли, були скупченням хатин з туфу, і якщо була серед них церква, то її було не впізнати — людям цим небагато було потрібно, щоб хвалити Господа.

— А ти певен, що Зосима тут проходив? — питав Бавдоліно. І Ардзруні казав, щоб він не переживав. Якось увечері Бавдоліно побачив, як він спостерігає за призахідним сонцем і немов знімає мірку з неба розпростертими руками і схрещеними пальцями обидвох рук, утворюючи немов трикутні віконця, крізь які дивиться на хмари. Бавдоліно спитав, навіщо він це робить, і той сказав, що хоче встановити, де та велика гора, біля якої щовечора зникає сонце під великим склепінням скинії.

— Матінко Божа, — заволав Бавдоліно, — ти що, теж віриш в ту історію зі скинією, як Зосима і Козьма Індікоплов?

— Як мені не вірити? — здивувався Ардзруні, немов у нього спитали, чи вірить він, що вода мокра. — Інакше як би я мав певність, що йдемо ми тим самим шляхом, що й Зосима?

— Значить, ти знаєш мапу Козьми, яку все обіцяв нам Зосима?

— Не знаю, що там обіцяв вам Зосима, але мапа Козьми у мене є. — Він вийняв зі своїх саков пергамен і показав друзям.

— Ось, бачите? Це краї Океану. По той бік лежать землі, де жив Ной до потопу. На крайньому сході від цих земель розташований Земний Рай, відділений від Океану теренами, які населяють потворні створіння, — через ці терени нам теж доведеться пройти. Тут добре видно, що, витікаючи з тих благословених земель, Євфрат, Тигр і Ґанґ пропливають під Океаном, перетинають терени, до яких ми прямуємо, і впадають у Перську затоку, а течія Нілу більш звивиста, і тече він через допотопні землі, входить в Океан, продовжує свій шлях через північні низовини, точніше по землі єгипетській, і вливається в Ромейську затоку, яку латиняни спочатку називають Медітерранеумом, а

далі — Геллеспонтом. Так-от, нам доведеться йти шляхом на схід спершу до Євфрату, потім до Тигру, а відтак до Ґанґу і звернути на східні низовини.

— Але, — втрутився Поет, — якщо царство Пресвітера Йоана так близько до Земного Раю, то, щоб дістатися до нього, нам треба буде перетнути Океан?

— Воно близько до Земного Раю, але по цей бік Океану, — відказав Ардзруні. — Радше нам треба буде перетнути Самбатіон...

— Самбатіон, кам'яна ріка, — сказав Соломон, складаючи долоні до купи. — Отже, Ельдад не збрехав, і саме на цьому шляху можна знайти загублені племена!

— Ми теж згадували Самбатіон у нашому листі Пресвітера, — відрубав Бавдоліно, — а отже очевидно, що десь він має бути. Отак-от Господь прийшов нам на поміч — він зробив так, що ми загубили Зосиму, але натомість знайшли Ардзруні, який, схоже, знає більше від того.

Якось вони здалека побачили пишний храм з колонами і розписаним тимпаном. Але коли наблизились, то побачили, що був то лиш фасад, бо решту складала скеля, до якої примикав цей фасад; вхід був високо вгорі, і невідомо було, як туди дістатися, бо треба було піднятися на висоту, де літають птахи. Коли придивитися краще, можна було побачити, що всюди навколо на горах було ще багато таких фасадів, які виділялися у вишині на прямовисних скелях з лави, й іноді треба було примружувати очі, щоб відрізнити оброблений людиною камінь від каміння, обтесаного природою: тоді видно було різьблені капітелі, склепіння й арки, а ще чудові колонади. Мешканці долини, які розмовляли мовою, дуже подібною до грецької, сказали, що місто їхнє зветься Баканор, але ті святилища в горах — то були церкви, споруджені тисячу років тому, коли в тих краях правив Александрос, великий цар греків, який поклонявся пророкові, що помер на хресті. Вони вже забули, як підніматися до храму, і не знали, що там усередині; вони воліли поклонятися богам (саме так вони сказали — богам, а не Господові Богу) просто неба в загороді, посередині якої височіла позолочена голова буйвола, настромлена на дерев'яний кіл.

Саме в той день ціле місто хоронило юнака, якого всі любили. На галявині біля підніжжя гори було влаштовано бенкет, у центрі кола вже накритих столів стояв вівтар, а на ньому лежало тіло небіжчика. У вишині широкими колами і дедалі нижче літали орли, шуліки, ворони та інші хижі птахи, немов їх запросили на свято. До тіла підійшов батько, весь у білому, відтяв йому голову сокирою і поклав її на золотий таріль. Відтак крайчі, теж одягнені в біле, дрібно порізали тіло, тоді кожен з гостей брав по шматочку і кидав його птахові, який хапав його на льоту, а тоді зникав у далині. Хтось пояснив Бавдолінові, що птахи відносять мертвого у Рай, а їхній обряд набагато кращий від звичаїв інших племен, які залишають тіла померлих гнити в землі. Відтак усі вмостилися біля столів, і кожен покуштував трохи плоті з голови, аж поки не залишився лиш череп, чистий і блискучий, немов з металу — з нього зробили чашу, і всі пили з неї, радіючи і хвалячи померлого.

За іншим разом вони цілий тиждень перетинали піщаний океан, де пісок здіймався, мов буруни на морі, і здавалося, ніби все рухається під ногами і кінськими копитами.

Соломонові, який уже зазнав був страждань від морської хвороби, коли вони сіли на корабель в Галліполі, весь час хотілося блювати, але не було чим, бо товариство небагато що мало кинути до рота, і щастя ще, що перед цією приключкою вони запаслися водою. В Абдула ж тоді почалися напади гарячки, які не покидали його, стаючи дедалі сильнішими, до кінця подорожі, тому він не міг більше співати своїх пісень на прохання друзів, коли вони ставали під місяцем на спочинок.

Іноді вони швидко просувалися порослими травною рівнинами, не мусячи боротися з неприязними стихіями, і тоді Борон з Ардзруні починали свої безконечні діатриби на свою улюблену тему — тобто про порожнечу.

Борон вдавався до звичних своїх аргументів, що якби порожнеча існувала у всесвіті, ніщо б не стояло на заваді тому, щоб у цій порожнечі існували інші світи, і так далі, і тому подібне. Але Ардзруні зауважував, що той плутає вселенську порожнечу, щодо якої можна сперечатися, з порожнечею, яка утворюється у проміжках між частинками матерії. Коли Борон спитав, що ж це за частинки, його супротивник нагадав йому, що деякі давні грецькі філософи і мудрі арабські богослови, послідовники школи Калам, тобто мутакалліми, вважали, що не варто думати, буцім тіла є суцільними. Ціла всесвіт, кожна річ у ній і ми самі — все складається з неподільних частинок, які звуться атомами; безупинно рухаючись, вони дають початок життю. Рух цих корпускул є передумовою будь-якого породження і тління. А щоб атоми могли вільно рухатися, між ними є порожнеча. Якби між частинками, які утворюють кожне тіло, не було порожнечі, не можна було б нічого розрізати, розламати або подрібнити, ніщо б не вбирало води, не нагрівалося б і не охолоджувалося. Яким іншим чином пожива могла б розійтися в нашому тілі, як не через прогалини між корпускулами, з яких воно складається? Коли встромити голку в надутий міхур, казав Ардзруні, подивись, що буде перед тим, як він почне здуватися, бо голка, рухаючись, розширює зроблений отвір. Чому якусь мить голка стирчить у ще наповненому повітрям міхурі? Тому що вона проникає в порожнечу між частинками повітря.

— Ці твої корпускули — то чиста ересь, ніхто їх ніколи не бачив, крім твоїх арабів калломутамів, чи як там ти їх величаєш, — відповів Борон. — Поки голка входить, виходить трохи повітря, даючи їй місце.

— Тоді візьми порожню пляшку, занур її у воду шийкою вниз. Вода не входить, бо там є повітря. Висмокчи повітря з пляшки, заткни її пальцем, щоб повітря не входило, занур у воду, забори палець, і вона ввійде туди, де ти створив порожнечу.

— Вода входить, бо природа чинить усе, щоб порожнечі не було. Порожнеча протиприродна, і як така, вона не може існувати в природі.

— Але вода входить у пляшку не вся відразу, то що ж є в тій частині пляшки, яка ще не заповнена водою, а повітря там нема, бо ти його висмоктав?

— Коли висмоктуєш повітря, то усуваєш тільки холодне повітря, яке рухається повільно, але залишаєш частину теплого повітря, яке рухається швидко. Вода входить і відразу виштовхує тепле повітря.

— Тепер візьми пляшку, наповнену повітрям, і нагрій її, щоб усередині було тільки

тепле повітря. Тоді занур її у воду горлом донизу. Хоч там тільки тепле повітря, вода все одно не заходить. Отже, теплота повітря тут ні до чого.

— Он як? Візьми ти пляшку і зроби біля дна отвір в опуклій її частині. Занур її у воду тією частиною, де є отвір. Вода не входить, бо там є повітря. Тоді припади губами до горловини, яка залишилася над водою, і висмокчи все повітря. Поки ти його висмоктуєш, через нижній отвір входить вода. Тоді вийми пляшку з води, закривши верхній отвір, щоб не входило повітря. І бачиш, що вода залишається у пляшці і не виходить з нижнього отвору, завдяки огиді, яку природа відчувала б, якби там лишилася порожнеча.

— Вода не виходить за другим разом, бо вона ввійшла за першим, а тіло не може вчинити порух, протилежний попередньому, якщо не дістане для цього нового поштовху. А тепер послухай сюди. Встроми голку в надутий міхур, дай всьому повітрю вийти — пуфффф, — а тоді відразу щільно затули дірку, яку зробила голка. Тоді розтягни міхур пальцями з обох боків, немов натягаєш шкіру на тильній стороні своєї руки. І побачиш, що міхур розкривається. То що ж є у тому міхурі з розтягнутими стінками? Порожнеча.

— А хто сказав, що стінки міхура роз'єднуються?

— Доведи!

— Чому я маю це доводити, я ж не механік, а філософ, і роблю висновки на основі роботи думки. Зрештою, якщо міхур розтягується, то це тому, що в ньому є пори, і після того, як він здувся, крізь ці пори ввійшло трохи повітря.

— Так? Насамперед, що таке пори, як не порожній простір? І як повітря може входити само по собі, коли його не було підштовхнуто до руху? І чому після того, як повітря вийшло з міхура, він знову сам собою не надувається? А якщо є пори, то чому міхур не здувається, коли він надутий і добре закритий, і ти натискаєш на нього, надаючи повітрю руху? Бо пори — це відтинки порожнечі, але вони менші, шж корпускули повітря.

— А ти натискай чимраз сильніше і побачиш. А також запиши надутий міхур на кілька годин на сонці, і побачиш, що поступово він здується сам, бо тепло перетворює холодне повітря на тепле, яке виходить швидше.

— Тоді візьми пляшку...

— З діркою в дні чи без?

— Без дірки. Занур її нахиленою у воду. І побачиш, що поки входить вода, повітря виходить, бульканням виявляючи свою присутність. Тоді вийми пляшку з води, опорожни її, висмокчи з неї все повітря, закрій великим пальцем горловину, занур нахиленою у воду і забери палець. Вода входить, але булькання не чути і не видно. Бо всередині була порожнеча.

Тут Поет перебив їх, зауваживши, що Ардзруні не варто занадто захоплюватися пляшками і бульканням, бо це викликає у всіх них спрагу, і оскільки їхні міхури вже спорожніли, було б розсудливо звернути до якоїсь річки чи іншого місця, де є більше вологи, ніж тут.

Іноді до них доходили чутки про Зосиму. Одні бачили його, інші чули про чорнобородого чоловіка, який розпитував про царство Пресвітера Йоана. І наші друзі стривожено питали: "І що ви йому сказали?", а ті майже завжди відповідали, що сказали йому: у цих краях всі знають, що Пресвітер Йоан живе на сході, але дорога туди зайняла б роки.

Аж пінячись від люті, Поет сказав, що в рукописах бібліотеки абатства Святого Віктора писалося, що в цих місцях подорожні весь час зустрічають чудові міста, в яких храми мають дахи, вкриті смарагдами, а царські палаци — золоті стелі; що є там колони з капітелями червоного дерева, статуї, які здаються живими, золоті віттарі, до яких ведуть шістдесят сходинок, мури з чистого сапфіру, каміння таке блискуче, що освітлює все навкруг, мов смолоскипи, кришталеві гори, діамантові ріки, сади, в яких дерева сочаться пахучими бальзамами, і мешканці живляться лиш тим, що вдихають їх запах; монастирі, де вирощують лише барвистих павичів, м'ясо яких не піддається тлінню, і коли взяти його у подорож, воно зберігається тридцять і більше днів навіть під палючим сонцем і не засмерджується; чудові джерела, вода в яких виблискує, мов світло блискавиці, а коли кинути в неї суху засолену рибину, вона умить повертається до життя й вислизає з рук, а це знак, що це джерело вічної молодості. Але досі вони бачили тільки пустелі, убогі чагарі, брили каміння, на якому навіть не можна спочити, бо ризикуєш підсмажити собі сідниці, а єдині міста, які вони бачили, складалися з убогих халуп, населених огидними людськими, як у Коландіюфонті, де вони зустріли артабантів, людей, які ходили зігнені, мов вівці, чи як у Ямбуті, де вони сподівалися відпочити після переходу через спалені сонцем рівнини, а жінки там, може, й не були найгарніші, але й не були занадто бридкі; та друзі наші виявили, що жінки ці зберігали строгу вірність своїм чоловікам, а тому ховали у своїх піхвах отруйних змій, щоб захистити свою цноту; і якби-то вони попереджали про це заздалегідь, а то одна з них вдала, ніби згодна віддатися Поетові, який на той час уже майже змирився з konieczністю цнотливого життя, і добре, що він вчасно почув шипіння й відстрибнув назад. На болотах Катадерсе вони зустріли чоловіків з такими довгими яечками, що вони сягали їм аж до колін, а в Некуверані люди ходили голі, мов дикі тварини, і парувалися на вулиці, мов собаки, причому батько злягався з донькою, а син з матір'ю. У Тані їм стрілися антропофаги, які, на щастя, не їли чужинців, бо вони були їм бридкі, а пожирали тільки своїх дітей. Біля річки Арлон вони опинились у сільці, мешканці якого танцювали навколо ідола і гострими ножами наносили собі рани на всі частини тіла, а потім ідола висаджували на воза і возили вулицями, і чимало люду весело кидалося під колеса воза, ламаючи собі кінцівки й гинучи. У Салібуті їм трапилося переходити через ліс, в якому кишіло від бліх завбільшки з жабу, а в Каріамарії їм стрілися волохаті чоловіки, які гавкали, і навіть Бавдоліно не міг зрозуміти їхню мову, і жінки з вепрячими зубами, волоссям аж до землі і коров'ячими хвостами.

Вони бачили ці та інші страхітливі речі, а от дивовижі Сходу їм зовсім не траплялися, немов усі ті, хто про них писав, були просто скурві сини.

Ардзруні радив мати терпіння, бо він же казав, що перед Земним Раєм лежать дикі

землі, але Поет відповів, що дикі землі мають бути населені хижою звіриною, якої вони, на щастя, ще не бачили, а отже ще побачать, і якщо це ще не дикі землі, то можна собі уявити, чого їм сподіватися далі. Абдула дедалі більше мучила гарячка, і він сказав, що не може бути, щоб його принцеса жила в таких проклятих Богом місцях, і що вони, певно, збилися з дороги:

— Та, звісно, у мене нема сили, щоб повернутися назад, друзі мої, — сказав він жалібно, — тому гадаю, що я помру на своєму шляху до щастя.

— Заткни пельку, ти сам не знаєш, що говориш, — кричав на нього Поет, — через тебе ми марнували довгі ночі, слухаючи, як ти оспівуєш красу свого неможливого кохання, а тепер, коли ти зрозумів, що неможливішого кохання не буває, то мусиш тішитися і бути на сьомому небі від щастя!

Бавдоліно смикнув його за рукав і шепнув, що Абдул марить і не треба завдавати йому ще більше страждань.

Минуло безконечно багато часу, і вони опинилися в Салопатані, місті досить нужденному, де мешканці зустріли їх з великим зачудуванням, перераховуючи їх на пальцях. Ясна річ, їх вразило те, що мандрівців було дванадцятаро, і всі городяни поставали навколішки, а один побіг сповістити інших. Назустріч їм вийшов хтось ніби архімандрит, який виспівував псалми грецькою, тримаючи дерев'яний хрест (то де ж ті срібні хрести, усіяні рубінами, бурмотів собі Поет), і сказав Бавдолінові, що вже віддавна в тих місцях очікують повернення пресвятих Волхвів, які, відвідавши Дитятко у Вифлеємі, за тисячі років пережили тисячі пригод. Й архімандрит той власне спитав, чи вони часом не вертаються в землі Пресвітера Йоана, звідки вони, безперечно, походять, щоб звільнити його від довгих трудів і перебрати владу, яку вони мали колись на тих благословених землях.

Бавдоліно був на сьомому небі від щастя. Друзі почали розпитувати, що там на них чекає, але зрозуміли, що навіть ці городяни не знали гаразд, де царство Пресвітера, тільки твердо вірили, що десь воно має бути, там, на сході. Вони навіть дивувалися, що Волхви, які походять саме звідти, не мають про ці землі певних відомостей.

— Владики мої пресвяті, — мовив добрий архімандрит, — ви, безперечно, не такі, як той візантійський монах, який проходив тут недавно, шукаючи царство, щоб віддати Пресвітеру якусь украдену в нього реліквію. Чоловік той виглядав підступним і був, безперечно, еретиком, як усі греки із земель на морському узбережжі, бо весь час взивав до Пресвятої Діви, Матері Божої, а натомість Несторій, отець наш і світло істини, навчив нас, що Марія була тільки матір'ю Христа-чоловіка. Бо хіба ж можна уявити собі Бога в пелюшках, Бога як двомісячне дитя чи Бога на хресті? Лиш погани вважають, що боги їхні мають матерів!

— Монах той воістину підступний, — перебив його Поет, — і мусите знати, що реліквію ту він поцупив у нас.

— Хай покарає його Господь. Ми відпустили його далі в путь, не попередивши про небезпеки, на які він наткнеться, а отже він нічого не знає про Абхазію, хай покарає його Бог, хай він западеться в її потемки. Він напевно наштовхнеться на мантикору і на

чорне каміння Бубуктора.

— Друзі мої, — впівголоса коментував Поет, — люди ці могли б розповісти нам чимало цінного, але вони можуть сказати це нам тільки тому, що ми Волхви; та якщо ми Волхви, вони не вважають, що нам це потрібно. Послухайте мене, ходімо відразу геть звідси, бо якщо ми побалакаємо з ними ще трохи, то врешті скажемо якусь дурницю, і вони зрозуміють, що ми не знаємо того, що мають знати Волхви. Ані і не варто пропонувати їм голову Хрестителя, бо я просто уявити собі не можу Волхвів, які займаються святокупством. Тож берімо ноги на плечі, бо, може, вони й добрі християни, але ніде не сказано, що вони поводитимуться сумирно з тими, хто має їх за дурнів.

І вони попрощалися, отримавши в дар чимало припасів і замислившись, що ж то таке, та Абхазія, у потемки якої можна запастися.

Що таке чорне каміння Бубуктора, вони дізналися невдовзі. Каміння це на довгі милі вкривало русло ріки, а кочівники, яких вони недавно зустріли, пояснили, що хто торкнеться цих каменів, стане такими ж чорними, як вони. Ардзруні сказав, що то, певно, коштовне каміння, яким кочівники торгують десь на далеких ринках, оповідаючи цю байку іншим, щоб ті його не збирали. Він покvapливо назбирав цілий міх, показуючи друзям, яке воно блискуче і досконало відшліфоване водою. Але поки він говорив, лице його, шия, руки швидко ставали чорними, мов сажа; він розстебнув сорочку, і стало видно, що й груди почорніли, оглянув ноги — вони теж своєю барвою стали нагадувати вугілля.

Ардзруні кинувся голяка у річку, качався у воді, шкрябав собі шкіру галькою... Але все марно — Ардзруні став чорний, як ніч, і лиш очі білили і уста червоніли під бородою, теж чорною.

Решта товариства спочатку ледь не луснула від сміху, поки Ардзруні проклинав їхніх матерів, а тоді вони спробували потішити його:

— Ми хочемо, щоб нас мали за Волхвів? — сказав Бавдоліно. — Отож принаймні один з них був чорношкірий, і присягаюся, що один з трьох Волхвів, які спочивають у Кельні, теж був чорний. Таким робом наше товариство набуває ще більшої правдоподібності.

Співчутливий Соломон згадав, що чув про каміння, яке міняє колір шкіри, але від того є ліки, завдяки яким Ардзруні стане ще білішим, ніж раніше.

— Ага, це буде тоді, як дві неділі разом зійдуться, — гигикнув Чула, і друзям довелося стримувати нещасливого вірменина, який поривався відкусити йому вухо.

Одного чудового дня увійшли вони у ліс з густолистими деревами, на яких було повно розмаїтих плодів, і через ліс той текла річка, а вода в ній була біла мов молоко. У лісі відкривалися зелені галявини, на яких росли пальми і виноградна лоза, важка від чудових грон, а зернятка їх були завбільшки з кедровий горіх. На одній з цих галявин розляглося сільце з простих, але міцних хатин, критих чистою соломною, і з цих хатин вийшли люди, голі від ніг до голови, лиш у деяких чоловіків спадала надзвичайно довга борода, яка чисто випадково вкривала соромітні частини. Жінки не соромилися

показувати груди й лоно, але робили це, схоже, цілком цнотливо: вони сміливо зазирали прибульцям в очі, але не породжували непристойних думок.

Розмовляли вони грекою; привітно прийнявши гостей, розповіли їм, що вони — гімносфісти, тобто створіння, які у невинній своїй наготі плекають мудрість й культивують доброзичливість. Нашим подорожнім сказали, що вони можуть вільно ходити по їхньому лісовому селищі, а ввечері їх запросили на вечерю, яка мала складатися виключно з плодів, що їх самовільно виробляє земля. Бавдоліно став розпитувати найстаршого з них, до якого всі ставилися з особливою шанобою. Він поцікавився, чим вони володіють, і той відповів:

— Володіємо ми землею, деревами, сонцем, місяцем і зірками. Зголоднівши, ми їмо плоди дерев, які вони приносять самі по собі, слухаючись сонця й місяця. Коли ми відчуваємо спрагу, то йдемо до річки і п'ємо. Кожен з нас має подругу, яку запліднює згідно з місячним циклом, аж поки та не народить двох дітей, тоді одну дитину віддаємо батькові, а другу — матері.

Бавдоліно висловив здивування, що не бачив тут ні храмів, ні цвинтарів, а старий сказав:

— Місце, в якому ми живемо, є також нашою могилою, тут ми вмираємо, заснувши сном смерті. Земля нас породжує, земля нас живить, і під землею ми спимо вічним сном. Щодо храму, то ми знаємо, що деінде чимало їх споруджують, щоб вшанувати те, що вони називають Творцем усіх речей. А ми віримо, що речі постали на світі через благодать — "харіс" — самі заради себе, і самі себе підтримують, бо метелик запилює квітку, яка виросте і дасть йому поживу.

— Але, наскільки розумію, ви практикуєте взаємну любов і пошану, не вбиваєте тварин, і тим паче собі подібних. Яка заповідь велить вам так жити?

— Ми живемо так саме тому, щоб зрівноважити брак будь-яких заповідей. Тільки плекаючи добро і передаючи його іншим, ми можемо потішити наших ближніх, яким так бракує Отця.

— Без Отця обійтися ніяк неможливо, — шепнув Поет Бавдолінові, — згадай-но тільки, до чого докотилося чудове наше військо по смерті Фрідріха. Ці диваки витають тут у небесах, але нічогісінько не знають про життя...

Натомість Борона вразила ця їхня мудрість, і він став розпитувати старця.

— Кого більше — живих чи мертвих?

— Мертвих більше, але їх неможливо порахувати. Тому тих, кого ми бачимо, більше, ніж тих, кого ми вже не можемо бачити.

— Що сильніше — смерть чи життя?

— Життя, бо коли сонце сходить, проміння його ясніше її осяйніше, а коли воно заходить, то виглядає слабшим.

— Чого більше, землі чи моря?

— Землі, бо море теж спочиває на земному дні.

— Що було раніше, ніч чи день?

— Ніч. Усе, що народжується, твориться в темряві лона і лиш потім виходить на

світло.

— Який бік кращий — правий чи лівий?

— Правий. Бо сонце теж сходить справа і пробігає свою путь у небі наліво, а жінка годує дитину спершу правою і руддю.

— Котрий зі звірів найжорстокіший? — спитав тоді Поет.

— Людина.

— Чому?

— Спитай себе сам. Ти теж — звір, який разом з гуртом інших звірів заради спраги влади хоче позбавити життя всіх інших звірів.

Тоді Поет сказав:

— Та якби всі були такі, як ви, кораблі не плавали б морями, землю б не обробляли, не виникли б великі царства, які вносять лад і велич у жалюгідний безлад земних речей.

Старець відповів:

— Авжеж, кожна з цих речей — велике благо, але благо це збудоване на нещасті інших, а цього ми не хочемо.

Абдул спитав, чи не знають вони, де живе найгарніша і найдальша з усіх принцес.

— Ти шукаєш її? — спитав старець, і Абдул сказав, що так. — Ти її колись бачив? — І Абдул відповів, що ні. — А бажаєш її? — І Абдул відповів, що не знає. Старець зайшов у спою хатину, а тоді вийшов з неї, тримаючи в руках металеву пластину, таку відшліфовану й осяйну, що в ній, немов у поверхні прозорої води, відбивалося все, що було навколо. І сказав: — Якось ми дістали в дар це дзеркало і не могли відмовитися від нього через пошану до дарувальника. Але ніхто з нас не захотів би зазирнути в нього, бо краса нашого тіла могла б пробудити у нас марносластво, а якийсь його ґандж міг би викликати огиду, і ми б жили в страху, що інші нас зневажатимуть. І в цьому дзеркалі, можливо, колись ти побачиш те, що шукав.

Коли вони лаштувалися спати, Бойді розчулено сказав:

— Зостаньмося тут.

— Гарно ж ти виглядатимеш — голий, мов хробак, — відказав Поет.

— Може, ми забагато хочемо, — сказав Раббі Соломон, — але тепер уже годі цього уникнути.

Наступного ранку вони вирушили далі.

27. Бавдоліно у потемках Абхазії

Покинувши гімносфістів, вони довго блукали, ламаючи собі голову над тим, як дістатися до Самбатіону, оминувши ті жахливі місця, про які ті їм розповідали. Та все даремно. Вони минали рівнини, переходили через потоки, видиралися на круті урвища, а Ардзруні раз у раз щось там рахував на мапі Козьми і заявляв, що неподалік має бути або Тигр, або Євфрат, або ж Ґанґ. Поет казав йому: помовч, чорномордий поганцю; Соломон, знай, повторював йому, що раніше чи пізніше він знову побіліє, і так монотонно минали дні й місяці.

Якось вони стали табором біля ставка. Вода була не надто чистою, але було її

досить, і особливо коням вона пішла дуже на користь. Вони вже готувалися йти спати, коли зійшов місяць, і в перших променях його світла вони побачили в затінку зловісне метушіння. То було безмежне число скорпіонів з насторченими кінчиками хвостів, які шукали воду, а за ними повзло ціле стадо змій найрозмаїтішого забарвлення: деякі мали червону луску, інші чорно-білу, ще інші виблискували, мов золото. Цілу місцевість заповнило шипіння, і величезний переляк охопив наших друзів. Вони розташувалися колом і наставили назовні мечі, готуючись повбивати цю нечисть ще до того, як вона наблизиться. Але, схоже, змій і скорпіонів більше цікавила вода, ніж вони, і напившись, уся ця живність поступово забралася геть, поховавшись у щілини в землі.

Опівночі, коли вони вже сподівалися заснути, приповзли гребенясті змії, кожна з двома-трьома головами. Шкрябаючи землю лускою, вони роззявили пащі, в яких вібрало по три язика. Сморід їхній відчувався за милю, а очі, які мерехтіли в місячному світлі, здавалось, розбризкують отруту, як це робить василіск... З ними друзі наші билися з годину, бо ті тварини мали більше злості, ніж інші, а може, вони шукали м'яса. Кількох вони вбили, і побратими їхні поквапилися до трупів, справляючи учту і забувши про людей. Вони вже гадали, що небезпека скінчилася, коли після змій присунули краби — їх було понад сотню; вони були вкриті крокодилячою лускою, і панцирі їхні відбивали удари мечів. Аж поки розпач не підказав Коландринові добру думку: він підходив до одного з них, щосили копав під черево, той перекидався на спину, божевільно рухаючи клішнями. Таким чином вони їх оточили, закидали сухим гіллям і підпалили. Потім виявилось, що без панцира краби ці були цілком їстівні, і так друзі здобули собі запас м'яса на два дні, хоч і солодкавого та жорсткого, але загалом смачного та поживного.

Іншим разом вони зустріли справжнього василіска, який виглядав точнісінько так, як його описували різні, безперечно правдиві, розповіді. Він вийшов з-за кам'яної брили, розламавши скелю, як це описував Пліній. Голова і кігті у нього були півнячі, замість гребеня — червоний наріст у формі корони, очі жовті й вирячковаті, мов у жаби, а тіло його було зміїне. Був він смарагдово-зеленого кольору зі срібlistими відблисками і на перший погляд здавався майже гарним, але відомо було, що подих його може отруїти тварину або людину, і вже здалеку відчувався його страхітливий сморід.

— Не підходьте, — гукав Соломон, — а насамперед не дивіться йому в очі, бо з них теж струменіє отруйна сила!

Василіск повз до них, сморід ставав дедалі нестерпнішим, аж поки Бавдолінові не спав на гадку спосіб, як його вбити.

— Дзеркало, дзеркало! — крикнув він Абдулові. Той простяг йому металеве дзеркало, яке дали йому гімнософісти. Бавдоліно взяв його і тримав у правій руці перед собою, немов щит, звернений проти потвори, а лівою рукою прикривав собі очі, щоб уникнути його погляду, і почав ступати вперед, дивлячись тільки собі під ноги. Перед звіром він зупинився і виставив уперед дзеркало. Приваблений відблисками, василіск підняв голову і втупився своїми жаб'ячими очима в блискучу поверхню, сапаючи своїм

гідотним подихом. Але тут він увесь затремтів, кліпнув фіалковими повіками, випустив страхітливий крик і впав трупом. Тоді всі згадали, що дзеркало відбиває назад до василіска смертельну силу його погляду і його отруйний подих, і внаслідок цих двох дивовижних явищ він сам стає своєю власною жертвою.

— Ми вже на землі потвор, — задоволено мовив Поет. — Царство дедалі ближче.

Бавдоліно вже не розумів, чи під словом "царство" той все ще розуміє царство Пресвітера, а чи своє власне майбутнє царство.

Отак-от, нині зустрічаючи гіпопотамів-людожерів, а завтра — кажанів, більших від голубів, вони дісталися до селища в горах, у підніжжі яких простягалася рівнина з самотніми деревами, і зблизька здавалося, що її повиває легкий туман, але потім туман дедалі густішав і поступово став темною, непроникною хмарою, яка єдиною чорною смугою стояла на обрії, вирізняючись на тлі червоних пасм призахідного сонця.

Мешканці зустріли їх сердечно, але щоб вивчити їхню мову, яка вся складалася з горлових звуків, Бавдолінові знадобилося кілька днів, під час яких їм надали притулок і поживу з м'яса лісових зайців, що водилися поміж тих скель. Коли друзі могли вже порозумітися з ними, ті сказали, що біля підніжжя гори починається простора провінція Абхазії, яка має певну особливість: її складає єдиний безкрайній праліс, де завжди панують глибокі потемки, але не як уночі, коли є принаймні світло із зоряного неба, — темрява там непроникна, немов стоїш у глибині печери із заплющеними очима. У цій провінції без світла мешкали абхазці, і жилося їм там пречудово, як це буває зі сліпими у місцях, до яких вони звикли з дитинства. Схоже, що вони орієнтуються завдяки слухові й нюхові, але як це насправді, ніхто не знає, бо ніхто ніколи не наважувався проникнути туди.

Вони спитали, чи можна якимсь іншим шляхом потрапити на схід, а ті сказали, що так, можна обійти Абхазію з її лісом, але, якщо вірити давнім оповідям, це займе понад десять років, бо темний ліс простягається на сто дванадцять тисяч саламоків, і важко було зрозуміти, скільки для них становить один саламок, але напевно більше, ніж миля, стадій чи фарсах.[122]

Їм уже опустилися було руки, коли Порчеллі, наймовчазніший з цілого товариства, нагадав Бавдолінові, що у Фраскеті вони звикли мандрувати в густій мряці, яку можна було розрізати ножом, а це ще гірше, ніж густа темрява, бо в тій сіризні натруджені очі піддавалися омані й бачили неіснуючі примари, і це примушувало зупинятися навіть там, де можна було йти вперед, а коли людина піддавалася мареву, то губила дорогу і могла впасти з урвища.

— То що ж нам було робити в нашому тумані, — казав він, — ми йшли навпомацки, за відчуттям, навмання, немов сліпі кажани, і не можеш навіть йти за запахом, бо туман входить тобі в ніздрі, і відчуваєш тільки його запах. Отже, — дійшов висновку він, — якщо ти звик до мряки, глибокі потемки для тебе — мов білий день.

Решта александрійців притакнула, і тому саме Бавдоліно з п'ятьма своїми земляками провадив їхній гурт, а решта прив'язали себе до одного з їхніх коней і йшли за ними, сподіваючись на краще.

Спочатку просувались вони добре, бо їм здавалось, ніби вони справді йдуть крізь рідну мряку, але через кілька годин темрява стала воістину кромішньою. Провідники насторочували вуха, прислухаючись до хрусту сухих гілок, а коли не чули його, було зрозуміло, що вони вийшли на галявину. Селищани сказали їм, що там завжди дує напрочуд сильний вітер, з півдня на північ, а тому Бавдоліно раз у раз слинив собі палець, підносив у повітря, щоб відчути, звідки дує вітер, і звертав у східному напрямі.

Про те, що западала ніч, вони дізнавалися з того, що повітря ставало холоднішим, і тоді вони зупинялися перепочити — рішення це не має сенсу, казав Поет, бо в такому місці можна чудово відпочивати й удень. Але Ардзруні зауважив, що коли стає холодніше, тоді не чутно криків тварин, і вони знову чуються, особливо пташиний спів, коли починає теплішати. Це значить, що всі живі створіння в Абхазії визначають день відповідно до зміни теплого і холодного періоду, немов це рух сонця і місяця.

Довгі дні вони не помічали слідів людської присутності. Коли запаси скінчилися, вони простягали руку, торкаючись гілок дерев, і обмацували гілку за гілкою, іноді годинами, аж поки не натрапляли на плід, який з'їдали, сподіваючись, що він не отруйний. Іноді саме гострий запах якогось небаченого овоча давав Бавдолінові (а він з них усіх мав найтонший нюх) вказівку, що треба йти вперед або звернути праворуч чи ліворуч. З плином днів чуття їхні вигострювалися. Але-рамо Скаккабароцці, званий Чулою, мав лук і натягував його, очікуючи, аж поки перед ним не лунало лопотіння крил якоїсь забарної і, можливо, не вельми летючої птахи, як наша курка. Тоді він випускав стрілу, і вони, йдучи на звук передсмертного крику або розпачливого лопотіння крил, здебільшого знаходили здобич, общипували і варили на вогні з сухого гілля. Найдивовижнішим було те, що вони могли запалити дрова, добуваючи вогонь тертям камінців: полум'я загоралося, таке ж червоне, як звикле, але нічого не освітлювало, навіть їх самих, хоч вони були близько, а відтак обривалося там, де стриміла майбутня смаження, настромлена на гілку.

Знайти воду було неважко, бо досить часто чулося дзюркотіння якогось джерела або струмка. Просувалися вони вперед дуже повільно, і якимось, після двох днів путі, вони помітили, що повернулися на те саме місце, звідки вирушили, бо біля невеличкого потічка намацали сліди свого колишнього табору.

Нарешті вони відчули й присутність абхазців. Спочатку вони почули всюди навколо себе голоси, немов шепіт, і були то голоси схвильовані, хоча й приглушені, немов мешканці лісу показували одне одному пальцем на цих неочікуваних і небачених, чи радше нечуваних, гостей. Поет лунко гукнув, і голоси затихли, а шелест трав і гілок свідчив про те, що абхазці тікають у страху. Але потім вони вернулися і знову взялися шепотіти, дедалі більше дивуючись цьому вторгненню.

У певну мить Поет відчув, як його торкнулася якась рука, точніше якась волохата кінцівка, він схопив щось, і почувся наляканий крик. Поет відпустив те щось з рук, і голоси тубільців трохи віддалилися, немов коло їхнє стало ширшим, бо вони воліли триматися на належній відстані.

Кілька днів не діялося нічого. Подорож їхня тривала, а абхазці супроводжували їх,

хоч, може, то не були ті самі, що й раніше, а інші, попереджені про прибуття чужинців. І справді, однієї ночі (чи була то ніч?) вони почули щось немов далекий барабанний бій, або немов хтось бив по порожнистому стовбурі дерева. То був м'який звук, але він виповнював увесь простір навколо них, можливо, на цілі милі, і вони зрозуміли, що таким робом абхазці на відстані повідомляють одні одних, що діється в їхньому лісі.

Помалу вони звикли до цього невидимого товариства. І дедалі більше звикали до темряви, а Абдул, який вельми страждав від сонячного проміння, навіть казав, що почувається краще і його майже не лихоманить, тому він знову став співати свої пісні. Одного вечора (чи був то вечір?), коли вони грілися біля вогню, він взяв із сідла свій інструмент і знову заспівав:

Щоб я від горя не смутнів,
Кохання тішить віддалік.
Далеко до її країв.
Даремно мріять віддалік.
Хоч цілий вік я мандрував,
Але я там ще не бував.
Безжальні думи навісні!
Господь не раз людей жалів.
Святе кохання віддалік!
Та поки що я весь змарнів, —
Про неї мрію віддалік.
О, до прочан би я пристав
Та посох би з собою взяв,
Щоб бачить очі неземні![123]

Вони помітили, що абхазці, які досі безупинно шепотіли навколо, замовкли. Вони мовчки прислухалися до Абдулового співу, а тоді спробували відповісти: почулося, як сотні вуст (чи були то вуста?) легенько засвистіли, ніжно заджерготіли, мов дрозди, повторюючи мелодію, зіграну Абдулом. Таким чином вони без слів знайшли порозуміння з гістьми і в наступні ночі розважали одні одних по черзі — одні співали, а другі немов грали на флейтах. Якось Поет затягнув одну з тих вульгарних корчемних пісень, які в Парижі кидали в краску навіть послугачок, а Бавдоліно став підспівувати йому. Абхазці не відповіли, але після довгої мовчанки один чи двоє з них стали знову повторювати Абдулові мелодії, немов кажучи, що лиш вони їм подобаються, а інші ні. Це, зауважив Абдул, свідчило про витонченість їхніх почуттів і здатність відрізняти добру музику від поганої.

Виявившись єдиним, хто має право "розмовляти" з абхазцями, Абдул піднісся духом. Ми в царстві ніжності, казав він, а отже близько до мети. Нумо, ходімо. Ні, справді, відповідав зачарований Бойді, чому б нам не зостатися тут? Хіба є на світі прекрасніше місце, де навіть якщо є щось потворне, то його не видно?

Бавдоліно теж визнавав, що надивившись стільки всього в широкому світі, він відчуває, що ці дні, проведені в темряві, дали йому змогу примиритися із самим собою.

У пiтьмi вiн вертався до спогадiв, згадував дитинство, батька, матерi, солодку i нещасливу Коландрину. Якось увечерi (чи був то вечiр? авжеж, бо й абхазцi мовчали, запавши в сон), не можучи заснути, вiн ворухнувся, мацаючи руками галузки дерев, немов щось шукаючи. Раптом вiн знайшов плiд, м'який на дотик i напрочуд пахучий. Вiн узяв його i надкусив; тут на нього насунула млiсть, i вiн бiльше не знав, чи сон це, чи очевидь.

Раптом вiн побачив Коландрину, точнiше вiдчув її поруч себе так, нiби бачив. "Бавдолiно, Бавдолiно, — кликала вона його юним своїм голосом, — не зупиняйся, навіть якщо все тут здається тобі таким прекрасним. Мусиш дiстатися до царства того Пресвiтера, про якого ти менi розповiдав, i вiддати йому ту чашу, iнакше хто дасть титул дуки нашому Бавдолiненятковi-Коландриненятковi? Зроби менi сю втiху, бо тут менi непогано, але дуже бракує тебе".

"Коландрино, бiдолашна моя, — вигукнув Бавдолiно, або йому здалося, що вигукнув, — мовчи, ти — тiнь, мана, плiд цього плода! Мертвi не вертаються!"

"Зазвичай нi, — вiдповідала Коландрина, — але я так сильно просила. Я сказала: менi дали прожити з моїм коханим тiльки одну весну, всього лиш один змиг ока. Зробiть менi райську сю милiсть, бо ж у вас теж є серце. Менi тут добре, я споглядаю Пресвяту Дiву i всiх святих, та бракує менi пестоцiв мого Бавдолiна, вiд них було так лоскiтно. I вони дали менi трохи часу — лиш щоб поцiлувати раз тебе. Бавдолiно, не барися по дорозi з жiнками з тих країв, бо вони, може, хворi на бозна-якi хвороби. А тепер ноги на плечi i гайда до сонця".

Вона зникла, а Бавдолiно вiдчув на щоцi м'який доторк. Струсивши iз себе цей напiвсон, вiн спокiйно заснув. Наступного дня вiн сказав друзям, що їм пора рухатися далi.

Минуло ще чимало днiв, аж вони врештi побачили якiсь вiдсвiти, якесь молочно-бiле саяво. Потемки знову переходили в сiризну густого, безперервного туману. Вони помітили, що абхазцi, якi супроводжували їх, зупинилися, свистом прощаючись з ними. На краю галявини, на межi цього свiтла, якого вони, безперечно, страхалися, абхазцi спинилися i немов замахали руками, а м'якiсть їхнього свисту свiдчила про те, що вони усмiхаються.

Вони пройшли крiзь туман i знов побачили сонячне свiтло. їх немов ослiпило, а Абдула знов почала мучити лихоманка. Вони думали, що пiсля випробувань Абхазії дiстануться до бажаних земель, але їм довелося змiнити думку.

Над головами їхнiми почали пурхати птахи з людськими обличчями, якi волали: "Яку землю ви топчете? Вертайтеся назад! Не можна оскверняти землю Блаженних! Вертайтеся назад i топчiть землю, яка була вам дана!" Поет сказав, що то якесь вiдьомство, можливо, один iз способiв, щоб захистити землю Пресвiтера, i переконав їх iти далi.

Пiсля кiлькох днiв переходу по кам'яній пустелi без жодної травинки вони побачили, як назустрiч їм iдуть три тварини. Одна була, безперечно, котом з вигнутою спиною, наїженою шерстю й очима, схожими на палаючi вуглини. Друга мала голову

лева, яка рикала, тулуб кози і хребет дракона, але на козячій спині височіла ще одна мекуча голова з рогами. Замість хвоста була змія, яка сичала і насторочувалася, погрожуючи тим, хто опинився поблизу. Третя мала тулуб лева, хвіст скорпіона, а голову майже людську: з блакитними очима, гарної форми носом і роззявленим ротом, де зверху і знизу виднів потрійний частокіл зубів, гострих, мов лезо.

Найбільше їх стурбував відразу саме кіт, адже це відомий посланець Сатани, і тримають їх удома хіба що чорнокнижники, бо, зрештою, від кожної потвори можна оборонитися, та не від нього, бо ще до того, як виймеш меч, він скочить тобі прямо на обличчя і видряпає очі. Соломон бурмотів, що від тварини, яка ніде не згадується у Книзі над Книгами, не варто чекати нічого доброго, Борон сказав, що друга тварина — то з певністю химера, єдине створіння, яке може літати, дзигочучи, у порожнечі — якби вона існувала — і висмоктувати у людей думки. Щодо третьої тварини сумнівів не було — у ній Бавдоліно впізнав мантикору, яка нічим не відрізняється від левкохрока, а про нього колись давно (як давно це було?) він писав Беатрисі.

Три потвори ці підступали до них: кіт — легкими, нечутними кроками, а інші дві потвори — так само рішуче, але дещо повільніше, бо створінню з троякою подобою нелегко приводити в рух такі різні частини свого тіла.

Першим виступив уперед Алерамо Скаккабароцці, званий Чулою, який не розлучався зі своїм луком. Він випустив стрілу прямо в голову котові, і той упав мертвий. Побачивши це, уперед стрибнула химера. Тут відважно виступив Куттіка з Кварньєнто, волаючи, що вдома він завиграшки приборкував навіть биків у любовному шалі, і спробував було пронизати її мечем, але почвара несподівано стрибнула на нього і вже розкрила було на нього свою лев'ячу пащу, коли підбігли Поет, Бавдоліно і Коландрино і стали щосили рубати її мечами, аж поки вона не відпустила Куттіку і не звалилась на землю.

Тим часом у наступ пішла мантикора. Проти неї виступили Борон, Кіот, Бойді та Порчеллі; а тим часом Соломон кидав у неї камінням, бурмочучи прокляття своєю святою мовою, Ардзруні відступив назад, ще більше почорнівши від страху, а заляклий Абдул лежав на землі у полоні нестерпної лихоманки. Виглядало на те, що звір оцінює становище з хитрістю водночас людською і звірячою. З неочікуваною спритністю бестія оминула супротивників і, не давши їм зачепити себе, кинулася на нездатного захищатися Абдула. Своїми потрійними зубами вона схопила його за лопатку і не відпустила навіть тоді, коли решта товаришів прибігли визволяти його. Завиваючи під ударами їхніх мечів, вона міцно тримала Абдулове тіло — з рани, яка все більшала, потоком лилася кров. Нарешті потвора не витримала ударів, що їх завдавали їй четверо розлючених супротивників, і зі страхітливим хрипом здохла. Але довелося докласти великих зусиль, щоб розкрити її пащу і визволити з неї Абдула.

По закінченні битви у Куттіки було поранене передпліччя, але Соломон уже лікував його своєю маззю, кажучи, що той відбувся малим. Натомість Абдул втрачав багато крові, ледь чутно стогнучи.

— Перев'яжіть його, — сказав Бавдоліно, — він і так був слабкий, йому не можна

більше кривавити!

Усі вони намагалися зупинити кровотік, перев'язуючи рану своїм одягом, але мантикора так глибоко проникла в його тіло, що, може, дісталася аж до серця.

Абдул марив. Він бурмотів, що принцеса його, напевне, уже дуже близько, і йому не можна помирати якраз тепер. Він прохав, щоб його поставили на ноги, і їм довелося стримувати його, бо ясно було, що потвора влила в його плоть бозна-яку трутизну.

Сам повіривши у свій власний обман, Ардзруні вийняв із Абдулових саков голову Хрестителя, зірвав печать, вийняв череп, що лежав усередині, і поклав його Абдулові в руки.

— Молись, — сказав він, — молись за своє спасіння.

— Дурню, — зневажливо сказав йому Поет, — по-перше, він не чує, а по-друге, це невідомо чия голова, яку ти підібрав на якомусь покинутому цвинтарі.

— Будь-які моці здатні покріпити дух вмирущего, — відказав Ардзруні.

Під вечір пелена заслала Абдулові очі, і він лиш питає, чи вони знову в лісах Абхазії. Усвідомивши, що підходить остання хвилина, Бавдоліно наважився, як завше, з доброго серця, на ще один обман.

— Абдуле, — сказав він йому, — ти домігся свого — бажання твої сповнені. Ти дістався до місця, до якого змагав, витримавши випробування мантикорою. І тепер володарка твого серця перед тобою. Тільки-но дізнавшись про нещасливе твоє кохання, вона зворушилася і перейнялася твоєю відданістю, тому відразу примчала сюди з тієї благословенної землі, де вона живе.

— Ні, — прохрипів Абдул, — це неможливо. Вона йде до мене, а не я до неї? Як мені пережити таку милість? Скажіть, щоб вона зачекала; підніміть мене, прошу вас — я мушу встати, щоб віддати їй шану...

— Спокійно, друже мій, якщо вона так вирішила, мусиш підкоритись її волі. Ось, розплющ очі — вона схиляється над тобою. — І коли Абдул підняв повіки, Бавдоліно підставив перед його вже затьмарений погляд дзеркало гімносфістів, у якому вмирущий, мабуть, побачив тінь постаті, яка не була для нього незнайою.

— Бачу тебе, моя велителько, — мовив він ледь чутно, — вперше і востаннє. Я не думав, що заслужив сю радість. Та боюся, що ти кохаєш мене, а це наситить мою пристрасть... Ні, принцесо, це вже занадто — чому ти схиляєшся й цілуєш мене? — І він наблизив тремтячі губи до дзеркала. — Що я тепер відчуваю? Жаль, бо настав кінець моїм шуканням, чи втіху, бо здобув незаслужене?

— Я кохаю тебе, Абдуле, і цього досить, — насмілювався прошепотіти Бавдоліно у вухо свого друга, який помирав, і той усміхнувся:

— Так, ти кохаєш мене, і цього досить. Хіба не цього я завжди прагнув, хоча й гнав від себе думку цю, боячись, що так і буде? Хіба не цього я зрікався, боячись, що сподівання мої не сповняться? Але тепер я не можу бажати більшого. Яка ти прегарна, принцесо моя, які червоні твої губи... — Він випустив з рук фальшивий череп Хрестителя, який покотився по землі, схопив тремтячою рукою дзеркало і став тягнутися до нього губами, щоб торкнутися поверхні, затуманеної його подихом, але

марно. — Нині святкуватимем радісну смерть — смерть мого страждання. О пані моя солодка, ти була моїм сонцем і світлом моїм, всюди, де ти була, квітнула весна, бо ти була, мов майський місяць, що чарував мої ночі. — На мить він прийшов до тьми і сказав, тремтячи: — А може, це сон?

— Абдуле, — шепнув йому Бавдоліно, нагадуючи вірші, які той якось співав, — що таке життя, як не тінь сну, який вислизає?

— Дякую тобі, кохання моє, — мовив Абдул. З допомогою Бавдоліна, який підтримував йому голову, він зробив останнє зусилля і тричі поцілував дзеркало. Відтак схилив своє вже мертве восково-біле обличчя, освітлене сонцем, яке заходило над кам'яною пустелею.

Александрійці викопали могилу. Бавдоліно, Поет, Борон і Кіот, оплакуючи друга, з яким з молодих років ділили все, опустили бідолашні останки в землю, поклали йому на груди інструмент, який вже ніколи не співатиме хвалу далекій принцесі, й укрили йому обличчя дзеркалом гімносфістів.

Бавдоліно підняв череп і позолочений покривець, тоді пішов за саквами друга, де знайшов сувій пергамену з його піснями. Він уже збирався покласти туди й череп Хрестителя, який поклав був назад у релікварій, але потім поміркував собі так: "Якщо він, як я сподіваюсь, піде в Рай, то там його не потребуватиме, бо зустріне правдивого Хрестителя, з головою і всім рештою. І в будь-якому разі йому краще не потикатися туди з такими фальшивими мощами, що аж світяться. Ліпше я заберу цей череп, а якщо колись продам, то гроші використаю на те, щоб спорудити йому якщо не гробницю, то принаймні якийсь пам'ятний камінь у християнській церкві". Він замкнув релікварій, сяк-так відновивши печать, і поклав його разом зі своїм у сакви. Якусь мить йому здалося, ніби він обікрав мертвого, але потім подумав, що фактично він позичає щось, що потім віддасть в іншій подобі. У будь-якому разі іншим він нічого не сказав. Усе решту зложив в Абдулові сакви і поклав їх у могилу.

Вони засипали могилу, а зверху замість хреста поставили меч друга. Бавдоліно, Поет, Борон і Кіот стали навколішки, щоб помолитися, а трохи збоку Соломон, за єврейським звичаєм, бурмотів якісь літанії. Решта стояли трохи ззаду. Бойді хотів було виголосити проповідь, але сказав лиш: "Гм!"

— Подумати тільки — ще недавно він був тут, — зауважив Порчеллі.

— Нині ми тут, а завтра там, — відказав Алерамо Скаккабароцці, званий Чулою.

— Хтозна, чому саме він, — сказав Куттіка.

— Така доля йому випала, — дійшов висновку Коландрино, вельми мудрий, попри молодий вік.

28. Бавдоліно переправляється через Самбатіон

— Алілуя! — вигукнув після трьох днів переходу Никита. — Ось і Селімбрія, оздоблена трофеями.

Це невеличке містечко з низькими будинками й безлюдними вуличками і справді було оздоблене трофеями, бо, як вони потім дізналися, наступного дня святкувався празник якогось святого чи архангела. Мешканці прикрасили гірляндами навіть

високий білий стовп, який підносився в полі на межі міста, і Никита пояснив Бавдолінові, що на вершку цього стовпа багато століть тому жив пустельник, який зійшов з нього аж після смерті, а там, нагорі, вчинив не одне чудо. Але тепер уже людей такого гарту не лишилося, і це, може, теж є однією з причин нещастя імперії.

Вони відразу поквапились у дім приятеля, якому Никита довіряв, і Теофілакт, чоловік літній, гостинний і сердечний, прийняв їх з воістину братнім почуттям. Він розпитав їх про їхні перипетії, разом з ними оплакував знищений Царгород, показав їм свій дім, де було чимало вільних кімнат для цілого їхнього товариства, а потім підкріпив їхні сили молодим вином і щедрими порціями салату з оливками і сиром. Не були то вишукані страви, до яких звик Никита, але цієї сільської перекуски цілком вистачало, щоб забути незручності подорожі і далеку домівку.

— Посидьте вдома кілька днів, нікуди не виходьте, — радив Теофілакт. — Сюди прибуло вже чимало біженців з Царгорода, а наші люди ніколи не жили в злагоді з мешканцями столиці. Тепер ви тут просите милостиню, кажуть вони, а колись гнули кирпичу. І за кусень хліба вимагають стільки золота, скільки він важить. І якби лиш це. Дехто з прочан уже давно дістався сюди. Вони й раніше чинили тут сваволю, то можете уявити собі, що вони виробляють тепер, дізнавшись, що Царгород в їхніх руках, а один з їхніх очільників стане василевсом. Вештаються у парадній одежі, вкраденій у наших достойників, поцуплені в церквах митри одягають на голову своїм коням, співають наші гімни своєю ламаною грекою, підмішуючи хтозна-які непристойні слова зі своєї мови, варять собі страву в наших священних посудинах і водять із собою своїх повій, одягнутих, мов великі дами. Раніше чи пізніше це теж минеться, але поки що сидіть спокійно тут у мене.

Бавдоліно з Никитою про інше й не мріяли. У наступні дні Бавдоліно продовжував під оливковими деревами свою розповідь. Вони пили свіже вино, заїдаючи великою кількістю оливок, а потім знов їли оливки, щоб розбудити спрагу до вина. Никита нетерпеливився дізнатися, чи дісталися вони врешті-решт до царства Пресвітера Йоана.

І так, і ні, відповів Бавдоліно. Але перед тим, як сказати, куди вони дісталися, треба було перетнути Самбатіон. І саме з цього він знову почав свою оповідь. Якщо оповідь про смерть Абдула лунала в його вустах ніжно й пасторально, то оповідь про той перехід була епічною і величною. А це значить, знову думав собі Никита, що Бавдоліно схожий на те дивне створіння, про яке він — Никита — тільки чув, а от Бавдоліно, може, навіть і бачив: звать його хамелеон, схоже воно на крихітну козу, яка міняє свою масть залежно від місця, в якому перебуває, — від чорної до ніжно-зеленої, й одної лиш барви не може набрати — білої барви невинності.

Засмучені смертю товариша, наші мандрівці пішли далі й знов опинились у місці, де починалася гірська місцевість. По дорозі вони почули спершу далекий шум, відтак потріскування, а потім гуркіт ставав дедалі виразнішим і сильнішим, немов хтось кидав величезну кількість каміння і брил з верхівок гір, і немов лавина ця, тягнучи за собою хвіст з ґрунту і гальки, з гуркотом летіла в долину. Відтак вони помітили хмару пилюки,

схожу на мряку або туман, але на відміну від великої маси вологи, яка б затьмарювала сонячні промені, туча ця повнилася міріадами відблисків, немов промені сонця відбивалися від вируючих атомів мінералів.

Першим здогадався в певну мить Раббі Соломон.

— Це Самбатіон, — вигукнув він, — отже, ми близько до мети!

Це й справді була кам'яна річка — вони зрозуміли це, коли прибули на її береги, мало не глухнучи від страхітливого гуркоту, який майже не давав змоги чути одне одного. Був то величний плин каменюччя, змішаного з ґрунтом, який сунув безупинно, і в тому потоці великих безформних каменів виділялися брили неправильної форми з гострими, мов лезо, краями, завбільшки з нагробні плити, а між ними пливли скам'янілості, щєбінь, жорства, рінь і кругляки.

Просуваючись з однаковою швидкістю, немов під поштовхом поривчастого вітру, уламки травертину крутилися одні на других, поверх них ковзали оповзні, але потім їх натиск трохи меншав, і вони падали на потоки каменюччя, тоді як кругляки, відшліфовані цим ковзанням між брилами, немов водою, підстрибували вгору і знов падали вниз із сухим хрускотом, а потім їх знову підхоплював той сам вир, що його створили вони самі, зіштовхуючись між собою. Посеред цього скупчення мінеральних мас і над ним здіймалися клуби піску, стовпи пилуки, виринали хмари камінців, шумовиння ріні, ручаї кристалічних часток.

То тут, то там на берег падали бризки гіпсу і шматочки вугілля, і подорожні мушили іноді прикривати собі лице, щоб їх не зачепило.

— Який нині день? — гукнув Бавдоліно товаришам. І Соломон, який рахував кожную суботу, згадав, що тиждень тільки почався, а тому треба було чекати шість днів, щоб річка зупинила свій плин.

— Аде навіть коли вона спиниться, її не можна буде перейти, не порушуючи закону суботи, — волав він схвильовано. — Чому ж Пресвятий, хай прісно буде благословенний, у мудрості своїй не забажав, щоб річка ця зупинялася по неділях, бо ви, язичники, і так маловіри, і начхати вам на святковий відпочинок?

— Облиш думати про суботу, — горлав Бавдоліно, — бо коли річка зупиниться, я знатиму, як переправити тебе, щоб ти не скоїв гріха. Досить буде висадити тебе на мула, коли ти спиш. Але проблема в тім, як ти сам нам сказав, що коли річка зупиняється, вздовж берегів постає загорожа з полум'я, і так ми знов приїхали... Значить, не варто чекати тут шість днів. Ходімо до верхів'їв, може, є якийсь перехід ще до витоків річки.

— Що, що? — репетували його товариші, які не могли розібрати його слів, але коли потім побачили, що він вирушив, то пішли за ним, зрозумівши, що в нього, мабуть, з'явилася ідея. Ідея була кепська, бо їхали вони шість днів і справді бачили, що русло звужується, і річка поступово стає потоком, а потім струмком. До джерела вони наблизилися десь на п'ятий день, але вже на третій день на обрії здійнявся ланцюг височенних, неприступних гір, які врешті-решт нависли над мандрівниками, майже заслонивши їм небо з обох боків. Подорожні просувалися дедалі вужчим тунелем, без

жодного виходу, і тільки десь високо вгорі видніла ледь підсвічена хмара, яка оповивала верхівки цих гір.

Тут, з невеликого вилому між двома горами, майже зі щілини витікав Самбатіон: вирування піску, клекіт тувів, шумування мулу, тріскотіння осколків, булькотіння грудок землі, вилив суглинку, дощ глини поступово перетворювалися на рівномірний потік, який починав свою путь до якогось безконечного піщаного океану.

Наші друзі витратили цілий день, намагаючись обійти гори і знайти якийсь перевал вище від джерела, але даремно. Вони лиш зазнали небезпеки від морен, які несподівано осувалися під копитами їхніх коней, тому їм довелося піти в обхід, і ніч застала їх в місці, куди раз у раз з верхівки скочувалися брили чистої сірки, а далі спека стала нестерпною, і вони зрозуміли, що навіть якщо далі знайдуть спосіб перебратися через гори, то коли закінчиться вода у їхніх флягах, посеред тої мертвої природи вони не знайдуть ніякої вологи, тому вирішили вернутися назад. Але вони заблукали в тих меандрах, і їм знадобився ще день, щоб вернутися до джерела.

Коли вони дійшли туди, то, за обрахунками Соломона, субота вже минула, і якщо річка й зупинялася, то тепер знову попливла, і треба було чекати ще шість днів. Вигукуючи слова, які, звісно, не могли забезпечити їм сприяння небес, вони вирішили йти вниз за течією, сподіваючись, що врешті-решт річка виллється у лиман або дельту чи гирло, перетворившись у менш рухливу пустелю.

Так у мандрах минуло ще кілька світанків і заходів сонця; вони відійшли від берегів, щоб знайти якусь привітнішу місцину, і небеса, мабуть, забули про їхні прокльони, бо вони знайшли-таки невеличку оазу, порослу скромною зеленню, де було джерело, з якого витікав струмінь води, скупий, але достатній, щоб дати їм полегшу і запас вологи на кілька днів. Відтак вони пішли далі під акомпанемент гуркоту річки, під палким небом, помережаним іноді хмарами, тонкими, плоскими і чорними, мов каміння Бубуктора.

Ішли вони майже п'ять спекотних днів і таких же спекотних ночей, і нарешті почули, що безупинний гуркіт цього вирування змінився. Річка почала текти швидше, в її плині можна було розрізнити щось наче кілька течій, у ній утворювалася бистрина, яка тягла за собою шматки базальту, мов соломинки, а в далині чулося щось немов грім... Самбатіон ставав дедалі бурхливішим; він почав розділятися на 22, міріади маленьких річечок, які проникали в гірські ущелини, немов пальці руки в купу болота; іноді хвиля затікала в грот, а потім з ревом виходила звідти крізь щось на кшталт наскрізного скелястого проходу і люто кидалася в долину. І раптом, коли вони широким колом обійшли ділянку берега, по якій не можна було пройти через постійне бурління вихорів гравію, і дісталися до краю плато, то побачили, як Самбатіон — прямо під ними — пропадає в чомусь схожому на горлянку Пекла.

З десятків гірських схилів, що утворювали ніби амфітеатр, у бездонний кінцевий чорторий водоспадами верталосся безупинне бурління граніту, вирування асфальту, нуртування галунів, булькотіння сланців, хвилі аурипігменту, які розбивалися об береги. І над хмарою, яку коловорот цей здіймав до небес, — але для тих, хто дивився

немов з висоти вежі, це було внизу, — виграючи на тих крем'янистих краплях, сонячні промені творили немов велетенську райдугу, а що кожна частинка відбивала промені іншим сяйвом, залежно від її природи, райдуга ця була набагато барвистішою, ніж веселки, які зазвичай розкидаються в небі після грози, і їй, на відміну від них, судилося сяяти вічно, ніколи не розсіюючись.

Там червоніли гематити й кіновар, виблискувала крицева чорнота, пролітали крихти аурипігменту, сяючи барвами від жовтої до яскраво-помаранчевої, синів азурит, білили звапнілі мушлі, зеленіли малахіти, шафраново жовтів блідий глет, бринів реальгар, серед зеленкувато-сірого ґрунту тьмяно світилася подрібнена хризосола, яка потім набувала відтінків індиго та фіолету, тріумфувала позолота, вигравав пурпуром сурик, пломенів сандарак, мінилася барвами сріблиста слюда, прозоріли алебастри.

Жоден людський голос не міг пробитися крізь той дзенькіт, та й подорожні не мали охоти говорити. Вони спостерігали за агонією Самбатіону, який скаженів, бо мусив зникнути у надрах землі, а тому намагався забрати із собою все навколо і скреготав своїм камінням, виражаючи все своє безсилля.

Ні Бавдоліно, ні його люди не усвідомлювали, скільки часу вони споглядали вирування цієї пучини, де річка хоч-не-хоч сама себе хоронила, але, мабуть, затрималися вони там надовго, і ось настав захід п'ятниці, а отже початок суботи, бо раптом, немов за наказом, річка залякла в трупному заціпенінні, а чорторий у глибині прірви перемінився в нерухому лускату рівнину, над якою запала несподівана, страхітлива і пекельна тиша.

Тоді вони стали чекати, що вздовж берега здійсниться, як їм розповідали, загорожа з полум'я. Але нічого такого не сталося. Річка мовчала, вирування частинок над нею помалу осіло на її русло, нічне небо роз'яснилося, відкривши сяйво зірок, яких досі не було видно.

— Виходить, не варто завжди вірити тому, що кажуть, — дійшов висновку Бавдоліно. — У нашому світі люди вигадують найнеймовірніші історії. Соломоне, це ви, юдеї, пустили у світ цю вигадку, щоб не дати християнам потрапити в ці краї.

Соломон не відповів, бо був чоловіком кмітливим і в ту мить зрозумів, як саме Бавдоліно збирається переправити його через ріку.

— Спати я не буду, — заявив він одразу.

— Не журись, — відповів Бавдоліно, — відпочинь, а ми поки пошукаємо броду.

Соломонові захотілося втекти, але в суботу він не міг ані сісти на коня, ані лазити по гірських урвищах. Так він сидів цілу ніч і бив себе по голові кулаками, проклинаючи свою долю, а разом з нею клятих язичників.

Наступного ранку, коли вони знайшли місце, де можна було безпечно переправитися, Бавдоліно вернувся до Соломона, тепло і з розумінням усміхнувся до нього й щосили влупив його дерев'яним молотком по голові, десь за вухом.

Ось таким чином Раббі Соломон, єдиний серед синів Ізраїлевих, нічого не тямлячи, переправився в суботу через Самбатіон.

29. Бавдоліно прибуває у Пндапецім

Переправитися за Самбатіон не означало дістатися до царства Пресвітера Йоана. Це просто означало, що за спиною zostалися відомі землі, в яких бували найвідважніші мандрівники. І нашим друзям довелося справді йти ще багато днів теренами, принаймні такими ж нерівними, як береги тієї кам'яної річки. Відтак вони вийшли на рівнину, яка, здавалось, не мала кінця. Далеко на обрії видніли обриси не дуже високих гір, серед яких, однак, виступали тонкі мов палець гірські шпилі, які формою своєю нагадували Бавдолінові Піренейські Альпи, що їх він бачив ще хлопцем, коли перетинав їхній східний масив, ідучи з Італії до Германії, — але ті були набагато вищі й потужніші.

Проте гірський масив був аж на обрії, а по рівнині тій коні ледве чвалали, бо її повсюди вкривала пишна рослинність, яка виглядала, мов безконечна нива дозрілої пшениці, хоч насправді було то щось схоже на зелену і жовту папороть, вищу від людського зросту, і родючий цей степ простягався, куди сягало око, немов море, порушуване безперервним бризом.

Перетнувши галявину, мов острів у цьому морі, вони побачили, що десь далеко, в одній-єдиній точці поверхня вже не хвилювалася ритмічно, а нерівномірно струшувалася, немов якийсь звір, якийсь величезний заєць толочив траву, але якщо то справді був заєць, рухався він вигинистими кривими, а не по прямій, і так швидко, як не бігає жоден заєць. Наші подорожні вже зустрічали всяких тварин, які не вселяли в них довіри, тому вони натягли віжки і приготувались до нової битви.

Серпантин наближався до них, і почувся шелест папороті. Нарешті трави на краях галявини розійшлися, їх, мов штори, розсувало руками якесь створіння.

Створіння, яке йшло їм назустріч, руки, безперечно, мало. Мало воно й ногу, але одну-єдину. Кульгавим воно не було, бо нога та була прикріплена до тулуба так, немов там ніколи й не було місця для другої ноги, і на єдиній цій нозі з єдиною ступнею створіння це бігало так невимушено, немов звикло так рухатися від самого народження. Ба навіть коли воно мчало до них, вони не могли зрозуміти, чи воно стрибає, а чи, попри таку свою будову, робить такі кроки, ступаючи єдиною своєю ногою вперед і назад, як це ми робимо двома ногами, і з кожним кроком просуваючись до переду. Рухалося воно так прудко, що всі рухи його зливалися в один, як це трапляється, коли дивишся на коней і не можеш зрозуміти, чи буває такий момент, коли всі чотири копита відриваються від землі, а чи принаймні двоє з них завжди спираються на неї.

Коли створіння зупинилося перед ними, вони побачили, що єдина його ступня вдвічі більша від людської ступні, але гарної форми, а всі її п'ять пальців з квадратними нігтями, дебели й міцні, були однакові.

У всьому іншому воно було схоже на дитину років десяти-дванадцяти, тобто досягало їм до пояса, голова його була гарної форми, на ній їжилось коротке жовтувате волосся, круглі очі дивилися по-коров'ячому лагідно, ніс був маленький і закруглений, а широкий рот, майже сягаючи вух, розтягнувся в усмішці, яка показала ряд гарних і міцних зубів. Бавдоліно з друзями впізнали його відразу, бо не раз чули і читали про нього: був то одноніг; зрештою, вони самі згадували про одноногів у листі від

Пресвітера.

Одноніг знов усміхнувся, підняв обидві руки, з'єднавши їх над головою на знак привітання, і, випроставшись на своїй єдиній нозі, мов статуя, сказав щось приблизно таке:

— Aleichem sabì, lanì kalà bensor.

— Я ніколи не чув такої говірки, — мовив Бавдоліно. А тоді звернувся до того грекою: — Якою мовою ти говориш?

Чудернацькою грекою одноніг відповів:

— Я не знає, якою мовою говорить. Я думає, що ви чужинці, і говорить вигадана мова, як балакає всі чужинці. Але ви говорять мовою Пресвітера Йоана і його Диякона. Я вітає вас, я є Гавагай, до ваших послуг.

Бачачи, що Гавагай нешкідливий, а навіть доброзичливо наставлений, Бавдоліно з друзями зішли з коней і сіли на землю, запросивши його зробити те ж саме і пропонуючи ту дещицю їжі, яка в них ще залишилася.

— Ні, — сказав він, — я дякує, але я добряче поснідало сьогодні. — Відтак він зробив те, що, за всіма правдивими переказами, і слід було очікувати від однонога: спочатку він простягнувся на землі, тоді підняв ногу так, що вона утворила над ним тінь, поклав руки під голову і знову блаженно всміхнувся, немов лежачи під парасолею. — Трохи затінку непогано нині, після такої біганини. А ви хто будете? Шкода, якби ви було дванадцятро, ви було би пресвятими Волхвами, що повертається, бо навіть чорношкірий серед вас є. Шкода, що ви єсть тільки одинадцятро.

— Аякже, ще й як шкода, — погодився Бавдоліно. — Але нас одинадцятро. Тебе одинадцятро Волхвів не цікавлять, правда?

— Одинадцятро Волхвів не цікавить нікого. Щоранку в церкві ми молилися за повернення дванадцятьох. Якщо повертається одинадцятро, значить, ми кепсько молилося.

— Тут справді чекають на Волхвів, — шепнув Поет Бавдолінові. — Треба знайти спосіб натякнути, що дванадцятий десь там є.

— Але не згадуючи Волхвів прямо, — застеріг Бавдоліно. — Нас дванадцятро, а решту хай додумують вони самі. Інакше коли потім Пресвітер Йоан виявить, хто ми такі, то згодує нас своїм білим левам чи кому там ще.

Тоді він знов звернувся до Гавагая:

— Ти казав, що ти — слуга Пресвітера. Отже, ми — у царстві Пресвітера Йоана?

— Ти зачекають. Ти не можуть сказати: ось я, пройшовши трохи шляху, вже прибули в царство Пресвітера Йоана. Інакше кожен примчали б сюди. Ви у великій провінції Диякона Йоана, сина Пресвітера, який правлять цими землями, і дістатися до царства Пресвітера ви може, тільки пройшовши цим краєм. Усі прибульці мусять спершу зачекати в Пндапецімі, великій столиці Диякона.

— А скільки прибульців тут уже побувало?

— Жоден. Ви єсть перший.

— А хіба перед нами не проходив тут чоловік з чорною бородою? — спитав

Бавдоліно.

— Я не бачило, — відказав Гавагай. — Ви єсть перший.

— Отже, нам доведеться чекати в цій провінції на Зосиму, — буркнув Поет, — і хтозна, чи він дістанеться сюди. Може, він усе ще блукає у потемках Абхазії.

— Гірше було б, якби він дійшов уже сюди і віддав Градаля цим людям, — зауважив Кіот. — А як ми покажемося там без градаля, з порожніми руками?

— Заспокойся, поспіх теж вимагає часу, — мудро мовив Бойді. — Поки що розгляньмося тут, а потім щось вигадасмо.

Бавдоліно сказав Гавагаєві, що вони охоче затримуються в Пндапецімі, чекаючи на свого дванадцятого товариша, який загубився під час піщаної бурі в пустелі, за багато днів шляху від того місця, де вони є тепер. Він спитав, де мешкає Диякон.

— Там-он, у своєму палаці. Я заведе вас. А навіть я спершу скаже друзям, що ви прибуває, і коли ви буде там, усі вас вітатиме. Гості єсть дар Господа.

— Тут, посеред цих трав, є ще інші одноноги?

— Я не думає, але недавно я бачило одного мого товариша блемія, а то велика рідкість, бо одноноги не дуже товаришує з блеміями.

Він запхав собі пальці до рота, і пролунав свист, довгий і мелодійний. Через кілька секунд листя папороті розхилилося і з'явилося ще одне створіння. Воно дуже відрізнялося від однонога, але, зрештою, почувши про блемія, наші друзі якраз і сподівалися побачити те, що побачили. Створіння це мало надзвичайно широкі плечі, а отже було дуже приземкувате, але в поясі воно було дуже тонке; воно мало короткі, порослі волоссям ноги і не мало голови, як, зрештою, і шиї. На грудях, де люди мають соски, у нього була пара мигдалеподібних очей, вельми жвавих, а під невеликою випуклістю з двома ніздрями було щось схоже на круглий отвір — він був дуже мінливий, і коли створіння почало говорити, отвір цей став набувати розмаїтих форм, залежно від звуків, які воно вимовляло. Гавагай підійшов перемовитися з ним; він вказував йому на гостей, а блемій, очевидно, погоджувався з ним, нахилиючи плечі, немов кланяючись.

Він підійшов до гостей і сказав щось схоже на: "Oyiii, oyioioioi, ayeyu!". На знак дружби мандрівці простягнули йому чашку з водою. З мішка, що його він носив із собою, блемій вийняв щось схоже на соломину, встромив в отвір під носом і почав всмоктувати воду. Тоді Бавдоліно простягнув йому великий шматок сиру. Блемій підніс його до вуст, і рот його раптом став такий же великий, як і той шматок сиру, який миттю зник у ньому. Блемій сказав: "Eyaoi oea!" Тоді приклав руку до грудей, чи то пак до чола, немов щось обіцяючи, замахав обома руками на прощання і зник між травами.

— Він добіжать раніше, ніж ми, — сказав Гавагай. — Блемії не біжить так швидко, як одноноги, та все ж швидше, ніж ті неквапливі тварини, верхи на яких ви їдуть. Що вони таке?

— Коні, — відповів Бавдоліно, згадавши, що в царстві Пресвітера коні не водяться.

— Який він із себе, ці коні? — з цікавістю спитав одноніг.

— Вони схожі на цих тварин, — відповів Поет, — точнісінько такі ж, як і вони.

— Я дуже дякує. Ви єсть могучі мужі, бо ви їздить верхи на тваринах, схожих на коней.

— Тепер послухай сюди. Недавно ти сказав, що одноноги не є друзями блеміїв. Вони що, не є підданцями царства чи провінції?

— О, ні, вони, як і ми, єсть слуги Пресвітера, і його слуги єсть також понції, пігмеї, гіганти, панотії, без'язики, нубійці, євнухи і сатири-яких-ніколи-не-видно. Усі вони єсть добрії християни і вірнії слуги Диякона і Пресвітера.

— Ви не приятелюєте, бо ви різні? — спитав Поет.

— Що ти каже, різні?

— Ну, у тому розумінні, що ти відрізняєшся від нас і...

— А чим я відрізняється від вас?

— Та Господи, Боже мій, — сказав Поет, — та хоча б тим, що в тебе тільки одна нога! А ми і блемії маємо по дві!

— А якщо ви і блемії підняв одну ногу, то теж має тільки одну.

— Але ти не можеш опустити другу ногу!

— Навіщо мені опускати ногу, якої не є? Хіба ти опускає третю ногу, якої не є?

Тут примирливо втрутився Бойді:

— Послухай, Гавагаю, але мусиш погодитися, що блемій не має голови.

— Як це, блемій не мають голови? Він мають очі, ніс, вуста, він можуть говорити, їсти. Як би він робили все це, якби не мали голови?

— Хіба ти не помітив, що він не має шиї і не має також тої круглої штуки, яку ти маєш на шиї?

— Що значить — помітив?

— Бачив, зауважив, ну, сам знаєш!

— Може, ти має на увазі, що він не зовсім такий, як я, і що моя мати не можуть переплутати мене з ним. Але й ти не зовсім такий, як цей твій друг, бо він мають знак на щоці, а ти не має. І цей твій друг не такий, як той чорношкірий, мов один з Волхвів, він відрізняюся і від того з чорною бородою, мов у рабина.

— А звідки ти знаєш, що в мене борода, мов у рабина? — з надією спитав Соломон, який, маючи на мислі загублені племена, з цих слів, очевидно, висновував, що племена ці побували тут або ж живуть у цьому царстві. — Ти колись бачив ще інших рабинів?

— Я не бачило, але там, у Пндапецімі, всі каже — борода, мов у рабина.

Борон мовив:

— Що тут довго говорити. Одноніг цей не бачить різниці між собою і блемієм, принаймні для нього вона не більша, ніж для нас різниця між Порчеллі і Бавдоліном. Якщо добре подумати, таке буває, коли зустрічаєш чужинців. Хіба ви вмієте помітити різницю між двома маврами?

— Так, — мовив Бавдоліно, — але блемій і одноніг не те саме, що ми і маври, яких ми бачимо тільки тоді, коли потрапляємо в їхні краї. Усі вони живуть у тій самій провінції, і він бачить різницю між одним блемієм та іншим, якщо каже, що той, якого ми бачили, йому друг, тоді як інші його друзями не є. Послухай-но мене, Гавагаю: ти

сказав, що у вашій провінції мешкають панотії. Я знаю, хто такі панотії — це майже такі ж люди, як ми, але мають вони величезні вуха, які спускаються їм аж до колін, а коли холодно, вони огортаються ними, мов плащем. Вони такі, ці панотії?

— Авжеж, такі, як ми. Ми теж має вуха.

— Але вони не доходять вам до колін, хай йому чорт!

— Твої вуха теж єсть більший, ніж у твого друга, який коло тебе.

— Але не як у панотіїв, хай йому біс!

— Кожен мають такі вуха, які дали йому його мати.

— То чому ти кажеш, що блемії й одноноги не товаришують?

— Вони думає неправильно.

— Як це — неправильно?

— Вони християни, які помиляється. Вони єсть phanta-siastoi. Вони вважає слушно, як і ми, що Син не тої самої природи, що й Отець, бо Отець існували ще перед часом, а Син сотворені Отцем не через потребу, а з вільної волі. Отже, Син єсть названим сином Бога, чи не так? Блемії каже: так, Син не мають тої самої природи, що Отець, але навіть якщо Слово єсть лиш названий син, він не можуть стати плоттю. Значить, Ісус ніколи не ставали тілом, а те, що бачив апостоли, то були тільки... як це сказати... phaníasma...

— Чиста видимість.

— Ну от. Вони каже, нібито тільки видиво Сина померли на хресті, він не народжувалися у Вифлеємі, від Марії, а лиш одного дня явилися на ріці Йордані Йоанові Хрестителю, і всі сказав — о! Та якщо Син не єсть тіло, то як він можуть казати — хліб сей єсть тіло моє? А вони й справді не причащається хлібом і бурком.

— Може, тому, що їм довелося б смоктати вино, чи як ти там його називаєш, крізь соломинку, — сказав Поет.

— А паноти? — спитав Бавдоліно.

— А-а, їх не обходить, що роблять Син, коли сходять на землю. Вони думає тільки про Святого Духа. Послухай: вони каже, що на заході християни думає, нібито Святий Дух ісходять від Отця і від Сина. Вони заперечує і каже, що оце "від Сина" додали пізніше, а в Царгородському символі віри його не є. Для них Святий Дух ісходять тільки від Отця. Вони дотримується протилежної думки від пігмеїв. Пігмеї каже, нібито Святий Дух ісходять тільки від Сина, але не від Отця. Панотії насамперед ненавидить пігмеїв.

— Друзі, — сказав Бавдоліно, звертаючись до товаришів, — мені здається, що різні раси, які замешкують цю провінцію, не надають жодної ваги різницям у будові тіла, його кольорі чи формах, як це робимо ми, коли навіть карлика вважаємо помилкою природи. Натомість, як, зрештою, чимало з наших мудреців, вони надають великого значення відмінностям у поглядах на природу Христа, Пресвятої Трійці, про що ми так багато начулися в Парижі. Це їхній спосіб мислення. Спробуймо зрозуміти його, інакше геть загубимося у безконечних суперечках. Тож будемо вдавати, ніби блемії й справді такі самі, як і одноноги, а те, що вони думають про природу Нашого Господа, фактично нас не стосується.

— Наскільки я розумію, одноноги дотримуються жахливої ересі Арія, — мовив Борон, який був найбільш начитаним серед них.

— То й що? — відказав Поет. — Мені здається, що все це грецькі штучки. У нас на півночі людей більше хвилювало те, хто є правдивим папою, а хто антипапою, і подумати тільки, що все залежало від примхи покійного мого володаря Райнальда. У кожного свої хиби. Бавдоліно каже правду, вдаваймо, ніби нас це не обходить, а він нехай проведе нас до свого Диякона — він, певно, теж не бозна-що, але принаймні зветься Йоаном.

Отож вони попрохали Гаваґая провести їх у Пндапецім, і він вирушив неспішними стрибками, щоб їхні коні поспівали за ним. Через дві години вони дійшли до краю моря папороті й вступили на землі, засаджені садами й виноградниками: у затінку дерев сиділи, цікаво витріщаючись на них, створіння з майже людським виглядом, які вітально махали їм руками, але замість слів тільки завивали. То були, пояснив Гаваґай, без'язикі люди, які жили за межами міста, бо були месаліянами — вони вірили, ніби на небеса можна потрапити лише завдяки мовчазній, безперервній молитві, не причащаючись, не чинячи добрих діл, не практикуючи інших способів покаяння, не відправляючи жодних інших обрядів. Тому вони ніколи не ходили в церкви Пндапеціма. Усі дивились на них криво ще й тому, що ті вважали, ніби праця — це теж добре діло, а отже користі від неї нема ніякої. Жили вони дуже вбого, живлячись плодами цих дерев, які, однак, належали всій громаді, але вони користувалися ними без жодних докорів сумління.

— А загалом вони такі ж, як і ми, правда? — піддражнював його Поет.

— Вони такі ж, як і ми, коли ми мовчать.

Гори все наближалися, і що ближче вони під'їздили до них, то краще бачили, які вони. На краю кам'янистої місцевості поступово підносилися пологі жовтуваті пагорби, схожі, підказував Коландрино, на збиті вершки, ні, радше на цукрову вату, та ні, на купки піску, насипані одна коло одної, і був їх цілий ліс. Ззаду підносилися шпилі, які здалеку здавалися схожими на пальці, — були то скелясті піки, на верхівках яких було щось на кшталт шапки з темнішої породи, іноді вона мала форму каптура, а іноді — майже плоскої накривки, яка виступала спереду і ззаду. Далі шпилі були вже не такі гострі, але кожен з них був немовби пронизаний дірама, мов вулик, і врешті стало ясно, що були то житла — точніше кам'яні сховки, в яких викопані були печери, і до кожної з них вела окрема дерев'яна драбина; драбини ці були з'єднані між собою від однієї печери до другої і разом утворювали навколо кожної з цих махинь зависле в повітрі плетиво, а по ньому спритно бігали туди-сюди мешканці, які здалеку здавалися мурашками.

У центрі міста видніли справжні будинки, але вони теж виростили на великій висоті зі скелі, і тільки фасад їхній на кілька ліктів виступав з неї. Далі виднівся якийсь більший кшталт неправильної форми, який теж був вуликом з печер, але вікна та двері в ньому були розташовані геометрично, а з-під арок іноді виступали тераси, лоджії й балкони. Деякі з цих отворів були прикриті кольоровими завісами, а інші — циновками

з плетеної соломи. Одне слово, друзі опинилися посеред гряди диких гір, а водночас — у центрі густонаселеного і діяльного міста, хоч воно й не було таким пишним, як вони очікували.

Те, що місто було густонаселене й діяльне, видно було з натовпів, які жваво нуртували не на вулицях і площах, а радше на ділянках між шпильми і гостряками, між гірськими вершками і створеними природою вежами. Був то вельми пістрявий натовп: серед нього блукали собаки, осли, чимало верблюдів, яких мандрівці наші вже бачили на початку своєї подорожі, але ніколи не бачили їх так багато і таких різних, як у цьому місці, — одні з одним горбом, інші з двома, а деякі навіть з трьома. Побачили вони й штукаря, який давав виставу перед зграйкою мешканців, тримаючи на повідку пантеру. З тварин найбільше їх здивували напрочуд спритні чотириногі створіння, запряжені у візки: вони мали тіло лошати, досить довгі ноги з коров'ячими копитами, були жовтої масті у великі коричневі яблука, а що найцікавіше, мали вони довжелезну шию, на якій височіла верблюдяча голова з двома невеличкими різками. Гавагай пояснив, що то верблюдопарди, яких важко спіймати, бо вони дуже прудко тікають, й тільки одноноги можуть наздогнати їх і спіймати на аркан.

Хоч там і не було вулиць та майданів, місто це було воістину велетенським базаром, і кожен вільний закуток тут займала якась ятка, чи рундук, чи просто килим на землі, або ж дошка, підперта двома каменями. Там продавалися цілі гори різних плодів, шматки м'яса (схоже, що найбільше тут полюбляли верблюдопардятину), килими, виткані всіма барвами веселки, одяга, ножі з чорного обсидіану, кам'яні сокири, глиняні чаші, намиста з кісточок та червоних і жовтих камінців, капелюхи чудернацького фасону, шалі, ковдри, різьблені дерев'яні шкатулки, рільничий реманент, м'ячі й ганчір'яні ляльки для дітей, а крім того, амфори, повні синюватих, бурштинових, рожевих і яскраво-жовтих напоїв і мисочки, повні перцю.

Єдине, чого не видно було на тому ярмарку, то це металевих предметів; і справді, Гавагай, слухаючи їхні запитання, не розумів, що значать ці слова — залізо, метал, бронза, мідь, — якою б мовою Бавдоліно йому їх не називав.

Серед цього натовпу нипали вельми енергійні одноноги, які — стриб-стриб — носили на голові повні кошики, товклися блемії, майже завжди окремими купками або продаючи за прилавками кокосові горіхи, моталися панотії, а вуха їхні майоріли на вітрі, і лише жінки їхні соромливо закутували собі ними груди, притримуючи їх рукою, мов шаль, і всякий інший люд, який немов зійшов зі сторінок тих книг чудес, що їхніми мініатюрами так захоплювався Бавдоліно, шукаючи натхнення для своїх листів до Беатрисси.

Вони помітили ще інших істот: були то, безперечно, пігмеї — з дуже темною шкірою, з пов'язкою на стегнах і з луком напереваги; цим самим луком вони, як веліла їм їхня природа, вічно воювали з журавлями, і війна ця, мабуть, була для них переможною, бо чимало з них пропонували перехожим свою здобич, прив'язану за ноги до довгої жердини, яку вони мусили нести учотирьох, по двоє з кожного кінця. Пігмеї були нижчі від журавлів, тому підвішені птахи волоклися по землі, і їх

підв'язували також за шию, але лапи далі залишали довгий слід на пилюці.

Тут нагодилися й понції, і хоч наші друзі й читали про них, вони не могли надивуватися, розглядаючи допитливим оком ці створіння з прямими ногами без колінних суглобів, які штивно ступали по землі своїми кінськими копитами. А найцікавіше було те, що в чоловіків дітородний член звисав з грудей, а у жінок у тому ж місці була піхва, яку, однак, не було видно, бо вони прикривали її хустиною, зав'язаною вузлом на спині. Згідно з переданням, вони випасали шестирогих кізок, і справді дехто з них продавав цих тварин на базарі.

— Ну точнісінько, як книжка пише, — не переставав бурмотіти зачарований Борон. Відтак сказав голосно, щоб його почув Ардзруні: — І книжка пише також, що порожнечі не існує. Отже, якщо існують понції, то порожнечі не існує.

Ардзруні знижував плечима і заклопотано зазирає, чи в якійсь плящині не продають часом рідину для освітлення шкіри.

Щоб вгамувати метушню всіх цих людей, іноді то тут, то там проходили чоловіки високого зросту, чорні, як ніч, голі до пояса, у мавританських шароварах і білих тюрбанах, озброєні лише величезними сучкуватими палицями, одним ударом яких можна звалити бика. А що мешканці Пндапеціма щоразу купчилися, коли бачили чужинців, і зокрема показували пальцем на коней, яких, очевидно, зроду не бачили, чорношкірі чоловіки були тут як тут, щоб навести лад у натовпі, і досить їм було махнути своїми палицями, щоб навколо тут же утворилася порожнеча.

Бавдолінової уваги не уникло й те, що коли збіговисько навколо них густішало, саме Гавагай подавав тривожний знак чорношкірим гайдукам. Із жестів багатьох людей навколо можна було зрозуміти, що вони б хотіли супроводжувати цих знаменитих гостей, але Гавагай не хотів віддавати їх нікому і знай бундючився, немов кажучи: "То моя власність, не чіпайте їх".

Ці чорношкірі чоловіки, сказав Гавагай, — це нубійська сторожа Диякона, предки яких прибули з глибин Африки, але вони тут не чужинці, бо безліч їхніх поколінь народилися вже поблизу Пндапеціма, а Дияконові вони були вірні аж до смерті.

Насамкінець вони побачили гігантів — набагато вищі навіть від нубійців, вони височіли на кілька п'ядей над головами інших і, крім велетенського зросту, вирізнялися також тим, що були одноокі. Вони були нечесані, кепсько одягнені і, як пояснював Гавагай, займалися або будівництвом осель на скелях, або ж випасом овець і волів, і в цьому не було їм рівних, бо вони могли стримати бика, схопивши його за роги, а якщо якийсь баран відлучався від стада, їм не потрібен був собака — вони простягали руку, хапали його за шкірку і повертали туди, звідки він утік.

— Ці теж вам вороги? — спитав Бавдоліно.

— Тут ніхто нікому не ворог, — відповів Гавагай. — Ти бачить, як усі разом продає і купує, як добрі християни. Потім усі вертається до себе додому, але не їсть і не спить разом з іншими. Кожен думають, як собі хочуть, навіть якщо думають неправильно.

— А гіганти думають неправильно...

— Ой-йой! Ще й як неправильно! Вони єсть артотирити, вони вірять, що на Тайній

вечері Ісус посвятили хліб і сир, бо, каже вони, була то звична їжа давніх патріархів. Так вони богохульно причащається хлібом і сиром, вважаючи єретиками тих, хто причащається бурком. Але тут майже всі думає неправильно, крім одноногів.

— Ти казав, що в цьому місті є також євнухи? Вони теж думають неправильно?

— Краще мені не говорити про євнухів — вони занадто могутній. Вони не знається з простим людом. Але вони думає інакше, ніж я.

— А крім їхніх поглядів, гадаю, вони такі ж самі, як і ти...

— А що у мені такого відмінного від них?

— Чортяко ногастий, — нервувався Поет, — хіба ти не знаєшся з жінками?

— З жінками-одноніжками, аякже, знаються, бо вони не думає неправильно.

— І тим своїм одноніжкам ти вставляєш ту свою штуку — прокляття, та де ж вона у тебе?

— Тут, за ногою, як у всіх.

— Крім того факту, що в мене вона зовсім не за ногою, а недавно ми бачили людей, у яких вона над пупком, ти ж мусиш знати, що в євнухів тієї штуки немає зовсім, а тому з жінками вони не знаються?

— Може, євнухам не подобається жінки. А може, у Пндапецімі просто не є жінок-євнушок — я їх ніколи не бачило. Бідолахи, може, вони їм подобається, але вони не може знайти собі жінок-євнушок, та хіба вони може знатися з жінками-блеміями або панотіями, які думає неправильно?

— А ти помітив, що в гігантів тільки одне око?

— У мене теж. Бачиш, я заплющило це око, і має лиш друге.

— Тримайте мене, бо зараз його закатруплю, — казав Поет, почервонівши на виду.

— Одне слово, — мовив Бавдоліно, — блемії думають неправильно, гіганти думають неправильно, усі думають неправильно, крім одноногів. А що про це думає ваш Диякон?

— Диякон не думають. Він повелівають.

Поки вони отак розмовляли, один нубієць упав навколішки перед конем Коландрина і, простягнувши до нього руки й опустивши голову, вимовив кілька слів невідомою мовою, і з тону його відчувалося, що він про щось гаряче прохає.

— Чого йому треба? — спитав Коландрино.

Ґаваґай відповів, що нубієць просить його заради Бога розвалити йому голову цим чудовим мечем, що його Коландрино носить на поясі.

— Він хоче, щоб я його вбив? Чому ж це?

Ґаваґай виглядав збентеженим:

— Нубійці дуже дивний люд. Ти знає, вони циркумциліони. Вони добрі воїни тільки тому, що прагнуть мучеництва. Війни нема, а вони прагнуть мучеництва неґайно. Нубійці єсть як діти — неґайно хоче мати те, що їм до вподоби.

Він сказав щось нубійцю, і той відійшов, похнюпивши носа. На прохання розповісти щось ще про цих циркум-целіонів Ґаваґай сказав, що циркумцеліонами є нубійці. Тоді зауважив, що невдовзі сонце зайде, а базар спорожніє, тому треба поквапитися до вежі.

Натовп і справді рідшав, продавці збирали свій крам у великі кошики; з багатьох

отворів, які визирали зі стін скелі, спускалися мотузки, і товар тягли нагору, в оселі. Усі працюючі бігали то нагору, то вниз, і невдовзі ціле місто спорожніло. Тепер воно було схоже на величезний цвинтар з безконечними поховальними нішами, але поступово в цих отворах у скелі почали одне за одним спалахувати світла, а це означало, що мешканці Пндапеціма запалювали коминки й каганці, готуючись до вечора. Завдяки якимсь невидимим каналам дим від цього вогню виходив через верхівку шпилів, і зблякле вже небо було помережане воронястими клубками, які відтак розчинялися серед хмар.

Дійшовши на край Пндапеціма, вони дісталися до якоїсь галявини, а за нею монолітною стіною, в якій не видно було жодного проходу, височіли гори. Наполовину врісши у гору, там видніла єдина штучна споруда в цілому місті. Була то вежа, точніше фасад ступінчастої вежі: вона була широка в основі й дедалі вужчала догори, але не так, як стос коржів, коли менший корж лежить на більшому, утворюючи шар за шаром, — від тераси до тераси безперервно тягнулася спіралеподібна доріжка, і зрозуміло було, що вона заходила і в середину скелі, обвиваючи всю будівлю від основи до чубка. Вежа була всуціль помережана великими склепінчастими дверима, одні поруч з другими, без жодного вільного місця між ними; одні двері від других відділяли тільки одвірки, і вся ця споруда виглядала, немов тисячоока потвора. Соломон сказав, що такою, мабуть, була вежа, споруджена у Вавилоні жорстоким Німродом, щоб кинути виклик Пресвятому, хай буде він прісно благословенний.

— А це, — мовив Гавагай з відтінком гордоців у голосі, — це палац Диякона Йоана. Тепер ви стоїть тут і чекає, бо вони знає, що ви прибув, і вас чекає урочисте привітання. А я тепер іде собі.

— Куди ти йдеш?

— Я не може ввійти у вежу. Після того, як Диякон вас приймуть, я вертається до вас. Я ваша провідник по Пндапецімі, я вас ніколи не залишить. Уважайте на євнухів, він — хлопець молодий... — і показав пальцем на Коландрина, — а їм подобається юні. Ave, evcharistb, salam.[124]

Він виструнчився на своїй нозі, прощаючись з ними на дещо військовий манір, обернувся, а за мить був уже далеко.

30. Бавдоліно зустрічається з дияконом Йоаном

Коли вони були вже кроків за п'ятдесят від вежі, то побачили, як з неї виходить кортеж. Насамперед виступав загін нубійців, але пишніше прибраних, ніж ті, що були на ринку: від пояса донизу, включно з ногами, вони були обмотані білими биндами, а зверху по них звисала спідничина, яка доходила до половини стегна; торс вони мали оголений, але зверху були прикриті червоними накидками; на шиї ж красувався шкіряний нашийник, оздоблений кольоровими камінцями, — то не були самоцвіти, а проста річкова галька, викладена жвавою мозаїкою. На голові вони мали білі каптури, оздоблені бантиками. Рамена, зап'ястя і пальці прикрашені були браслетами та перснями з плетеної мотузки. Перший ряд грав на дудках і бив у барабани, ті, що йшли в другому ряді, тримали на плечах свої велетенські довбні, а третій ряд мав лиш луки

напереваги.

За ними йшла наступна шереха: були то, безперечно, євнухи, зодягнені у широкі, м'які шати, нарум'янені, мов жінки, у схожих на собори тюрбанах. Один з них, посередині, ніс тацю, на якій лежали паляниці. Насамкінець, у супроводі двох нубійців по боках, які махали йому над головою віялами з павиноного пір'я, ступав той, хто, очевидно, був найвищим достойником у цій процесії: на голові в нього був високий, мов два собори, тюрбан, зроблений зі сплечених різнобарвних шовкових стрічок, у вухах він мав підвіски з пофарбованих каменів, а на раменах — браслети з барвистого пір'я. Він теж мав довгу, аж до п'ят, одержу, але в поясі вона була схоплена стрічкою з блакитного шовку завширшки у п'ядь, а на грудях у нього висіло розп'яття з фарбованого дерева. Він був чоловік уже літній, а нарум'янені губи й очі, підмальовані бістром, контрастували з його зів'ялою, жовтуватою шкірою і ще більше підкреслювали подвійне підборіддя, яке тремтіло з кожним його кроком. Руки його були опецькуваті, а нігті довжелезні, вигострені, мов лезо, і полаковані рожевим.

Перед гостями кортеж зупинився, нубійці стали двома рядами, євнухи нижчого рангу клякнули, а той з них, що ніс тацю, вклонився, пропонуючи гостям поживу. Бавдоліно з друзями спершу не знали, що їм належить робити, тоді зістрибнули з коней, взяли по шматку паляниці і, уклонившись, стали чемно жувати її. Щоб привітатися з ними, нарешті виступив уперед головний євнух, який вклонився їм до землі, тоді підвівся і звернувся до них по-грецькому:

— Від Різдва Господа Нашого Ісуса Христа очікуєм ми на ваше повернення, якщо ви, звісно, є тими, за кого ми вас маємо, і прикро мені дізнатися, що дванадцятого вашого товариша, який, як і ви, є першим серед усіх християн, завела на манівці немилосердна природа. Я накажу сторожі нашій невтомно стежити за обрієм, виглядаючи його, а поки що бажаю вам щасливого перебування у Пндапецімі, — дискантом сказав він. — Це кажу вам від імені Диякона Йоана я, Праксей, головний серед придворних євнухів, протонотар провінції, єдиний легат Диякона при Пресвітері, найвищий хранитель і логотет таємного шляху. — Він сказав це так, ніби титули ці мали справити враження навіть на Волхвів.

— Здуріти можна, — прошепотів Алерамо Скаккабароцці, званий Чулою, — ти тільки послухай!

Бавдоліно не раз уявляв собі, як він постане перед Пресвітером, але ніколи не думав про те, як належить поводитися перед головним євнухом на службі Пресвітерового диякона. Він вирішив чинити так, як вони і планували.

— Мосьпане, — відказав він, — виражаю тобі нашу радість з того, що ми прибули в шляхетне, заможне і повне див місто Пндапецім, бо під час наших мандрів ми ще не бачили такого чудового і квітучого міста. Йдемо ми здалеку, несучи Пресвітерові Йоану найбільшу реліквію християнського світу, чашу, з якої пив Ісус під час Тайної вечері. На жаль, заздрісний сатана збував проти нас сили природи, завівши по дорозі на манівці одного з наших побратимів, саме того, хто ніс дар, а разом з ним — інші свідчення нашої шаноби до Пресвітера Йоана...

— А точніше, — додав Поет, — сто зливків чистого золота, двісті великих мавп, корону з тисячі фунтів золота зі смарагдами, десять низок безцінних перлів, вісімдесят шкатулок слонової кістки, п'ять слонів, три приручені леопарди, тридцять собак-людоджерів і тридцять бойових биків, триста слонових бивнів, тисячу шкур пантери і три тисячі паличок чорного дерева.

— Ми чули про ці скарби і невідомі нам дива, якими багата земля призахідного сонця, — сказав Праксей, а очі йому блищали, — і хвала небесам, якщо я зможу побачити їх ще до того, як покину цей паділ сліз!

— Ти що, не можеш тримати на припоні цей свій клятий язик? — прошипів ззаду Бойді Поетові, гамселячи його кулаками в спину, — а коли потім надійде Зосима і вони побачать, що він ще більший обідранець, ніж ми?

— Помовч, — гаркнув Поет упіврота, — ми ж уже сказали, що тут замішаний сатана, а на нього можна звалити все. Крім Градаля.

— Але тепер здався би хоч якийсь дар, хоч один подарунок, щоб показати, що ми не голодранці якісь, — далі шепотів Бойді.

— Може, дати їм голову Хрестителя? — тихо запропонував Бавдоліно.

— Їх лишилося тільки п'ять, — сказав Поет, майже не ворущачи вустами, — але дарма, бо в цьому царстві рештою все одно не можна буде скористатися.

Бавдоліно був єдиним, хто знав, що голів усе ще було шість, разом з тією, яку він взяв у Абдула. Він вийняв голову з саков і простягнув Праксеєві, кажучи, що поки що, в очікуванні на чорне дерево, леопардів і всі інші згадані дивовижі, вони хотіли б подарувати Дияконові єдине, що залишилося на цій землі від того, хто хрестив Нашого Господа.

Праксей схвильовано прийняв дар, неоціненний у його очах з огляду на мерехтливий покривець, адже він вважав, що той, безперечно, виготовлений з тієї коштовної жовтої субстанції, про яку він чув стільки казок. Нетерпеливлячись віддати шану священним останкам, з виглядом того, хто вважає кожен дар, піднесений Дияконові, своєю власністю, він без зусиль відчинив його (а отже, це Абдулова голова, печать на якій була вже зламана, подумав Бавдоліно), взяв у руки брунатний висхлий череп, діло спритних рук Ардзруні, і тремтячим голосом вигукнув, що зроду ще не споглядав такої коштовної реліквії.

Тоді євнух спитав, якими іменами він має звертатися до шановних гостей, адже передання донесло так багато цих імен, що ніхто вже не знає, котрі з них справжні. Дуже обережно Бавдоліно відповів, що принаймні поки вони не постануть перед Пресвітером, вони бажають, щоб до них зверталися іменами, під якими вони відомі на далекому Заході, і тоді назвав кожного його справжнім іменем. Праксей високо оцінив значущість таких імен, як Ардзруні та Бойді, визнав милозвучними імена Бавдоліна, Коландрина та Скаккабароцці і уявив собі екзотичні країни, почувши про Порчеллі та Куттіку. Тоді запевнив, що шанує їхню стриманість, і завершив такими словами:

— А тепер прошу заходити. Пора вже пізня, і Диякон зможе прийняти вас лише завтра. Нині ввечері ви будете моїми гостями, і запевняю вас, що бенкет буде небувало

пишний і багатий, ви куштуватимете такі вишукані страви, що зі зневагою згадаєте поживу, якою вас частували у краях, де заходить сонце.

— Таж вони вбрані в таке лахміття, що у нас будь-яка жінка зі світу звела б свого чоловіка, аби лише вдягнутися в одяг, хоч трохи кращий від цього, — бурмотів собі Поет. — Ми вирушили в путь і зазнали всіх тих пригод, сподіваючись побачити копиці смарагдів; коли ми писали Пресвітерового листа, тебе, Бавдоліно, аж нудило від топазів, і ось тобі маєш — почепили на себе десять камінців і чотири шнурочки й пишаються, мов найбільші багатчі на світі!

— Помовч і ходімо подивимось, — буркнув йому Бавдоліно.

Праксей провів їх усередину вежі і запросив у салон без вікон, освітлений запаленими триногами, посередині якого лежав килим; на ньому стояло повно глиняних чаш і тарелів, а по боках вишикувався ряд подушок, на яких запрошені всілися, схрестивши ноги. Прислужували за трапезою напівоголені, намащені пахучими олійками юнаки, які, безперечно, теж були євнухами. Вони підносили гостям посудини з ароматичними сумішами, в які євнухи вмочали пальці, а потім доторкалися ними мочок вух і ніздрів. Покропившись таким чином і мляво приголубивши юнаків, євнухи звеліли їм піднести пахощі гостям, які достосувалися до місцевих звичаїв, хоч Поет гарчав, що нехай тільки котрийсь із них торкнеться його, і він одним ударом виб'є йому всі зуби.

Ось як виглядала ця вечеря: великі шматки хліба, тобто тих їхніх паляниць; величезні кількості вареної городини, а найбільше — капусти, неприємний запах якої забивали спеції; миски з темним, дуже гарячим соусом, який звався "сорк" і в який умочали паляниці, а що Порчеллі, який першим зняв з нього пробу, так закашлявся, немов полум'я йому бухнуло з носа, то його друзі обмежилися тим, що тільки покуштували його (а потім уночі їх пожирала невгамовна спрага); сухоребра річкова риба, звана тут тинсиретою (ти диви, бурмотіли наші друзі), обкачана в манній крупі й дослівно потоплена в киплячій олії, якої, очевидно, уже дуже давно не міняли; юшка з лляного насіння, яку вони називали "марак" і яка, за словами Поета, відгонила лайном; у ній плавали шматки якогось пернатого, але вони були такі недоварені, що здавалися дубленою шкірою, а Праксей з гордощами сказав, що то метагаллінарії (ти диви, знову штурхали один одного ліктями наші друзі); гірчиця, яку вони звали "ценфелек", виготовлена з цукатів, але в ній було більше перцю, ніж фруктів. Коли подавали нову страву, євнухи жадібно накладали її собі і, пережовуючи, голосно прицмокували, щоб виразити своє задоволення, а тоді підморгували гостям, немов кажучи: "Смакує? Хіба це не райська насолода?" їли вони, беручи їжу руками, навіть юшку вони сьорбали з вигнутої човником долоні, змішуючи в ній різні страви й одним махом запихаючи собі їжу в рот. Але все це вони робили тільки правицею, бо лівицею кожен гладив по спині свого юнака, який дбав про те, щоб весь час подавати нові страви. Вони забирали руку, лиш коли пили — хапали дзбани і піднімали їх над головою, фонтаном наливаючи собі воду в рот.

Лиш наприкінці цієї царської учти Праксей подав знак, тоді ввійшли нубійці і стали

наливати в крихітні чаші якусь білу рідину. Поет випив свою одним духом, а тоді відразу почервонів, з уст йому вирвалось якесь гарчання, і він упав, наче мертвий, аж поки юнаки не покропили йому обличчя водою. Праксей пояснив, що винне дерево у них не росте, і єдиним алкогольним напоєм, який вони виробляли, був продукт ферментації ягоди бурк, дуже поширеної в їхніх краях. Але трунок цей був такий міцний, що його треба пити малесенькими ковточками, а навіть просто ледь вмочувати в чашу язика. Це справжнє нещастя: не мати вина, про яке пишуть Євангелія, бо священики Пндапеціма щоразу під час меси впивалися в щонайганебніший спосіб і ледве дотягали до кінця літургії.

— З другого боку, чого нам ще очікувати від цих потвор? — зітхнувши, сказав Праксей, усамітнівшись з Бавдоліном у кутку, тоді як решта євнухів, повискуючи, з цікавістю розглядали залізну зброю мандрівників.

— Потвор? — удавано простодушно здивувався Бавдоліно. — У мене склалося враження, що тут ніхто не помічає подиву гідної потворності інших.

— Ти, мабуть, балакав з одним із них, — зі зневажливою усмішкою сказав Праксей. — Вони живуть тут разом століттями, звикли одне до одного і, не бажаючи бачити потворність своїх сусідів, й гадки не мають про потворність власну. Авжеж, це потвори, подібніші до тварин, ніж до людей, здатні розмножуватися швидше, ніж кролики. І цим людом ми мусимо керувати залізною рукою, щоб не дати їм повбивати одне одного, бо кожен з них затуманений власною єрессю. З цієї причини багато століть тому Пресвітер поселив їх тут, на краю царства, щоб вони не бентежили своїм огидним виглядом його підданців, які — запевняю тебе, мосьпане Бавдоліно, — є дуже гарними на вроду людьми. Але цілком зрозуміло, що природа породжує й потвор, і радше незрозуміло, чому цілий людський рід ще не став потворним, адже він скоїв найстрахотливіший на світі злочин, розіп'явши Бога Отця.

Бавдоліно почав здогадуватися, що євнухи теж думають неправильно, і ще дещо розпитав гостинного господаря.

— Дехто з цих потвор, — сказав Праксей, — вірить, що Син був лиш усиновлений Отцем, інші щосили сперечаються, хто від кого ісходить, і кожна з цих потвор обстоює свою потворну помилку, помножуючи божественні іпостасі або вірячи, буцімто Найвище Благо має три, а то й навіть чотири різні природи. Язичники вони всі. Існує лиш одна божественна субстанція, яка об'являється різними способами і в різних особах упродовж людської історії. Єдина божественна субстанція, породжуючи, постає Отцем, будучи породженою, постає Сином, а освячуючи, постає Духом, але завжди йдеться про ту саму божественну природу: усе решта — це немов машкара, за якою ховається Бог. Єдина субстанція і єдина троїчна особа, а не, як твердять деякі єретики, три особи в одній субстанції. Але подумай-но тільки: якщо це правда, якщо Бог стався тілом у всій своїй цілості, а не за посередництвом якогось свого названого сина, тоді на хресті страждав сам Отець. Розіп'яти Отця! Ти розумієш? Лиш прокляте плем'я могло дійти до такої зневаги, і завданням вірного є помститися за Отця. Не буде жодної пощади проклятому Адамовому колінові.

Відколи почалася розповідь про подорож, Никита слухав Бавдоліна мовчки, не перебиваючи. Але тепер він перебив його, бо зрозумів, що співрозмовник його не був певен, як тлумачити те, що він розповідав.

— Ти думаєш, — спитав він його, — що євнухи ненавиділи людський рід тому, що він завдав страждань Отцю, чи що вони повірили в цю ересь, бо ненавиділи людський рід?

— Саме над цим я замислювався в той вечір, та й пізніше, але відповіді не знайшов.

— Я уявляю собі, як мислять євнухи. Я знав багатьох з них у царському палаці. Вони намагаються прибрати якомога більше влади у свої руки, щоб дати волю своїй зненависті до тих, кому дано продовжувати життя. Але за довге своє життя я часто переконувався, що навіть багато з тих, хто євнухами не є, використовують владу, щоб виразити те, що інакше виразити не змогли б. Зрештою, жага повеління є, мабуть, пристрастю нестримнішою, ніж пристрасть любовна.

— Мене бентежили ще й інші речі. Ось дивись: євнухи Пндапеціма становили касту, яка поповнювала свій склад через обрання, оскільки природа їхня не давала інших можливостей. Праксей казав, що з покоління в покоління старці вибирають привабливих юнаків і прирікають їх на стан євнухів, роблячи з них спочатку своїх слуг, а потім спадкоємців. Звідки ж вони беруть цих вродливих і добре збудованих юнаків, якщо цілу провінцію Пндапецім населяють лише примхи природи?

— Ясна річ, євнухів привозять з чужих країв. Так буває в багатьох військах і державних апаратах, бо хто має владу, не повинен належати до спільноти, якою керує, щоб не було жалю і поблажливості до підданців. Може, саме цього хотів Пресвітер, щоб тримати в покорі цей почварний і задирливий люд.

— Щоб мати змогу без докорів сумління послати їх на смерть. Бо зі слів Праксея я зрозумів ще дві речі. Пндапецім був останнім аванпостом перед початком царства Пресвітера. Далі була тільки ущелина між горами, яка провадила на іншу територію, а на скелях, які оточували ущелину, стояли постійні пости нубійської сторожі, готової закидати лавинами каміння будь-кого, хто б насмілювався проникнути в ущелину. На виході з ущелини починалося безмежне болото, і болото це було таке підступне, що хто б не намагався перейти через нього, його відразу засмоктувала трясовина або рухомі піски, бо в них варто лише загрузнути по коліно, як ногу вже не витягти, і так врешті ціла людина зникає, немов потонувши в морі. Через болото вела лиш одна безпечна стежка, якою можна було перейти через нього, але її знали тільки євнухи, яких навчили впізнавати її за певними ознаками. Отже, Пндапецім був воротами, твердинею, запором, який треба було зламати, щоб потрапити в царство.

— Якщо ви були першими гістьми хтозна за скільки століть, значить, захищати ці ворота було не так уже й важко.

— Навпаки. Праксей не дуже хотів про це говорити, немов згадувати про тих, хто їм загрожував, було заборонено, але потім усе-таки вирішив тайкома сказати мені, що ціла провінція живе у страху перед войовничим народом, плем'ям білих гунів, які з хвилини на хвилину можуть на них напасти. Якби вони підійшли до брам Пндапеціма, євнухи вислали б проти них на вірну смерть одноногів, блеміїв та всіх інших потвор,

щоб зупинити трохи їхнє просування, а тоді відвели б Диякона до ущелини, закидали б камінням прохід і сховалися б у царстві. Якби їм це не вдалося і якби їх спіймали, білі гуни могли б примусити під тортурами одного з них показати єдиний правильний шлях до землі Пресвітера, тому всіх їх навчили, що перед тим, як їх схоплять у полон, вони повинні вбити себе отрутою, яку кожен з них носить у мішечку, що висить на шиї, під одягом. Найжахливіше те, що Праксей був певен, що вони в будь-якому разі врятуються, бо в останню мить зможуть заслонитися нубійцями, мов щитом. Яке це щастя, казав Праксей, мати за тілоохоронців циркумциліонів.

— Я чув про них, але це було багато століть тому на узбережжі Африки. Там жили єретики, звані донатистами, які вважали, що церква має бути спільнотою святих, але, на жаль, усі її служителі були вже розбещені. Отже, на їхню думку, жоден священик уже не міг уділяти святих таїнств, і вони провадили вічну війну зі всіма іншими християнами. Найрішучішими серед донатистів були власне циркумциліони, варвари чорної раси, які блукали полями і долинами, шукаючи мучеництва, кидалися зі скель на подорожніх з криком "Deo laudes"[125] і, погрожуючи їм палицями, наказували вбити себе, щоб мати змогу зазнати слави мучеництва. А коли злякані люди відмовлялися це робити, циркумциліони спершу забирали в них усе майно, а тоді розвалювали їм голову. Але я думав, що фанатики ці вже вимерли.

— Очевидно, нубійці Пндапеціма були їхніми нащадками. Вони, казав мені Праксей зі своєю звичною зневагою до підданців, будуть неоціненні під час війни, бо охоче дадуть ворогові себе вбити, а за той час, поки їх усіх вбиватимуть, євнухи встигнуть закрити прохід в ущелину. Але вже багато століть циркумциліони очікували на цю нагоду, та ніхто не вторгався в провінцію, вони кусали вудила, не вміючи жити в мирі; вони не могли напастувати і грабувати потвор, бо мали наказ захищати їх, тому відводили душу, ганяючись за дикими тваринами і поборюючи їх голими руками; іноді вони проникали по той бік Самбатіону, у кам'яні пустелі, де жили химери і мантикори, і дехто з них зазнав щастя скінчити життя так, як Абдул. Та цього було їм мало. Іноді найзапекліші з них спадали з розуму. Праксеєві вже доповіли, що пополудні один з них благав нас зняти йому голову; а інші, стоячи на чатах біля ущелини, кидалися з верхівок, і загалом їх важко було тримати у вузді. Євнухам нічого іншого не залишалося, як тримати їх напоготові, щодня обіцяючи їм неминучу небезпеку, запевняючи, що білі гуни вже біля брами міста, і тому нубійці часто блукали рівниною, напружуючи очі, і аж здригалися від радості, коли здалеку бачили якісь клуби пилуки, очікуючи прибуття нападників, живлячи надію, яка пожирала їх століттями, покоління за поколінням. А тим часом не всі з них були справді готові принести себе в жертву, а лиш голосно заявляли про своє прагнення мучеництва, щоб їх добре годували і зодягали, тому їх тримали в послуху, даючи досхочу смачних наїдків і бурку. І я зрозумів, чому досада євнухів з дня на день зростала: вони були змушені правити потворами, яких вони ненавиділи, і віряти своє життя ненажерливим і вічно п'яним фанатикам.

Пора була пізня, і Праксей звелів нубійській сторожі відвести їх туди, де вони мали

ночувати, напроти вежі, у кам'яний вулик невеликих розмірів, де всередині знайшлося місце для них усіх. Вони піднялися туди по легеньких драбинах і, виснажені особливими подіями цього дня, спали аж до ранку.

Розбудив їх Гавагай, готовий їм служити. Від нубійців він дізнався, що Диякон готовий прийняти гостей.

Вони вернулись у вежу, і Праксей особисто провів їх зовнішніми терасами аж до останнього поверху. Там, пройшовши крізь двері, вони опинилися в круглому коридорі, у який виходило багато інших дверей, одні поруч з другими, немов вишкір зубів.

— Я лише пізніше збагнув будову того поверху, мосьпане Никито. Мені важко описати його, але спробую. Уяви собі, що цей круглий коридор є облямівкою кола, у центрі якого розташований центральний салон, теж круглий. Кожні двері, які виходять в коридор, ведуть у галерею, і кожна з цих галерей біжить немов уздовж променя, що виходить із серединного приміщення. Та якби галереї ці були прямі, з круглого коридору на краю було б видно, що діється в центральному салоні, а з центрального салону можна було б бачити, чи галереєю хтось не надходить. Натомість кожна галерея спочатку була пряма, але в кінці вигиналася під кутом і лише після цього закруту виходила в центральний салон. Таким чином, ніхто не міг зазирнути всередину салону з окільного коридору, і це забезпечувало усамітнення його мешканця...

— Але й мешканець салону аж до останньої миті не міг бачити, чи хтось не надходить.

— Справді, мене це теж відразу вразило. Розумієш, Диякон, володар провінції, був захищений від нескромних очей, але водночас євнухи могли захопити його зненацька, без попередження. Він був в'язнем, за яким не могли наглядати його охоронці, але й він не міг наглядати за ними.

— Ті твої євнухи були хитріші від наших. А тепер розкажи мені про Диякона.

Вони ввійшли. Великий круглий салон був майже порожній, крім кількох скринь, розміщених біля трону. Трон стояв посередині, виготовлений він був з темного дерева, а над ним височів балдахін. На троні сиділа людська постать, оповита темною мантиєю, з тюрбаном на голові, а лице сидячого ховалося під серпанком. На ногах у нього були темні папучі, руки теж ховалися в темних рукавичках, тому подоба цього чоловіка залишалася в таємниці.

Обабіч трону біля Диякона навпочіпки сиділи ще дві постаті в серпанках. Одна з них раз у раз простягала Дияконові чашу, в якій курилися пахощі, щоб він вдихнув їхній аромат. Диякон усе відмовлявся, та Праксей подав йому благальний знак, немов наказуючи послухатися, а отже йшлося, певно, про якесь лікувальне знадіб'я.

— Зупиніться за п'ять кроків від трону, вклоніться і, заки привітати його, зачекайте, аж Він вам це дозволить, — шепнув Праксей.

— Чому лице його прикрите? — спитав Бавдоліно.

— Цього не можна питати, Йому так подобається. Вони зробили, як їм було сказано. Диякон підняв руку

і сказав по-грецькому:

— Із самого дитинства готувався я до вашого прибуття. Логотет мій усе вже мені розповів, я буду радий допомогти вам і дати притулок в очікуванні на вашого найяснішого побратима. Я також одержав ваш незрівнянний дар. Я не заслужив його, тим паче, що святу цю річ піднесли мені дарувальники, які гідні такого ж почитання.

Голос його був слабкий, мов у недужої людини, але тембр його був молодечий. Бавдоліно розлився в таких шанобливих привітаннях, що ніхто б не зміг його потім звинувачувати в тому, що він вихвалявся гідністю, яку йому неслухно присвоїли. Але Диякон зауважив, що таке смирення є очевидним знаком їхньої святості, а на це вже не було ради.

Відтак він запросив їх сісти на одинадцятьох подушках, які він звелів розташувати віночком за п'ять кроків від трону, наказав подати їм бурку з якимись затхлими солодкими бубликами і сказав, що нетерпляче очікує почути від них — адже вони побували на тому казковому Заході, — чи справді там є всі ті дива, про які він читав у багатьох книгах, які потрапляли йому в руки. Він спитав, чи справді там є земля, звана Енотрією, де росте дерево, з якого витікає напій, що його Ісус перетворив на свою кров. Чи справді там випікають хліб, не схожий на їхній, — приплюснутий і завтовшки з півпальця, — який чудесним чином набухає щоранку, коли півні запіють, і набуває форми м'якого й ніжного плода під золотистою шкуринкою. Чи правда, що там є церкви, споруджені далеко від скель, і що палац Римського Пресвітера має стелю і перекриття з пахучого дерева, що походить з легендарного острова Кіпру. Чи палац цей справді має двері з блакитного каменю, прикрашені рогами гадюки, які не дозволяють вносити всередину отруту, а на вікнах — шибки з каменю, крізь який проходить світло. Чи в тому місті справді є велика кругла споруда, де християни тепер пожирають левів, а на склепінні її видно досконалі зображення Сонця і Місяця в натуральну величину, які мандрують по небесному склепінні поміж рукотворних птахів, які співають ніжні пісні. Чи під підлогою, теж виготовленою з прозорого каменю, плавають самоплавучі рибини з ясного каменю. Чи правда те, що в споруду ту можна ввійти по сходах, де в основі однієї приступки є отвір, крізь який видно все, що діється у всесвіті: усіх потвор морських глибин, світанок і сутшки, всі племена, що живуть в Крайземній Туле, павутину з ниток кольору місяця в центрі чорної піраміди, жмутки білої, холодної субстанції, які падають з неба в спекотній Африці в місяці серпні, усі пустелі нашої всесвіту, кожну літеру з кожної сторінки кожної книги, рожеві сутінки, які спадають на Самбатіон, ковчег світу, розміщений між двома блискучими плитами, які помножують його до безконечності, водні простори, мов озера без берегів, биків, бурі, усіх мурашок, що живуть на землі, кулю, яка відтворює рух зірок, потаємний трепет власного серця і власних нутрощів, і обличчя кожного з нас, коли нас преобразить смерть...

— Хто ж наплів цим людям усіх цих небилиць? — замислився обурений Поет, поки Бавдоліно намагався якось обережно відповісти, кажучи, що на далекому Заході дивовиж і справді багато, хоча, звичайно, іноді чутки про них, які летять по горах і долинах, бувають дещо перебільшені, і він напевно може посвідчити принаймні те, що

ніколи не бачив, щоб на землях призахідного сонця християни поїдали левів. Поет хихотів собі під ніс: — Принаймні не в пісні дні...

Вони помітили, що сама їхня присутність запалила уяву молодого правителя, вічно зачиненого у круглій своїй в'язниці, а коли живеш там, де сходить сонце, не можеш не фантазувати про дива Заходу, особливо, далі бурмотів собі Поет, на щастя, по-тевтонському, якщо живеш у такому гівняному місці, як Пндапецім.

Тоді Диякон зрозумів, що гості його теж хочуть дещо дізнатися, і зауважив, що, можливо, після стількох років відсутності вони вже навіть не пам'ятають, як дістатися до царства, звідки вони, як каже передання, походять, а зрештою за всі ці століття землетруси та інші катаклізми на їхніх землях глибоко змінили рисунок гір і рівнин. Він пояснив, як важко пройти через ущелину і перебратися через болото, і попередив, що саме починається сезон дощів, тому не варто пускатися в подорож відразу.

— Крім того, мої євнухи, — мовив він, — повинні вирядити посланців до мого батька, які розкажуть йому про ваше прибуття, і вони мають привезти його згоду на вашу подорож. Дорога далека, і все це займе з рік, а то й більше. А поки що ви повинні дочекатися прибуття вашого побратима. Знайте, що тут вас прийматимуть з почеснями, які належать людям вашого рангу.

Усе це він вимовив майже механічним голосом, немов відповідав тільки-но завчений урок.

Гості спитали, яку роль виконує Диякон Йоан і яке його призначення, і він пояснив: за їхньої пам'яті, певно, все було не так, але закони царства зазнали змін саме після відбуття Волхвів. Не варто думати, ніби Пресвітер — це єдина особа, яка править століттями, це радше певний сан. По смерті кожного Пресвітера на трон ступає його Диякон. І тоді достойники царства негайно обходять усі родини і за певними чудесними ознаками виявляють хлопчика, не старшого віком, ніж три роки, який стає майбутнім спадкоємцем і названим сином Пресвітера. Родина з радістю віддає дитину, і її негайно відсилають у Пндапецім, де хлопчик проводить дитинство і юність, готуючись заступити на місце названого батька, навчаючись боятися, шанувати і любити його. Юнак говорив усе це зі смутком, бо, казав він, Дияконові судилося ніколи не знати свого батька, ні рідного, ні названого, якого він не побачить навіть на смертному ложі, бо від хвилини смерті Пресвітера до того часу, коли його спадкоємець дістанеться до столиці царства, минає, як він уже казав, принаймні рік.

— Я лише побачу, — казав він, — благаючи, щоб сталося це якомога пізніше, його образ, відбитий на похоронному савані, в який його загорнуть перед похороном, намастивши його тіло олійками та іншими чудотворними субстанціями, що відіб'ють його обриси на тканині. — Тоді він мовив: — Вам доведеться пробути тут довго, і прошу вас, приходьте іноді відвідати мене. Я дуже люблю, як мені описують дива Заходу, полюблю й чути оповіді про тисячі битв і облог, які, як кажуть, роблять тамтешнє життя вартим того, щоб його жити. Бачу на ваших поясах зброю, набагато кращу й могутнішу, ніж зброя, яка використовується тут, і припускаю, що ви теж провадили війська у бій, як годиться царям, а ми від незапам'ятних часів готуємося до війни, але

мені ніколи не траплялося щастя командувати військом у відкритому полі.

Він не те що запрошував — він майже благав тоном юнака, якому запалили ум книжки з описами неймовірних пригод.

— Аби лиш ви надто не втомилися, володарю, — з великою шанобою мовив Праксей. — Нині вже пізно, і ви зморилися; краще буде, якщо ви попрощаетесь з гістьми.

Диякон кивнув, але з тужливого жесту, яким він прощався з ними, Бавдоліно з друзями зрозуміли, хто владарює тут насправді.

31. Бавдоліно чекає на від'їзд до царства пресвітера Йоана

Бавдоліно розповідав уже дуже довго, і Никита зголоднів. Теофілакт посадив його вечеряти; спершу принесли кав'яр різної риби, після чого йшла юшка з цибулею та оливковою олією, яку подали на тарілці, посилянй крихтами хліба, а відтак — соус з подрібнених молюсків, приправлений вином, олією, часником, цинамоном, материнкою і муштардою. Небагато, як на його смак, але Никита віддав стравам належне. Поки жінки, які вечеряли окремо, вкладалися спати, Никита став далі розпитувати Бавдоліна, нетерпеливлячись дізнатися, чи той врешті дістався-таки до Пресвітерового царства.

— Ти занадто мене підганяєш, мосьпане Никито, а в Пндапецімі ми пробули два довгих роки, і час спершу збігав вельми одноманітно. Про Зосиму не було чути нічого, і Праксей зауважив, що без дванадцятого з нас і без обіцяного дару Пресвітерові нема сенсу пускатися в дорогу. Крім того, щотижня надходили нові невтішні новини: сезон дощів тривав довше, ніж передбачалося, а болото стало ще більше непрохідним, не чути було й про посланців, виряджених до Пресвітера, — може, вони не могли знайти єдину прохідну стежку... Відтак настало поліття, але тут почали ходити чутки, що надходять білі гуни: один нубієць бачив їх десь на півночі, тому нам не могли дати людей, які б супроводжували нас у такій важкій дорозі, і так одне за другим. Не маючи чим зайнятися, ми потроху вчилися розмовляти розмаїтими говірками тих країв і вже знали, що якщо пігмей вигукує "Гекіна дегул", це значить, що він задоволений, а вітатися з ним слід словами "Люмост келмін песо десмар лон емпосо", тобто запрягтися жити в мирі з ним та його плем'ям; а коли гігант на запитання відповідав "Бодгкоом", це значило, що він не знає; нубійці називали коня "нек", можливо, за схожістю з "некбрафпфар", що означало верблюда, а блемії йменували коня гуїгнгм, і це єдиний раз, коли ми чули, щоб вони вимовляли звуки, які не є голосними, — отже, для небаченої тварини вони вигадали нечуване слово; одноноги молилися словами "Гай коба", що по-їхньому означало Отче Наш; вогонь у них був "деба", райдуга — "дета", а собака — "зіта".[126] Відправляючи свою службу Божу, євнухи хвалили Господа, співаючи: "Кгондінбас Оспамеростас, камедумас карпанем-фас, капсімунас Камеростас перісімбас простампростамас".[127] Ми ставали мешканцями Пндапеціма, і блемії чи паноти вже не здавалися нам такими відмінними від нас. Ми перетворювалися у зграю ледацюг: Борон з Ардзруні коротали дні в суперечках про порожнечу, а Ардзруні якось умовив Гавагая познайомити його з одним понцієм-теслею і разом з ним мудрував над

тим, чи можна спорудити якусь з його дивовижних pomp із самого лиш дерева, без металу. Коли Ардзруні віддавався цій безнадійній справі, Борон разом з Кіотом гасали навскач по рівнині, снуючи химери про Градаль, а водночас сторожко озираючись навколо, чи не видно десь на обрії приви́ду Зосими. Може, припускав Бойді, він пішов іншим шляхом, зустрів білих гунів, і хто його знає, що він міг їм сказати, адже вони ідолові́рці, може, він став переконувати їх напасти на царство... Порчеллі, Куттіка та Алерамо Скаккабароцці, званий Чулою, які були причетні до заснування Александрії, а отже набули певних будівельних знань, вбили собі в голову, що треба переконати мешканців цієї провінції, що чотири добре збудовані стіни кращі від їхніх шпаківень, і дехто з гігантів, які за фахом видовбували ці комірки в скелях, погодився навчитися, як робити будівельний розчин і виготовляти з глини цеглини, а потім сушити їх на сонці. На околиці міста виросло кілька халуп, але одного чудового ранку виявилось, що їх зайняли без'язикі люди, природжені мандрюхи і дармоїди. Вони спробували прогнати їх, закидавши камінням, але ті ані не думали йти собі. Бойді знай зазира́в щовечора в напрямі ущелини, чи не випогоджується. Одне слово, кожен з нас вигадував собі свої розваги, ми вже звикли до їхнього огидного харчу, а насамперед уже не могли обійтися без бурку. Нас потішав той факт, що царство і так у нас під боком, тобто до нього всього лише рік іти, якщо все буде добре, і ми не мусили вже нічого шукати, не мусили питати про дорогу — нам треба було всього лиш чекати, аж євнухи заведуть нас туди відомим їм шляхом. Ми, так би мовити, блаженно розслабилися й щасливо нудилися. Кожен з нас, крім Коландрина, був уже в літах; мені перевалило за п'ятдесят, а в цьому віці люди помирають, якщо вже не вмерли раніше; ми дякували Господові, і, видно, тамтешнє повітря йшло нам на користь, бо здавалось навіть, що до нас повертається молодість, і я виглядав років на десять молодшим, ніж був тоді, коли ми прибули сюди. Ми були сповнені тілесної снаги і духовних лінощів, якщо можна так сказати. Ми вже так ототожнювали себе з пндапеці́мським людом, що навіть почали із запалом брати участь у їхніх теологічних диспутах.

— Кого ж ви підтримували?

— Насправді все почалося з того, що в Поета стала вирувати кров, і він страшенно страждав без жіночого товариства. Подумати тільки, навіть Коландрино якось без цього обходився, але він був мов янгол небесний, як і його бідолашна сестра. Доказ того, що очі наші звикли до цього місця, я дістав тоді, коли Поет почав мріяти про одну панотію. Його вабили ці її хвилясті вуха, збуджувала біла шкіра, він вважав її вельми гнучкою, а вуста її — гарно окресленими. Він бачив, як десь на полі злягалось двоє панотіїв, і зрозумів, що це, мабуть, неабияка втіха: вони огорнули одне одного своїми вухами і кохалися немов усередині мушлі, і трохи скидалися на ту страву з меленого м'яса, загорнутого у виноградне листя, яку ми куштували у Вірменії. Це, мабуть, чудово, казав він. Але коли він спробував було підступитися до неї, панотія дала йому відкоша, і він захопився однією блемією. Попри брак голови, він вважав, що у неї тонкий стан і манлива піхва, а крім того, як гарно буде цілувати жінку в губи, водночас цілуючи її в живіт. І він почав шукати способів зблизитися з цим людом. Якось увечері

він привів нас на їхнє зібрання. Як і інші потвори провінції, блемії не пускали інших створінь на свої бесіди про священні речі, але ми відрізнялися від інших, бо ніхто не вважав, що ми думаємо неправильно, а кожне плем'я вважало нас своїми однодумцями. Єдиним, хто міг не схвалювати наше знайомство з блеміями, був, очевидно, Гавагай, але вірний наш одноніг обожнював нас, і що б ми не робили, усе було слушно. Почасти через наївність, а почасти через любов до нас він поступово переконав себе, що ми вчашали на обряди блеміїв, щоб навчити їх, що Ісус був названим сином Бога.

Церква блеміїв розташована була на рівні землі — сам лиш фасад з двома колонами і тимпаном, а решта ховалася в глибині скелі. їхній священник скликав вірних, б'ючи молотком по кам'яній плиті, обмотаній мотузками, яка звучала мов тріснутий дзвін. Усередині виднів лише вітвар, освітлений лампадами, в яких, судячи із запаху, горіла не олива, а масло, можливо, з козячого молока. Там не було розп'ять, ані інших образів, бо, як пояснив нам блемій, що правив нам за провідника, вони вірять (а вони єдині вірять правильно), що Слово не сталося тілом, тому вони не можуть поклонятися образіві образу. З тих самих причин вони не можуть сприймати всерйоз і євхаристію, тому їхня служба відбувалася без посвячення дарів. Вони не могли навіть читати Євангеліє, бо була то оповідь про оману.

Тут Бавдоліно спитав, що ж за богослужіння вони відправляють, і їхній провідник сказав, що вони, фактично, збираються на молитву, а тоді обговорюють разом велику тайну фіктивного вочленення, яку їм досі не вдалося вповні з'ясувати. І справді, після того, як блемії, клякнувши, присвятили півгодини своїм дивним вокалізам, священник розпочав те, що вони називали святою бесідою.

Один з вірних підвівся і нагадав присутнім, що Ісус Страстей, може, й справді був не просто видінням, яке мало ввести в оману апостолів, а якоюсь вищою силою, що зійшла від Отця, Еоном, який вселився у вже існуюче тіло якогось галилейського теслі. Ще хтось зауважив, що, можливо, як дехто вважає, Марія справді породила людське дитя, а Син, який не міг просто так стати плоттю, пройшов крізь неї, мов вода крізь трубу, а може, увійшов у неї через вухо. Тоді здійнявся цілий хор протестів, багато хто волав: "Павликіянин! Богомил!", вважаючи, що промовець висловив єретичне вчення, — і його справді прогнали з храму. Третій наважився сказати, що на хресті насправді страждав Кирикеянин,[128] який замінив Ісуса в останній момент, але інші зауважили йому, що тоді мав би існувати той, кого замінили. Ні, заперечив вірянин, той, кого замінили, був насправді привид Ісуса, який, будучи привидом, не міг би страждати, а без Страстей не було б відкуплення. Тут знову здійнявся хор заперечень, бо з цього, мовляв, випливає, що людство відкупив той бідолаха з Кирикеї. Четвертий нагадав, що Слово зійшло в тіло Ісуса під виглядом голубки в момент хрещення в Йордані, але цілком ясно було, що він переплутав Слово зі Святим Духом, до того ж тіло, в яке воно зійшло, зовсім не було привидом, себто фантазмом, — тоді чому блемії звуться, і слушно, фантазіастами?

Захопившись дебатами, Поет спитав:

— Але якщо невоплочений Син був усього лиш привидом, чому ж тоді на Оливній

горі він упав у розпач, а на хресті вимовив слова, повні жалю? Хіба божественного привида може турбувати, що йому вбивають цвяхи в тіло, яке є чистою видимістю? Він що, усе це вдавав, мов шукар?

Він сказав це, бо гадав спокусити блемію, предмет його кохання, показавши свою проникливість і прагнення до знань, але все це дало якраз протилежний результат. Усі присутні як заволали: "Анатема, анатема!", і друзі наші зрозуміли, що настала пора покинути ці сходи. Отаким-от чином надмірна вибагливість у духовних матеріях не дала Поетові задовольнити свою не вельми вибагливу плотську жагу.

Поки Бавдоліно та інші християни віддавалися цим заняттям, Соломон розпитував усіх пндапецімців, одного за одним, чи не знають вони чогось про загублені племена. Те, що першого дня Гавагай згадав про рабинів, дало йому знак, що він натрапив на добрий слід. Але чи то потвори різного поріддя справді нічого не знали про це, чи то тема ця була заборонена, у кожному разі Соломон вхопив шилом патоки. Врешті якийсь євнух сказав йому: авжеж, передання твердить, що багато століть тому через царство Пресвітера Йоана пройшли юдейські спільноти, але потім вони вирішили знову пуститися в дорогу; може, вони боялися, що неминуче вторгнення білих гунів знов примусить їх розпорошитися по світі, і Бог один знає, куди вони подалися. Соломон дійшов висновку, що євнух бреше, і став далі дожидатися хвилини, коли вони вирушать до царства, де він напевно знайде своїх співвірян.

Іноді Гавагай намагався повернути їх до правильної віри. Отець — це все, що є найдосконаліше і найдалше від нас у всесвіті, хіба ні? А отже, як він міг народити Сина? Люди народжують дітей, щоб продовжити свій рід через нащадків і жити в них навіть у часи, яких вони не побачать, бо їх забере смерть. Але Бог, який має потребу народити сина, не може бути досконалим споконвіків. А якщо Син існує одвічно разом з Отцем, маючи ту саму божественну субстанцію чи там природу, як би її не називати (тут Гавагай плутався, називаючи грецькі терміни — *ousia*, *hyposthesis*, *physis* та *huposoron*, [129] в яких Бавдоліно теж не розбирався), то маємо абсолютно неймовірний факт, що Бог, який за визначенням не міг народитися, був народжений перед усіма віками. Отже, Слово, народжене Отцем, щоб воно подбало про відкуплення людського роду, не має субстанції Отця: воно народжене пізніше — звісна річ, ще до сотворення світу, і воно вище від усієї іншої тварі, але, безперечно, нижче від Отця. А Христос не є Божою силою, наполягав Гавагай, хоч, звісно, він не є першою-ліпшою силою, як сарана, ба навіть він є велика сила, але він первородний, а не природжений.

— Отже, ви вважаєте, — питав його Бавдоліно, — що Син є лише названим сином Отця, а отже не є Богом.

— Не є, але він суть такий же пресвятий, як пресвятим суть Диякон, названий син Пресвітера. Якщо це суть правда щодо Пресвітера, чому не мають бути правдою щодо Бога? Я знає, що Поет питали у блеміїв, чому Ісус, якщо він фантазм, відчувають страх на Оливній горі і плачуть на хресті. Блемії, які думає неправильно, не знає, що відповісти. Ісус не суть фантазм, він названий Син, а названий Син не знають усього, як його Отець. Ти розуміє? Син не є гомоусіос, не єдиносущний з Отцем, а гоміусіос,

подобосущний з ним, бо субстанція його подібна, але не така сама. Ми не єретики, як аномей: вони вважає, що Слово навіть не подібний до Отця, а ми так не вважають. Та, на щастя, у Пндапецімі не є аномей. Вони думає найнеправильніше від усіх.

А що Бавдоліно, переповідаючи цю історію, сказав також, що друзі знай питали, хіба є різниця між гомоусіосом і гоміусіосом, і хіба Господа Бога можна звести до якихсь двох словечок, Никита усміхнувся:

— Аякже, різниця є, ще й яка. Ви, певно, на Заході вже позабували ці діатриби, але в нашій, Римській імперії тривали вони довгенько, і чимало люду було відлучено від церкви, вигнано, а то й вбито через подібні тонкощі. Що мене дивує, то це те, що ці суперечки, з якими у нас давно покінчено, далі тривають у тих краях, про які ти розповідаєш.

І подумав собі: я оце все сумніваюся, підозрюючи, що Бавдоліно цей плете мені байки, але такий напівварвар, як він, що жив посеред алеманів і медіоланців, а вони ледве відрізняють Пресвяту Трійцю від святого Карла Великого, не міг би знати про ці речі, якби не почув їх там. А може, він чув їх деінде?

Час від часу наших друзів запрошували на огидні вечері Праксея. Під натхненням бурку наприкінці одного з бенкетів вони, мабуть, патякали щось, що зовсім не личить Волхвам, а зрештою, з Праксеєм вони були вже запанібрата. Якось однієї ночі, коли і він, і вони були п'яні, він сказав:

— Мосьпанове й улюблені гості мої, я довго розмірковував над кожним словом, яке ви вимовили, відколи прибули сюди, і зрозумів, що ви ані разу не підтвердили, що ви — ті самі Волхви, на яких ми чекаємо. Я далі вважаю вас Волхвами, але якщо випадково — розумієте, випадково — ви ними не є, ви не винні, що всі так думають. У кожному разі дозвольте мені говорити з вами, як брат. Ви бачите, яким кублом єресей є Пндапецім, як важко нам тримати в мирі це збіговисько потвор, лякаючи їх, з одного боку, білими гунами, а з другого — виставляючи себе речниками волі й слова Пресвітера Йоана, якого вони ніколи на очі не бачили. Чого вартий наш юний Диякон, ви, певно, вже теж зорієнтувалися. Якщо ми, євнухи, зможемо розраховувати на підтримку авторитету Волхвів, наша влада зросте. Вона зросте й зміцниться тут, але може поширитись і... далі.

— На царство Пресвітера? — спитав Поет.

— Якщо ви туди дістанетеся, вас будуть змушені визнати законними володарями. Щоб дістатися туди, вам потрібні ми, а ми потребуємо вас тут. Ми — чудернацький люд, неподібний до тих потвор, які розмножуються тут згідно з жалюгідними законами плоті. Євнухами ми стаємо, бо нас вибрали інші євнухи і євнухами нас зробили. Хоч інші вважають це нещастям, ми відчуваємося згуртованими в єдиній родині — я маю на увазі нас разом зі всіма іншими євнухами, які правлять деінде, а ми знаємо, що навіть на далекому Заході є вельми могутні євнухи, не кажучи вже про чимало інших царств в Індії та Африці. Досить буде, якщо з одного потужного осереддя ми налагодимо зв'язки таємного союзу з нашими побратимами на всіх землях, щоб створити найбільшу зі всіх імперій. Імперію, яку ніхто не зможе завоювати чи знищити, бо складатиметься вона не

з військ і територій, а з павутини взаємного порозуміння. Ви б могли стати символом і запорукою нашої могутності.

Назавтра Праксей, побачивши Бавдоліна, зізнався, що йому здається, ніби попереднього вечора він наговорив купу недоречностей і нісенітниць, які раніше ніколи й на гадку йому не спадали. Він перепрошував і благав забути його слова. Відходячи, він повторив:

— Прошу вас, не забудьте забути їх.

— З Пресвітером чи без нього, — зауважив у той самий день Поет, — але Праксей пропонує нам царство.

— Ти здурів, — сказав йому Бавдоліно, — ми маємо власну місію, ми ж присягали Фрідріхові.

— Фрідріх помер, — сухо відказав Поет.

З дозволу євнухів Бавдоліно часто ходив навідувати Диякона. Вони стали друзями, Бавдоліно розповідав йому про знищення Мілана, про заснування Александрії, про те, як треба перелазити через мури, або про те, що треба для того, щоб запалити балісти і тарани обложників. Бавдоліно міг би заприсягтися, що від цих оповідей молодому Дияконові блищали очі, хоч обличчя його було далі сховане під серпанком.

Тоді Бавдоліно починав розпитувати Диякона про богословські суперечки, які спалахували в його провінції, і йому здавалося, що, відповідаючи, Диякон меланхолійно усміхався.

— Царство Пресвітера, — казав він, — дуже давнє, і в ньому знайшли притулок усі секти, які впродовж століть були вигнані зі світу західних християн, — і було ясно, що для нього Візантія, про яку знав він небагато, теж належала до Крайнього Заходу. — Пресвітер не хотів забирати у кожної з цих сект їхню віру, а проповідування багатьох з них звабило різні раси, які населяють царство. А зрештою, навіщо знати, як саме влаштована Пресвята Трійця? Досить, щоб люди ці дотримувались євангельських приписів, бо ж не підуть вони до пекла тільки тому, що вважають, ніби Дух ісходить тільки від Отця. Ти, мабуть, уже зрозумів, що люд тут славний, і мені аж серце завмирає від думки, що колись, можливо, всім їм доведеться загинути, щоб стримати білих гунів. Розумієш, поки живий мій батько, я правитиму царством приречених на смерть. Але, може, я помру раніше.

— Та що ти таке кажеш, володарю? З голосу твого і з гідності твоєї спадкоємця Пресвітера я розумію, що ти ще не старий.

Диякон похитав головою. Тоді Бавдоліно, щоб потішити його, спробував розсмішити його, оповідаючи про свої і чужі спудейські витівки в Парижі, але потім зрозумів, що таким чином він будить у цьому чоловікові пристрасні бажання і лють, що йому ніколи не судилося задовольнити їх. Отак Бавдоліно, забувши, що належить до Волхвів, показував себе тим, ким він є і ким був насправді. Але й Диякон вже більше про це не згадував, даючи зрозуміти, що в тих одинадцятьох Волхвів він ніколи не вірив, а лиш грав комедію за підказкою євнухів.

Якось Бавдоліно, бачачи очевидний його смуток через те, що йому недоступні

радоші, які приносить усім юність, наважився сказати йому, що серце може сповнитись коханням навіть до недосяжної коханої, і розповів йому про своє почуття до шляхетної дами і про листи, які він їй писав. Диякон схвилюваним голосом став розпитувати його, а тоді вибухнув плачем, немов поранене звіря.

— Усе мені заборонене, Бавдоліно, навіть кохання, що застається мрією. Якби ти знав, як я хотів би скакати на чолі війська, відчуючи запах вітру і крові. У тисячу разів краще загинути в битві, шепочучи ім'я коханої, ніж сидіти в цій печері й чекати... на що? Може, ні на що...

— Але тобі, володарю, — казав йому Бавдоліно, — тобі роковано стати на чолі великої імперії, й одного дня — хай продовжить Бог вік твоєму батькові — ти вийдеш з цього склепу, і Пндапецім буде лише останньою, найдальшою з твоїх провінцій.

— Колись я вийду, колись я буду... — прошепотів Диякон. — Хто це сказав? Розумієш, Бавдоліно, моя глибока мука, хай про'стить мені Господь цей сумнів, який пожирає мене, полягає в тому, що ніякого царства, можливо, не існує. Звідки я про нього знаю? Про нього мені розповідали євнухи, відколи я був дитиною. До кого вертаються посланці, яких вони — знову вони — виряджають до мого батька? До них, до євнухів. Чи справді вони вирушають у дорогу? Чи справді повертаються? Чи вони взагалі існують? Про все я дізнаюся тільки від євнухів. А якщо все це, ця провінція, а може, й ціла всесвіт — це лише плід змови євнухів, які насміхаються наді мною так само, як над найпослідущим нубійцем чи одноногом? А якщо й ніяких білих гунів немає? Усі люди повинні мати глибоку віру в Творця неба та землі і в найнезбагненніші тайни святої нашої релігії, навіть якщо ум наш відмовляється їх приймати. Але вимога вірити в цього незбагненного Бога безконечно менш сувора від того, що вимагають від мене — вірити лише євнухам.

— Ні, володарю, ні, друже мій, — потішав його Бавдоліно, — царство твого батька існує, бо я чув про нього не тільки від євнухів, але й від людей, які в це вірили. Віра робить речі правдивими; земляки мої повірили в нове місто, яке б могло вселити страх у грізного імператора, і місто це виникло, бо вони хотіли в це вірити. Царство Пресвітера Існує, бо ми з моїми товаришами віддали дві третини нашого життя на його пошуки.

— Хтозна, — відказав Диякон, — але навіть якщо воно є, я його не побачу.

— Е-е ні, годі, — сказав йому якось Бавдоліно. — Ти боїшся, що царства нема, і в очікуванні на нього виснажуєш себе безконечною нудьгою, яка тебе вб'є. По суті, ти нічого не винен ні євнухам, ні Пресвітерові. Вони вибрали тебе, коли ти був немовлям і не міг вибрати їх. Прагнеш життя, повного пригод і слави? Вирушай, візьми нашого коня і їдь у палестинські землі, де хоробрі християни б'ються з сарацинами. Стань тим героєм, яким ти хотів би бути, у замках Святої землі повно принцес, які віддали б життя за твою усмішку.

— А ти бачив колись мою усмішку? — спитав тут Диякон. Одним жестом він зірвав собі з обличчя серпанок, і перед Бавдоліновими очима постала страхітлива машкара з роз'їденими губами, які не прикривали гнилих ясен і зіпсованих зубів. Шкіра обличчя

поморщилася, а в деяких місцях зовсім злізла, відкриваючи плоть огидного рожевого кольору. Очі світилися під капправими, вкритими струпами повіками. Чоло було одна суцільна рана. Він мав довге волосся і рідку, роздвоєну борідку, яка вкривала те, що в нього залишилося від підборіддя. Диякон зняв рукавиці і показав худі руки, поцятковані темними вузликами.

— Це проказа, Бавдоліно, проказа, яка не милує ні царів, ні інших земних володарів. З двадцятирічного віку ношу із собою цю таємницю, про яку мій народ не здогадується. Я просив євнухів, щоб вони послали вістку моєму батькові — хай знає, що я не стану його спадкоємцем, а отже йому треба подбати про іншого наступника, і нехай скажуть навіть, що я помер, я сховаюсь в якомусь поселенні мені подібних, і ніхто більше нічого про мене не дізнається. Але євнухи кажуть, що батько мій хоче, щоб я лишився. А я не вірю. Євнухам вигідний слабкий Диякон — може, я помру, а вони далі триматимуть моє забальзамоване тіло в цій печері, правлячи від імені мого трупа. Може, по смерті Пресвітера один з них займе моє місце, і ніхто не зможе сказати, що то не я, бо тут ніхто не бачив мого обличчя, а в царстві мене бачили ще тоді, коли я ссав молоко моєї матері. Ось чому, Бавдоліно, я волю померти від нудьги, бо смерть пронизала мене вже аж до кісток. Я ніколи не стану лицарем, ніколи не стану коханцем. Ти теж, сам того не усвідомивши, відступив від мене на три кроки. І якщо ти помітив, Праксей, розмовляючи зі мною, теж стоїть принаймні за п'ять кроків від мене. Бачиш, лиш ці два євнухи у серпанках насмілюються наблизитися до мене — вони мого віку і вражені моєю хворобою, тому можуть торкатися предметів, яких торкався я, нічим не ризикуючи. Дозволь мені прикритись знову, і, може, не вважатимеш мене негідним бодай твого співчуття, якщо не дружи.

— Я шукав слова розради, мосьпане Никито, але не знаходив. Я мовчав. Тоді сказав йому, що, можливо, серед усіх лицарів, які будь-коли брали приступом місто, він був єдиним правдивим героєм, який прийняв свою долю мовчки і гідно. Він подякував мені і попросив не турбувати більше його в той день. Але я вже полюбив того нещасливця і став щодня навідувати його, розповідав про те, що колись читав, переповідав розмови, почуті при дворі, описував йому місця, де я побував, від Регенсбурга до Парижа, від Венеції до Візантії, а відтак про Іконій та Вірменію, про народи, які ми бачили під час подорожі. Йому судилося померти, ніколи нічого не бачивши, крім комірок Пндапеціма, а я через свої розповіді намагався дати йому життя. Може, я трохи понавигадував, бо розповідав про міста, яких ніколи не бачив, про битви, в яких не бився, про принцес, якими ніколи не володів. Я оповідав йому про дивовижі земель, де помирає сонце. Я дав йому змогу насолодитися заходами сонця на Пропонтиді, смарагдовими відблесками венеційської лагуни, долиною в Гібернії, де сім білих церков вишикувалися на березі мовчазного озера поміж отарами таких самих білих овець; розповів йому, що Піренейські Альпи вічно вкриті м'якою білою субстанцією, яка влітку тане, величними водоспадами спливає вниз і розтікається ріками та потічками вздовж схилів, оброслих пишними каштанами; описав соляні пустелі, які простягаються на берегах Апулії, примусив його тремтіти, змальовуючи моря, якими ніколи не плавав, де

плавають рибини завбільшки з теля, такі лагідні, що люди можуть їхати на них верхи; розказав про мандрівку святого Брандануса на Острови Блажених, і як одного дня він, гадаючи, що ступив на острів посеред моря, натомість зійшов на спину кита, а це рибина завбільшки з гору, здатна проковтнути цілий корабель, і тут мені довелося пояснити йому, що таке кораблі: дерев'яні рибини, які борознять води, рухаючи білими крилами; я описав йому дивовижних створінь з моїх країв — оленя, який має два великі роги у формі хреста, лелеку, який перелітає з однієї землі на іншу і дбає про власних старих батьків, несучи їх на спині в небесах, сонечко, схоже на крихітний гриб, червоне з молочно-білими крапками, ящірку, яка подібна до крокодила, але така маленька, що пролізає під дверима, зозулю, яка відкладає яйця в гнізда інших пташок, сову з круглими очима, які вночі здаються двома свічками, — вона живе, живлячись олією з церковних лампадок, їжака, спина якого наїжена шпичаками і який висмоктує молоко у корів, устрицю, яка є немов жива шкатулка — іноді вона виробляє красу, мертву, але надзвичайно цінну, соловейка, який чуває вночі, співаючи своє кохання до троянди, лангуста, вогнисту потвору в панцирі, яка тікає, задкуючи, від тих, хто ласий на її м'ясо, вугра, страхітливого водяного змія, ситного і приємного на смак, чайку, яка ширяє над водами, немов ангел Господній, але видає крики, немов демон, дрозда, чорного птаха з жовтим дзьобом, який розмовляє так, як ми, і зраджує те, що звірив йому його господар, лебедя, який велично плаває по плесі озера, а в мить смерті співає ніжну пісню, ласку, гнучку, мов дівочий стан, сокола, який каменем кидається на здобич і відносить її лицареві, який його виростив. Уява моя малювала пишноту самоцвітів, яких він ніколи не бачив, та й я теж, пурпурові і молочно-білі цятки філігранного скла, фіалкові й білі прожилки деяких єгипетських коштовних каменів, чистоту латуні, прозорість кристалю, сяйво діаманта; а тоді я став вихваляти полиск золота, ніжного металу, з якого можна робити тонесенькі листи, шипіння розжарених лез, коли їх занурюють у воду, щоб загартувати; пояснював, які неописанні релікварії бувають у скарбницях великих абатств, які високі й гострі шпилі наших церков, які поставні й рівненькі колони Іподрому в Царгороді; які книги читають юдеї — вони всіяні знаками, схожими на комах, які звуки вони вимовляють, коли читають; оповідав, як великий християнський король отримав під одного халіфа залізного півня, який сам співав щоразу, як сходило сонце; як куля може обертатися, випускаючи пару; як можуть породжувати вогонь Архімедові дзеркала, як Страшно побачити вночі вітряк; а тоді розповів йому й про Градаль, про лицарів, які все ще шукають його у Британії, про те, як ми віддамо Градаль його батькові, тільки-но знайдемо мерзенного Зосиму. Бачачи, як чарують його ці пишноти, але смутить їх недоступність, я подумав: варто переконати мою, що мука його ще не найгірша, і розповів про тортури, яких зазнав Андроник, з подробицями, які перевищували те, що справді з ним робили, про різанину в Кремі, про бранців з відрізними руками, вухами і носами; я яскраво описав йому невимовні хвороби, порівняно з якими проказа була меншим злом, розповів, якими жахливими є золотуха, бешиха, танець святого Віта, вогонь святого Антонія,[130] укус тарантула, короста, яка примушує тебе роздряпувати шкіру, яка лущиться, згубний

укус кобри; змалював муку святої Агати, якій вирвали груди, і святої Лукії, якій вибрали очі, і святого Себастьяна, якого пронизали стрілами, і святого Стефана, якому проломили череп камінням, і святого Лаврентія, якого підсмажили на ґратках на повільному вогні; я вигадував ще інших святих і ще інші звірства — святого Урсіна, якого посадили на палю, проштрикнувши від ануса до рота, святого Сарапіона, з якого здерли шкіру, святого Мопсуестія, прив'язаного за чотири кінцівки до чотирьох розлучених коней, які четвертували його, святого Драконція, якого примусили ковтати киплячу смолу... Мені здавалося, що жахи ці дадуть йому полегшу, але потім я злякався, що перебрав міру, і тоді взявся описувати йому красощі світу, думка про які часто тішила душу в'язня: грацію паризьких юнок, напівсонну вроду венеційських куртизанок, незрівнянний колір шкіри імператриці, дитячий сміх Коландрини, очі далекої принцеси. Він хвилювався і просив, щоб я ще розповів йому, яким було волосся Мелізенди, графині Тріполі, губи пишних красунь, які так зачарували лицарів у Броселяндському лісі, що ті забули про святий Градаль, — усе це його збуджувало. Хай простить мене Господь, але думаю, що раз чи два в нього виникла ерекція, і він відчув насолоду від виливу власного сім'я. А я далі пробував описати йому, який багатий світ на прянощі з млосними ароматами, а що з собою я їх не мав, то намагався згадати назви і відомих мені приправ, і тих спецій, які я знав тільки з чуток, сподіваючись, що імена ці сповнять його млістю, мов пахощі — і я розповів йому про малабатр, росяний ладан, тим'ян, лаванду, багно, сандарак, цинамон, сандал, шафран, імбир, кардамон, сенну, ганус, лавр, майоран, коріандр, кріп, острогін, гвоздику, сезам, мак, мускатний горіх, нард, куркуму і тмин. Диякон слухав, немов у маренні, торкався свого обличчя, немов бідолашний його ніс не міг більше витримувати всі ці пахощі, і питав: що йому досі давали їсти ті кляті євнухи, під приводом його хвороби — козяче молоко і хліб, розмочений у бурку, бо казали, що це допомагає від прокази, і він цілі дні був немов приголомшений, весь час сонний і день за днем відчував той сам прикрий смак у роті.

— Ти накликав на нього смерть, доводячи його до краю нестями і до виснаження всіх його чуттів. Ти задовольняв свою пристрасть оповідати, пишався своїми вигадками.

— Може, й так, але на той короткий час, поки він ще жив, я зробив його щасливим. Зрештою, я розповідаю про ні наші бесіди, немов вони відбулися за один день, але в той час у мені загорівся інший вогонь, і жив я у стані безперервного піднесення, який намагався передати йому, даруючи під виглядом побрехеньок частину свого щастя. Бо я зустрів Гіпатію.

32. Бавдоліно бачить даму з єдинорогом

— Спочатку була та історія з військом потвор, мосьпане Никито. Страх перед білими гунами зріс і став терзати всіх ще більше, бо один одноніг, який дістався до пограничних земель провінції (створіння ці любили іноді бігти до безконеччя, немов та їхня невтомна нога панувала над їхньою волею), вернувся і сказав, що бачив їх: вони були жовті на обличчі, невисокого зросту і з довжелезними вусами. їдучи верхи на невисоких, як вони, але дуже прудких конях, вони немов творили з ними єдине ціле. Вони мандрували пустелями й степами, везучи із собою, крім зброї, шкіряну флягу з

молоком і невеличкий глиняний горщик, в якому варили їжу, яку знаходили по дорозі, але вони могли скакати без їжі і пиття довгі дні. Вони напали на караван халіфа, який розташувався пишним табором, з рабами, одалісками і верблюдами. Воїни халіфа виступили проти гунів, вони були чудові й страхітливі — велетні, які сунули на своїх верблюдах, озброєні ятаганами. Гуни вдали, ніби відступають під цим натиском, відійшли від переслідувачів, тоді оточили їх і взяли в кільце, а потім перебили всіх, випускаючи страхітливі крики. Тоді вони вторглися в табір і вирізали всіх, кого там знайшли — жінок, слуг і навіть дітей, — залишивши одного-єдиного свідка цієї різні. Вони підпалили намети і поскакали далі, не грабуючи, а це значило, що вони нищили тільки для того, щоб по світі розійшлася слава, що там, де вони проходять, навіть трава не росте, і при наступній сутичці жертви їхні будуть паралізовані страхом. Може, слова однонога пояснювалися тим, що він перебрав бурку, але хто міг перевірити, чи правду він говорить, а чи вигадує? Страх повз по Пндапецімі, він відчувався в повітрі, у шепоті, яким люди переказували новину з уст в уста, немов загарбники могли їх почути. Тут Поет вирішив сприйняти серйозно пропозиції Праксея, хоч вони й були висловлені під виглядом п'яних марень. Він сказав йому, що білі гуни можуть наскочити з хвилини на хвилину, а що вони можуть виставити проти них? Звісно, нубійців, воїнів, готових до жертви, а тоді? Хто піде воювати, крім пігмеїв, які вміють стріляти з лука в журавлів? Хіба що одноноги битимуться голими руками, понції підуть у наступ, наставивши на ворога свої прутні, а без'язики підуть у розвідку, щоб захопити язика. А все ж, якщо використати можливості кожного, з цього збіговиська потвор можна створити страхітливе військо. І якщо хтось міг це зробити, то це Поет.

— Той, хто повів військо у бій і здобув перемогу, має шанси здобути царську корону. Принаймні так не раз бувало у нас у Візантії.

— Звісно, саме це мав на думці мій друг. Євнухи відразу погодилися. Я думаю, що поки панував мир, Поет зі своїм військом не становив для них загрози, а якби почалася війна, він міг би принаймні затримати тих шаленців і не пускати їх якийсь час до міста, давши євнухам більше часу, щоб ті встигли перейти через гори. Зрештою, формування війська тримало підданців у стані слухняного чування, і нема сумнівів, що саме цього євнухи завжди прагнули.

Бавдоліно, який війни не любив, попросив, щоб його в це не втягували. Решта погодилась брати участь у приготуваннях. Поет подумав, що п'ятеро александрійців стануть добрими командирами, бо бачив, як розгорталася облога їхнього міста, причому з протилежного боку, з боку переможених. Він покладав надії також на Ардзруні, який міг би навчити потвор збудувати якісь военні машини. Не скидав з рахунку він і Соломона: у війську, казав він, мусить бути людина, яка знається на медицині, бо не можна зробити яечні, не розбивши яєць. Врешті, він вирішив, що й Борон з Кіотом, яких він вважав мрійниками, теж знайдуть своє місце в його задумі, бо як люди грамотні вони могли б вести рахункові книги війська, мати в опіці обоз і дбати про харчування воїнів.

Він уважно вивчив природу і чесноти різних рас. Щодо нубійців та пігмеїв усе було

ясно — треба було тільки з'ясувати, в якій позиції їх найкраще виставити при можливій битві. Швидкобіжних одноногів можна використати як штурмові загони, адже вони могли наблизитися до ворога, блискавично рухаючись у заростях папороті й трави, і вигулькнути раптово перед жовтими вусатими обличчями нападників, захопивши їх зненацька. Треба було навчити їх стріляти стрілами через тростину, тобто фістулу, як підказав Ардзруні, — такі фістули неважко виготовити, адже на землях цих повно заростей очерету. Може, серед численних трав, які продаються на базарі, Соломон знайде якусь трутизну, якою можна буде змочити стріли, і хай не вдає тендітну панянку, бо війна є війна. Соломон відповів, що в часи Массаді[131] його народ дав доброго перцю римлянам, бо юдеї не ті люди, щоб мовчки миритися з ляпасами, як це гадають язичники.

Гіганти теж могли б стати в пригоді, але їх можна було використати не на віддалі, бо вони мали тільки одне око, а для ближнього удару — вони могли б, скажімо, виринути із трав після атаки одноногів. Набагато вищі зростом від низеньких коней білих гунів, вони могли б зупинити їх ударом кулака по морді, взяти голими руками за гриву, потрусити, скинувши з сідла вершника, а тоді покінчити з ним ударом ноги, яка за розміром була у них удвічі більша від ноги однонога.

Не зовсім було зрозуміло, натомість, що робити з блеміями, понціями і панотіями. Ардзруні висловив думку, що останні могли б налітати на напасників згори, розгорнувши свої вуха, мов крила. Якщо птахи утримуються в повітрі, махаючи крилами, чому не можуть цього зробити своїми вухами й панотії, погоджувався Борон, і ціле щастя, що махатимуть вони ними не в порожнечі. Отже, панотіїв слід приберегти для того неfortunного моменту, коли білі гуни подолають перші лінії оборони і вступлять у місто. Панотії чекатимуть на них зверху, у своїх криївках на скелях, щоб впасти їм зненацька на голову і перерізати горлянку, якщо навчити їх вправно користуватися ножом, нехай навіть обсидіановим. Блеміїв неможливо було використати як спостерігачів, бо щоб розгледіти щось, їм довелося б стати на весь зріст, а це в умовах війни було б чистим самогубством. Одначе, якщо відповідним чином їх розмістити, з них вийшов би непоганий штурмовий загін, адже, як припускається, білі гуни звикли цілитися в голову, а коли бачиш перед собою ворога без голови, то принаймні на якусь мить розгублюєшся. Цю мить і повинні були використати блемії, кинувшись коням під ноги з кам'яними сокирами.

Слабким місцем у воєнній стратегії Поета були понції, бо як можна посилати в бій людей з пенісом на грудях, які при першій же сутичці дістануть по яйцях і впадуть на землю, репетуючи "мамо рідна"? Але їх можна було використати як розвідників, бо виявилось, що той їхній прутень був для них мов вусики для деяких комах — він піднімався і починав вібрувати при найменших змінах вітру або температури. А отже, вони могли виконувати роль вивідачів, висланих вперед як авангард, а коли їх усіх першими виріжуть до ноги, казав Поет, то на війні як на війні — тут нема місця для християнського милосердя.

Без'язиків спочатку хотіли залишити в спокої, бо вони не знали ніякої дисципліни,

а тому могли справити полководцеві більше клопотів, ніж вороги. А потім було вирішено, що під загрозою батога вони можуть працювати в тилу, допомагати наймолодшим з євнухів, які разом із Соломоном будуть дбати про поранених, а також заспокоювати жінок і дітей всіх рас та пильнувати, щоб вони не висовували голів зі своїх нір.

При першій їхній зустрічі Гавагай згадував також про сатирів-яких-ніколи-невидно, і Поет припустив, що вони могли б завдавати ударів рогами, стрибаючи по козячому на своїх роздвоєних копитах, але на будь-яке запитання про цей народ він діставав лише дуже ухильні відповіді. Вони жили в горах, за озером (яким озером?), і ніхто їх ніколи не бачив. Формально підданці Пресвітера, вони жили самі по собі, не підтримуючи з іншими стосунків, а отже немов і не існували взагалі. Ну й нехай, казав Поет, зрештою, роги в них, певно, криві, з кінчиками всередину або назовні, тому, щоб завдати удару, їм, певно, треба буде стати рачки або лягти пузом догори — ну це вже смішно, хто ж посилає в бій кіз.

— А таки посилають, — сказав Ардзруні. І розповів про одного великого полководця, який прив'язав козам до рогів смолоскипи і вигнав тисячі таких кіз на рівнину, на яку наступав ворог, примусивши його думати, буцім захисники маю, ть величезне військо. З шестирогими козами ефект цей був би ще більш вражаючий.

— Це коли ворог прийде вночі, — скептично зауважив Поет. — Але хай Ардзруні приготує кіз і смолоскипи — ніколи не відомо, як воно буде.

На основі цих засад, про які Веґецій з Фронтин[132] і не здогадувалися, і почалася військова муштра. На рівнині метушилися одноноги, вправляючись у стрільбі з новісіньких фістул, а щоразу, коли вони не потрапляли в ціль, Порчеллі вигукував блюзнірства, і добре, що він усього лише вживав всує ім'я Христа, бо для єретиків тих вживати всує ім'я того, хто був тільки названим сином, гріхом не було. Коландрино дбав про те, щоб привчити панотіїв літати, чого вони зроду не робили, але схоже було, що Господь Бог створив їх саме для цього. Ходити вулицями Пндапеціма стало складно, бо на голову тобі міг звалитися панотій, коли ти найменше цього сподівався, але всі змирилися з думкою, що місто готується до війни, і ніхто не нарікав. Панотії були на вершині щастя, бо, відкривши в собі ці нечувані здібності, вони були такі вражені, що вже й жінки з дітьми хотіли брати участь у виправі, на що Поет охоче погодився.

Скаккабароцці вчив гігантів ловити коней, але що єдиними кіньми тут були коні Волхвів, які після двох-трьох тренувань ризикували віддати Богу душу, тому він переключився на ослів. І це було навіть ліпше, бо осли хвицалися, ревучи, і їх важче було схопити за загривок, ніж коня навскач, і так гіганти стали вже майстрами цієї справи. Одначе їм треба було ще навчитися бігти, зігнувши спину, між папоротей, щоб вороги не відразу їх помітили, і після тренувань багато хто з них скаржився на болі в попереку.

Бойді тренував пігмеїв, бо білі гуни журавлями не були, і їм треба було навчитися цілитися між очей. Сам Поет навчав нубійців, які не прагнули нічого іншого, як загинути в бою, Соломон шукав отруйні знадіб'я, щоразу вмочуючи в них кінчик

шпички, але всього тільки раз зміг на кілька хвилин усипити кролика, а ще раз йому вдалося примусити курку літати. Хай буде, казав Поет, білий гун, який засинає бодай на стільки, скільки потрібно, щоб відмовити отченаш, або ж починає махати руками, мов крилами, це вже мертвий гун, тому все гаразд.

Куттіка трудився з блеміями, навчаючи їх заповзати під коня і розрубувати йому черево ударом сокири, і тренування на ослах виявилось неабияким подвигом. Щодо понціїв, задіяних у службах тилу, то про них турбувалися Борон з Кіотом.

Бавдоліно розповів Дияконові про те, що діється в місті, і юнак немов повернувся до життя. Він звелів себе відвести, з дозволу євнухів, на зовнішні тераси і згори спостерігав за тренуванням загонів. Він сказав, що хотів би навчитися їздити верхи, щоб вести своїх підданців, але відразу по тому зомлів, можливо, від надміру емоцій, і євнухи відвели його назад до трону, де він вернувся у полон звичного смутку.

Саме в ті дні, трохи через цікавість, а трохи з нудьги, Бавдоліно замислився, а де ж можуть жити ті сатири-яких-ніколи-не-видно. Він розпитував усіх, навіть одного з племені понціїв, мову якого вони так і не зуміли зрозуміти. Той відповів: "Пруг фрест фрінсе соргдманд строхдт дргдс паг брлеланг гравот хавіньї рустг акалгдрцг", а це мало прояснило що справу. Навіть Гавагай висловлювався неясно. Вони там, сказав він, і тицьнув пальцем у ланцюг синявих пагорбів на заході, за якими у далині вимальовувалися гори, але туди ніхто ніколи не ходив, бо сатири не люблять непроханих гостей. "А як думають сатири?" — спитав Бавдоліно, і Гаагай відповів, що думають вони гірше від усіх, бо вважають, що первородного гріха ніколи не було. Люди не стали смертними внаслідок цього гріха, вони були б смертними, навіть якби Адам ніколи не скуштував цього яблука. Отже, потреби у викупленні нема, і кожен може спастися завдяки своїй добрій волі. Уся ця історія з Ісусом потрібна була лиш для того, щоб дати нам добрий взірець чеснотливого життя, ось і все. "Майже як ті єретики-мохамедани, які вважають, нібито Ісус був тільки пророком".

На питання, чому ніхто ніколи не ходив до сатирів, Гавагай відповів, що в підніжжі пагорба сатирів є ліс, а в ньому озеро, і всім заборонено туди ходити, бо живе там плем'я негожих жінок-язичниць. Євнухи кажуть, що добрим християнам там нічого робити, бо вони можуть наразитися на якісь чари, тому ніхто туди не ходить. Та лицемір Гавагай так добре описав шлях, який провадив туди, що напрошувалася думка, ніби він або якийсь інший однопіг, бігаючи навколо, встромили свого носа й туди.

Цього було досить, щоб заінтригувати Бавдоліна. Він зачекав, аж на нього перестануть звертати увагу, скочив на коня, менш ніж за дві години переїхав через порослу кущами рівнину і дістався до узлісся. Прив'язавши коня до дерева, він вступив у зелень лісу, свіжу й пахучу. Перечіпляючись через коріння, яке виступало із землі на кожному кроці, зашпортовуючись об велетенські різнобарвні гриби, він врешті дійшов до берегів озера, по той бік якого піднімалися схили сатиризових пагорбів. Сонце хилилося до заходу, напрочуд прозорі води озера темніли, відбиваючи довгі тіні численних кипарисів, якими обріс берег. Повсюди панувала глибока тиша, яку не перебивав навіть спів пташок.

Поки Бавдоліно розмірковував на берегах водойми, він побачив, як з лісу виходить тварина, якої він зроду не бачив, але впізнав непомильно. Звір був білосніжний, схожий на молодого коня, і рухався він зграбно й спритно. На морді гарної форми, на самому чолі, він мав ріг, тяж білий, вигнутий спіраллю, який закінчувався гострим кінчиком. Був то одноріг, чи, як казав Бавдоліно в дитинстві, єдноріг, або ж єдиноріг, моносегос його дитячих фантазій. Він милувався ним, затамувавши подих, коли з-за дерев за ним вийшла жіноча постать.

Висока, оповита довгою одежею, на якій виділялися невеличкі настовбурчені груди, постать ця ступала напівсонним кроком верблюдопарда, а одіж її лиш легко торкалася трави, яка прикрашала береги озера, і вона немов пливла над землею. Вона мала довге м'яке біляве волосся, яке доходило їй аж до колін, і надзвичайно чистий профіль, наче вирізаний зі слонової кістки. Колір шкіри у неї був ледь рожевий, й ангельський цей лик був повернутий до озера з виразом німої молитви. Єдиноріг сумирно цокав копитами навколо неї, піднімаючи іноді морду, і невеличкі його ніздрі тремтіли, чекаючи на пестошці.

Бавдоліно зачаровано дивився.

— Тут, мосьпане Никито, ти можеш подумати, що з самого початку подорожі я не бачив жінки, яку можна б назвати жінкою. Не зрозумій мене хибно: мене охопило не жадання, а радше відчуття благоговіння не тільки супроти неї, але й супроти того звіра, спокійного озера, призахідного саява того дня. Я почував себе, немов у храмі.

Бавдоліно намагався описати своє видіння словами — а це, звісно, річ цілковито неможлива.

— Бачиш, бувають хвилини, коли досконалість являється тобі в руці чи в обличчі, в якомусь закутку на схилі пагорба чи у відтінку моря, і в ті хвилини тобі здається, ніби серце тобі зупиняється супроти дива краси... Істота ця здавалася мені в ту мить чудовим водним птахом — чи то лелекою, чи лебедем. Я вже казав, що волосся її було біляве, але насправді, коли вона легенько рухала головою, на ньому то виникали блакитні відблиски, то немов пробігав легенький вогонь. Я бачив у профіль її груди, м'які й делікатні, мов груди голубки. Я сам перетворився на погляд. Переді мною було щось дуже стародавнє, бо я знав, що очам моїм явилася не просто красива істота, а сама краса, немов священна мисль Бога. Я збагнув, що досконалість, коли бачиш її один-єдиний раз, це щось легке й приємне. Я споглядав здалеку цю постать, але відчував, що не маю влади над цим образом, як буває в літньому віці, коли тобі здається, що ти розгледів виразні знаки на пергамені, але знаєш, що тільки-но спробуєш піднести пергамен до очей, як вони розпливуться і ти ніколи не зможеш відчитати таємницю, яку обіцяє тобі той аркуш; або ж уві сні, коли тобі являється щось, чого ти прагнеш, ти простягаєш руку, та пальці рухаються в порожнечі, не торкнувшись нічого.

— Заздрю тобі того очарування.

— Щоб не розвіяти його, я застиг, мов стовп.

33. Бавдоліно зустрічає гіпатію

Але очарування це скінчилося. Бувши лісовим створінням, дівчина відчула присутність Бавдоліна й обернулася до нього. Вона не злякалася ні на мить, у погляді її був лиш подив.

Вона сказала грецькою:

— Хто ти такий?

А що він не відповідав, вона сміливо підійшла до нього, щоб придивитись зблизька, без сорому й без зла, а очі її були такої ж мінливої барви, як і її волосся. Єдиноріг вмовився біля неї, схиливши голову, немов виставляючи чудову свою зброю на захист своєї повелительки.

— Ти не з Пндапеціма, — мовила вона знову, — ти не євнух і не потвора, ти... людина! — Видно було, що вона впізнала людину так, як він впізнав був єдинорога, бо чула про неї не раз, але ніколи не бачила. — Ти гарний, людина гарна, можна тебе торкнутися? — Вона простягла руку, тоненькими пальцями погладила його по бороді і торкнулася рубця на лиці, як колись Беатриса. — Тут була рана, ти з тих людей, що воюють? А це що таке?

— Меч, — відповів Бавдоліно, — але я вживаю його для захисту від диких звірів, я не належу до людей, які воюють. Мене звати Бавдоліно, прибув я із земель, де заходить сонце, отам, — і невиразно махнув рукою. Він помітив, що рука йому тремтить. — А ти хто?

— Я — гіпатія, — відказала вона таким тоном, немов таке простодушне запитання розсмішило її, і засміялася, зробившись ще вродливішою. Тоді, згадавши, що розмовляє з чужинцем, додала: — У цьому лісі, за тими деревами живемо лиш ми, гіпатії. Ти не боїшся мене, як мешканці Пндапеціма?

Цього разу усміхнувся Бавдоліно: це вона побоювалася, що він її боїться.

— Ти часто приходиш до цього озера? — спитав він.

— Не дуже, — відповіла гіпатія. — Мати не хоче, щоб ми самі виходили з лісу. Але озеро це таке гарне, й Акакій мене захищає, — і вона вказала на єдинорога. Тоді додала, кинувши стурбований погляд: — Уже пізно. Мені не можна віддалятися на такий довгий час. Мені також треба триматися подалі від мешканців Пндапеціма, якщо вони дійдуть сюди. Але ти не один із них, ти людина, і ніхто мені ніколи не казав, що я маю триматися подалі від людей.

— Завтра я прийду знов, — насмілився сказати Бавдоліно, — але коли сонце буде ще високо в небі. Ти прийдеш?

— Не знаю, — збентежено мовила гіпатія, — може.

І плавно зникла за деревами.

У ту ніч Бавдоліно не спав: він уже бачив сон, казав кін собі, і цього досить, щоб запам'ятати цей сон на ціле життя. Але назавтра, рівно опівдні, він сів на коня і поїхав на озеро.

Чекав він аж до вечора, так нікого й не побачивши. Додому він вернувся невтішний, а на межі міста наштовхнувся на гурт одноногів, які вправлялися в стрільбі з фістули. Побачивши його, Гавагай сказав йому:

— Дивіться ти! — Він повернув тростину догори, випустив дротик і пронизав ним пташку, яка впала неподалік. — Я велика воїн, — мовив Гавагай, — як прийдуть білий гун, я пронизало його!

Бавдоліно запевнив його, що він молодець, і відразу пішов спати. У ту ніч снилася йому зустріч попереднього дня, а вранці він сказав собі, що один сон — це замало для цілого життя.

Він знову пішов на озеро. Він сів біля води і слухав спів пташок, які славили ранок, а коли настала пора панування біса полуденного, прислухався до скрекоту цикад. Жарко не було, а дерева розливали чудову прохолоду, тому чекати кілька годин було йому неважко. Тоді вона з'явилася знов.

Вона сіла коло нього і сказала, що прийшла, бо хоче більше дізнатися про людей. Бавдоліно не знав, з чого почати, і взявся описувати їй місце, де він народився, свої пригоди при дворі Фрідріха, пояснив, що таке царства та імперії, як полюють із соколом, що таке місто і як його споруджують — те ж саме, що розповідав був Дияконові, але уникаючи історій жорстоких і розпусних, а поки говорив, то усвідомив, що людей навіть можна змалювати привабливими барвами. Вона слухала його, а в очах її виблискували різнобарвні іскорки, залежно від її почуттів.

— Як гарно ти оповідаєш. Всі люди вміють розказувати такі чудові історії, як ти?

Ні, визнав Бавдоліно, він, мабуть, розповідає більше і краще від своїх однородців, але серед них є ще поети, які розповідають ще краще. І заспівав одну з Абдулових пісень. Вона не розуміла провансальських слів, але, як і абхазці, зачаровано слухала мелодію. Тепер очі її затуманились росю.

— Скажи мені, — спитала вона, трохи зашарівшись, — а люди також мають... своїх жінок?

Вона немов відчула, що слова Бавдолінової пісні були звернені до жінки. Звичайно, відповів Бавдоліно, як однонога паруються з одноніжками, так і чоловіки паруються з жінками, інакше у них би не народжувались діти, і так є, додав він, у цілому світі.

— Неправда, — відповіла гіпатія зі сміхом, — гіпатії бувають тільки жіночого роду, гіпатіїв чоловічого роду не буває! — І засміялася знову, немовби ідея ця її розсмішила. Бавдоліно замислився, що ще такого зробити, щоб знову почути, як вона сміється, бо сміх її був найніжнішим звуком, який він будь-коли чув. Йому хотілося спитати її, як народжуються гіпатії, якщо нема гіпатіїв, але забоявся затьмарити її невинність. Але відчув у собі досить відваги, щоб спитати, хто такі гіпатії.

— Ох, — сказала вона, — то довга історія, а я не вмію так гарно розповідати історії, як ти. Маєш знати, що тисячі років тому, у далекому й могутньому місті жила добродісна й мудра жінка, яку звали Гіпатією. Вона провадила школу філософії, яка є любов'ю до мудрості. Але в місті тому жили також лихі люди, яких називали християнами, вони не боялися богів і ненавиділи філософію, а особливо не терпіли, якщо істину хотіла пізнати жінка. Якось вони схопили Гіпатію і прирекли її на смерть у жорстоких муках. Деякі з наймолодших її учениць уникнули смерті, може тому, що їх вважали невченими дівчатками, які були при ній служницями. Вони втекли, але

християни були вже повсюди, і їм довелося довго мандрувати, аж поки вони не дісталися до цього спокійного місця. Тут вони намагалися зберегти те, чого навчилися від наставниці, але її повчання вони чули, ще коли були дуже молоді, та й вони не були такі мудрі, як вона, і не пам'ятали добре цілої її науки. Тоді вони вирішили, що житимуть тут самі, відділившись від світу, щоб віднайти те, що справді казала Гіпатія. Бо ж Бог залишив тінь істини в глибині серця кожного з нас, і треба тільки витягти її на поверхню, тоді істина засяє у світлі мудрості, як м'якоть плода звільняється від шкірки.

Бог, боги — але якщо то не був християнський Бог, то боги ті були всі фальшиві й брехливі... Що ж таке говорить ця гіпатія, замислився Бавдоліно. Але його мало це обходило, йому досить було чути, як вона говорить, і він уже був готовий померти за її істину.

— Скажи мені принаймні таке, — перебив він її. — Ви звете себе гіпатіями на честь тієї Гіпатії, це зрозуміло. Але як звати тебе?

— Гіпатія.

— Ні, я маю на увазі саме тебе, на відміну від будь-якої іншої гіпатії... Тобто як звуть тебе твої товаришки?

— Гіпатією.

— Ну от нині ввечері ти повернешся додому і зустрінеш першою якусь гіпатію. Як ти з нею привітаєшся?

— Я побажаю їй щасливого вечора. Так заведено.

— Так, але коли я вернуся в Пндапецім і зустріну, скажімо, якогось євнуха, він скаже мені: щасливого вечора, о Бавдоліно. А ти скажеш: щасливого вечора, о... хто?

— Якщо хочеш, я скажу: щасливого вечора, Гіпатіє.

— Значить, всі ви зветесь Гіпатіями.

— Звісно, усі гіпатії звуться Гіпатіями, жодна нічим не різниться від інших, інакше вона не була б гіпатією.

— А якщо тебе шукає якась гіпатія, саме тепер, коли тебе там нема, і питає в іншої гіпатії, чи не бачила вона тої гіпатії, яка ходить з єдинорогом на ймення Акакій, то як вона скаже?

— Саме так, як сказав ти: скаже, що шукає гіпатію, яка ходить з єдинорогом на ймення Акакій.

Якби так йому відповів Гавагай, Бавдолінові закортіло б надавати йому ляпасів. А з Гіпатією все було по-іншому, і Бавдоліно вже думав, яке це чудове місце, де всі гіпатії звуться Гіпатіями.

— Мені знадобилося кілька днів, мосьпане Никито, щоб зрозуміти, ким були гіпатії насправді...

— Адже ви, гадаю, зустрілися знову.

— Ми зустрічалися щодня, або майже щодня. Бо я вже не міг не бачити і не чути її, і це не має тебе дивувати, але я здивувався і запишався, коли зрозумів, що вона теж була щаслива бачити і слухати мене. Я... я знов став мов немовля, яке шукає материну

грудь, а коли матері нема, то плаче, бо боїться, що вона не вернеться.

— Так буває й у собак з їхніми господарями. Але історія ця про гіпатій мене інтригує. Ти, може, знаєш, а може, й не знаєш, що Гіпатія справді існувала, хоч і не тисячі років, а лиш вісім століть тому, і жила вона в Александрії Єгипетській, коли в імперії правив Теодозій, а потім Аркадій. То справді була, як оповідають, жінка великої мудрості, обізнана з філософією, математикою та астрономією, і чоловіки теж ловили кожне слово з її вуст. У той час свята наша релігія вже здобула перемогу на всіх теренах імперії, але була ще купка бунтівників, які намагалися підтримувати мисль поганських філософів, приміром, божественного Платона, і не заперечуватиму, що чинили вони слушно, бо передали цю його мудрість нам, християнам, а інакше вона б пропала без сліду. Проте Кирило, один з найвидатніших християн свого часу, якого потім церква визнала святим, чоловік великої віри, але й великої нетерпимості, вважав учення Гіпатії суперечним Євангеліям, і нацькував на неї натовп розлючених християн-неуків, які навіть не знали, що саме вона проповідує, але завдяки Кирилові та іншим вважали її шахрайкою і розпусницею. Може, на неї звели наклеп, хоч жінкам таки не годиться втручатися в божественні питання. Одне слово, її затягли у храм, роздягли догола, вбили і познущалися з її тіла черепками розбитих посудин, а тоді кинули її труп на вогнище... Про неї виникло чимало легенд. Кажуть, що вона була дуже вродлива, але дала обітницю дівництва. Якось у неї шалено закохався один юнак, її учень, і вона показала йому ганчірку зі своєю менструальною кров'ю, кажучи, що ось це і є предмет його пожадань, а не краса як така... А насправді ніхто ніколи точно так і не дізнався, чого саме вона навчала. Усі її писання пропали, ті, хто чув її науку особисто, усі вже були мертві або примусили себе забути те, що чули. Усе те, що ми знаємо про неї, ми дізналися від святих отців, які засудили її на смерть, і, якщо чесно, я, як автор літописів та історій, не вірив би занадто словам, що їх ворог вставляє у уста своєму ворогові.

Вони зустрічалися ще не раз і багато розмовляли. Гіпатія говорила, і Бавдолінові хотілося, щоб ученість її не мала ні кінця ні краю і щоб він міг безупинно ловити кожне слово з її вуст. На всі Бавдолінові запитання вона відповідала з безстрашною невинністю, жодного разу не почервонівши: вона не знала ніяких облудних заборон, усе для неї було прозорим.

Бавдоліно нарешті наважився спитати її, як гіпатії відтворюють себе самих уже стільки століть. Вона відповіла, що кожного року Мати обирає серед них тих, які мають народжувати, і відводить їх до запліднювачів. Про них Гіпатія не сказала нічого конкретного, звісно, вона ніколи їх не бачила, але не бачили їх і ті гіпатії, які проходили цей обряд. їх заводять уночі в певне місце, там вони випивають напій, від якого п'яніють і втрачають чуття, тоді їх запліднюють, і вони вертаються до своєї спільноти, й ті з них, що завагітніли, перебувають під опікою товаришок аж до пологів; якщо плід їхнього лона виявляється чоловічого роду, його віддають запліднювачам, які виховують його відповідно до своїх звичаїв, і він стає одним із них, якщо ж народжується дівчинка, вона залишається в спільноті і виростає гіпатією.

— Тілесне єднання, — казала Гіпатія, — як у тварин, які не мають душі, це лише

спосіб помножувати помилку світу. Гіпатії, яких посилають до запліднювачів, погоджуються на це приниження тільки тому, що ми мусимо далі існувати, щоб відкупити світ від цієї помилки. Ті з нас, яких було запліднено, нічого не пам'ятають про це — чин цей здійснюється в душі жертвності, інакше він міг би порушити нашу апатею...

— Що це таке, ця апатея?

— Те, у чому живе кожна гіпатія і що дає їй щастя.

— Чому світ є помилкою?

— Бавдоліно, — сказала вона, сміючись із невинним здивуванням, — хіба світ здається тобі досконалим? Подивись на цю квітку, бачиш, яке тендітне в неї стебло, а всередині красується щось на кшталт дірчастого ока, і пелюстки її всі однакові — трохи вигнуті, щоб уранці збирати росу, немов у чашу, і бачиш, з якою радістю вона віддається цій комасі, яка висмоктує з неї нектар... Хіба вона не прекрасна?

— Вона справді прекрасна. От власне, хіба не прекрасне те, що прекрасне? Хіба не в цьому божественне диво?

— Бавдоліно, завтра вранці квітка ця загине, а через два дні від неї залишиться сам тлін. Ходи зі мною.

Вона повела його у кущі й між ними показала йому гриб з червоною шапочкою, поцяткованою жовтими крапками.

— А він гарний? — мовила вона.

— Гарний.

— Він отруйний. Хто з'їсть його, помре. Хіба світ, де всюди смерть чигає у засідці, здається тобі досконалим? І знай, що я теж колись помру, і я теж стала б тліном, якби я не присвятила себе відкупленню Бога.

— Відкупленню Бога? Щось не розумію...

— Ти ж не християнин, Бавдоліно, як ті монстри з Пндапеціма? Християни, які вбили Гіпатію, вірили в жорстоке божество, яке створило світ, а разом з ним і смерть та страждання, причому не тільки фізичний біль, а й щось гірше — недугу душі. Створені істоти здатні ненавидіти, вбивати і завдавати страждань собі подібним. Ти ж не повіриш, що справедливий Бог міг приректи своїх дітей на таке зло...

— Але ж усе це роблять несправедливі люди, і Бог їх карає, а праведних спасає.

— Тоді чому Бог цей створив нас, а потім дозволив, щоб над нами нависла небезпека прокляття?

— Бо найвищим благом є свобода чинити добро чи зло, і щоб дати дітям своїм це благо, Бог мусив погодитися з тим, що деякі з них зловживатимуть ним.

— А чому ти вважаєш, що свобода — це благо?

— Бо якщо її в тебе заберуть, якщо тебе закують в кайдали, якщо не дадуть робити те, що хочеш, ти страждатимеш, а отже брак свободи — це зло.

— Ти можеш повернути голову так, щоб дивитися прямо позад себе, — але повернути повністю, так, щоб бачити свою спину? Можеш зануритися в це озеро і zostаватися там аж до вечора — але під водою, не виринаючи, не показуючи голови? —

сказала вона, сміючись.

— Ні, бо якби я спробував викрутити таким чином голову, я б зламав собі шию, а якби залишався під водою, не мав би чим дихати. Бог створив мене з цими обмеженнями, щоб не дати мені нашкодити самому собі.

— Значить, ти кажеш, що він з добрими намірами забрав у тебе трохи свободи, правда?

— Він забрав її в мене, щоб я не страждав.

— То чому він дав тобі свободу обирати між добром і злом, якщо потім ти ризикуєш терпіти вічну покару?

— Бог дав нам свободу, думаючи, що ми ужиємо її на добро. Але стався бунт ангелів, який привніс зло у світ, потім змії спокусив Єву, і тому ми всі тепер страждаємо від первородного гріха. Бог у цьому не винен.

— А хто сотворив збунтованих ангелів і змія?

— Звісно, що Бог, але заки вони збунтувалися, вони були добрими, бо такими він їх створив.

— Значить, зло у світі створили не вони?

— Ні, вони його скоїли, але існувало воно й раніше, як можливість збунтуватися проти Бога.

— Значить, зло створив Бог?

— Гіпатіє, ти бистра, вразлива, прониклива і вмієш провадити *disputatio* набагато краще від мене, а я ж вчився в Парижі. Але не кажи мені таких речей про доброго Бога. Він не може хотіти зла!

— Звісно, що ні, Бог, який хоче зла, це протилежність Богові.

— То що тоді?

— Бог просто побачив зло коло себе, не прагнучи його, як темну частину себе самого.

— Але ж Бог — це найдосконаліша сутність!

— Звісно, Бавдоліно, Бог — це найдосконаліше зі всього, що може бути, та якби ти знав, як важко бути досконалим! А тепер, Бавдоліно, я скажу тобі, хто такий Бог, тобто чим він не є.

Вона справді нічого не боялася. Вона сказала:

— Бог є Єдиний у своєму роді, він такий досконалий, що неподібний до нічого, що існує, і до нічого, що не існує; твій людський розум не може описати його як того, хто сердиться, коли ти чиниш зло, або дбає про тебе з доброти своєї, хто має уста, вуха, обличчя, крила, хто є духом, отцем чи сином, ані хто є сам собою. Про Єдиного у своєму роді не можна сказати, що він існує або не існує, він охоплює все, але не є нічим; його можна назвати тільки через неподібність, і марно називати його Добротою, Красою, Мудрістю, Ласкавістю, Силою, Справедливістю — бо це те саме, що назвати його Ведмедем, Пантерою, Змієм, Драконом чи Грифоном, і як ти його не назвеш, це не виразить його сутності. Бог не є тіло, не є фігура, не є форма, він не має кількості, якості, ваги, він не бачить, не чує, не знає безладу і замішання, він не є душа, не є

розум, уява, погляд, думка, слово, число, порядок, величина, він не є рівність і не є нерівність, він не є час і не є вічність, це воля без мети; зрозумій, Бавдоліно, Бог — це лампада без полум'я, полум'я без вогню, вогонь без жару, це темне світло, мовчазний галас, сліпий відблиск, ясне потьмарення, світло його власного мороку, це коло, яке розширюється, стискаючись у власному осередді, це одинока множинність, це... це... — Вона завагалася, підшукуючи приклад, який переконав би їх обох — її, учительку, і його, учня. — Це простір, якого нема, де ти і я — це одне і те ж саме, як от нині, у цей час, який зупинив свій плин.

Легкий племін загравав у неї на щоці. Вона замовкла, злякавшись цього несумірного прикладу, але як можна вважати несумірним ще один приклад у переліку несумірностей? Бавдоліно відчув, як такий самий племін пронизує йому груди, але його злякало її замішання, і він застиг, не даючи жодному м'язові обличчя зрадити порухи його серця, а тоді, стримуючи тремтіння голосу, він з богословською твердістю спитав:

— А як же тоді було із сотворенням? Зі злом?

Обличчя Гіпатії знову стало блідо-рожевим:

— Бо через досконалість і щедрість свою Єдиний прагне розширення, розгортання до дедалі ширших сфер своєї власної повноти, немов свічка, яка є жертвою світла, що його вона дає, — чим більше вона світить, тим більше тане. Так тане й Бог, породжуючи тіні самого себе, стаючи когортою божеств-посланців, Еонів, які мають чималу частку його могутності, але вже в слабшій формі. Це безліч богів, духів, це Архонти, Тирани, Сили, Іскри, Зірниці, і ті, що їх християни звуть ангелами або архангелами... Але Єдиний їх не створював, вони — його еманация.

— Еманация?

— Бачиш цю пташку? Раніше чи пізніше вона знесе яйце і породить ще одну пташку, як кожна гіпатія може породити дитину зі свого лона. Але коли істота народилась — гіпатія це чи пташка, — вона живе сама по собі, і життя її триває навіть тоді, коли мати її помирає. А тепер візьмімо вогонь. Вогонь не породжує тепла, він його еманує. Тепло — це те ж саме, що й вогонь, бо якщо ти погасиш вогонь, не стане й тепла. Тепло вогню дуже сильне там, де вогонь народжується, і воно слабшає в міру того, як полум'я переходить у дим. Так само й з Богом. Поширюючись щораз далі від свого темного осереддя, він поступово втрачає свою снагу, і втрачає її доти, аж поки не стане в'язкою і глухою матерією, як безформна грудка воску, що лишається від свічки. Єдиний не хотів би віддалятися так далеко від себе самого, але не може не розчинятися аж до багатоманітності й безладу.

— А цей твій Бог не може розчинити зло, яке... яке твориться навколо нього?

— Аякже, він міг би це зробити. Єдиний весь час намагається знов увібрати в себе той свій подих, який може стати отруйним, і протягом сімдесяти разів семи тисяч років він неухильно повертав ці свої викиди у ніщоту. Боже життя було рівномірним диханням, і дихав він без жодного зусилля. Ось так, послухай. — Тремтячи делікатними ніздрями, вона ввібрала в себе повітря, а тоді випустила його через уста. — Але якось

він не зумів стримати одну зі своїх проміжних потенцій, яку ми зовемо Деміургом і яка, мабуть, те саме, що Саваоф або Ялдаваоф — лже-Бог християн. Через помилку, гординю і незнання там, де раніше була тільки вічність, він створив час. Час — це вічність, яка затинається, розумієш? А разом з часом він створив вогонь, який дає теплоту, але також загрожує все спалити, воду, яка тамує спрагу, але в ній можна і втопитися, землю, яка живить трави, але може зсунутися і задушити їх, повітря, яким можна дихати, але воно може стати ураганом... Бідолашний Деміург усе зробив не так. Він створив Сонце, яке дає світло, але висушує луги, Місяць, який панує вночі лиш кілька днів, а потім тоншає й помирає, інші небесні тіла, які, при всій своїй пишності, можуть випромінювати шкідливий вплив; він створив також істот, обдарованих розумом, але неспроможних розуміти великі тайни, тварин, які то вірно нам служать, то є для нас загрозою, рослини, які живлять нас, але життя їх вельми коротке, мінерали без життя, без душі й без розуму, приречені ніколи нічого не розуміти. Деміург був немов дитина, яка ліпить з болота єдинорога, намагаючись відтворити його красу, а виходить у неї щось схоже на мишу!

— Отже, світ — це недуга Бога?

— Якщо ти досконалий, то не можеш не еманувати себе, а коли ти себе емануєш, то занеджуєш. Зрозумій, зрештою, що Бог у своїй повноті є також місцем, чи не-місцем, де протилежності збігаються, хіба ні?

— Протилежності?

— Так, ми відчуваємо тепло і холод, світло й темряву, і всі ці речі є протилежними одна щодо другої. Іноді холод нам неприємний і здається злом порівняно з теплом, та іноді тепла теж буває забагато і ми прагнемо свіжості. Це ми самі вирішили, що одна з цих протилежностей, залежно від нашої примхи чи бажання, є добром, а друга — злом. У Бозі ж протилежності доповнюють одна одну і знаходять взаємну гармонію. Та коли Бог починає еманувати себе, він більше не може пильнувати за гармонією протилежностей, вони розділяються і борються одна проти одної. Деміург втратив владу над протилежностями і створив світ, де тиша й шум, так і ні, одне добро та інше добро воюють одне з одним. І саме це ми відчуваємо як зло.

У запалі вона махала руками, мов дівчинка, яка, розповідаючи про мишу, показує її форму, а говорячи про бурю, зображає вихор.

— Ти говориш, Гіпатіє, про помилковий світ і про зло, але так, ніби тебе це не стосується, і ти живеш у цьому лісі так, немов усе таке ж прекрасне, як і ти.

— Та якщо зло теж дає нам Бог, значить, і у злі є щось добре. Послухай-но мене, ти ж людина, а люди не вміють правильно думати про те, що існує.

— Я так і знав, я теж думаю неправильно.

— Ні, ти просто думаєш. А просто думати ще не досить, це не є слухний спосіб. Уяви собі джерело, яке не має початку і розтікається тисячею річок, ніколи не висихаючи. Джерело завжди застається спокійним, свіжим і прозорим, але ріки плывуть у різні сторони, замулюються піском, пробиваються крізь скелі, сапаючи і задихаючись, а іноді пересихають. Знаєш, річки чимало страждають. Але навіть у цих

річках, навіть у найбільш заболоченому потоці є вода, яка походить з такого ж джерела, як і це озеро. Озеро це не страждає так, як річка, бо прозорість його краще пам'ятає джерело, яке його породило, а от ставок, в якому повно комах, страждає більше від озера чи потоку. Але всі вони страждають, бо хотіли б повернутися туди, звідки походять, але забули, як це зробити.

Гіпатія взяла Бавдоліна під руку і повернула його в бік лісу. При цьому голова її наблизилась до його голови, і він відчув рослинні пахощі її кіс.

— Подивись-но на це дерево. Від коріння до останнього листочка воно пронизане тим самим життям. Але коріння міцно тримається землі, стовбур твердне і виживає у всяку пору року, тоді як гілля його може сохнути і ламатися, листя тримається лиш кілька місяців, а тоді опадає, натомість пуп'янки живуть тільки кілька тижнів. Поміж гілок є більше зла, ніж у стовбурі. Дерево — одне-єдине, але, зростаючи, воно страждає, бо помножується, а помножуючись, слабне.

— Але гілля таке гарне — ти сама тішишся його тінню...

— Бачиш, ти теж можеш бути мудрим, Бавдоліно! Якби не було цих гілок, ми б не сиділи тут і не говорили про Бога, якби не було цього лісу, ми б ніколи не зустрілися, а це було б найбільшим злом на світі.

Вона висловила це як чисту й очевидну правду, але Бавдоліно знову відчув, як щось пронизало йому груди, та не хотів і не міг виказати свого трепету.

— Тоді поясни мені, як можуть так багато речей бути добрими, принаймні до певної міри, якщо все є недугою Єдиного?

— Бачиш, ти теж можеш бути мудрим, Бавдоліно! Ти сказав: до певної міри. Попри помилку, частка Єдиного залишилася в кожному з нас, мислячих істот, як і в кожному з інших створінь — у тваринах і в неживій природі. Усе, що оточує нас, населене богами: рослини, насіння, квіти, коріння та джерела, і кожен з нас, страждаючи від того, що ми є кепським відтворенням мислі Бога, прагне тільки одного — знов поєднатися з ним. Ми повинні віднайти суголосся між протилежностями, ми маємо допомогти богам, мусимо роздмухати ці іскри, ці спогади про Єдиного, які все ще поховані в нашій душі і в самих речах.

Аж двічі вирвалися в Гіпатії слова, що їй добре з ним. Це дало Бавдолінові сміливість приходити знов і знов.

Якось Гіпатія пояснила йому, яким чином вони роздмухують божественну іскру в усіх речах, щоб речі ці через симпатію відсилали до чогось досконалішого від них самих — не прямо до Бога, а до деяких його еманцій, не таких вихолощених. Вона завела його в одне місце поблизу озера, де росли соняшники, а на воді розляглися квіти лотоса.

— Бачиш, що робить соняшник? Він рухається за сонцем, шукає його, молиться на нього, і шкода, що ти ще не здатен чути, як він шелестить у повітрі, рухаючись по колу впродовж дня. Тоді ти б усвідомив, що він співає сонцю свій гімн. А тепер поглянь на лотос: він розкривається при сході сонця, показує себе всього, коли сонце в зеніті, і закривається, коли сонце відходить. Він славить сонце, розгортаючи й згортаючи свої

пелюстки, як ми розмикаємо і змикаємо губи, коли молимося. Квіти ці живуть у симпатії з небесним світилом, а отже зберігають частину його сили. Якщо вплинути на квітку, вплинеш і на сонце, якщо зможеш впливати на сонце, то впливатимеш на його дію, а через сонце ти з'єднаєшся з чимось, що живе в симпатії з сонцем і що є досконалішим від нього. Але це буває не тільки з квітами, але й з камінням і тваринами. У кожному з них мешкає менший бог, який через могутніших від себе прагне знову з'єднатися зі спільним джерелом. Із самого дитинства ми вчимося вміння впливати на більших богів і відновлювати втрачений зв'язок.

— Що це значить?

— Усе дуже просто. Ми вчимося сплітати разом камені, трави й пахощі, досконалі й богоподібні, щоб утворити... як це тобі сказати... посудини симпатії, які б згущували силу багатьох стихій. Розумієш, квітка, камінь, а навіть єдиноріг — усі вони мають божественні властивості, але поодинці не здатні викликати більших богів. Завдяки нашим вмінням суміші наші відтворюють ту сутність, яку треба викликати, помножують силу кожної стихії.

— А що потім, коли ви вже викличете цих більших богів?

— Тоді все тільки почнеться. Ми вчимося бути посередниками між тим, що вгорі, і тим, що внизу, доводимо, що течію, через яку еманує Бог, можна повернути назад — лиш трішки, але ми показуємо природі, що це можливо. Та найбільшим завданням є не возз'єднати соняшник із сонцем, а нам самим з'єднатися з нашим джерелом. Тут починається наша аскеза. Спершу ми вчимося поводитись доброчесно — не вбиваємо живих істот, намагаємося поширювати гармонію серед створінь, які нас оточують, і вже це дає нам змогу роздмухати повсюди приховані іскри. Бачиш ці стеблини трави? Вони вже пожовкли і гнуть до землі. Я можу торкнутися їх і влити в них трепет, дати їм почути те, що вони вже забули. Бачиш, вони потроху знов свіжіють, немов тільки-но вийшли із землі. Але цього ще мало. Щоб оживити цю травинку, досить виховати в собі природні чесноти, досягти досконалості зору й слуху, розвинути тілесну снагу, пам'ять, здатність вчитися і витонченість поведінки — усе це робиться через часті омовіння, очисні обряди, гімни, молитви. Розвиваючи мудрість, твердість, поміркованість і справедливість, ми робимо ще один крок вперед і врешті доходимо до здобуття очисних чеснот: ми намагаємося відділити душу від тіла, вчимося викликати богів — ми не говоримо про богів, як це робили інші філософи, а пробуємо впливати на них, викликаючи дощ через магічну кулю, розкладаючи обереги проти землетрусів, вивчаючи провісницьку силу триніг, оживляючи статую, щоб дістати оракули, звиваючи до Асклепія, щоб він зцілив недужих. Але май на увазі — роблячи все це, ми мусимо весь час стерегтися, щоб нами не заволодів якийсь один бог, бо це призводить до замішання й хвилювання і віддаляє нас від Бога. Треба навчитися робити це в якнайповнішому спокої.

Гіпатія взяла Бавдолінову руку, яку він тримав нерухомо, щоб не прогнати того відчуття тепла.

— Бавдоліно, ти можеш подумати, ніби я вже далеко просунулася в аскезі, як мої

старші сестри... Якби ти лиш знав, яка я ще недосконала. Я все ще не вмію гаразд з'єднати рожу з вищою потенцією, її приятелькою. Та й бачиш, я все ще багато говорю, а це знак, що в мені нема мудрості, бо чесноти здобуваються в тиші. Але я говорю тому, що тут с ти, а тебе треба навчити, і якщо я навчаю соняшник, то чому б мені не вчити й тебе? Ми досягнемо досконалішого щабля, коли зможемо бути разом, не розмовляючи, досить буде мені торкнутися тебе, і ти все зрозумієш. Як це буває з соняшником. — Вона замовкла, гладячи соняшник. Тоді стала мовчки гладити Бавдолінову руку і лише в кінці сказала: — Відчуваєш?

Наступного дня вона розповіла йому про мовчанку, яку практикують гіпатії, щоб він теж, казала вона, міг навчитися мовчати:

— Треба створити навколо абсолютний спокій. Тоді ми перебуватимем у самотності, яка віддалить від нас усе те, що ми думали, уявляли і відчували; тоді ми віднайдемо мир і супокій. Ми не відчуватимемо ні гніву, ні бажання, ні болю, ні щастя. Ми вийдемо із себе самих, занурившись в абсолютну самотність і глибокий супокій. Ми більше не споглядатимемо гарні й добрі речі — ми перебуватимемо поза самою красою, поза сонмом чеснот, як той, хто входить у потаємну кімнату храму, залишивши позаду статуї богів, і споглядає вже не образи, а самого Бога. Нам уже не треба буде викликати проміжні потенції, — перебуваючи в цьому укритті, у цьому недоступному й святому місці, ми вийдемо за їх межі і подолаємо їхню хибу, і тоді дійдемо туди, де закінчується родовід богів та ієрархії Еонів, й усе це зостанеться в нас, немов спогад про щось, що ми зцілили від його власного болю існування. Це й буде кінець нашого шляху, звільнення, скидання всіх оков, лет одинокого до Одинокого. При цьому поверненні до абсолютно простого ми не побачимо нічого, тільки славу темряви. Звільнившись від душі й розсуду, ми дістанемось по той бік свідомості, упокоїмось там, нагорі, немов сонце, що сходить, споглядатимемо заплученими очима сонце світла, станемо вогнем, темним вогнем у тій темряві, і вогнистими шляхами довершимо нашу путь. І саме в ту мить, піднявшись угору течією ріки й показавши не тільки самим собі, але й богам і Богіві, що можна рухатись і проти течії, ми зцілимо світ, вб'ємо зло, умертвимо смерть і розплутаємо вузол, у який сплелися пальці Деміурга. Нам, Бавдоліно, судилося зцілити Бога, саме нам доручено його спасіння: своїм екстазом ми повернемо цілий світ у саме серце Єдиного. Ми дамо Єдиному силу зробити той великий подих, який дасть йому змогу ввібрати в себе зло, яке він був видихнув.

— І ви це робите? Хтось із вас уже це зробив?

— Ми сподіваємось цього досягти, усі готуємось століттями, щоб котрась із нас змогла це зробити. З дитинства ми навчилися, що зовсім не обов'язково, щоб усі ми дійшли до цього чуда: для звершення цього чуда досить буде, якщо колись, можливо, ще через тисячу років, одна із нас, вибрана, дійде до миті найвищої досконалості, почує себе одним цілим зі своїм власним далеким джерелом. Тоді, показавши, що багатоманітність світу завдає болю, можна буде вернутись до Єдиного, і ми дамо Богіві мир та впевненість, дамо снагу відновити себе у своєму осередді, силу віднайти ритм власного дихання.

Очі її іскрилися, шкіра на обличчі немов потепліла, руки дрібно тремтіли, голос посмутнів, вона немов благала Бавдоліна, щоб і він повірив у те об'явлення. Бавдоліно подумав, що Деміург, мабуть, наробив чимало блудів, але існування цього створіння робило світ місцем захопливим, осяйним і повним усяких досконалостей.

Він не стримався — насмілювався взяти її руку й торкнувся її поцілунком. Вона сливе здригнулася, у ній немов промайнуло незнайоме відчуття. Спочатку вона сказала:

— У тобі теж мешкає бог. — Тоді сховала обличчя в долонях, і Бавдоліно почув, як вона здивовано прошепотіла: — Я втратила її... Я втратила апатею...

Вона повернулася і без слова побігла до лісу, не обертаючись.

— Мосьпане Никито, у ту мить я зрозумів, що кохаю так, як ніколи не кохав, і що знову кохаю єдину жінку, яка ніколи не зможе бути моєю. Одну мені вже забрала недосяжність її рангу, другу — злочасна смерть, а тепер третя не могла належати мені, бо її присвячено спасінню Бога. Я пішов геть, пішов у місто, думаючи, що мені, мабуть, не слід більше туди вертатися. Я майже відчув полегшу наступного дня, коли Праксей сказав мені, що в очах мешканців Пндапеціма я був, звісна річ, найавторитетнішим серед Волхвів, тішився довірою Диякона, і Диякон хоче, щоб саме я став на чолі того війська, що його так добре вимуштрував Поет. Я не міг відмовитися від цієї пропозиції, адже розкол серед Волхвів зробив би наше становище сумнівним в очах городян, які з таким запалом віддавалися приготуванням до війни, і погодився; до того ж я не хотів розчарувати однонопв, панотив, блеміїв і весь той бравий люд, до якого я відчував щиру прихильність. Насамперед я подумав, що, присвятивши свої зусилля новій справі, я забуду те, що залишилося в лісі. Два дні мене займали тисячі невідкладних справ. Серед усіх цих клопотів, що мали б відвернути мою увагу, я страждав і мучився від думки, що Гіпатія вернулася на озеро і, не побачивши мене, подумала, що втеча її мене образила і що я вирішив більше з нею не бачитися. Мене вразила думка, що її це вразило і що вона не хоче більше мене бачити. Якщо так, то що мені було робити — мчати верхи туди, де живуть гіпатії, викрасти її, знищити супокій цього племені, переступити через її невинність, давши їй зрозуміти те, чого їй не варто розуміти? А може, ні, може, я побачу, що вона знов зосередилась на своїй місії, звільнившись від земної пристрасті, яка тривала всього лиш коротесеньку мить? Та й зрештою, чи була ця мить насправді? Я знову переживав кожне її слово, кожен порух. Щоб пояснити, яким є Бог, вона двічі навела як приклад нашу зустріч, але, може, то був просто спосіб, дитячий і геть невинний, зробити те, що вона говорила, зрозумілим для мене. Двічі вона мене торкнулася, але так само вона б торкнулася й соняшника. Вуста мої на її руці викликали у неї трепет, я знав це, але то було природно: людські вуста ніколи її не торкалися, для неї це було немов перечепитися через корінь і втратити на мить рівновагу, якої її навчали; мить ця проминула, і вона більше про неї й не згадала... Я обговорював зі своїми людьми воєнні питання, мусив вирішувати, де розмістити нубійців, а сам добре не тямив, де я. Я мусив покласти край цій тривозі, мусив знати. Для цього я мусив довірити своє і її життя в руки того, хто б підтримував між нами зв'язок. Гавагай уже не раз давав мені докази своєї відданості. Я поговорив з

ним тайкома, взявши з нього безліч присяг, сказав йому якомога менше, але достатньо, щоб він пішов на озеро і став чекати. Добрий одноніг був воістину великодушним, проникливим і тактовним. Він не став розпитувати мене, але, гадаю, багато що зрозумів. Два дні він вертався після заходу сонця, кажучи, що нікого не бачив, і його смутило те, що при цій вістці я бліднув. На третій день він вернувся зі своєю усмішкою на обличчі, схожою на серп місяця, і сказав, що поки він блаженно лежав у затінку своєї ноги, з'явилася та істота. Вона підійшла до нього швидко й довірливо, немов сподівалася когось тут побачити. Вона сприйняла мою вісточку схвильовано ("Схоже, вона дуже хотіли тебе бачити", — сказав Гавагай з деяким лукавством у голосі) і передала мені, що приходить на озеро щодня, щодня ("Вона сказали це двічі"). Може, незворушно прокоментував Гавагай, вона теж уже давно чекає на Волхвів. Наступного дня я ще мусив бути в Пндапецімі, але свої обов'язки полководця я виконував з таким запалом, що це здивувало Поета, який знав мою нелюбов до зброї, і вселило бойовий дух у моє військо. Мені здалося, ніби світ належить мені, і я б міг без страху піти проти сотні білих гунів. Через два дні я знов пішов, тремтячи від страху, у те доленосне місце.

34. Бавдоліно відкриває справжнє кохання

— У ті дні очікування, мосьпане Никито, у мені нуртували протилежні почуття. Я палав бажанням бачити її, боявся, що більше її не побачу, уявляв собі, що їй загрожує тисяча небезпек, одне слово, відчував усе, що властиве кохання, але не відчував ревності.

— Ти не думав, що саме тоді Мати могла послати її до запліднювачів?

— Сумнів цей навіть не майнув мені в голову. Можливо, знаючи, як цілковито я їй належу, я думав, що і вона мені належить настільки, що відмовиться, щоб хтось інший торкався її. Пізніше я довго думав про це і зрозумів, що досконале кохання не залишає місця для ревності. Ревності — це підозра, страх і обмова між коханцями, а святий Йоан казав, що досконала любов проганяє всякий страх. Я не відчував ревності, однак щохвилини намагався викликати в уяві її обличчя, але не міг. Я пам'ятав, що відчував, дивлячись на неї, але не міг відтворити її у своїй уяві. А під час наших зустрічей я тільки й знав, що вдивлятися їй в обличчя...

— Я читав, що таке буває з тими, хто сильно кохає... — мовив Никита, знітившись, як той, хто ніколи не відчував такої всеосяжної пристрасті. — З Беатрисою і Коландриною теж так було?

— Ні, не настільки, щоб завдавати мені таких страждань. Гадаю, кохаючи Беатрису, я плекав саму ідею кохання, яка не потребувала обличчя, — зрештою, мені здавалося блюзнірством викликати у своїй уяві її тілесну подобу. Щодо Коландрини, то я зрозумів, після знайомства з Гіпатією, що до неї я не живив пристрасті, то була радше радість для душі, ніжність, глибока прихильність, яку я б міг відчувати, прости Господи, до доньки чи до молодшої сестри. Гадаю, так буває зі всіма, хто закохується, але в ті дні я був переконаний, що Гіпатія — перша жінка, яку я кохав по-справжньому, і це, безперечно, була правда, тепер це теж правда, і вже назавжди. Потім я зрозумів, що

справжнє кохання живе у потаємному закутку серця, і там знаходить спокій, дбаючи про свої найшляхетніші таємниці, і рідко коли вертається у покої уяви. Тому воно не може відтворити тілесну форму відсутньої коханої. Лише перелюбне кохання, яке не має доступу в потаємні кімнати серця, живиться тільки хтивими фантазіями і спроможне відтворювати образи.

Никита мовчав, ледве стримуючи заздрісне почуття.

При зустрічі обоє вони були несміливі й зворушені. Очі її виблискували щастям, але вона відразу скромно опустила погляд. Вони сіли поміж трав. Акакій спокійно пасся неподалік. Квіти навколо пахли ще духмяніше, ніж звикле, і Бавдоліно почував себе так, ніби тільки-но пригубив бурку. Він не наслідювався заговорити, але потім вирішив-таки мовити слово, бо напруга цієї мовчанки могла спонукати його до якогось неврівноваженого жесту.

Тільки тепер він зрозумів, чому кажуть, що справжні закохані бліднуть, тремтять і німіють під час першої розмови про кохання. Тому, що кохання панує над обома царствами, царством природи і царством душі, і притягає всі їхні сили, всі порухи. І коли правдиві закохані сходяться, кохання розладнує і сковує всі функції тіла, фізичні й духовні: тому язик відмовляється говорити, очі — бачити, вуха — чути, і кожна частина тіла відкидається свого обов'язку. А коли кохання задовго забариться в глибині серця, тіло безсило в'яне. Але в певну мить серце, нестримно палаючи, майже виштовхує із себе свою пристрасть, даючи тілу змогу відновити свої функції. І тоді закоханий починає говорити.

— Отже, — мовив Бавдоліно, не пояснюючи того, що він відчував і починав розуміти, — усі ці чудові й страхітливі речі, які ти мені розповіла, передала вам Гіпатія...

— Зовсім ні, — відповіла вона, — я казала тобі, що, втікаючи, наші предкині забули все те, чого навчала їх Гіпатія, крім обов'язку пізнання. Саме через розважання ми дедалі більше відкривали істину. Впродовж довгих цих тисячоліть кожна з нас розважала про навколишній світ, про те, що відчувала у своїй душі, з кожним днем наші знання збагачувались, і діло це досі не завершене. У тому, що я тобі розповіла, було, може, дещо, чого товаришки мої ще не зрозуміли, зате зрозуміла я, намагаючись пояснити тобі. Так кожна з нас набуває мудрості, ділячись з подругами тим, що сама відчуває, і так, навчаючи, ми вчимося. Може, якби тебе не було тоді зі мною, я б сама зрозуміла деякі речі не так ясно. Ти був моїм добрим духом, моїм прихильним архонтом, Бавдоліно.

— А чи всі твої подруги так ясно і плавно висловлюються, як ти, мила моя Гіпатіє?

— О, серед них я остання. Іноді вони жартують з мене, бо я не вмію висловити того, що відчуваю. Я мушу ще зростати в мудрості, розумієш? Але в ці дні я відчувала гордощі, немов я володію таємницею, якої вони не знають, і, не знаю чому, я воліла, щоб це таємницею й залилося. Я не зовсім розумію, що зі мною діється, це немов... немов я волію звірятися тобі, а не їм. Гадаєш, це погано, що я нещира з ними?

— Зате ти щира зі мною.

— З тобою легко бути щирою. Тобі я, напевне, сказала б про все, що діється в моєму серці. Навіть якби не мала певності, що це слушно. Знаєш, що зі мною було в ці дні, Бавдоліно? Ти мені снівся. Коли вранці я прокидалася, день здавався мені чудовим, бо десь там був ти. А тоді день став здаватися похмурим, бо я не бачила тебе. Дивно, бо коли тобі смішно, ти смієшся, коли страждаєш, то плачеш, а тепер я, буває, сміюся й плачу водночас. Може, я захворіла? Але хворість ця прекрасна. Хіба можна любити свою хворість?

— Моя учителька — це ти, подруго люба моя, — усміхався Бавдоліно, — ти не повинна мене питати, бо і я думаю, що теж хворий на твою недугу.

Гіпатія простягла руку і знов торкнулася його шраму:

— Ти, напевно, належиш до добра, Бавдоліно, бо мені подобається тебе торкатися, як подобається торкатися Акакія. Торкнися й ти мене і, може, розбудиш якусь іскорку, яка ще є у мені і про яку я не знаю.

— Ні, кохання моє солодке, я боюся завдати тобі болю.

— Торкнися мене тут, за вухом. Так, так, ще... Може, через тебе вдасться викликати якогось бога. Десь у тобі є знак, який єднає тебе з чимось іншим...

Вона просунула руки йому під одержу і провела пальцями по зарості у нього на грудях. Тоді присунулася, щоб понюхати.

— Ти пахнеш травою, доброю травою, — мовила вона. А тоді знов сказала: — Який ти гарний там, під низом, м'якенький, мов молода тварина. Ти молодий? Я не розрізняю віку людей. То ти молодий?

— Так, молодий, кохання моє, я лиш тепер починаю народжуватися.

Тепер він уже майже пристрасно гладив її волосся, вона взяла його руками за потилицю і стала легенько торкатися його обличчя язиком, вона лизала його, немов він козеня, а тоді сміялася, дивлячись зблизька йому у вічі, і казала, що він має смак солі. Бавдоліно, який ніколи святим не був, пригас її до себе і вустами своїми відшукав її уста. Вона злякано й здивовано зойкнула, спробувала відступити, але потім піддалася. Уста її мали смак персика, морелі, язик її короткими поштовхами торкався його язика, який вона відчувала вперше.

Бавдоліно відсунув її від себе, та не через доброчесність, а для того, щоб звільнитися від одягу, і вона побачила його прутень, торкнулася, відчула його снагу і сказала, що хоче його: ясно було, що вона не знає, як і чому його хоче, але якесь божество лісів або джерел підказувало їй, що робити. Бавдоліно знову став укривати її цілунками, від уст спустився до шиї, потім до плечей, повільно знімаючи з неї одержу, відкрив їй груди, занурив у них обличчя, а руками далі спускав їй сукню вниз по стегнах; він відчув її невеличкий напружений живіт, намацав пупок і раніше, ніж сподівався, натрапив на те, що мало б бути поростом, під яким ховалася найбільша її розкіш. Вона шепотіла, кличучи його: Еоне мій, мій Тиране, моя ти Безодне, Огдоадо моя, Плеромо...

Бавдоліно просунув руки під сукню, яка ще трохи її прикривала, і відчув, що поріст цей, який мав би провіщати лоно, вкривав, гуснучи, її ноги зверху, внутрішній бік

стегон і тягнувся до сідниць...

— Мосьпане Никито, я зірвав з неї сукню і побачив. Від живота до низу Гіпатія мала козячі форми, а ноги її закінчувалися копитами кольору слонов'ї кістки. Раптом я зрозумів, чому не видно було, щоб вона, прикрита сукнею аж до землі, переставляла ноги — вона радше ковзала легенько, немов не торкаючись землі. І я зрозумів, хто такі запліднювачі — то були сатири-яких-ніколи-не-видно, які мали людську голову з рогами і тіло барана; сатири ці століттями жили на службі в гіпатій, даруючи їм дітей жіночого роду і вирощуючи дітей чоловічого роду — хлопчики мали таке ж, як і батьки, страхітливе обличчя, а дівчатка все ще носили печать єгипетської вроди прекрасної Гіпатії давніх часів і її перших учениць.

— Який жах! — мовив Никита.

— Жах? Ні, зовсім не жах я відчув у ту хвилину. Здивування було, авжеж, але тільки на мить. Тоді я вирішив, — то тіло моє вирішило для моєї душі, а може, душа моя для тіла, — що те, що я бачив і чого торкався, було прекрасним, бо то була Гіпатія, і навіть її звірина природа належала до її приваб, кучерява і м'яка ця вовна була найбажанішою для мене зі всього, що я колись бажав, вона пахла мускусом, кінцівки її, раніше приховані, були витвором митця, і я кохав, жадав цю істоту, яка духмяніла лісом, і я б кохав Гіпатію, навіть якби вона мала форми химери, іхневмона чи рогатої гадюки.

І так кохалися Гіпатія з Бавдоліном аж до заходу сонця, і коли вони, вже стомлені, лежали одне поруч з другим, вони стали пестити одне одного і називати одне одного найніжнішими іменами, забувши про все навколо.

Гіпатія казала:

— Душа моя злетіла, мов спалах вогню... Мені здається, ніби я стала часткою зоряного неба... — Вона не переставала досліджувати тіло коханого: — Який ти прегарний, Бавдоліно. Але ви, люди, теж схожі на потвор, — жартувала вона. — Ноги у тебе довгі й білі, без вовни, а ступні великі, як у одноногів! Але ти все одно прекрасний, ба навіть це робить тебе ще кращим...

Він мовчки цілував їй очі.

— Людські жінки теж мають такі ноги, як у тебе? — спитала вона, спохмурнівши. — Ти... переживав екстаз з жінками, які мають такі ж ноги, як твої?

— Бо я не знав, що є ти, кохання моє.

— Не хочу, щоб ти більше дивився на ноги людських жінок. Він мовчки цілував їй копита.

Темніло, і вони мушили розлучитися.

— Мені здається, — шепнула Гіпатія, знову торкаючись його вуст, — що я нічого не розповім своїм товаришками. Вони, певно, не зрозуміють, бо не знають про цей спосіб піднятися вище. До завтра, кохання моє. Чуєш? Я зву тебе так, як ти звав мене. Чекатиму на тебе.

— Так проминули ті кілька місяців — найсолодші і найчистіші в моєму житті. Я ходив до неї щодня, а коли не міг, вірний Гавагай був між нами посередником. Я сподівався, що гуни ніколи не нагрянуть, а це очікування в Пндапецімі триватиме аж

до моєї смерті і навіть довше. І я почувався так, ніби здобув перемогу над смертю.

Аж якось, коли проминув уже не один місяць, Гіпатія, віддавшись йому зі звичним своїм палом, сказала Бавдолінові, коли вони вже відпочивали від кохання:

— Зі мною дещо діється. Я знаю, що це, бо чула, що оповідають мої товаришки, повернувшись після ночі із запліднювачами. Гадаю, у моєму лоні є дитина.

У першу мить Бавдоліно сповнився лише невимовною радістю і став цілувати її живіт, благословенний Богом чи пак Архонтами — для нього це вже було неважливо. А тоді затривожився: Гіпатія не зможе приховати свого стану від громади, що ж вона робитиме?

— Я визнаю правду Матері, — сказала вона. — Вона зрозуміє. Хтось — чи щось — вирішив, щоб те, що інші роблять із запліднювачами, я зробила з тобою. То було слушно, бо відповідало добрій частині природи. Вона не докорятиме мені.

— Але дев'ять місяців ти будеш під опікою своїх товаришок, а потім мені не дозволять побачити дитину!

— Я ще довго приходитиму сюди. Мине ще багато часу, поки живіт виросте і всі це помітять. Ми не бачитимемось тільки в останні місяці, коли я все розповім Матері. А щодо дитини, то якщо це буде хлопчик, його віддадуть тобі, а якщо дівчинка — забудь про неї. Так хоче природа.

— Так хоче той придурак, твій Деміург, і ті напівкози, серед яких ти живеш! — вигукнув Бавдоліно, вийшовши із себе. — Дитина ця також моя — хлопчик це чи дівчинка!

— Який ти чудовий, Бавдоліно, коли сердишся, хоч і сердитися негоже, — мовила вона, цілуючи його в ніс.

— Але ти усвідомлюєш, що після пологів тобі більше ніколи не дозволять приходити до мене, бо ж і твої товаришки ніколи більше не бачили своїх запліднювачів? Хіба не так, на вашу думку, хоче природа?

Лиш у цю мить вона це усвідомила і почала плакати, ледь постогнувши, як тоді, коли вони кохалися; вона схилила голову на груди свого коханого і вчепилась руками за його рамена, а він відчував, як здригаються її груди. Бавдоліно приголубив її, шепочучи у вухо ніжні слова, а тоді запропонував єдине, що здавалось йому розсудливим. Гіпатія має втекти з ним. На її зляканий погляд він сказав, що таким чином вона не зрадить свою спільноту. Їй просто випав на долю інший привілей, і тому обов'язок у неї теж інший. Він відвезе її в далеку країну, де вона створить нову спільноту гіпатій, вона просто зробить плодючішим насіння їхньої далекої Матері, занесе в інші місця її послання. Але він житиме поруч з нею і знайде нову спільноту запліднювачів, які матимуть вигляд людей, бо саме такий вигляд матиме, мабуть, плід їхньої утроби. Втечею ти не вчиниш зла, казав він їй, а навпаки, поширюватимеш добро...

— Тоді я спитаю дозволу в Матері.

— Зажди, я ж не знаю, чим дихає ця ваша Мати. Дай-но мені подумати, підемо до неї разом, я зумію переконати її, дай мені кілька днів, щоб я подумав, як найліпше це

зробити.

— Кохання моє, я не хочу розлуки з тобою, — схлипувала Гіпатія. — Я зроблю все, що забажаєш, стану жінкою серед людей, поїду з тобою в те нове місто, про яке ти мені розповідав, поводитимусь, як поводяться християни, скажу, що Бог мав сина, який помер на хресті, — якщо тебе не буде, я не хочу більше бути гіпатією!

— Заспокойся, найдорожча. Побачиш, я знайду вихід. Я зробив Карла Великого святим, я знайшов Волхвів, тож зумію зберегти свою дружину!

— Дружину? А що це?

— Потім я тобі поясню. Тепер іди, бо вже пізно. Побачимось завтра.

— Ніякого завтра вже не було, мосьпане Никито. Коли я вертався у Пндапецім, усі вибігли мені назустріч, мене шукали вже годинами. Сумнівів уже більше не було: насували білі гуни, на обрії видно було хмару пилюки, яку здіймали їхні коні. З першими променями світанку вони вже мали досягти краю папоротевої рівнини. Отже, залишалося всього кілька годин, щоб підготувати оборону. Я відразу пішов до Диякона, щоб заявити йому, що стаю на чолі його підданців. Але запізно. Довгі місяці судомного очікування на битву, зусилля, яких він докладав, щоб триматися на ногах і брати участь у підготовці, а може, також нова снага, яку вселили. в нього мої оповіді, прискорили його кінець. Я не побоявся бути з ним, коли він спускав дух, я навіть взяв його за руку, коли він прощався зі мною і бажав мені перемоги. Він сказав мені, що коли я переможу, тоді мені, може, вдасться дістатися до царства його батька, і просив, щоб я зробив йому останню послугу. Тільки-но він випустить останній подих, двоє його помічників у серпанках приберуть тіло, немов це тіло Пресвітера, і намастять його олійками, а тоді обриси його тіла відіб'ються на полотні, в яке його огорнуть. Я мав завести Пресвітерові цей його портрет, і хоч обриси будуть неясними, він постане перед названим своїм батьком не таким понівеченим, яким був за життя. Невдовзі він сконав, і двоє помічників зробили те, що мали зробити. Вони сказали, що полотно мусить просякати його обрисами кілька годин, а потім вони згорнуть його і покладуть у скриньку. Несміливо вони натякнули мені, що про смерть Диякона треба повідомити євнухів. Я вирішив не робити цього. Диякон доручив мені верховенство над своїми підданцями, і тільки тому євнухи не посміли б не слухати мене. Мені треба було, щоб і вони брали якусь участь у війні, готуючи місто прийняти поранених. Якщо вони відразу дізнаються про смерть Диякона, то як мінімум повідомлять про цю сумну новину усіх, а це похитне дух захисників, до того ж похоронні обряди відвернуть їх від справ оборони. Як максимум, будши створіннями зрадливими, вони відразу візьмуть найвищу владу у свої руки, а це теж розладнає всі плани оборони, що їх виношував Поет. Отже, війна, сказав я собі. Хоч я завжди був мирною людиною, тепер ішлося про те, щоб захистити дитину, яка мала народитися.

35. Бавдоліно проти білих гунів

План ретельно укладався протягом багатьох місяців й опрацьовувався в найменших подробицях. Якщо Поет, муштруючи військо, показав себе добрим капітаном, то у Бавдоліна виявився хист стратега. Відразу на краю міста підносився найвищий з тих

пагорбів, подібних на купи збитих вершків, які вони бачили, коли під'їздили до міста. Зверху можна було охопити поглядом цілу рівнину, аж до гір з одного боку і аж поза край папоротевих полів з другого. Звідти Бавдоліно з Поетом мали керувати переміщеннями своїх воїнів. Поруч з ними мав бути відбірний загін одноногів, навчений Гавагаєм, який дасть змогу забезпечити надзвичайно швидкий зв'язок з різними підрозділами.

Понції розсіюються по різних точках рівнини, готові вловити своїми надзвичайно чутливими живчиками на животах найменші переміщення ворога, повідомляючи про них, як домовлено, димовими знаками.

На передовій лінії, майже на крайній межі папоротевої рівнини, чекатимуть одноноги під орудою Порчеллі, готові вигулькнути раптом перед загарбниками зі своїми фістулами й отруєними дротиками. Після того, як перший цей удар порушить ворожі шереди, за одноногами з'являться гіганти під проводом Алерама Скаккабароцці, званого Чулою, завдаючи нищівних ударів по їхніх конях. Але, наказував Поет, поки вони не одержать наказу вступити в бій, мусять рухатися на карачках.

Якщо частина ворогів подолає заслону гігантів, з протилежних боків рівнини мають вступити в бій гурт пігмеїв під орудою Бойді з одного боку і блемії на чолі з Куттікою з другого. Хмара стріл, випущених пігмеями, має відігнати гунів у протилежному напрямі, вони підуть просто на блеміїв, а ті прослизнуть під їхніх коней, ще заки напасники помітять їх поміж трав.

Проте кожен з них не повинен занадто ризикувати. Вони мають завдати серйозних втрат ворогові, максимально обмеживши власні. Бо справдешнім козирем у стратегії були нубійці, які мали чекати наготові в центрі рівнини. Гуни, звісно, подолають перші перешкоди, але коли вони підійдуть до нубійців, їх буде вже менше, чимало з них будуть поранені, а коні їхні не зможуть швидко пересуватися поміж високих трав. Тут приготуються до бою войовничі циркумциліони, зі своїми смертоносними булавами і легендарною зневагою до небезпеки.

— Згода, куснути й тікати, — казав Бойді, — справжнім нездоланим бар'єром будуть відважні наші циркумциліони.

— А ви, — розпоряджався Поет, — коли гуни пройдуть, повинні відразу перешикувати своїх бійців і розташувати їх півколом завдовжки щонайменше півмилі. І коли вороги вдадуться до того свого дитячого способу і прикинуться, ніби тікають, щоб потім оточити переслідувачів, вони потраплять прямо вам у лапи, і ви тут же візьмете їх мертвою хваткою. Насамперед треба подбати про те, щоб жоден з них не вийшов живим. Якщо переможений ворог виживе, він раніше чи пізніше захоче помститися. А якщо ж якісь недобитки зуміють утекти від вас та від нубійців і наміряться дістатися до міста, тут будуть наготові панотії, які накинуться на них зверху, а проти такої дивовижі жоден ворог не встоїть.

Стратегія була спланована так, щоб нічого не залишити на волю випадку. Вночі їхні шереди вишикувалися в центрі міста і при світлі перших зірок вирушили на рівнину. Перед кожним плем'ям ішов його власний священик, кожен своєю власною мовою

співав "Отче наш", і такого величного співу не чули навіть у Римі під час найврочистіших процесій:

"Maei to, kiï vai o les zeal, aepseno lezai tio mita. Veze lezai tio tsaeleda".

"O fat obas, kel binol in süs, paisalidumöz nemola. Komömöd monargän ola".

"Pat isel, ka bi ni sieloes. Nom al zi bi santed. KM alzi kotî".

"O baderus noderus, ki du esso in seluma, fakdade sankadus hanominanda duus, adfenade ha rennanda dum".

"Amy Pomio dan chin Orhnio vief, gnayjorhe sai lory, eyfodere sai bagalin, johre dai domion".

"Hai coba ggia rild dad, ha babi io sgymta, ha salta io velca..."[133]

Останніми пройшли блемії, і Бавдоліно з Поетом дивувалися, чому так пізно. У кожного з них на спині, прив'язаний попід пахви, був каркас із тростин, увінчаний пташиною головою. Ардзруні гордо сказав, що то найновіший його винахід. Гуни побачать голову і цілитимуться в неї, а тим часом неушкоджені блемії за кілька секунд накинуться на них. Бавдоліно сказав, що ідея добра, але їм слід покvapитися, бо вони мають усього лиш кілька годин, щоб дістатися до своїх позицій. Схоже, що блеміїв не бентежило те, що тепер їм дісталися голови, вони навіть пишалися, немов одягли шоломи з плюмажем.

У супроводі Ардзруні Бавдоліно з Поетом піднялися на пагорб, з якого вони мали керувати баталією, і стали чекати сходу сонця. Вони послали Гаваґая на передову, щоб він відразу був готовий повідомляти їх про те, що діятиметься. Бравий одноніг побіг на своє місце в бою з вигуком "Хай живуть пресвяті Волхви, слава Пндапеціму!"

Перші промені сонця вже освітлювали гори на сході, коли дим від вогню, запаленого невсипущими понціями, повідомив, що на обрії ось-ось з'являться гуни.

І справді, вони насували широким фронтальним строєм, і здалеку здавалося, ніби вони не просуваються вперед, а хитаються й підстрибують, і це тривало проміжок часу, який усім здався надзвичайно довгим. Але вони таки рухалися вперед, і тим, хто спостерігав здалеку, видно було, як ноги їхніх коней поступово зникають у папоротях, аж поки вони не підійшли досить близько до схованих шерех перших одноногів, і можна було сподіватися, що невдовзі відважні ці створіння покажуться. Але час минав, гуни мчали полями, і стало зрозуміло, що діється там щось дивне.

Гунів було вже дуже добре видно, а одноноги далі не давали про себе знати, але тут, задовго до призначеного їм часу, вигулькнули гіганти; вони зависочіли своїм зростом над рослинністю, та замість того, щоб кинутися на ворога, шугнули поміж трав і зав'язали бійку, вочевидь, з одноногами. Бавдоліно з Поетом здалеку не могли добре розгледіти, що діється, але зуміли крок за кроком відтворити фази битви завдяки відважному Гаваґаю, який блискавично метався між одним боком рівнини і другим. Річ у тім, що, коли сходить сонце, атавістичний інстинкт спонукає однонога простягнутись на землі і витягнути ногу над головою. Це й зробили воїни штурмового загону. Гіганти, хоч і не вельми бистрі розумом, зрозуміли, що щось іде не так, тому взялися підштовхувати їх, але, як це було їх єретичною звичкою, називали їх гівняними

гомоусійцями та Арієвим лайном.

— Одноноги добрий і вірний, — розпачав Гавагай, приносячи ці новини, — вони відважний і не легкодухий, але ж вони не може витримати образ з уст еретика-сироїда, ти мусить це зрозуміти!

Одне слово, спершу розгорнулася швидка теологічна сутичка на словах, тоді вони кинулися битися врукопаш, і досить швидко гіганти здобули перемогу. Алерамо Скаккабароцці, званий Чулою, намагався вивести своїх одноногих вояків з цього нездорового конфлікту, але ті втратили світло розуму і відігнали його, вліпивши пару таких ляпасів, що він відлетів аж на десять метрів. Тому вони не помітили, як на них накинулись гуни, вирізуючи їх усіх до ноги. Падали одноноги і падали гіганти, хоч дехто з останніх намагався якось оборонитися, хапаючи одноногів за ногу і пробуючи використати їх як булаву, але все намарне. Порчеллі та Скаккабароцці кинулися в гущу сутички, кожен намагаючись підштовхнути свій загін, але їх тут же оточили гуни. Вони мужньо боронилися, вимахуючи мечами, але невдовзі їх пронизали сотні стріл.

Тепер видно було, як гуни, толочачи траву, насують поміж жертв своєї масакри. Бойді та Куттіка по обидва боки рівнини ніяк не могли втямити, що діється, і довелося послати до них Гавагая, щоб вони розпочали наступ блеміїв та пігмеїв з флангів раніше. І два загони з протилежних кінців напали на гунів, але у тих виникла знаменита ідея: авангард їхній переступив через упалі шерехи одноногів та гігантів, а задні лави відійшли назад, і тоді пігмеї з одного боку і блемії з другого наскочили одні на одних. Пігмеї побачили пташині голови, що вигулькнули з трав, і, не відаючи про вигадку Ардзруні, зарепетували: "Журавлі, журавлі!", лаштуючись вступити в бій зі своїм тисячолітнім ворогом, геть забули про гунів і вкрили лави блеміїв хмарою стріл. Блемії стали оборонятися від пігмеїв і, подумавши, що це зрада, горлали: "Смерть еретика!" Пігмеї ж запідозрили у зраді блеміїв, вони почули, як їх звинувачують в ересі, і, вважаючи себе натомість єдиними носіями правдивої віри, зарепетували й собі: "Бий фантазіастів!" Гуни накинулись на цю чубанину й одного за одним кінчали своїх ворогів, поки ті завдавали ударів одні одним. Гавагай повідомив, що бачив, як Куттіка намагався сам-один зупинити ворогів. Тоді впав, здоланий, під копитами їхніх коней.

Бачачи смерть друга і вважаючи, що його бійці вже втрачені, Бойді скочив на коня і спробував було пробитися до позицій нубійців, щоб привести їх у бойову готовність, але йому утруднювала шлях папороть, яка, зрештою, сповільнювала й наступ ворогів. Бойді ледве вдалося дістатися до нубійців, він став у них за спиною і взявся підштовхувати їхні лави на гунів. Але тільки-но зіткнувшись віч-на-віч зі спраглими крові гунами, прокляті циркумциліони пішли за покликом своєї природи, тобто за природним своїм бажанням мучеництва. Вони подумали, що найвища мить жертви настала і що краще її прискорити. Один за одним падали вони на коліна, волаючи: "Убий, убий мене!" Гуни спершу не могли повірити своїм очам, потім повиймали з піхов свої гострі ятагани і взялися рубати голови циркумциліонам, які юрилися навколо них, витягаючи шию у прагненні очищувальної купелі.

Бойді, піднімаючи кулаки до неба, кинувся тікати на пагорб і ледве встиг туди

дістатися, коли рівнина запалала.

Бо тим часом у місті Борон з Кіотом, яких попередили про небезпеку, подумали використати кіз, яких підготував Ардзруні для тієї своєї військової хитрості, яка серед білого дня нічого не могла дати. Вони примусили без'язиків вигнати сотні тварин з палаючими рогами на рівнину. Було літо вповні, трави вже досить висохли і зайнялися в одну мить. Море трави ставало морем полум'я. Борон з Кіотом, можливо, гадали, що полум'я всього лиш створить загорожу або віджене ворожу кінноту назад, але вони не врахували напряду вітру. Вогонь палав дедалі дужче, але поширювався в напрямі міста. Це, звісно, було на користь гунам, яким треба було всього лиш дочекатися, аж трави вигорять і попіл охолоне, і тоді перед ними відкривався вільний шлях для фінального наскоку. Але пожежа принаймні на годину трохи зупинила їхнє просування. Та гуни знали, що поспішати нікуди. Вони поставали на краях пожежі і, підносячи луки свої до неба, випускали стріли, які хмарою потьмарили небо, — вони летіли поза вогняний бар'єр, хоч гуни й не знали, чи чекають їх там вороги.

Одна зі стріл зі свистом упала зверху і вп'ялася в шию Ардзруні, і він звалився на землю з придушеним зойком на вустах, з яких полилася кров. Коли він підніс руки до шиї, щоб вирвати стрілу, то побачив, що вони вкриваються білястими плямами. Бавдоліно з Поетом нахилилися над ним і шепнули, що те ж саме діється з його обличчям.

— Бачиш, Соломон мав рацію, — казав йому Поет, — спосіб проти чорноти існує. Може, стріли гунів просякнуті отрутою, яка для тебе є панацеєю, бо скасовує вплив чорного каміння.

— Яка мені різниця — помру я білим чи чорним, — прохрипів Ардзруні і помер, а шкіра його все ще мала непевну барву. Але стріли падали вже так густо, що треба було забиратися з пагорба. Вони тікали до міста, а заціпенілий Поет казав:

— Кінець, я програв своє царство. Не можна надто покладатися на опір, що його чинитимуть панотії. Можна тільки сподіватися, що пожежа дасть нам досить часу. Збираймо свої речі й тікаймо. Шлях на захід все ще вільний.

Бавдоліна в ту мить займала тільки одна думка. Гуни ввійдуть у Пндапецім, знищать його, але шалений їхній біг тут не зупиниться — вони посунуть до озера і захоплять ліс гіпатій. Він мусить випередити їх. Але він не міг покинути своїх друзів, треба було знайти їх, зібрати речі, взяти деяку провізію і приготуватися до довгої втечі.

— Гавагаю, Гавагаю! — вигукнув він і відразу побачив коло себе свого вірного помічника. — Біжи на озеро, знайди Гіпатію — не знаю, як, але знайди — і скажи, щоб була готова, я прийду і врятую її!

— Я не знаю, як зробити, але я знайде її, — сказав одноніг і одним стрибком зник.

Бавдоліно з Поетом увійшли в місто. Новина про поразку вже дійшла сюди, жінки всіх племен, тримаючи дітей на руках, безцільно бігали по вулицях. Перестрашені панотії, які думали, що вже вміють літати, кидалися в порожнечу. Але їх вчили опускатися згори вниз, а не витати в небі, і вони відразу падали на землю. Дехто намагався розпачливо махати вухами, щоб рухатись у повітрі, але вони безпомічно

падали і розбивалися об скелі. Друзі знайшли Коландрина, який був у розпачі через те, що муштра його виявилася невдалою, знайшли Соломона, Борона й Кіота, які спитали про решту.

— Вони загинули, мир душам їхнім, — сердито мовив Поет.

— До наших помешкань, швидко, — гукнув Бавдоліно, — а тоді на захід!

Діставшись до помешкань, вони взяли, що могли. Поспіхом сходячи вниз, навпроти вежі вони побачили, що там метушаться євнухи, вантажачи на мулів свої дібра. Праксей зустрів їх, блідий від злості:

— Диякон мертвий, і ти це знав, — сказав він Бавдолінові.

— Мертвий, чи живий — ти однаково зараз би тікав.

— Ми йдемо. Діставшись до ущелини, ми закидаємо її камінням, і шлях до царства Пресвітера буде закритий назавжди. Хочете йти з нами? Але тоді мусите погодитись на наші умови.

Бавдоліно навіть не спитав його, які це умови.

— Та що мене обходить той твій клятий Пресвітер Йоан, — загорлав він, — я маю журитися про когось іншого! Ходімо, друзі!

Друзі аж остовпіли від здивування. Відтак Борон з Кіотом визнали, що правдивою їх ціллю було знайти Зосиму з Градалем, а Зосима в царство аж ніяк не потрапив і не потрапить уже ніколи; Коландрино та Бойді сказали, що з Бавдоліном вони прийшли і з ним же вони підуть геть; Соломон зауважив, що його десять племен можуть бути як по той, так і по цей бік цих гір, тому для нього будь-який напрям цілком годиться. Поет не сказав нічого — він немов зовсім втратив волю, і хтось інший мусив взяти поводи його коня, щоб він рушив з місця.

Коли вони вже налаштувалися тікати, Бавдоліно побачив, як до них іде один із вкритих серпанком помічників Диякона. Він ніс шкатулку:

— Це полотно з його обрисами, — мовив він. — Він хотів, щоб його взяв ти. Використай його на добро.

— Ви теж тікаєте?

Той сказав:

— Тут бути чи там, якщо якимось "там" є, — для нас однаково. Нас чекає доля нашого володаря. Ми зостанемось тут, щоб заразити гунів.

Тільки-но вони опинилися за містом, як перед Бавдоліном відкрилося страхотливе видовище. У напрямі синіх пагорбів виблискувало полум'я. Частина гунів із самого ранку чомусь почала обходити поле бою, це зайняло їм кілька годин, і вони дійшли вже до озера.

— Мерщій, — розпачливо волав Бавдоліно, — усі туди, чвалом!

Інші не розуміли.

— Чому туди, якщо вони вже там? — питав Бойді. — Радше сюди, бо залишився єдиний вільний шлях, на південь.

— Робіть, що хочете, а я іду, — загорлав Бавдоліно, сам не свій від розпачу.

— Він збожеволів, їдьмо за ним, щоб він не зробив собі чогось, — благав

Коландрино.

Але Бавдоліно був уже далеко попереду них і, вигукуючи ім'я Гіпатії, мчав навстріч вірній смерті.

Після півгодини лютої їзди навскач він зупинився, помітивши метку постать, яка мчала йому назустріч. Був то Гавагай.

— Ти не турбуються, — сказав він. — Я бачило її. Вона тепер у безпеці.

Але дуже швидко чудова ця новина стала новим джерелом розпачу, бо ось що розповів Гавагай: гіпатій завчасно попередили про наїзд гунів сатири, які зійшли зі своїх пагорбів, зібрали їх і, коли прибіг Гавагай, уже вели їх із собою туди, по той бік гір, де вони добре знали місцевість і куди гунам ніколи не вдалося б проникнути. Гіпатія чекала на вістку від Бавдоліна до останнього і не хотіла вирушати, поки не дізнається щось про його долю, хоч як подруги тягли її за руки. Діставши вістку від Гавагая, вона заспокоїлась, усміхаючись крізь сльози, сказала йому, щоб той попрощався за неї з Бавдоліном, доручила йому сказати, щоб він тікав, бо життя його в небезпеці, а тоді, тремтячи і схлипуючи, передала останнє своє слово: вона кохає його, і вони ніколи більше не побачаться.

Бавдоліно спитав його, чи той збожеволів: він не може дозволити Гіпатії йти за гори, він хоче взяти її із собою. Та Гавагай сказав йому, що вже пізно, бо заки вони дійдуть туди, де, зрештою, вже переможно носяться гуни, гіпатії будуть уже хтозна-де. Відтак, подолавши свій пієтет до одного з Волхвів і поклавши йому руку на плече, він повторив останнє послання Гіпатії: вона б охоче на нього чекала, але першим її обов'язком є захистити їхнє дитя:

— Вона сказали: я завжди будуть мати зі мною дитя, яке нагадуватиме мені Бавдоліна. — Тоді, дивлячись на нього знизу догори: — Ти зробили дитя з цією жінкою?

— Не твоє діло, — невдячно сказав йому Бавдоліно. Гавагай замовк.

Бавдоліно все ще вагався, коли товариші наздогнали його. Він зрозумів, що їм він не може пояснити нічого — нічого такого, що вони могли б зрозуміти. Тоді спробував переконати самого себе. Усе було цілком розсудливо: ліс був уже у владі напасників, гіпатії щасливо дісталися до схилів, де їх чекало спасіння, Гіпатія слушно віддала в жертву своє кохання до Бавдоліна заради любові до тієї ще не народженої крихітки, яку він їй подарував. Усе було так до болю розсудливо, що іншого можливого вибору не було.

— А мене ж попереджали, мосьпане Никито, що Деміург зробив усе тільки наполовину.

36. Бавдоліно і птахи Рух[134]

— Бідолашний, нещасний Бавдоліно, — сказав Никита, який так зворушився, що забув покуштувати свинячу голову, зварену в посолений воді з цибулею та часником, яку Теофілакт зберігав цілу зиму в бочівці з морською водою. — Щоразу, як тобі випадало захопитися чимось правдивим, доля карала тебе.

— З того вечора ми скакали три дні й три ночі, не зупиняючись, без їжі й питва. Потім я дізнався, що друзі мої вдавалися до дивовижних хитрощів, щоб уникнути гунів,

яких на багато миль можна було зустріти скрізь. Я їхав, куди мене вели. їхав за ними, а думав про Гіпатію. Усе правильно, казав я собі, так усе і має бути. Хіба я справді міг взяти її з собою? Чи звикла б вона до незнайомого світу, покинувши невинність того лісу, знайоме тепло своїх обрядів і товариство посестер? Чи зреклась би вона своєї обраності, покликання відкупити божество? Я зробив би її невільницею, нещасливицею. Крім того, я ніколи не питав її, скільки їй років, може, вона двічі могла бути моєю донькою. Покидаючи Пндапецім, я мав, гадаю, п'ятдесят п'ять років, їй я здавався молодим і повним снаги, бо я був першим чоловіком, якого вона бачила, а насправді вік мій хилився вже до старості. Я б забрав у неї все, даючи натомість дуже мало. Я намагався переконати себе в тому, що все сталося так, як мало статися. А все мало статися так, щоб зробити мене нещасливим назавжди. Якби я з цим змирився, то, може, віднайшов би спокій.

— Тобі не хотілося вернутися назад?

— Хотілося щомиті, коли минули ті перші три дні безпам'ятства. Але ми заблукали. Ми поїхали не тим шляхом, яким приїхали сюди, ми безліч разів звертали, тричі перевалювали через ту саму гору, а може, то були три різні гори, але ми вже були неспроможні їх розрізнити. Орієнтуватися тільки на сонце було неможливо, а з нами не було ні Ардзруні, ні нашої мапи. Може, ми обійшли навколо ту велетенську гору, яка займає половину ковчега, і опинилися на другому боці землі. Відтак ми zostалися без коней. Бідолашні тварини були з нами з самого початку подорожі й постарілися разом з нами. Ми цього якось не помічали, бо в Пндапецімі не було інших коней, з якими їх можна було порівняти. Ті останні три дні поспішної втечі виснажили їх до краю. Поступово вони здихали, і для нас це було мало не Божою благодаттю, бо вони вельми розсудливо один за одним покидали цей світ у місцях, де не було ніякої їжі, і ми їли їхнє м'ясо, хоч його не так багато залишалося на їхніх кістках. Далі ми пішли пішки, калічачи ступні, і єдиним, хто не нарікав, був Гавагай, який коней ніколи не потребував, а на підшві його ноги був мозоль у два пальці завтовшки. Ми справді їли сарану, і то без жодного меду, на відміну від святих отців. Потім ми втратили Коландрина.

— Наймолодшого серед вас...

— Найнедосвідченішого. Він шукав поживи серед скель, запхав руку в якусь підступну діру, і його вкусила змія. Він ледве встиг попрощатися зі мною і прошепотів, щоб я був вірний пам'яті улюбленої його сестри, а моєї дорогої дружини, щоб вона жила принаймні в моїх спогадах. А я забув Коландрину, тому знову почув себе перелюбцем і зрадником їх обох — і Коландрини, і Коландрина.

— А тоді?

— А тоді все запалося у морок. Мосьпане Никито, за моїми розрахунками, я виїхав з Пндапеціма влітку року Божого 1197. У Царгород я приїхав у січні минулого року. Отже, поміж тим минуло шість з половиною років порожнечі, порожнечі в моїй душі, а може, і в цілому світі.

— Шість років ви блукали по пустелях?

— Рік, а може, два — хто б там рахував час? Після смерті Коландрина, десь через кілька місяців, ми опинилися у підніжжі кількох гір, не знаючи, як через них перебратися. Ми вирушили вдванадцятьох, а залишились ушістьох: шестеро людей і один одноніг. Одяг наш подерся, ми були виснажені й спалені сонцем, у нас залишалися тільки зброя і наші сакви. Ми подумали, що ми, певно, дійшли вже до кінця наших мандрів і нам судилося тут померти. Раптом ми побачили, як до нас мчить загін вершників. Вони були пишно вбрані, мали блискучу зброю, людське тіло і собачі голови.

— То були кіноцефали, тобто песиголовці. Значить, вони існують.

— Як існує Бог. Вони стали нас щось питати, гавкаючи, але ми не розуміли, тоді той, хто здався нам їхнім ватажком, усміхнувся нам — може, то була усмішка, а може, вишкір, який відкривав гострі собачі зуби — і віддав своїм людям якийсь наказ, а ті нас зв'язали і повели вервечкою. Відомою їм стежкою вони перевели нас через гори; відтак, після кількох годин переходу, ми спустились у долину, яка звідусіль оточувала ще одну, дуже високу гору з могутньою скелею, а над нею кружляли хижі птахи, які навіть здалеку виглядали велетенськими. Я згадав опис, колись давно почутий від Абдула, і впізнав фортецю Алоадина.

Так воно й було. Вельми звивистими сходами, видовбаними в камені, песиголовці повели їх під гору аж до того неприступного пристановища, і завели їх у замок, великий, мов ціле місто, де між вежами і колонами видніли висячі сади та галереї, закриті міцними решітками. Їх передали іншим песиголовцям, озброєним батогами. Проходячи коридором, Бавдоліно краєм ока помітив з вікна щось на кшталт подвір'я між височенними мурами, де знемагало чимало юнаків, закованих в ланцюги, і згадав, як Алоадин готує до роботи своїх асасинів, накладаючи на них чари з допомогою зеленого меду. Їх запровадили в пишну залу, де на вишиваних подушках сидів столітній старець з білою бородою, чорними бровами і похмурим поглядом. Майже півстоліття тому, коли взяли в полон Абдула, Алоадин уже був могутній, і досі він все ще верховодив над своїми невільниками.

Він глянув на них з погордою — очевидно, він зрозумів, що ці бідолахи не годяться, щоб поповнити лави його молодих асасинів. Він і слова їм не сказав. Лише роздратовано махнув рукою слугам, немов кажучи: робіть з ними, що хочете. Цікавість у нього викликав тільки одноніг, який стояв позаду них. Він звелів йому підійти, жестами наказав підняти ногу над головою і засміявся. Шістьох людей вивели геть, а Гавагай залишився з ним.

І так почався довготривалий полон Бавдоліна, Борона, Кіота, Раббі Соломона, Бойді та Поета. Сковані по ногах ланцюгом, який закінчувався кам'яною кулею, вони робили всяку брудну роботу: іноді мили плити підлог та стін, іноді крутили жорна олійного преса, а іноді їм доручали відносити чвертки овечих туш птахам рух.

— То були, — пояснював Бавдоліно Никиті, — летючі потвори завбільшки з десяток орлів укупі, з гострим кривим дзьобом, яким за кілька секунд вони могли випатрати вола. Лапи їхні мали кігті, схожі на ростри бойового корабля. Вони неспокійно

метушилися в просторій клітці в одній із башт, готові накинутися на будь-кого, крім одного євнуха, який, схоже, умів з ними говорити і походжав між ними, немов між курми у своєму курнику. Той самий євнух умів виряджати їх з посланнями від Алоадина: на шию і спину одного з птахів він одягав міцну зброю, ремені якої проходили під крилами, а до неї чіпляв кошик чи якийсь інший вантаж, відтак відчиняв заслінку клітки, давав наказ, і споряджений таким чином птах, але лиш він один, вилітав з вежі й зникав у небі. Ми бачили також, як вони повертаються: євнух впускав їх і виймав з кошика мішок або ж металевий циліндр, який, очевидно, містив послання для володаря цього місця.

Не раз в'язні проводили цілі дні, нічого не роблячи, бо роботи для них не було; іноді їх приставляли прислужувати євнухові, який носив зелений мед скованим юнакам, і їх охоплював жах, коли вони бачили їхні обличчя, виснажені сном, який пожирав їх. Наших же полонених пожирав не сон, а радше невиразна туга, і вони намагалися обдурити час, безперервно оповідаючи один одному минулі події. Вони згадували Париж, Александрію, жвавий базар в Галліполі, безхмарне перебування серед гімнософістів. Говорили вони й про лист Пресвітера, і Поет, який з кожним днем ставав дедалі похмурішим, слово у слово повторяв те, що сказав був Диякон, немов чув його слова:

— Мене гризе сумнів, що царства цього не існує. Хто нам про нього розповідав у Пндапецімі? Євнухи. До кого верталися посланці, виряджені до Пресвітера? До них, до євнухів. Чи справді ці посланці кудись вирушали? Чи справді вони верталися? Диякон ніколи не бачив свого батька. Усе, що ми знаємо, ми дізналися від євнухів. Може, усе це змова євнухів, які глумилися з Диякона, з нас і зі всіх, аж до найостаннішого нубійця чи однонога. Іноді я замислююся, чи й білі гуни справді існували...

Бавдоліно радив йому згадати про їхніх товаришів, які загинули в битві, але Поет знай хитав головою. Він волів вважати себе жертвою якихсь чарів, ніж зізнатися самому собі, що зазнав поразки.

Відтак вони згадали день смерті Фрідріха і щоразу вигадували якесь нове припущення, щоб пояснити собі цю непоясненну смерть. То був Зосима, ясна річ. Ні, Зосима вкрав Градаль, але пізніше; а до нього діяв ще хтось, хто намірявся заволодіти Градалем. Ардзруні? Хто це може знати? Один з їхніх загиблих товаришів? Яка страхітлива думка. Хтось із них, які вижили? Ну от, у цьому розпачливому становищі, казав Бавдоліно, нам ще не вистачало страждати від приступів взаємних підозр!

— Поки ми мандрували, натхнені сподіванням знайти царство Пресвітера, сумніви ці нас не турбували; кожен подружньому допомагав іншому. А в полоні ми стали дутися один на одного, не могли дивитись один одному у вічі і довгі роки ненавиділи один одного. Я замкнувся в собі. Я думав про Гіпатію, але не міг згадати її обличчя, пам'ятав тільки радість, яку вона мені давала; вночі, бувало, я торкався неспокійними руками заросту на моєму лобку, і мені снилося, ніби я торкаюсь її руна, яке пахне мускусом. Це збуджувало мене, бо хоч дух наш западав у марення, тіло наше поступово оговтувалося від трудів наших мандрів. Годували нас там непогано, двічі на день ми мали вдосталь

харчів. Може, саме цим способом Алоадин, не допускаючи нас до таїнств зеленого меду, забезпечував собі спокій з нашого боку. Сили наші відновилися, і, попри важку працю, яку ми мусили виконувати, ми товстіли. Я дивився на свій випуклий живіт і казав собі: який ти прекрасний, Бавдоліно, чи всі люди такі прекрасні, як ти? Тоді сміявся, мов дурний.

Єдиними хвилинами розради були для них відвідини Гаваґая. Добрий їхній друг став блазнем Алоадина, він розважав його своїми несподіваними вискоками, робив йому дрібні послуги, літаючи по залах та коридорах з його дорученнями, навчився сарацинської мови і тішився великою свободою. Він приносив своїм друзям ласощі з панської кухні, вводив їх в курс подій, які відбувалися в замку, розповідав про німу боротьбу між євнухами за прихильність господаря, про душогубні вилазки, на які посилали очамрілих юнаків.

Якось він приніс Бавдолінові зеленого меду, але тільки трішки, інакше, казав він, Бавдоліно опуститься до тваринячого стану цих асасинів. Бавдоліно покуштував його і пережив ніч кохання з Гіпатією. Але наприкінці цього сну вигляд дівчини змінився: вона мала стрункі, білі й ніжні ноги, як людські жінки, і голову кози.

Гаваґай сказав їм, що їхню зброю та сакви кинули в якусь комірку і він зуміє їх знайти, якщо вони захочуть тікати.

— Ти що, Гаваґаю, справді думаєш, що звідси можна колись втекти? — спитав Бавдоліно.

— Я гадає, що так. Я гадає, що єсть немало добрих способів утекти. Я тільки мусить знайти найкращий. Але ти стали товстий, мов євнух, а коли ти суть товстий, тікати погано. Ти мусять рухати тілом, як я, ти можуть виставити ногу над головою, і тоді ти стануть-дуже спритним.

Виставляти ногу над головою йому не хотілося, але Бавдоліно зрозумів, що надія на втечу, нехай навіть марна, допоможе йому витримати полон і не збожеволіти, а отже він став готуватися до неї, рухаючи руками, десятки разів присідаючи, аж поки не падав знесилений на кругле своє черево. Він порадив друзям робити те ж саме, і вони з Поетом вступали у вдавану боротьбу; іноді вони проводили цілі пополудні, намагаючись повалити один одного на землю. З ланцюгом на ногах було це нелегко, та й вони вже втратили колишню спритність. І не тільки через полон. То вже був також вік. Але вправи ці були для них корисними.

Єдиним, хто цілковито забув про своє тіло, був Раббі Соломон. Їв він дуже мало і був заслабкий для багатьох робіт, тому друзі працювали за нього. Він не мав жодного сувою, щоб його читати, ані знаряддя, яким писати. Цілі години він проводив, повторюючи ім'я Господа, і щоразу воно лунало по-іншому. Він позбувся тих зубів, які ще в нього залишалися, і тепер мав тільки ясна, як справа, так і зліва. Їв він плямкаючи, а говорив зі свистом. Він переконав себе, що десять загублених племен не могли зостатися в царстві, яке наполовину було населене несторіанами, хоч їх ще можна було терпіти, бо й для юдеїв Марія, хоч і хороша жінка, не могла породити ніякого бога, але другу половину його становили ідоловірці, які за забаганкою

збільшували або зменшували кількість своїх божеств. Ні, казав він невітійно, може, десять племен і пройшли через те царство, але потім вони знов пустилися в мандри; ми, юдеї, вічно шукаємо обітованої землі, і вона завжди деінде, тому хтозна, де вони тепер — може, за кілька кроків від цього місця, де я завершую свої дні, але я вже облишив будь-яку надію віднайти їх. Тож терпімо випробування, що їх нам посилає Пресвятий, хай благословенний буде прісно. Йову випало на долю куди гірше.

— Він з'їхав з глузду, це було видно відразу. І мені здавалося, що з'їхали з глузду й Кіот з Вороном, які безперервно фантазували про те, як вони знайдуть Градаль, а тепер навіть вигадали, що він сам дасть їм себе знайти; а що більше вони про нього говорили, то чудотворнішими ставали його властивості, і вони ще більше мріяли заволодіти ним. Поет знай повторяв: дайте-но мені тільки запопасти Зосиму, і я стану володарем світу. Забудьте про Зосиму, казав я: він не дійшов навіть до Пндапеціма — може, заблукав десь по дорозі, і його кістяк уже розсипається на порошок в якомусь запорошеному місці, а Градаль, певно, забрали собі невірні кочівники, які, може, мочаться в нього. Мовчи, мовчи, казав мені Борон, бліднучи.

— І як вам вдалося звільнитися з того пекла? — спитав Никита.

— Якось до нас прийшов Гавагай і сказав, що знайшов шлях для втечі. Бідолашний Гавагай, він теж із часом постарівся, я так ніколи й не дізнався, скільки живуть одноноги, але він уже не бігав наввипередки з собою, мов блискавка. Він бігав радше як грім, з певним запізненням, і прибігав засапаний.

Ось у чому полягав його план: озброївшись, ми мали зненацька напасти на євнуха, який стеріг птахів рух, примусити його запрягти їх, як звикле, але так, щоб ремені, які підтримували вантаж, були прив'язані до поясів утікачів. Тоді він мав дати птахам наказ летіти до Царгорода. Гавагай розмовляв з євнухом і довідався, що той часто посилає птахів рух у те місто, до одного їхнього чоловіка, який мешкає на пагорбі поблизу Пери. І Бавдоліно, і Гавагай розуміли сарацинську мову, тому могли простежити, щоб євнух дав відповідний наказ. Прибувши до мети, птахи мали спуститися самі.

— Як це я не подумали про це раніше? — дивувався Гавагай, кумедно луплячи себе п'ястками по голові.

— Гаразд, — сказав Бавдоліно, — але як ми полетимо з ланцюгами на ногах?

— Я знайде терпуг, — пообіцяв Гавагай.

Уночі Гавагай знайшов їхню зброю та сакви і приніс їх у кімнату, де вони спали. Мечі й кинджали заіржавіли, але по ночах вони чистили і шліфували їх, тручи об камені стін. Дістали вони й терпуг. Він був досить-таки кепський, і вони змарнували цілі тижні, щоб надпиляти кільце, яке охоплювало їм щиколотки. Врешті їм це вдалося, і під розколоте кільце вони протягли мотузку, прив'язану до ланцюга, тому здавалося, ніби вони ходять усе ще сковані. Коли придивитись ближче, обман можна було помітити, але вони сиділи там уже стільки років, що ніхто не звертав на них уваги, а песиголовці вважали їх уже домашніми тваринами.

Одного вечора вони дізналися, що наступного дня їх пошлють принести з кухні

кілька мішків зіпсованого м'яса, яке мали згодувати птахам. Гавагай попередив їх, що саме на цю нагоду вони чекали.

Вранці вони пішли за мішками, вдаючи, ніби роблять це неохоче, а по дорозі до кліток зайшли до себе в кімнату і поховали між м'ясом зброю. Коли вони підійшли до кліток, там був уже Гавагай, який розважав сторожа-євнуха, кумедно стрибаючи. Усе інше пішло гладко: вони розв'язали мішки, вийняли шість кинджалів і приклали їх усі разом до горлянки сторожа (Соломон дивився на них, немов його зовсім не обходило те, що діється), а Бавдоліно пояснив євнухові, що той має робити. Той відповів, що нема достатньо зброї, але коли Поет натякнув, що відріже йому вуха, євнух, якому вже й так забагато всього відрізали, погодився зробити те, що йому кажуть. Тож семеро птахів були споряджені так, щоб нести на собі сімох осіб — шістьох людей і одного однонога.

— Дайте мені найміцнішого, — сказав Поет, — адже ти, — звернувся він до євнуха, — на жаль, не можеш лишитися тут, бо заб'єш на сполох або ж гукнеш своїм птахам вертатися назад. До мого пояса приторочимо ще один ремінь, а до нього підвісимо тебе. Отже, птах мій має витримати вагу двох осіб.

Бавдоліно переклав, і євнух сказав, що радий буде супроводжувати своїх напасників на край світу, але тоді спитав, що буде з ним потім. Його заспокоїли: коли вони будуть уже в Царгороді, він зможе піти собі своєю дорогою.

— І покvapмoся, — наказав Поет, — бо сморід у цій клітці нестерпний.

Та знадобилося ще біля години, щоб підготувати все, як належить. Кожен добряче прив'язав себе до свого птаха, а Поет прикріпив до свого пояса ремінь, призначений для євнуха. Єдиним, хто ще не був прив'язаний, був Гавагай, який підглядав з-за рогу коридору, чи не надходить хтось, хто б міг сплутати їхні плани.

І дехто таки надійшов. Сторожі здивувалися, що бранці, яких послали годувати птахів, ще не вернулися, хоч минуло стільки часу. З глибини коридору надходив гурт песиголовців, які стурбовано гавкали.

— Приходить собачі голови! — гукнув Гавагай. — Ви вирушають відразу!

— Дулю з маком ми вирушають відразу, — крикнув Бавдоліно. — Мерщій сюди, ми ще встигнемо прив'язати тебе до зброї!

Вони б не встигли, і Гавагай це розумів. Якби втік і він, песиголовці прибігли б до клітки, заки ще євнух встиг би відкрити заслінку і випустити птахів. Він гукнув, щоб вони відкривали клітку і вирушали. У мішки з м'ясом він запхав також свою фістулу. Він узяв її разом з останніми трьома дротиками. "Однoніг помруть, але дотримають вірності пресвятим Волхвам", — сказав він. Простягнувшись на землі, він підняв ногу над головою, підніс фістулу до вуст, дмухнув, і перший з песиголовців упав мертвим. Поки вони вилітали, Гавагай встиг вколошкати ще двох, а тоді зостався без стріл. Щоб затримати напасників, він тримав фістулу біля рота, ніби знову збирається дмухнути, але надовго обманути їх не вдалося. Вони накинулися на нього і проштрикнули його своїми мечами.

Тим часом Поет притиснув трохи свій кинджал до горла євнуха, і з нього потекли перші краплі крові, тоді той зрозумів, чого від нього вимагають, і, хоч руки його були

зв'язані ременем, відчинив заслінку. Побачивши, що Гавагаю гаплик, Поет гукнув: "Кінець, гайда, полетіли!" Євнух дав птахам наказ, вони вирвалися з клітки і полетіли. Саме в ту мить песиголовці ввірвалися в клітку, але їх затримала решта птахів, що лишилися, — розлютовані цим гармидером, вони взялися клювати їх дзьобом.

Усі шестеро опинились у відкритому небі.

— Він правильно дав наказ летіти до Царгорода? — крикнув щодуху Поет Бавдолінові, і Бавдоліно кивнув, що так. — Тоді він нам більше не потрібен, — сказав Поет. Одним-єдиним помахом кинджала він обрізав ремінь, до якого був прив'язаний євнух, і той полетів у порожнечу. — Так легше буде летіти, — мовив Поет. — Гавагая помщено.

— Ми летіли, мосьпане Никито, високо над спустошеними рівнинами, на яких, мов рани, видніли тільки русла річок, висохлих хтозна-коли, над засіяними нивами, озерами, лісами, тримаючись за ноги птахів, бо боялися, що збруя нас не витримає. Не знаю, скільки часу ми летіли, і долоні наші були всі в ранах. Ми бачили, як під нами пробігають піщані простори, родючі землі, луки й круті схили гір. Летіли ми під сонцем, але нас затіняли довгі крила, які били об повітря над нашими головами. Летіли ми без кінця, також ночами, і на такій висоті, на яку не піднімались навіть янголи. У певну мить ми побачили на пустельній рівнині під нами десять шерэг — так нам здалося — людей (а може, були то мурашки?), які майже рівнобіжно одна до одної прямували невідомо куди. Раббі Соломон став кричати, що то десять загублених племен і він хоче наздогнати їх. Він спробував примусити свого птаха спуститися, смикаючи його за лапи, щоб керувати його польотом, як керують судном, смикаючи за канати вітрил чи повертаючи стерно, але птах розлютився, висмикнув лапи йому з рук і спробував кігтями схопити його за голову. Соломоне, не дурій, кричав йому Бойді, то не твої однородці, то якісь кочівники, які йдуть невідомо куди! Марна справа. У полоні містичного шалу Соломон так вертівся, що виборсався зі своєї збруї і випав, тобто ні — він радше вилетів, розпростерши руки, у небеса, мов янгол Всевишнього, хай буде Пресвятий прісно благословенний, але був то янгол, якого вабила обітована земля. Ми бачили, як постать його зменшується, аж поки вона не злилася з мурашиними посталями внизу.

Через якийсь час птахи рух, вірні отриманому наказові, долетіли до Царгорода, і друзі побачили його куполи, які виблискували на сонці. Птахи спустилися там, де мали спуститися, і друзі наші вивільнилися з пут. Назустріч їм ішов якийсь чоловік, мабуть, приспішник Алоадина, здивований тим, що прибуло стільки посланців на раз. Поет усміхнувся йому, взяв меч і вдарив плазом йому по голові.

— Благословляю тебе во ім'я Алоадина, — серафічно мовив він, поки той лантухом валився на землю. — Киш, киш! — гукнув він відтак птахам. Ті, схоже, зрозуміли тон його голосу, злетіли і зникли за обрієм.

— Ми вдома, — радісно мовив Бойді, хоч дім його був за тисячу миль звідси.

— Сподіваюсь, десь тут є ще наші друзі, ґенуезці, — сказав Бавдоліно. — Пошукаймо їх.

— Побачите, що тут нам стануть у пригоді наші голови Хрестителя, — сказав Поет, який немов аж помолодшав. — Ми вернулися поміж християн. Ми втратили Пндапецім, але, може, завоюємо Царгород.

— Він не знав, — прокоментував Никита, смутно всміхаючись, — що інші християни вже його якраз завойовували.

37. Бавдоліно помножує скарби Візантії

— Тільки-но ми перебралися через Золотий Ріг і ввійшли в місто, як відразу зрозуміли, що ситуація тут така чудернацька, що чудернацькішої ми не бачили зроду. Місто не було обложене, бо хоч ворожі кораблі стояли на рейді, але вороги були розквартировані в Пері, і багато з них ходили по місті. Місто не було здобуте, бо поряд з хрестоносними напасниками ходили також вояки імператора. Одне слово, хрестоносці були в Царгороді, але Царгород їм не належав. А коли ми добралися до моїх друзів-генуезців, тих самих, які прихистили й тебе, вони теж не могли гаразд пояснити ані що сталося, ані що може статися.

— Нам теж важко було зрозуміти, — мовив Никита, зітхнувши смиренно. — Але колись я ще напишу історію цих часів. Понад десять років після невдачі походу задля відвоювання Єрусалима, організованого твоїм Фрідріхом, королями Франції та Англії, латиняни захотіли зробити нову спробу під орудою кількох великих володарів, як от Бодуен Фламандський та Боніфацій Монферратський. Але вони мали потребу у флоті і замовили його у венеційців. Я чув, як ти зі зневагою говорив про жадібність генуезців, але порівняно з венеційцями вони є втіленням щедрості. Латиняни дістали свої кораблі, але не мали грошей, щоб заплатити за них, тож венеційський дож Дандоло (волею долі був він сліпий, але серед стількох сліпців у цій історії він єдиний бачив далеко) став вимагати, щоб у рахунок їхнього боргу, перед тим як вирушити на Святу землю, вони допомогли йому підкорити Задар.[135] Прочани погодилися, і то вже був їх перший злочин, бо в хрестоносці йдуть не для того, щоб потім завойовувати для венеційців якесь місто. Тим часом Алексій, брат того Ісаака Ангела, який скинув Андроника і забрав у нього владу, звелів його осліпити, вислав на морське узбережжя і сам проголосив себе василевсом.

— Про це я відразу дізнався від генуезців. Заплутана історія, бо брат Ісаака став Алексієм III, але був ще один Алексій, син Ісаака, якому вдалося втекти; він подався в Задар, який був уже в руках у венеційців, і попросив латинських прочан допомогти йому сісти на батьків трон, пообіцявши взамін допомогу в завоюванні Святої землі.

— Легко обіцяти те, чого ще не маєш. З другого боку, Алексій III мав би розуміти, що його імперії загрожує небезпека. Але хоч він ще мав очі, його засліплювали лінощі і продажність, яка панувала навколо нього. Уяви собі, у певну мить він хотів було набудувати ще воєнних кораблів, але лісники імперських лісів не дозволили рубати дерева. З другого боку, Михаїл Стрифін, військовий командувач, уже попродав вітрила і ванти, стерна та інші частини існуючих кораблів, щоб наповнити свої скрині. Тим часом у Задарі місцеве населення вітало молодого Алексія як імператора, а в червні минулого року латиняни прибули сюди, перед браму міста. Сто десять галер і сімдесят

кораблів, які везли тисячу лицарів і три тисячі вояків, зі щитами на бортах, штандартами, що майоріли на вітрі, і хоругвами на носах та кормах урочисто пропливли протокою Святого Юрія, сурмлячи в сурми і б'ючи в барабани, а наші спостерігали за цим видовищем з мурів. Лиш дехто став кидати камінням, але радше щоб наробити шуму, ніж щоб завдати їм шкоди. Тільки коли латиняни пришвартувалися прямисінько напроти Пери, той безумець Алексій III наказав імперському війську виступити. Але то теж була чиста показуха, бо в Царгороді всі жили немов уві сні. Ти, певно, знаєш, що вхід у Золотий Ріг перегороджує великий ланцюг, який з'єднує береги між собою, але наші кепсько його захищали: латиняни розбили ланцюг, увійшли в порт і висадили військо прямо перед імператорським палацом у Влахернах. Наше військо під проводом імператора вийшло за мури, дами дивилися на це видовище з терас і примовляли, що наше військо, у чудових латах, які виблискують на сонці, схоже на янголів. Стало зрозуміло, що тут щось не так, тільки тоді, коли імператор, замість вступити в битву, вернувся в місто. І ще краще це стало зрозуміло через кілька днів, коли венеційці пішли в наступ на мури з моря, а дехто з латинян зумів перебратися через мури і підпалити найближчі будинки. Після цієї першої пожежі мешканці мого міста почали розуміти, що діється. Що ж тоді зробив Алексій III? Він навантажив уночі на корабель десять тисяч золотих монет і покинув місто.

— А на трон вернувся Ісаак.

— Так, але він був уже старий, а до того ж сліпий, і латиняни нагадали йому, що він мусить ділити імперію з сином, який став Алексієм IV. З цим хлопцем латиняни мали домовленості, про які ми тоді нічого не знали: Візантійська імперія мала повернутися до послуху римському католицькому престолу, василевс мав дати прочанам двісті тисяч срібних марок, провізію на рік, десять тисяч лицарів для походу на Єрусалим і гарнізон з п'ятисот лицарів у Святій землі. Ісаак зрозумів, що в імперській скарбниці не було достатньо грошей, та й не міг він просто так заявити клірові й вірним, що раптом вони мають підкоритися Папі Римському... І так почався фарс, який тривав довгі місяці. З одного боку, Ісаак із сином, щоб зібрати достатню суму, забирали останнє з церков, сокирами вирубували образи Христа, щоб обдерти з них усі прикраси, а потім кидали їх у вогонь, переплавляли все золото й срібло, яке знаходили. З другого боку, латиняни, окопавшись у Пері, тинялися також по цей бік Рогу, сиділи за столом з Ісааком, хазяйнували всюди і робили все, щоб відкласти свій виїзд. Вони казали, що чекають, аж з ними повністю розрахуються, а найбільше натискав дож Дандоло зі своїми венеційцями. Та насправді, гадаю, річ просто в тім, що тут вони знайшли свій Рай і жили блаженно за наш кошт. Не задовольнившись викупом, накладеним на християн, а може, щоб виправдати те, що вони барилися помірятися силами з сарацинами в Єрусалимі, дехто з них став грабувати будинки сарацинів у Царгороді, які жили тут спокійно, і під час цієї сутички влаштували другу пожежу, в якій згорів також найгарніший з моїх будинків.

— А двоє василевсів не протестували проти свавілля своїх союзників?

— Вони були практично заложниками в руках латинян, які зробили собі з Алексія IV посміховисько: якось, коли він був у них у таборі і розважався разом з іншими лицарями, вони зняли йому з голови позолочену шапку й одягли її собі. Ніколи ще візантійський василевс не зазнавав такого приниження! А Ісаак спадав з розуму поміж ненажерливими монахами, марив, що стане володарем світу і поверне собі зір... Аж поки народ не повстав і не обрав василевсом Николу Каннаба. Був то непоганий чоловік, але сила була на боці Алексія Дуки Мурзуфла, якого підтримувала верхівка війська. І йому було неважко захопити владу. Ісаак помер від розриву серця, Мурзуфл звелів стягти голову Каннабові і задушити Алексія IV, а сам став Алексієм V.

— І ми прибилися сюди саме в ті дні, коли ніхто вже не розумів, кому належить влада — Ісаакові, Алексієві, Каннабові, Мурзуфлові чи прочанам, а коли хтось згадував Алексія, ми не розуміли, чи має він на увазі третього, четвертого чи п'ятого. Ми розшукали ґенуезців, які жили там, де ти теж був у них, а будинки венеційців та пізанців згоріли під час другої пожежі, і самі вони знайшли притулок у Пері. У цьому нещасливому місці, вирішив Поет, ми мусимо віднайти наше щастя.

Коли панує анархія, казав Поет, кожен може зробитися королем. Поки що треба було знайти гроші. П'ятеро наших друзів були обдерті, брудні й без шеляга за душею. Ґенуезці прийняли їх сердечно, але натякнули, що гість — немов риба, яка через три дні засмерджується. Поет ретельно вмився, підстриг собі волосся й бороду, позичив у наших господарів пристойну одягу і одного чудового ранку пішов у місто, щоб дізнатись новини.

Увечері він повернувся і сказав:

— Віднині Мурзуфл — ваеилевс, зі всіма іншими він покінчив. Схоже, що він хоче виступити проти латинян, щоб приподобатися підданцям, а латиняни вважають його узурпатором, бо домовленості в них були з бідолашним Алексієм IV, мир його душі — такий молодий, але, видно, така вже доля йому судилася. Латиняни чекають, аж Мурзуфл зробить хибний крок; поки що вони далі п'ють по шинках, але вже знають, що раніше чи пізніше копнуть його і візьмуться грабувати місто. Вони вже знають, яке золото в якій церкві, і знають також, що в місті повно схованих реліквій, але їм відомо також, що з реліквіями не жартують і їхні зверхники заберуть їх собі й відвезуть у свої міста. А що ці ґраесулі не ліпші від них, то прочани помалу підбираються то до одного, то до другого, щоб тепер за кілька шелягів здобути собі найважливіші мощі. А мораль з цього така: хто хоче збагатитися в цьому місті, продає реліквії, а хто хоче збагатитися, вертаючись додому, купує їх.

— Отже, настав час витягти наші голови Хрестителя! — мовив Бойді з надією.

— Ти, Бойді, говориш лише тому, що маєш рот, — відказав Поет. — По-перше, в одному місті продаси хіба що одну голову, бо потім розійдуться чутки. По-друге, я чув, що тут, у Царгороді, уже є одна голова Хрестителя, а може, навіть і дві. Уяви собі, що обидві вже продали, а тут ми з'являємось з третьою — нам відразу переріжуть горлянку. Отже, з головами Хрестителя нічого не зробиш. Але пошуки реліквій займають час. Річ не в тім, щоб знайти їх, їх треба виготовити — такі самі, як ті, що

десь є, але ніхто їх ще не знайшов. Ходячи по місті, я чув, як говорять про багрянницю Христа, про різки і стовп бичування, про губку, просяклу жовцю й оцтом, яку піднесли вмирущому Нашому Господу, тільки що тепер вона висохла, про терновий вінець, про скриньку, в якій зберігається шматок хліба з Тайної вечері, про волосини з бороди Розп'ятого, про хітон непошитий Ісусів, на який вояки кинули жереб, про ризи Богородиці...

— Треба подумати, які з них найлегше підробити, — замислено мовив Бавдоліно.

— Атож, — сказав Поет. — Різок всюди можна знайти повно, а от про стовп навіть думати не варто, його з-під прилавка не продаси.

— Але навіщо ризикувати, виготовляючи копії, а потім хтось знайде правдиву реліквію, і ті, кому ми її продали, захочуть гроші назад? — розсудливо мовив Борон. — Подумайте тільки, скільки різних реліквій існує десь на світі. Згадайте, приміром, дванадцять кошів з помноження хлібів і рибин — кошиків усюди повно, досить трохи обваляти їх у пилюці, щоб вони виглядали старими. Згадайте сокиру, якою Ной будував ковчег, — не одну таку сокиру наші друзі-ґенуезці викинули, бо вона затупилася.

— Не така вже й погана ідея, — сказав Бойді, — ходиш по цвинтарях і знаходиш щелепу святого Павла, і не голову, а ліву руку святого Йоана Хрестителя, і так далі: останки святої Агати, святого Лазаря, пророків Даниїла, Самуїла та Ісаї, череп святої Єлени, частину голови святого Филипа апостола.

— Якщо вже так, — сказав Певере, якого захопила ця чудова перспектива, — досить понишпорити тут, унизу, і притьмом знайдете уламок вифлеємських ясел, зовсім невеличкий, уже й не згадаю, звідки він там узявся.

— Ми наробимо небачених реліквій, — сказав Поет, — але виготовимо й відомі, бо про них усі говорять, а ціна з дня на день росте.

Будинок ґенуезців на тиждень перетворився на метушливу майстерню. Бойді знайшов цвях зі Святого Хреста, перечепившись об нього поміж тирсою; Боямондо після ночі жорстоких страждань прив'язав собі мотузку до зіпсованого зуба і вирвав собі його в одну мить — ось вам і зуб святої Анни; Ґрілло насушив на сонці хліба і крихти з нього порозкладав у невеличкі скриньки зі старого дерева, які перед тим змайстрував Тарабурло.

Певере переконав їх відмовитися від кошів з-під хліба і риби, мовляв, після такого чуда натовп напевно розділив їх між собою, і навіть Константан не зміг би зібрати їх докупи. А якщо продавати один, то це буде якась марниця, та й у кожному разі кошик важко тайкома передавати з рук в руки, адже Ісус нагодував чимало люду, тому це не міг бути кошичок, який можна сховати під плащем. Гаразд, облишмо кошики, сказав Поет, але Ноеву сокиру маєш мені знайти. Аякже, відповів Певере, осьде вона — лезо її вже більше схоже на пилу, а руків'я геть почорніло.

Тоді наші друзі перевдягайся вірменськими купцями (ґенуезці вирішили профінансувати цю справу) і почали понуро сновигати по шинках та наметах прочан, роняючи словечко то тут, то там, натякаючи на труднощі, накручуючи ціну, вони, мовляв, ризикують життям, і таке подібне.

Якось увечері Бойді вернувся і сказав, що знайшов одного лицаря з Монферрато, який придбав би Ноеву сокиру, але хотів мати певність, що вона справжня.

— Ага, — сказав Бавдоліно, — ходімо до Ноя і візьмімо в нього присягу з печаттю.

— А Ной хоч умів писати? — спитав Борон.

— Ной умів хіба що хляти вино, — відказав Бойді, — він уже, мабуть, лика не в'язав, коли вантажив тварин на ковчег: з комарами він явно перебрав міру, зате забув єдинорогів, і тому їх більше не знайдеш.

— Знайдеш, усе ще знайдеш... — пробурмотів Бавдоліно, який раптом упав у зажуру.

Певере сказав, що у мандрах він навчився трохи юдейських письмен і може вирізати ножем на руків'ї сокири кілька їхніх ковінчок:

— Ной же був юдей, хіба ні?

Юдей, юдей, аякже, притакували друзі: добре, що бідолашного Соломона вже нема, бо то була б для нього чиста мука. Але таким робом Бойді зумів продати сокиру.

Бували дні, коли важко було знайти покупців, бо місто охоплювала метушня, і прочан раптом відкликали в табір для бойової готовності. Приміром, пішли чутки, ніби Мурзуфл напав на Філею, місто на узбережжі, прочани виступили згуртованими лавами, відбулася битва, а може, просто сутичка, але Мурзуфл дістав доброго прочухана, до того ж у нього забрали хоругву з образом Богородиці, яка була гербом його війська. Мурзуфл вернувся в Царгород, але наказав своїм людям мовчати про ту ганьбу. Латиняни прознали про його мовчання, і одного чудового ранку прямо перед мурами пропливла їхня галера з хоругвою добре на виду, а на галері прочани непристойно жестикулювали перед ромеями — крутили їм дулі і били лівою рукою по згині правого ліктя. Мурзуфл наївся ганьби по самі вуха, а ромеї співали про нього на вулицях пісеньки.

Коротко кажучи, від січня до березня друзі наші бавили час між виготовленням добротних реліквій і пошуком відповідних покупців. І так, від підборіддя святого Еобана нині до гомілки святої Кунегунди завтра зібрали гарненьку суму грошей, що дало їм змогу віддати борг ґенуезцям та й самим стати на ноги.

— І це має пояснити тобі, мосьпане Никито, звідки в минулі дні у твоєму місті взялося стільки подвійних реліквій, і Бог один знає, котра з них правдива. Та, з другого боку, стань на наше місце — ми ж мусили якось жити поміж латинянами, спраглими грабунку, і твоїми греками, тобто, даруй, твоїми римлянами, готовими дурити їх. Фактично ми дурили дурисвітів.

— А все ж, — смиренно мовив Никита, — не одна з цих реліквій, опинившись у їхніх варварських церквах, надихне одичілих латинян на святі думки. Зі святими помислами й реліквія стане святою. Шляхи Господні безконечні.

Тут вони могли вже заспокоїтися і вирушити додому. Кіот з Вороном не знали, куди податися, бо вже відмовилися від пошуків Градаля, а разом з ним і Зосими; Бойді твердив, що на ці гроші в Александрії він накупить собі виноградників і закінчить свої дні великим паном; Бавдоліно найменше зі всіх знав, що йому робити: пошукам

Пресвітера Йоана настав кінець, Гіпатію він втратив, і йому стало байдуже — жити чи вмирати. Але з Поетом усе було по-іншому: його захопили мрії про всемогуття, він поширював скарби Господні по цілому світі й намірявся розширити свою клієнтуру від прочан найнижчого стану до владоможців, їхніх зверхників, прагнучи здобути їхню милість.

Якось він прийшов з новою, що десь у Царгороді є Мандиліон, Спас Нерукотворний, образ з Едеси — неоціненна реліквія.

— Що ж то таке, той мандолін? — спитав Боямондо.

— Це невеличка шматина, якою витирають лице, — пояснив Поет, — і на ній відбитий лик Господа. Не намальований, а відбитий природним чином: це нерукотворний образ. Абгар V, цар Едеси, був хворий проказою і послав свого канцеляриста Ганнана до Ісуса, щоб той прийшов і зцілив його. Ісус не міг прийти, але взяв цю шматину, витерся, і на ній відбилися риси його обличчя. Ясна річ, одержавши цю шматину, цар одужав і навернувся до правдивої віри. Багато століть тому, коли перси взяли Едесу в облогу, Мандиліон вивісили на мурах міста, і він врятував його. Відтак цісар Константин купив це полотно і привіз його сюди; спершу воно зберігалось у Влахернській церкві, тоді у Святій Софії, а відтак у каплиці на Фаросі. Це правдивий Спас Нерукотворний, хоч кажуть, ніби є ще інші: у Камулії біля Кападокії, у Мемфісі в Єгипті та в Анаблаті поблизу Єрусалима. У цьому нема нічого неможливого, бо Ісус за своє життя, мабуть, не раз витирав собі обличчя. Але цей Мандиліон, безперечно, найчудотворніший зі всіх, бо на Великдень лик змінюється відповідно до пори дня — на світанку набирає обрисів новонародженого Ісуса, коли настає час третій, він відтворює Ісуса-підлітка і так далі, аж в пору часу дев'ятого він показує Ісуса дорослого, у час Страстей.

— Звідкіля ти все це знаєш? — спитав Бойді.

— Мені розповів це один монах. Отож це і є правдива реліквія, і коли з такою річчю повернутися на наші землі, можна здобути почесні й пребенди, досить тільки знайти відповідного єпископа, як це зробив Бавдоліно, запропонувавши своїх трьох Волхвів Райнальдові. Досі ми продавали реліквії, а тепер настала хвилина купити таку реліквію, яка забезпечить нам багатство.

— А в кого ти купиш той Мандиліон? — стомлено спитав Бавдоліно, якого вже аж вивертало від усього цього святокупства.

— Його вже купив один сирієць, з яким я випивав якось увечері і який служить у дуки Афінського. Але він сказав мені, що дука той віддав би Мандиліон і ще хтозна-що, аби лиш запопасти Синдон.

— А тепер скажи нам, що таке той Синдон, — сказав Бойді.

— Кажуть, що в церкві Святої Марії у Влахернах зберігалася Свята Плящаниця, на якій відбиті обриси цілого тіла Ісуса. Про неї в місті говорять, що тут її бачив Амальрих, король Єрусалимський, коли відвідував Мануїла Комнина.

Інші ж мені казали, що її віддали на зберігання в церкву Пресвятої Діви в Буколеоні. Але ніхто її ніколи не бачив, і якщо вона існувала, то щезла вже бозна-коли.

— Не розумію, куди ти ведеш, — сказав Бавдоліно. — Гаразд, хтось має Мандиліон, який охоче обміняв би на Синдон, але ж у тебе нема Синдону, а мені якось ніяково підробляти тут образ Нашого Господа. То що з того?

— Синдону я не маю, — сказав Поет, — зате його маєш ти. — Я?

— Пам'ятаєш, я питав тебе, що там у тій шкатулці, яку вручили тобі помічники Диякона перед тим, як ми втекли з Пндапеціма? Ти сказав мені, що там є образ того нещасливця, що відбився на його жалобному покривалі, коли він помер. Покажи мені це.

— Та ти здурів, це ж моє святе доручення, мені дав його Диякон, щоб я відніс Пресвітерові Йоану!

— Бавдоліно, тобі понад шістдесят років, і ти ще віриш у Пресвітера Йоана? Ми на власні очі бачили, що його нема. Покажи-но мені цю річ.

Бавдоліно неохоче витяг зі своїх саков шкатулку, вийняв з неї сувій, розгорнув його і у світлі показалося полотно великого розміру. Тоді він кивнув іншим, щоб вони повідсували столи і лави, бо треба було багато місця, щоб розгорнути його на долівці повністю.

То було величезне простирадло, на якому подвійно відбилася людська постать, немов загорнене в нього тіло залишило свій відбиток двічі, спереду і ззаду. Дуже добре видно було обличчя, волосся, розсипане по плечах, вуса й бороду, заплющені очі. Позначений милосердною смертю, нещасливий Диякон залишив на полотні образ сильного тіла й обличчя з погідними рисами, на якому лиш з трудом можна було розгледіти невиразні ознаки ран, синців та виразок — сліди прокази, яка зруйнувала його.

Бавдоліна знов охопило зворушення, і він зрозумів, що на цьому полотні покійний віднайшов стигмати своєї страдницької величі. Тоді він буркнув:

— Не можна продавати відбиток прокаженця, до того ж несторіанина, як образ Нашого Господа.

— По-перше, Афінський дука цього не знає, — відказав Поет, — а саме йому ми маємо це втиснути, а не тобі. По-друге, ми його не продаємо, а обмінюємо, значить, це не святокупство. Я йду до сирійця.

— Сирієць питає тебе, чому ти його міняєш, адже Синдон незрівнянно цінніший від Мандиліона, — сказав Бавдоліно.

— Бо його важче тайкома вивезти з Царгорода. Бо він занадто цінний, і лиш царствена особа може дозволити собі придбати його, а для Лику ми можемо знайти менш вельможних покупців, які, однак, заплатять відразу і готівкою. Бо якщо ми запропонуємо Синдон якомусь християнському володареві, він скаже, що ми його вкрали, і звелить нас повісити, тоді як Образ з Едеси може виявитися тим самим, що був у Камулії, Мемфісі чи Анаблаті. Сирієць зрозуміє мою рацію, ми ж бо тої самої породи.

— Гаразд, — мовив Бавдоліно, — ти віддаси це полотно Афінському дуці, і те, що він привезе собі додому образ, який нічого спільного не має з Христом, мене не обходить.

Але ти знаєш, що для мене образ цей набагато цінніший від образу Христа, знаєш, що він мені нагадує, тому ти не повинен спекулювати такою священною річчю...

— Бавдоліно, — сказав Поет, — ми не знаємо, що діється там, у нас удома. З допомогою Едеського Лику ми притягнемо на свій бік якогось архієпископа, і доля наша забезпечена. Зрештою, Бавдоліно, якби ти не вивіз цей саван з Пндапеціма, тепер гуни витирали б ним собі задницю. Чоловік той був тобі дорогий, ти розповідав мені його історію, коли ми блукали по пустелях і були в полоні, ти оплакував його смерть, марну і забуту всіма. Тож тепер останній його портрет буде десь шануватися як образ Христа. Яку коштовнішу гробницю ти можеш бажати для дорогого тобі небіжчика? Ми не принижуємо спогад про його тіло, а радше... як це сказати, Бороне?

— Преображаємо його.

— Ну от.

— Через маразм тих днів я, мабуть, втратив відчуття того, що слухне і що неслухне; а може, я просто стомився, мосьпане Никито. Я погодився. Поет пішов вимінювати наш, тобто мій, тобто Дияконів Синдон на Мандиліон.

Бавдоліно засміявся, а Никита не зрозумів чому.

— Тільки ввечері виявилось, що нас ошукали. Поет пішов у той шинок і звершив свій ганебний торг; щоб напоїти сирійця, напився і сам, а коли вийшов із шинку, за ним назирці пішов хтось, хто знав про його махінації, може, той самий сирієць, який, за словами Поета, був тої самої породи, що й він. Той хтось напав на нього у провулку, добряче нам'яв боки, і закривавлений та побитий Поет вернувся додому без Синдону і без Мандиліону, ще більше лика не в'яжучи, ніж Ной. Мені хотілося побити його до смерті, але він був уже пропащою людиною. Він уже вдруге втрачав своє царство. У наступні дні ми мусили годувати його силоміць. Я радів, що ніколи не мав завеликих амбіцій, якщо несповнені амбіції доводять людину до такого стану. Зрештою, я розумів, що й я сам не раз падав жертвою несповнених сподівань — втратив улюбленого батька, не знайшов для нього царства, про яке він мріяв, був навіки розлучений з коханою жінкою... Але до мене таки дійшло, що Деміург усе зробив тільки наполовину, а Поет усе ще вірив, що на цьому світі ще можлива якась перемога.

На початку квітня друзі наші зрозуміли, що дні Царгорода полічені. Між дожем Дандолом, який виструнчився на носі своєї галери, та Мурзуфлом, який дорікав йому з берега, щоб примусити латинян покинути ці землі, відбулася дуже драматична сутичка. Ясно було, що Мурзуфл не при своєму умі, і латиняни, якби захотіли, проковтнули б його одним махом. По той бік Золотого Рогу видно було приготування в таборі прочан, а на палубах кораблів, що стояли на якорі, метушилися моряки з вояками, готуючись до наступу.

Бойді та Бавдоліно сказали, що пора покидати Царгород з тією дещицею грошей, яка у них є, бо за своє життя вони вже досить набачилися завойованих міст. Борон з Кіотом погодилися, але Поет попрохав почекаати ще кілька днів. Він оговтався після невдачі і, очевидно, хотів використати останні години, щоб здійснити якийсь свій останній задум, а який, цього не знав навіть він сам. У погляді його вже миготіли іскри

божевілля, але ж з божевільними сперечатися марно. Вони зробили, як він просив, кажучи собі, що досить тримати кораблі на оці, щоб зрозуміти, коли настане пора відходити в глиб континенту.

Поета не було два дні, і момент було втрачено. Вранці в п'ятницю Вербного тижня його ще не було, а прочани вже почали наступ з моря, між Влахернами і Євергетським монастирем, деь приблизно в районі, званому Петрією, північніше від Константинових мурів.

Виходити за мури було вже запізно, бо вони були оточені зі всіх боків. Проклинаючи того волоцюгу, їхнього товариша, Бавдоліно та інші вирішили, що краще сидіти нишком у ґенуезців, бо район цей був, схоже, поза небезпекою. Вони стали чекати і щогодини діставали новини, які надходили з Петри.

Кораблі прочан наїжилися машинами для облоги. Мурзуфл стояв на пагорбі за мурами під штандартами, зі всіма своїми полководцями, придворними і сурмачами. Попри цю показуху, імперські війська билися відважно; латиняни зробили кілька атак, але їх весь час відбивали; греки раділи на мурах, показуючи ворогам голі зади, а Мурзуфл був на сьомому небі, немов то його заслуга, і наказав сурмити перемогу.

Схоже було, що Дандоло та інші полководці відмовилися від завоювання міста, і субота та неділя минули спокійно, хоч напруга не вщухала. Бавдоліно скористався з цього, щоб обійти вздовж і впоперек цілий Царгород, шукаючи Поета, але намарне.

У ніч на неділю товариш їхній повернувся. Погляд його став ще божевільніший, він не сказав нічого, тільки мовчки пив аж до наступного ранку.

З першими променями світанку понеділка прочани знов пішли в атаку, яка тривала цілий день: їм вдалося приставити драбини з венеційських кораблів до кількох башт на мурах, хрестоносці ввійшли в місто — та ні, ввійшов тільки один велетень у наїженому шоломі, який налякав і прогнав усіх захисників. Ні, не так — кілька людей висадилися з корабля, знайшли замурований тайник, розбили його ударами піки, зробивши в мурі діру; може, й так, але їх прогнали, зате деякі башти були вже в руках ворога...

Поет ходив туди-сюди по кімнаті, мов тварина в клітці; схоже було, він нетерпляче очікує кінця битви, яким би він не був; час від часу він поглядав на Бавдоліна, немов бажаючи сказати йому щось, а тоді відмовлявся від свого наміру і лиш стежив затьмареними очима за тим, що роблять інші троє їхніх товаришів. У певну мить надійшла новина, що Мурзуфл утік, покинувши військо, захисники втратили й ту дешицію відваги, яка в них ще залишилася, прочани розвалили мури і перейшли через них, але не наважувалися вступити в місто, бо вже западали сутінки, і лиш підпалили перші будинки, щоб вигнати звідти захисників, які, можливо, там ховалися.

— Третя пожежа за кілька місяців, — лементували ґенуезці, — та це вже не місто, це просто купа сміття, яке спляють, коли його стає забагато!

— Хай би тебе качка копнула, — кричав Бойді на Поета, — якби не ти, ми б вже давно вибралися з цього звалища! То що нам тепер робити?

— Мовчи мені, я знаю, що роблю, — шипів на нього Поет.

Уночі видно було перші відблиски пожежі. На світанку Бавдоліно, який удавав, що

спить, але очі його були вже розплющені, побачив, як Поет підійшов спершу до Бойді, тоді до Борона, а насамкінець до Кіота і прошепотів їм щось на вухо. Тоді зник. Трохи пізніше Бавдоліно побачив, як Кіот з Вороном радяться між собою, беруть щось зі своїх саков і виходять з дому, намагаючись не розбудити його.

Трохи пізніше до нього підійшов Бойді і торкнув за плече. Він був украй схвилюваний:

— Бавдоліно, — сказав він, — не знаю, що діється, але всі тут просто з глузду з'їхали. До мене підійшов Поет і сказав достеменно такі слова: я знайшов Зосиму і знаю, де Градаль; не роби дурниць, а візьми свою голову Хрестителя і йди в Катабату, туди, де Зосима зустрічався тоді з василевсом, будь там пополудні, дорогу ти знаєш. Але що це таке, та Катабата? Про якого василевса він говорив? Тобі він нічого не казав?

— Ні, — сказав Бавдоліно, — навпаки, схоже, він хоче все це тримати від мене в таємниці. Йому так усе в голові поплуталося, що він забув, що тоді давно, коли ми ходили в Катабату, полюючи на Зосиму, Ворон з Кіотом були з нами, а тебе не було. Тепер я хочу розібратися в цьому.

Він пошукав Боямонда.

— Слухай, — сказав він, — пригадуєш, колись увечері, багато років тому, ти вів нас в ту крипту під колишнім монастирем у Катабаті? Мені знов треба туди.

— Гаразд, зараз поясню тобі. Тобі треба дістатися до того павільйону поблизу церкви Пресвятих Апостолів. Гадаю, ризику наштовхнутися на прочан немає, навряд чи вони дійшли аж туди. Якщо ти повернешся, значить, я мав рацію.

— Але мені треба дійти туди, не доходячи. Тобто... не знаю, як пояснити... мені треба прослідкувати за кимось, хто піде тією ж дорогою, або ж випередити його, але так, щоб мене не помітили. Пригадую, там унизу видно було багато підземних ходів. Чи не можна дістатися туди з іншого боку?

Боямондо засміявся:

— Якщо не боїшся небіжчиків... Туди можна потрапити через інший павільйон, неподалік від Іподрому, і туди теж, гадаю, ти ще зможеш дістатися. Підеш під землею добрий шматок і опинишся на цвинтарі катабатських монахів, про який уже всі давно забули, але він усе ще існує. Підземні ходи з цвинтаря ведуть аж до криниці, та якщо хочеш, можеш зупинитися раніше.

— А ти підеш зі мною?

— Бавдоліно, дружба — річ свята, але шкура ще святіша. Я поясню тобі все детально, хлопець ти кмітливий і дорогу знайдеш сам. Гаразд?

Боямондо добре описав дорогу і дав йому також два добре просмолені патики. Бавдоліно вернувся до Бойді й спитав, чи той боїться мертвих. Де там, відповів той, я боюся тільки живих.

— Зробімо так, — сказав йому Бавдоліно, — ти візьмеш свою голову Хрестителя, і я піду туди з тобою. Ти підеш на домовлене місце, а я сховаюсь поблизу, щоб з'ясувати, що має на умі той божевільець.

— Тож ходімо, — відказав Бойді.

Виходячи, Бавдоліно замислився на мить, вернувся за своєю головою Хрестителя, загорнув її в ряднину і взяв під пахву. Тоді подумав ще трохи і запхав собі за пояс два арабські кинджали, придбані в Галліполі.

38. Бавдоліно підводить ризику

Коли Бавдоліно і Бойді дійшли до Іподрому, полум'я пожежі вже наближалось, розсікаючи натовп нажаханих ромеїв, які не знали вже, куди тікати, бо деякі кричали, що прочани підходять з цього боку, а інші кричали, що з того. Вони знайшли павільйон, висадили двері, закриті на тонкий ланцюг, і ввійшли в підземний коридор, запаливши смолоскипи, одержані від Боямонда.

Йшли вони довго, бо коридор, очевидно, вів від Іподрому аж до Константинових мурів. Потім вони піднялися по мокрих сходах і почали відчувати смертоносний сморід. То не був сморід від недавніх трупів: то був, так би мовити, сморід смороду, сморід зітлілої плоті, яка потім висохла.

Вони звернули в один з цих коридорів (інші відкривалися праворуч і ліворуч уздовж основного проходу), у стінах якого були густо вирізані ніші, населені підземними мешканцями, сливе живими трупами. Ці повністю одягнені істоти, які струнко стояли у своїх норах, були, безперечно, мертві, а спину їм підтримували, мабуть, залізні гаки; але час немов не виконав своєї нищівної праці, бо висохлі ці обличчя кольору дубленої шкіри, на яких відкривалися порожні орбіти, а іноді проступала беззуба усмішка, виглядали так, немов у них ще тліло життя. То не були кістяки, а цілі тіла — немов якась сила висмоктала з їхньої утробы нутрощі, залишивши неторканими не тільки кістки, але й шкіру, а може, навіть частину м'язів.

— Мосьпане Никито, ми дійшли до плетива катакомб, де ченці з Катабати століттями залишали трупи своїх побратимів, не ховаючи їх у землю, бо якесь чудесне сполучення тутешнього ґрунту, повітря й якихсь субстанцій, що стікали з туфових стін цього підземелля, зберігало їх майже недоторканими.

— Я думав, що так більше не роблять, та й не знав нічого про цвинтар Катабати, а це значить, що місто це криє в собі ще не одну таємницю, якої ніхто з нас не знає. Але я чув, що колись монахи, допомагаючи природі, залишали трупи своїх побратимів вимочуватися вісім місяців у рідинах, що витікали з туфу, а тоді виймали їх звідти, мили оцтом, на кілька днів залишали на повітрі, тоді переодягали їх і клали назад у ті ніші, щоб бальзами тамтешнього повітря висушили їх і перенесли у вічність.

Минаючи цю вервечку неживих монахів, кожен з яких одягнений був у літургійне облачення, немов їм ще судилося відправляти службу і цілувати цими своїми блідими вустами іскристі ікони, вони бачили на деяких обличчях натягнуту, сувору усмішку; інші обличчя мали бороду й вуса, причеплені милосердною рукою їхніх живих побратимів, щоб виглядали вони так само врочисто, як колись, а повіки їхні були заплющені, і здавалось, що вони сплять; у ще інших голова геть зсохлася, і зостався лиш череп із загрубілими шматками шкіри, прилеглими до вилиць. Деякі за всі ті століття деформувалися і виглядали, мов чудернацтва природи — плоди, які невдало

вийшли з материнського лона, нелюдські створіння, на скорчених постатях яких неприродно виділялися вишиті потьмянілими арабесками ризи і гаптовані фелони, що їх тепер, однак, пожерли роки разом з якимись катакомбними хробаками. На інших облачення вже давно зітліло і розкришилося, а з-під його клаптів визирали крихітні сухоребрі тіла, на лопатках яких, мов на бубні, натяглася шкіра.

— Якщо намір, що породив священне це видовище, був побожним, — сказав Бавдоліно Никиті, — то діло тих, хто їх так поховав, виявилось безбожним, бо спогад про цих померлих поставав тут як ненастанна і неминуча погроза, яка ніяк не могла примирити живих зі смертю. Як можна молитися за душу когось, хто зирить на тебе з цих стін, кажучи: ось я тут і звідси не зрушусь; як можна сподіватися воскресіння плоті й Преображення наших земних тіл після Суду, якщо всі ці тіла все ще тут, зотліваючи з дня на день дедалі більше? Мені, на жаль, довелося не один труп побачити за своє життя, але я міг принаймні сподіватися, що вони розчиняться у землі, і настане день, коли вони заблиснуть у всій своїй рум'яній красі, мов рожі. Якщо там, на небесах, у кінці часів ошиватиметься отакий-от люд, казав я собі, то ліпше вже в пекло, бо там хоч пече з одного боку і палить з другого, але воно, мабуть, принаймні схоже на наш світ. Бойді, не такий вразливий на речі остаточні, як я, спробував підняти облачення, щоб подивитись, чи збереглися стидні частини, але якщо тобі показують таке видовище, хіба можна нарікати, що комусь спадають на гадку подібні речі?

Майже в кінці цього плетива ходів вони опинилися на круглому майданчику, склепіння якого пронизував отвір, а з нього, у вишині, видніло пополуднєве небо. То був, очевидно, колодязь, який виходив на поверхню і пропускав у підземелля повітря. Вони погасили смолоскипи. У блідому світлі, яке розсіювалося поміж нішами, тіла монахів виглядали ще моторошніше, ніж коли їх освітлювало полум'я смолоскипів. Здавалося, ніби під доторком денного світла вони ось-ось воскреснуть. Бойді перехрестився.

Врешті коридор вивів їх у галерею, розташовану за колонами, які віночком оточували крипту. Саме в цій крипті вони колись бачили Зосиму. Вони наблизилися навшпиньках, бо вже видно було світло. Як і тієї ночі, крипта була освітлена двома запаленими триногами. Бракувало тільки круглої балії, яку використовував Зосима для своїх чорнокнижницьких практик. Перед іконостасом уже нервово очікували Борон з Кіотом. Бавдоліно шепнув Бойді, щоб той вийшов з-поміж двох колон біля іконостаса, немов він прийшов тією ж дорогою, що й вони, а він сховається тут.

Бойді так і зробив, і ті двоє зовсім не здивувались, побачивши його.

— Отже, Поет і тобі пояснив, як дістатися сюди, — сказав Борон. — Гадаю, він нічого не сказав Бавдолінові, інакше навіщо така осторога? Ти здогадуєшся, навіщо він зібрав нас тут?

— Він говорив про Зосиму, про Градаль, погрожував мені, — відповів Бойді.

— Нам теж, — сказали Кіот з Бороном.

Вони почули голос, який, здавалося, виходив з уст Пантократора на іконостасі. Бавдоліно помітив, що замість очей Христос мав дві чорні мигдалеподібні дірки, а це

значило, що з-за ікони хтось спостерігає за тим, що діється в крипті. Голос був змінений, але його легко було впізнати — то був голос Поета.

— Ласкаво просимо, — мовив голос. — Ви мене не бачите, зате я бачу вас. Я маю лук і можу пронизати вас стрілами, заки ви встигнете втекти.

— Чому ж, Поете, що ми тобі зробили? — спитав наляканий Борон.

— Ви самі краще від мене знаєте, що зробили. Але перейдімо до суті справи. Заходь, нікчемо. — Почувся здушений стогін, і з-за іконостаса виринала хистка постать.

Хоч і минуло чимало часу, хоч чоловік той ледве сунув, скоцюрблений і заляклий, хоч волосся і борода його вже геть побіліли, вони впізнали Зосиму.

— Так, це Зосима, — сказав Поетів голос. — Я зустрів його вчора, чисто випадково, коли він жебрав у провулку. Він сліпий, тіло його скалічене, але це він. Зосимо, розкажи-но нашим друзям, що з тобою сталося, коли ти втік із замку Ардзруні.

Плаксивим голосом Зосима почав оповідати. Він вкрав голову, сховав у неї Градаль і взяв ноги на плечі, але він не те що не мав, але навіть ніколи не бачив ніякої мапи Козьми, тому не знав, куди податися. Він блукав, аж поки мул йому не здох, пройшов через найнепривітніші на світі землі, сонце так випало йому очі, що він уже плував схід із заходом та північ з півднем. Він потрапив у якесь місто, де мешкали християни, і вони допомогли йому. Він сказав, що він — останній з Волхвів, бо решта вже упокоїлася в Господі і лежала в церкві на далекому Заході. Урочистим тоном він сказав, що у своєму релікварії він несе святий Градаль, щоб передати його Пресвітерові Йоану. Його господарі десь колись чули і про Градаль, і про Пресвітера, тому простерлися перед ним, урочистою процесією завели його у свій храм, де він сів на єпископський трон, щодня видаючи оракули, роздаючи поради про різні речі, дістаючи досхочу їжі та питва і користуючись всезагальною пошаною.

Коротко кажучи, як останній з пресвятих Царів, хранитель пресвятого Градаля, він став найвищим духовним авторитетом громади. Щоранку він відмовляв месу, а у хвилину вознесіння дарів він показував також свій релікварій, і вірні падали навколішки, кажучи, що відчувають небесні пахощі.

Вірні приводили до нього й пропавших жінок, щоб він наставив їх на праведну путь. Він казав тим жінкам, що милосердя Боже безконечне, і велів їм прийти до церкви, коли западе вечір, мовляв, щоб провести з ними ніч у безустанній молитві. Пішли чутки, що він перетворив цих розпусниць у численних Магдалин, які стали служити йому. Удень вони готували йому вишукані страви, приносили найвитонченіші вина, мастили його пахучими олійками; а вночі чували разом з ним перед вівтарем, казав Зосима, аж очі йому западали на ранок від цієї покути. Зосима нарешті знайшов свій рай і вирішив ніколи більше не покидати того блаженного місця.

Зосима глибоко зітхнув, а тоді провів долонями перед обличчям, немов у темряві перед його очима все ще стояла якась вельми болісна сцена.

— Друзі мої, — мовив він, — яка б думка до вас не приходила, завжди питайте: ти від праведного чи від лукавого? Я забув про святу цю максиму і пообіцяв цілому місту, що на свято Пасхи відчиню релікварій і врешті покажу пресвятий Градаль. У Страсну

п'ятницю я відчинив покрівець і всередині знайшов ту гидомирну мертву голову, яку поклав туди Ардзруні. Присягаюся, що я сховав Градаль у перший релікварій зліва, а потім забрав його, перед тим як втекти. Але хтось, напевно хтось із вас, пересунув релікварії, і в тому, який взяв я, Градаля не було. Той, хто починає кувати залізну штабу, спершу мусить вирішити, що хоче з неї зробити — серп, меч чи сокиру. Я вирішив мовчати. Авва Агатон три роки жив з каменем у роті, аж поки не навчився практикувати мовчанку. Тому я сповістив усіх, що мене відвідав янгол Господній і сказав, що в місті все ще забагато грішників, тому воно не гідне споглядати пресвяту цю річ. Вечір Страсної суботи я провів, як і годиться порядному монахові, у посилених практиках умертвляння плоті, тому наступного ранку я почував себе виснаженим, немов провів ніч, прости Господи навіть таку думку, у пияцтві та блуді. Службу Божу я відправляв, нетвердо стоячи на ногах, і в той урочистий момент, коли я мав показати вірним релікварій, я перечепився через найвищу приступку вітваря і розтягся на підлозі. Релікварій випав мені з рук і від удару відчинився, й усі побачили, що в ньому нема ніякого Градаля, а лише висушений череп. Нема нічого несправедливішого від покари, яка падає на праведника, який згрішив, друзі мої, бо найгіршому з грішників прощаються найпослідущі з гріхів, а праведнику не прощається навіть перший. Побожні ці люди подумали, що впали жертвою мого обману, хоч ще три дні до того я, Бог мені свідок, діяв цілковито в добрій вірі. Вони кинулися на мене, зірвали з мене одержу, відлупцювали палицями так, що назавжди вивихнули мені руки й ноги і перебили спину, а тоді потягли на свій суд, де було вирішено вибрати мені очі. Вони прогнали мене за міську браму, немов шолудивого собаку. Ви не знаєте, скільки я вистраждав. Я блукав і жебрав, сліпий каліка, скалічений сліпець, і після довгих років блукань мене підібрав караван сарацинських купців, який прямував до Царгорода. Лиш невірні вділили мені милосердя, хай віддячить їм Бог і хай порятує їх від пекла, на яке вони заслуговують. Тож кілька років тому я вернувся у своє рідне місто і жив тут, старцюючи, і щастя, що якась добра душа одного дня привела мене за руку поміж руїни цієї обителі, де я все впізнаю навпомацки, і відтоді ночами я вже не страждав від холоду, спеки і дощу.

— Отака-от Зосимова історія, — сказав Поетів голос. — Стан його свідчить, принаймні раз у житті, про його щирість. Отже, хтось інший з нас, бачачи, куди Зосима сховав Градаль, поміняв голови місцями, щоб Зосима міг вільно бігти назустріч своїй згубі, відвернувши від зловмисника всі підозри. Але той, хто забрав ту голову, це та сама людина, яка вбила Фрідріха. І я знаю, хто це.

— Поете, — вигукнув Кіот, — навіщо ти це кажеш? Чому ти зібрав тут лиш нас трьох, а Бавдоліна не покликав? Чому ти нічого нам не сказав там, у генуезців?

— Я покликав вас сюди, бо не міг притягти ці рештки людини через усе місто, захоплене ворогом. І я не хотів говорити при генуезцях, а насамперед при Бавдоліні. Бавдоліно більше не має до цього жодного стосунку. Один з вас дасть мені Градаль, і це буде тільки моя справа.

— Чому ти не думаєш, що Градаль у Бавдоліна?

— Бавдоліно не міг убити Фрідріха. Він любив його. Бавдоліно не мав жодного інтересу красти Градаль, він єдиний з нас справді хотів відвезти його Пресвітерові від імені цісаря. Врешті, згадайте, що сталося з тими шістьма головами, які залишилися після втечі Зосими. Кожен з нас — я, Борон, Кіот, Бойді, Абдул і Бавдоліно — взяли по голові. Вчора, після зустрічі з Зосимою, я відкрив свою. Усередині був закопчений череп. Щодо Абдулової голови, то ви пам'ятаєте, що Ардзруні відкрив її, щоб у хвилину смерті покласти череп йому в руки як оберіг чи що там, і тепер він там з ним у могилі. Бавдоліно віддав свою голову Праксееві, той відкрив її в нашій присутності, і всередині був череп. А отже залишаються три релікварії, ваші. У вас трьох. Я знаю, хто з вас має Градаль, і знаю, що він знає. Знаю також, що опинився він у нього не випадково — він усе добре спланував від тої хвилини, коли убив Фрідріха. Але я хочу, щоб він проявив відвагу і зізнався, зізнався нам усім, що довгі роки обманював нас. Коли він зізнається, я його вб'ю. Отже, вирішуйте. Хто має говорити, хай говорить. Ми дійшли до кінця нашої подорожі.

— І тут стається незвичайна річ, мосьпане Никито. Сидячи в схованці, я спробував поставити себе на місце трьох моїх друзів. Припустімо, що один із них, і назвемо його Еґо, знає, що Градаль у нього і що провина лежить на ньому. Тоді він мав би сказати собі, що в такому разі варто поставити на карту все: він схопив би меч або кинджал, рвонув би в напрямі, звідки прийшов, і тікав би аж до цистерни, а потім на сонячне світло. Гадаю, саме цього сподівався Поет. Можливо, він ще не знав, хто з трьох має Градаль, а втеча ця виявила б провинного. Але уявімо собі, що Еґо не певен, що Градаль у нього, бо ніколи не зазірав у свій покрівець, але все ж має дещо на совісті стосовно смерті Фрідріха. Отже, Еґо мусить почекати й подивитись, чи хтось, хто знає, що Градаль у нього, не спробує втекти раніше. Тому Еґо чекає і не рухається. Але бачить, що й інші двоє не рухаються. Отже, думає він, жоден з них не має Градаля, і жоден з них не відчуває, що заслуговує на підозру. Значить, мав би подумати він, Поет має на думці саме мене, і я мушу тікати. У замішанні він кладе руку на меч чи кинджал і наміряється зробити перший крок. Але бачить, що кожен з тих двох робить те саме. Тоді він знов зупиняється, підозрюючи, що інші почуваються винними більше, ніж він. Саме це й відбулося в тій крипті. Кожен з них трьох, мислячи так, як той, кого я назвав Еґо, спочатку стояв нерухомо, потім зробив крок, а відтак застиг нерухомо знову. То був очевидний знак, що жоден з них не був певен, чи Градаль у нього, але всі троє мали нечисте сумління. Поет чудово це зрозумів і пояснив їм усе так само, як зрозумів і пояснив це тепер тобі я.

Тоді Поетів голос сказав:

— Нікчеми ви всі троє. Кожен з вас знає, що провинен. Я знаю, я завжди це знав, що всі троє ви намагалися вбити Фрідріха, і, може, всі троє його вбили, так що чоловік той помер тричі. Тієї ночі я дуже рано вийшов з кімнати, де ми сторожили, і вернувся туди останнім. Я не міг заснути — може, випив забагато, двічі я відливав у дворі, тому zostався надворі, щоб не заважати вам усім. Коли я був надворі, то чув, як вийшов Борон. Він пішов сходами на нижній поверх, а я подався за ним. Він пішов до зали з

машинами, підійшов до того циліндра, який виробляє порожнечу, і кілька разів смикнув за його важіль. Я не розумів, чого він хоче, але зрозумів це наступного дня. Не знаю, чи Ардзруні сказав йому щось, чи він сам зрозумів, але нема сумніву, що кімнатою, в якій циліндр створював порожнечу і в якій було принесено в жертву півня, був той самий покій, в якому спав Фрідріх і який Ардзруні використовував, щоб позбутися ворогів, що їх він лицемірно запрошував до себе. Ти, Бороне, натискав на той важіль, аж поки в опочивальні імператора не утворилася порожнеча, чи принаймні, адже ти не віриш у порожнечу, те важке і густе повітря, в якому, як ти знав, гаснуть свічки і задихаються тварини. Фрідріх відчув, що йому бракує повітря; спершу він подумав про трутизну і взяв Градаль, щоб випити протиотруту, яка була в ньому. Але впав на землю бездиханний. Наступного ранку ти намірявся забрати Градаль, користуючись замішанням, але Зосима випередив тебе. Ти бачив його і бачив, де він його сховав. Тобі було неважко поміняти голови місцями, і перед виїздом ти забрав саме ту голову.

Борон обливався потом.

— Поете, — сказав він, — ти все бачив добре, я справді був у кімнаті з помпою. Суперечка з Ардзруні розбудила в мені цікавість. Я спробував запустити її, але присягаюсь, що я не знав, з якої кімнати вона витягає повітря. Зрештою, я був переконаний, що помпа не може працювати. Я смикав за неї, це так, але я лиш грався, без жодних убивчих намірів. Та й якби я зробив те, що ти кажеш, як тоді пояснити, що у Фрідріховій кімнаті згоріли геть усі дрова в коминку? Якби й можна було вчинити порожнечу і вбити нею когось, то в порожнечі не могло б горіти полум'я...

— Коминком можеш не перейматися, — прорік суворий голос Поета, — на це є інше пояснення. Радше відкрий свій покрівець, якщо ти так певен, що в ньому нема Градаля.

Бурмочучи, що нехай Бог його спопелить, якщо він колись думав запопасти Градаль, Борон люто полоснув кинджалом по печаті, і з покрівця випав на землю череп, менший, ніж ті, які ми бачили досі, бо Ардзруні, мабуть, не вагався плюндрувати навіть дитячі могили.

— Градаля в тебе нема, гаразд, — сказав голос Поета, — але це не виправдовує того, що ти зробив. Перейдімо до тебе, Кіоте. Ти вийшов відразу опісля, вдаючи, нібито хочеш ковтнути повітря. Але його ти наковтався аж забагато, оскільки дійшов аж до ескарпів, де були Архімедові дзеркала. Я пішов за тобою і все бачив. Ти торкнувся їх, порухав тим, яке діяло на невелику відстань, як пояснив нам Ардзруні, нахилив під певним, очевидно, не випадковим кутом, бо приділив цьому велику увагу. Ти наставив дзеркало так, щоб перші промені сонця сконцентрувалися на вікні Фрідріхової опочивальні. Так і сталося, і промені ці запалили дрова в коминку. Через стільки часу порожнеча, створена Бороном, знову поступилася місцем повітрю, і полум'я могло горіти. Ти знав, що зробить Фрідріх, коли прокинеться, задихаючись від диму з коминка. Він подумає, що його отруїли, і вип'є те, що є в Градалі. Знаю, ти теж пив з нього ввечері, але ми недостатньо уважно слідкували за тобою, коли ти клав його назад у ковчег. Ти умудрився купити трохи отрути на базарі в Галліполі і налив у чашу кілька

крапель. План твій був досконалий. Тільки ти не знав, що зробив Борон. Фрідріх справді відпив з отруєної чаші, але не тоді, коли загорівся вогонь, а набагато раніше, коли Борон залишив його без повітря.

— Ти з глузду з'їхав, Поете, — вигукнув Кіот, смертельно збліднувши, — я нічого не знаю про Градаль, дивись, ось я відкриваю свою голову... Ось, поглянь, тут череп!

— Гаразд, Градаля ти не маєш, — сказав Поетів голос, — але не заперечуй, що маніпулював дзеркалами.

— Я почувався кепсько, ти сам казав, і хотів подихати нічним повітрям. Я побавився трохи з дзеркалами, але хай Бог спопелить мене в цю ж мить, якщо я знав, що вони запалять вогонь у тій кімнаті! Не думай, що за всі ці довгі роки я не згадував цю свою необережність і не питав себе, чи часом не через мене загорівся вогонь і чи це не мало якогось зв'язку зі смертю імператора. То були роки жорстоких сумнівів. Завдяки тобі я відчув тепер деяку полегкість, бо ти кажеш, що тоді Фрідріх все одно був уже мертвий! А щодо отрути, то як ти смієш казати таку мерзенну річ? Того вечора я відпив з чаші у добрій вірі, відчуваючи себе як офірна жертва...

— Усі ви невинні овечки, так? Невинні овечки, які майже п'ятнадцять років жили підозрою, що вбили Фрідріха, — хіба це не стосується й тебе, Бороне? Але перейдімо до нашого Бойді. Тепер ти єдиний, хто може мати Градаль. Того вечора ти нікуди не виходив. Ти разом зі всіма знайшов Фрідріха на підлозі кімнати наступного ранку. Цього ти не сподівався, але скористався нагодою. Її ти очікував уже давно. З другого боку, ти був єдиним, хто мав підстави ненавидіти Фрідріха, який під мурами Александрії послав на той світ стількох твоїх побратимів. У Галліполі ти сказав, що купив той перстень з трунком в оправі. Але ніхто не бачив, як ти торгувався з продавцем. Хто сказав, що там справді був цілющий трунок? Ти вже давно наготував свою отруту і зрозумів, що настала слушна хвилина. Можливо, що Фрідріх, думав ти, тільки зомлів. Ти влив йому отруту в рот, кажучи, ніби хочеш привести його до тями, і лиш пізніше, майте на увазі, лиш пізніше Соломон зрозумів, що Фрідріх мертвий.

— Поете, — сказав Бойді, падаючи навколішки, — якби ти знав, скільки разів за ті роки я справді питав себе, чи не був мій трунок часом отруйним. Але тепер, слава Богу, ти кажеш, що Фрідріх був уже мертвий, бо його вбив один з цих двох або вони обидва.

— Байдуже, — сказав голос Поета, — тут важливий намір. Але, про мене, за наміри твої судитиме тебе Бог. А я хочу тільки Градаль. Відкрий покривець.

Бойді спробував тремтячими руками відкрити релікварій, але сургуч тричі не піддавався. Борон з Кіотом відступили, а він схилився над цим доленосним вмістилищем, уже безнадійно відчуваючи себе жертвою. При четвертій спробі покривець відкрився, і з нього знов показався череп.

— На всіх триклятих святих, — загорлав Поет, виходячи з-за іконостаса.

— Він був самим втіленням люті й шаленства, мосьпане Никито, і я не впізнавав у ньому свого друга, яким він був колись. Але в ту мить я згадав, що в той день я пішов подивитись на релікварії — це було після того, як Ардзруні запропонував нам взяти їх із собою, і після того, як Зосима потай від нас сховав в одному з них Градаль. Я взяв одну

голову в руку — якщо добре пригадую, то була та, що стояла першою зліва, — і став її розглядати. Тоді я поклав її на місце. І коли я знов пережив той момент через п'ятнадцять років, я згадав, що поклав її скраю праворуч, останньою із семи. Коли Зосима спустився вниз, збираючись утекти з Градаєм і пам'ятаючи, що поклав його в останню голову зліва, тож він і взяв крайню голову зліва, але насправді то була наступна голова. Коли, від'їжджаючи, ми розділили між собою голови, я взяв свою останнім. Очевидно, то була Зосимова голова. Ти, мабуть, пам'ятаєш, що я взяв собі, нікому нічого не кажучи, ще й Абдулову голову після його смерті. А коли потім я дарував одну з цих двох голів Праксееві, то це, напевне, була Абдулова голова — я ще тоді це зрозумів, бо відкрилася вона легко, адже печать на ній ще тоді зламав Ардзруні. Значить, майже п'ятнадцять літ, нічого не відаючи, я носив із собою Градаль. Я був цього вже так певен, що мені не потрібно було навіть відкривати свою голову. Але я таки відкрив її, намагаючись зробити це нечутно. Хоч за колоною було темно, я побачив, що там і справді був Градаль, устромлений у покрівець отвором уперед, а кругле дно визирало з нього, немов череп.

Поет же хапав кожного з них трьох за одяг, обсипаючи їх образами, горлаючи, що не дозволить дурити себе — у нього немов вселився злий дух. Тоді Бавдоліно залишив свій релікварій за колоною і вийшов зі схованки:

— Градаль у мене, — сказав він.

Поета це заскочило зненацька. Він густо почервонів і сказав:

— Ти брехав нам весь той час. А я вважав тебе найчеснішим з-серед нас!

— Я не брехав. До нинішнього вечора я про це не знав. Це ти помилився в підрахунку голів.

Поет простяг до друга руки і сказав з піною на вустах:

— Дай мені його!

— Чому саме тобі? — спитав Бавдоліно.

— Подорож скінчилася, — повторив Поет. — І була то подорож невдала, а це моя остання можливість. Дай мені його, інакше я вб'ю тебе.

Бавдоліно ступив крок назад, стискаючи в долонях руків'я своїх арабських кинджалів.

— Ти цілком здатен це зробити, якщо заради цього предмета ти вбив Фрідріха.

— Дурниці, — сказав Поет. — Ти ж тільки-но чув, як ці троє зізналися.

— Три зізнання на одне вбивство — це щось трохи забагато, — сказав Бавдоліно. — Я б міг сказати, що навіть якщо кожен з них справді зробив те, що зробив, ти дозволив їм це зробити. Коли ти побачив, як Борон смикає за важіль помпи, досить було перешкодити йому в цьому. Коли Кіот маніпулював дзеркалами, досить було остерегти Фрідріха до того, як зішло сонце. Ти цього не зробив. Ти хотів, щоб хтось убив Фрідріха, а ти б з цього скористався. Але я не думаю, що хтось з цих трьох бідолах причинився до смерті імператора. Коли я почув, як ти говориш з-за іконостаса, я згадав собі про голову Медузи, крізь яку з опочивальні Фрідріха було чутно те, що говорилося у приміщенні внизу. Тепер я скажу тобі, що сталося. Відколи ми вирушили

в похід на Єрусалим, ти нетерпеливився, бо хотів сам податися в царство Пресвітера, везучи Градаль. Ти лиш чекав на слушну нагоду, щоб позбутися імператора. Зрештою, потім з тобою поїхали ми, але ми, очевидно, не становили для тебе проблеми. А може, ти хотів зробити те, що, натомість, зробив Зосима, випередивши тебе. Цього я не знаю. Але я мав би помітити, що ти вже давно плекаєш свої власні мрії, та приязнь потьмарила мою проникливість.

— Продовжуй, — криво усміхнувся Поет.

— Продовжую. Коли в Галліполі Соломон купив протиотруту, я дуже добре пам'ятаю, що купець той запропонував нам ще одну пляшечку, таку саму, але вона містила отруту. Відійшовши від нього, ми на короткий час втратили тебе з виду. Тоді ти знов з'явився, але без грошей, і сказав, що тебе обікрали. А насправді, поки ми ходили по базарі, ти вернувся туди і купив отруту. Під час довгої подорожі через землі Іконійського султана тобі було неважко замінити Соломонову пляшечку своєю. У вечір перед смертю Фрідріха саме ти голосно порадив йому застися протиотрутою. Це спонукало Соломона запропонувати свою пляшечку — тобто твою отруту. Ти, мабуть, пережив мить страху, коли Кіот сказав, що скуштує протиотруту, але, може, ти знав, що коли випити лиш краплю тієї рідини, нічого не буде, бо щоб умерти, треба випити її всю. Думаю, що вночі Кіот так потребував повітря саме тому, що навіть той маленький ковток теж зашкодив йому, але цього я не певен.

— А чого ти певен? — спитав Поет, усе ще криво посміхаючись.

— Я певен того, що ще заки ти побачив, що роблять Борон та Кіот, у тебе вже був готовий план. Ти пішов у залу з равликом, через центральний отвір якого голос проникав у кімнату Фрідріха. До речі, нині ввечері, почувши, як ти говориш з-за іконостаса, я зрозумів, що гра ця вельми тобі подобається. Ти підійшов до Діонісового вуха і покликав Фрідріха. Гадаю, ти видав себе за мене, сподіваючись, що голос зміниться, переходячи з одного рівня на другий. Ти сказав, що ти — це я, щоб він тобі повірив. Ти попередив Фрідріха, нібито ми виявили, що хтось підсипав отруту в його їжу: може, ти сказав, що один з нас почав страждати від жорстоких болів і що Ардзруні вже випустив своїх головорізів. Ти сказав йому, щоб він відкрив ковчег і негайно випив Соломонову протиотруту. Мій бідолашний батько повірив тобі, випив і помер.

— Гарна історія, — мовив Поет. — Але що з коминком?

— Може, його справді запалили промені від дзеркала, але тоді Фрідріх був уже трупом. Коминок був тут ні при чому, його твій план не передбачав, але хто б його не запалив, він допоміг тобі заплутати справу ще більше. Ти вбив Фрідріха, і лиш нині ти допоміг мені зрозуміти це. Будь ти проклятий: як ти міг скоїти такий злочин, як ти міг, лише через спрагу слави, допуститися батьковбивства стосовно чоловіка, який зробив тобі стільки добра? Хіба ти не усвідомлював, що знов присвоюєш собі чужу славу, як це було з моїми віршами?

— Ото гарно, — мовив зі сміхом Бойді, який уже оговтався від страху. — Вірші великому поетові писав хтось інший!

Після стількох невдач тих днів це приниження, разом із розпачливим бажанням

запопасти Градаль, штовхнуло Поета до крайнощів. Він витяг з піхов меч і кинувся на Бавдоліна з криком:

— Я вб'ю тебе, уб'ю!

— Я не раз казав тобі, мосьпане Никито, що я мирна людина. Але я був занадто поблажливий до себе. Насправді вчора я зрозумів, що я — слабодух, Фрідріх казав тоді правду. В ту мить я ненавидів Поета цілою своєю душею, хотів бачити його мертвим, але мені не хотілося вбивати його, я хотів тільки, щоб він не вбив мене. Я відстрибнув назад, до колонади, тоді побіг тим самим коридором, яким прийшов. Тікав я в темряві, а він переслідував мене, вигукуючи погрози. Світла в коридорі не було, я йшов навпомацки, тобто мацаючи трупи в стінах; коли я намацав прохід ліворуч, я кинувся туди. Він ішов на звук моїх кроків. Нарешті я побачив світло й опинився на дні відкритого вгорі колодязя, який я був минув, коли йшов сюди. Був уже вечір, і я майже дивом бачив місяць над своєю головою — він освітлював місце, в якому я опинився, і кидав сріблясті відблиски на лики мертвих. Може, саме вони сказали мені, що не можна обдурити власну смерть, коли вона вже наступає тобі на п'яти. Я спинився. Я бачив, як надійшов Поет, який прикрив собі очі лівою рукою, щоб не бачити тих непрошених гостей. Я міцно схопив за одну з поїдених часом одежин і сильно смикнув. Труп упав просто між мною і Поетом, здіймаючи хмару пилуки і дрібнюсіньких шматочків тканини, яка розсипалася, торкнувшись землі. Голова того небіжчика відділилася від тіла і покотилася моєму переслідувачу просто під ноги, зупинившись прямо під місячним променем і показавши йому свою жаску посмішку. На мить Поет зупинився, охоплений жахом, але потім копнув череп ногою. Я схопив з другого боку ще два кістяки і шпурнув їх прямо йому в обличчя. Забери від мене цю смерть, кричав Поет, а лузга, на яку перетворилася висохла шкіра, літала йому навколо голови. Я не міг повторювати цю витівку до безконечності — я б вийшов з освітленого кола і знову запався в темряву. Я стиснув у кулаках свої арабські кинджали, наставив їх вістря прямо перед собою, немов роstrу. Поет зробив проти мене випад, піднявши меч обома руками, щоб розвалити мені голову надвоє, але перечепився об другий кістяк, що покотився перед ним, і налетів на мене. Я впав на землю, опершись на лікті, він звалився на мене, а меч вислизнув йому з рук. Я бачив його обличчя над своїм, його очі, налиті кров'ю, проти моїх очей, я відчував запах його люті, чад, який випускає хижий звір, впиваючись зубами у свою жертву, я відчув, як руки його стискаються навколо моєї шиї, я почув скрегіт його зубів... Я зреагував інстинктивно — підняв лікті і всадив обидва кинджали йому в обидва боки. Я почув, як рветься тканина, мені здалося, ніби в центрі його нутрощів два мої леза зустрілися. Тоді я побачив, як він зблід, і струмок крові вийшов йому з рота. Його чоло торкнулося мого, і кров його полилася мені в рот. Не пам'ятаю вже, як я вивільнився з цих обіймів: кинджали я залишив у його тілі й зсунув із себе його тягар. Він сповз обік мене, його широко розплющені очі дивились на місяць угорі, і він був мертвий.

— Перша людина, яку ти вбив у своєму житті.

— І дай Бог, щоб остання. Понад сорок років він був другом моєї молодості,

товаришем у пригодах. Мені захотілося плакати, але потім я згадав, що він скоїв, і мені захотілося знову його вбити. Підвівся я з трудом, бо перше своє вбивство я скоїв, коли гнучкість тіла, властива мені в найкращі мої роки, уже покинула мене. Я йшов, похитуючись і сапаючи, аж до кінця коридору, вернувся в крипту, побачив тих трьох — вони були бліді, як полотно, і тремтіли — і до мене повернулася моя гідність імперського достойника і названого сина Фрідріха. Мені не можна показувати слабкості. Я випростався, повернувшись спиною до іконостаса, немов архангел над архангелами, і сказав: "Справедливість вчинено, я стратив убивцю священного римського імператора".

Бавдоліно пішов за своїм релікварієм, вийняв з нього Градаль, показав усім, немов посвячену гостію. І сказав лиш:

— Хтось із вас має якісь претензії?

— Бавдоліно, — мовив Борон, руки якого все ще трусилися, — нині ввечері я пережив більше, ніж за всі ті роки, що їх ми провели разом. Звісно, це не твоя провина, але щось урвалося між нами — між мною і тобою, між мною й Кіотом, між мною та Бойді. Недавно, нехай навіть на кілька секунд, кожен з нас палко бажав, щоб провинним виявився інший, аби лиш урешті покласти край цьому страхіттю. Це вже не дружба. Після падіння Пндапеціма ми були разом тільки через чистий випадок. Об'єднували нас пошуки того предмета, який ти тримаєш у руці. Я кажу — пошуки, а не сам предмет. Тепер я знаю, що предмет той завжди був з нами, але це не заважало нам не раз мчати назустріч нашій згубі. Нині ввечері я зрозумів, що я не мушу ні сам володіти Градалем, ні нікому його передавати — а лиш підтримувати племіння його пошуків. А тепер ти тримаєш у руках той кухоль, який манить людей лише тоді, коли знайти його неможливо. Я йду геть. Якщо мені вдасться вибратися з цього міста, я зроблю це якомога швидше. Я напишу про Градаль, і єдина моя могутність міститиметься в моїй оповіді. Я напишу про лицарів, кращих від нас, і той, хто читатиме, побачить у своїй уяві чистоту, а не наші слабкості. Прощайте, друзі мої. Не раз було чудово мріяти разом з вами. І він зник там, звідки прийшов.

— Бавдоліно, — сказав Кіот. — Гадаю, Борон зробив найкращий вибір. Я не такий вчений, як він, і не знаю, чи зміг би написати історію Градаля, але напевно знайду когось, хто напише її з моїх слів. Борон сказав правду: я зостанусь вірним своїм багаторічним пошукам, якщо зможу спонукати інших бажати Градаля. Не говоритиму про ту чашу, яку ти тримаєш в руці. Скажу, можливо, як я казав колись, що то камінь, який упав з неба. Камінь, чи чаша, чи спис — байдуже. Важливо, щоб ніхто його не знайшов, інакше всі інші перестануть шукати його. Послухай мене, сховай цю річ — щоб ніхто не вбив власну мрію, коли візьме її до рук. Щодо всього іншого, то мені теж ніяково тепер бути з вами — мене занадто мучитимуть болісні спогади. Ти, Бавдоліно, став ангелом-месником. Може, ти й справді мусив зробити те, що зробив. Але я більше не хочу тебе бачити. Прощай.

І він теж вийшов з крипти.

Озався тоді Бойді, який після стількох років знову заговорив фраскетською

говіркою:

— Бавдоліно, — мовив він, — голова моя не витає у хмарах, як у тих двох, та й історій оповідати я не вмю. Мені смішно, коли люди пускаються у мандри, шукаючи чогось, чого нема. Важливе тільки те, що є, хоч не варто показувати це усім, бо заздрощі — то паскудна річ. Градаль цей — то свята річ, повір мені, бо він простий, як і всі святощі. Не знаю, куди хотів би подіти його ти, але будь-яке місце, крім того, про яке я зараз тобі скажу, було б для нього невідповідним. Послухай-но, що мені спало на гадку. Може, пригадуєш, що після смерті бідолашного твого батька, покійного Гальявда, усі в Александрії почали говорити, що рятівник міста заслуговує на те, щоб йому поставили статую. А тоді знаєш, як то буває: говорять, говорять, а діла катма. А колись, коли я їздив, торгуючи зерном, я знайшов у напіврозваленій церковці поблизу Вілла дель Форо чудову статую, яка невідомо звідки там взялася. Вона зображала згорбленого старця, який тримає в руках над головою щось схоже на жорно, чи будівельну плиту, а може, великий круг сиру, — хто його знає, що то було, — і здається, немов він зігнений удвоє, бо не в силі тримати цей тягар. Я подумав собі, що це має щось означати, хоч мені й невтямки було, що воно означало, але знаєш, як то буває — зображаєш якусь постать, а потім інші вигадують, що вона має означати, і що б вони не вигадали, усе годиться. Ти диви, сказав тоді я собі, таж це може бути статуєю Гальявда — якщо поставити її над дверима або збоку біля собору, він буде немов колона, а камінь той на голові у нього буде капітеллю. Викапаний Гальявдо, який сам тримає на собі тягар усієї облоги. Я забрав її додому і поставив у повітці. Я розповів про це людям, і всі погодилися, що це гарна думка. Відтак сталася та історія, коли всі добрі християни мали вирушати на Єрусалим, тож вирушив і я, бо це здавалося бозна-чим важливим. Але що було, загуло. Тепер я вернусь додому, і побачиш, як радо мене вітатимуть після стількох років ті мої країни, які ще живуть на тім світі, а для молодших я буду тим, хто йшов з імператором у похід на Єрусалим, й історій, щоб оповідати їх біля вогнища, є в мене більше, ніж у того чарівника Вергілія. А може, мене навіть оберуть консулом, ще заки я помру. Тож я вернусь додому і, нікому нічого не кажучи, піду в повітку, знайду статую, видовбаю діру в тій штуці, що її він тримає на голові, і запхаю туди Градаль. Відтак замажу діру розчином, закладу її камінцями, щоб не видно було навіть тріщини, і віднесу статую в собор. Ми поставимо і примуємо її, і хай стоїть собі там на віки вічні, щоб ніхто її більше не зрушив звідти і не пробував зазирнути, що ж це таке батько твій тримає на своєму кумполі. Місто наше молоде, фанаберії в голові нам ще не позаводилися, але благословення небес ще нікому не зашкодило. Я помру, помруть мої діти, а Градаль завжди буде там і захищатиме місто, і ніхто про це не знатиме, крім Господа Бога. Що скажеш?

— Мосьпане Никито, було то воістину слушне місце для кухля, бо хоч довгі роки я вдавав, ніби забув це, та лиш я один знав, звідки він насправді взявся. Після того, що я тільки-но скоїв, я вже й сам не знав, навіщо жив на світі, адже нічого доброго я ніколи не зробив. Маючи той Градаль, я б наробив ще дурниць. Добрий Бойді казав правду. Мені б хотілося вернутися додому разом з ним, але що мені було робити в Александрії,

посеред тисячі спогадів про Коландрину, коли щоначі я снів про Гіпатію? Я подякував Бойді за чудову ідею, загорнув Градаль у шматину, в якій я його приніс, але не став поміщати в покрівець. Під час подорожі, сказав я йому, на тебе можуть напасти розбійники, і вони в тебе напевно заберуть покрівець, бо він здається золотим, а от на якийсь там кухоль навіть не глянуть. Іди з Богом, Бойді, хай Він помагає тобі в цьому ділі. А я зостанусь тут, бо потребую побути на самоті. І він теж пішов собі. Я озирнувся навколо і згадав про Зосиму. Його не було. Не знаю, коли він утік — він почув, що десь там хтось когось убиває, а життя вже навчило його тікати від колотнеч. І він, знаючи напам'ять ці місця, дременував навпомацки, поки ми були заклопотані чимось іншим. Неподобств накоїв він чимало, але його було покарано. Хай тепер жебрає по вулицях, і хай Господь зглянеться на нього. Тоді я, мосьпане Никито, теж пішов тим коридором мертвих, переступивши через труп Поета, і, вийшовши на поверхню, побачив пожежу біля Іподрому. Що сталося зі мною пізніше, ти вже знаєш, а відразу по тому я зустрів тебе.

39. Бавдоліно стовпник

Никита мовчав. Мовчав і Бавдоліно — він сидів, поклавши відкриті долоні на коліна, немов кажучи: "Ось і все".

— Щось у твоїй історії, — мовив у певну мить Никита, — мене не переконує. Поет висунув проти твоїх друзів фантастичні звинувачення, немов кожен з них убив Фрідріха, а все це виявилось неправдою. Тобі здавалося, ніби ти відтворив те, що сталося в ту ніч, але, якщо ти все сказав мені, Поет так і не підтвердив, що все це правда.

— Він хотів убити мене!

— Він збожеволів, це ясно; він жадав Градаль будь-яким коштом і сам переконав себе, що провина лежить на тому, хто ним володіє. Щодо тебе, то самої думки, що ти приховав від нього Градаль, було досить, щоб він був готовий переступити через твій труп, аби лиш забрати в тебе цю чашу. Але він так і не зізнався у вбивстві Фрідріха.

— То хто ж був убивцею?

— Цілих п'ятнадцять років ви вважали, що помер Фрідріх випадково...

— Ми вперто трималися цієї думки, щоб не підозрювати себе навзаєм. Зрештою, ми мали провинного — то був привид Зосими.

— Може, й так. Але повір мені, в імперських палатах я бачив не один злочин. Хоч наші імператори завжди хизувались перед чужоземними гостями дивовижними машинами, але я ніколи не бачив, щоб хтось використав ці машини для вбивства.

Послухай, пам'ятаєш, як ти згадав уперше про Ардзруні, і я тобі тоді сказав, що запізнався з ним у Царгороді, а один мій приятель з Селімбрії не раз бував у його замку. Той Пафнутій чимало знає про всі ті штукенції Ардзруні, бо він сам споруджував подібні для імперських палаців. І він добре знає обмеження цих машин, бо раз за правління Андроника він пообіцяв василевсові боввана, який би крутився навколо себе і підносив штандарт щоразу, як василевс плесне в долоні. Він зробив його, Андроник показав його чужоземним посланцям під час урочистого обіду, плеснув у долоні, але

бовван і не ворухнувся, а Пафнутію тоді викололи очі. Спитаю, чи не прийшов би він до нас у гості. По суті, він нудьгує тут, на вигнанні в Селімбрії.

Пафнутій прийшов у супроводі хлопчика-поводиря. Попри літа і своє нещастя, був то чоловік бистрий і проникливий. Він побалакав собі з Никитою, якого вже давно не бачив, а тоді спитав, чим він може бути корисний Бавдолінові.

Бавдоліно розповів йому свою історію, спочатку коротко, а потім детальніше, від часу їхнього базарування в Галліполі до смерті Фрідріха. Він не міг не згадати Ардзруні, але приховав особу свого названого батька, кажучи, що був то один фламандський граф, якого він дуже любив. Не згадав він і про Градаль, а говорив лише про чашу, інкрустовану самоцвітами, яка вбитому була дуже дорога і яка у багатьох могла розпалити жадобу. Бавдоліно розповідав, а Пафнутій раз у раз перебивав його. "Ти франк, правда?" — питав він його і пояснював, що така манера вимовляти деякі грецькі слова типова для тих, хто живе в Провансі. Або ж: "Чому ти весь час торкаєшся шраму на своїй щоці, коли говориш?" І пояснював Бавдолінові, який уже почав вважати його вдаваним сліпцем, що іноді голос його втрачає звучність, немов він проводить собі рукою біля рота. Якби він торкався своєї бороди, як це робить багато хто, він не прикривав би вуст. А отже, він торкався щоки, а якщо хтось торкається своєї щоки, то або його болить зуб, або він має там бородавку чи шрам. А що Бавдоліно був лицарем, то припущення про шрам здалося йому ймовірнішим.

Коли Бавдоліно скінчив розповідати, Пафнутій сказав:

— Тепер ти хотів би знати, що насправді сталося з цісарем Фрідріхом у тій зачиненій кімнаті.

— Звідки ти знаєш, що я говорив про Фрідріха?

— Облиш, усі знають, що імператор утопився в річці Калікаднос, за кілька кроків від замку Ардзруні, а той після того зник, бо князь його Левон хотів стягти йому голову, вважаючи провинним у тому, що він не забезпечив достатньої охорони такому видатному гостеві. Мене завжди дивувало, що той твій імператор, який, подекуди, звик плавати в річках, дозволив захопити себе течії такого струмка, як той Калікаднос, а з твоїх слів я тепер багато що зрозумів. Отож спробуймо добре це розглянути. — Він сказав це без іронії, немов і справді стежив за якоюсь сценою, що розгорталася перед його погаслими очима.

— Насамперед треба спростувати припущення, ніби Фрідріх помер через машину, яка створює порожнечу. Я знаю ту машину: по-перше, вона, мабуть, була з'єднана з якоюсь кімнаткою без вікон на верхньому поверсі, а не з цісаревою опочивальнею, де був комин, а ще хтосьна-скільки інших отворів, крізь які могло заходити досхочу повітря. По-друге, сама машина не могла функціонувати. Я її випробовував. Внутрішній циліндр не повністю виповнює циліндр зовнішній, і туди теж звідусіль входить повітря. Механіки з більшим досвідом, ніж Ардзруні, багато століть тому робили подібні експерименти, але намарне. Одна річ збудувати кулю, яка сама обертається, чи двері, які відчиняються теплом, бо всі ці речі відомі ще від доби Ктезібія[136] та Герона Александрійського.[137] Але щодо порожнечі, любий друже, то її абсолютно не могло

бути. Ардзруні був марнославець, він любив дивувати своїх гостей, ось і все. Перейдімо тепер до дзеркал. Те, що великий Архімед підпалив римські кораблі, ми знаємо лише з легенди, але не знаємо, чи так було насправді. Я мацав колись дзеркала Ардзруні: вони замалі і погано відшліфовані. Навіть якби вони були досконалі, то дзеркало відбиває сонячні промені з певною силою лише опівдні, а не зранку, коли промені сонця ще слабкі. Додай ще те, що промені мусили б пройти крізь вікно з кольоровими шибками, тому тепер ти розумієш, що навіть якби той твій приятель і спрямував одне з дзеркал на кімнату імператора, то нічого б не домігся. Я тебе переконав?

— Перейдімо до решти.

— Отрути і протиотрути... Ви, латиняни, воістину наївні люди. Невже можна собі уявити, що на базарі в Галліполі продають такі потужні субстанції, які сам василевс дістає тільки від довірених алхіміків, і то на вагу золота? Усе, що там продають, це підробки, призначені для варварів, які приїждять з Іконія або з болгарських лісів. В обох плящинках, які вам показали, була чиста вода, тому нема різниці, чи Фрідріх випив рідину з плящинки того твого юдея, а чи з флакона твого друга, якого ти звеш Поетом. Те ж саме можна сказати про той цілющий трунок. Якби подібний знадіб існував, будь-який полководець скупив би його весь, щоб лікувати і знову посилати в бій своїх поранених вояків. З другого боку, ти казав, за яку ціну були куплені всі ці чудеса: вона така смішна, що заледве оплачувала труд, потрібний, щоб принести воду з джерела й поналивати її в плящини. Тепер дозволь сказати тобі дещо про Діонісове вухо. Я ніколи не чув, щоб той пристрій, який мав Ардзруні, колись функціонував. Подібні іграшки функціонують лише тоді, коли відстань між щілиною, в яку говориш, і щілиною, з якої виходить голос, дуже коротка — як тоді, коли складаєш руки лійкою коло рота, щоб тебе почули трохи далі. Але труба, яка вела з одного поверху замку на інший, напевно була звивистою і покрученою, до того ж проходила вона крізь товсті мури... Чи дав вам Ардзруні випробувати цю приспособу?

— Ні.

— Бачиш? Він показував її гостям, хизувався нею, от і все. І навіть якби твій Поет спробував говорити з Фрідріхом, а Фрідріх не спав би в ту хвилину, він почув би з уст Медузи щонайбільше якийсь невиразний шелест. Може, Ардзруні іноді й використовував цей пристрій, щоб налякати того, кого він поклав спати нагорі, і переконати його, що в кімнаті водяться привиди, та й тільки. Твій приятель Поет не міг таким чином нічого сказати Фрідріхові.

— А порожня чаша на підлозі, вогонь у коминку...

— Ти казав мені, що того вечора Фрідріх не почувався добре. Він цілий день їхав верхи під палючим сонцем тих земель, яке шкодить тим, хто до нього не звик; до того були довгі дні безперервних блукань і битв... Він, очевидно, був стомлений, ослаб, а може, на нього напала лихоманка. Що ти робитимеш, коли вночі лихоманка кидає тебе в дрижаки? Спершу спробуєш добре вкритися, але від лихоманки тремтітимеш навіть під ковдрами. І твій цісар розпалив коминок. Тоді він почувся ще гірше, ніж раніше, його охопив страх, що його отруїли, і він випив ту недолугу протиотруту.

— Але чому він почувся ще гірше?

— Тут я вже не цілком певен, але якщо добре поміркувати, то відразу видно, що висновок може бути тільки один. Опиши мені ще раз той коминок, щоб я добре його розгледів.

— На сухому хмизі лежали поліна, були там і гілки з пахучими ягодами, а ще шматки чогось темного, гадаю, то було вугілля, але вкрите якоюсь оліїстою субстанцією...

— Була то нафта, або бітум, який, приміром, зустрічається у великих кількостях у Палестині, на морі, званому Мертвим, де вода така густа й важка, що коли входиш у неї, то не занурюєшся до дна, а плаваєш, як човен. Пліній пише, що субстанція ця споріднена з вогнем, тому коли вона наближається до нього, він спалахує. Ми всі добре знаємо, що таке вугілля; як каже той самий Пліній, його одержують, спалюючи свіжі гілки дуба на купі у формі конуса, огорненій мокрою глиною, в якій зроблено дірки, щоб через них під час спалювання вийшла вся волога. Але іноді його роблять з іншого дерева, властивості якого не завжди відомі. Багато лікарів спостерігали, що трапляється, коли хтось вдихне випари поганого вугілля, яке стає ще небезпечнішим через сполучення з певними різновидами бітуму. З нього виходять отруйні випари, а вони невидимі і меншою мірою відчутні, ніж дим від запаленого вогню, який випускаєш, відчинивши вікно. Випарів цих ти не бачиш, вони розходяться навколо, а в закритому приміщенні застоюються. Помітити їх можна тоді, коли випари ці торкаються свічки і забарвлюють її полум'я в блакитний колір. Але зазвичай, коли ти це помічаєш, вже запізно: лихоносний той подих вже пожер чисте повітря навколо тебе. І нещасливець, який дихає таким згубним повітрям, відчуває, що голова його стає тяжкою, у вухах дзвенить, дихає він з труднощами, зір його застилає туман... Це дає всі підстави вважати себе отруєним і випити протиотруту, що й зробив твій імператор. Але коли людина, яка почула себе зле, не вийде відразу із зараженого місця або хтось її звідти не витягне, їй буде ще гірше. Вона відчує, як її одоліває глибокий сон, й упаде на землю, а в очах тих, хто потім її знайде, вона здаватиметься мертвою, бездиханною, холодною, без серцебиття, члени її залякнуться, а обличчя вкриє смертельна блідота. Навіть найдосвідченіший лікар подумає, що перед ним труп. Розповідають, що декого навіть поховали в такому стані, а натомість їх можна було вилікувати, приклавши холодні шматини до голови, вимочивши ноги і розтерши ціле тіло олійками, які розганяють рідини.

— Ти, — сказав тоді Бавдоліно, такий же блідий, як і Фрідріх того ранку, — ти хочеш сказати мені, що ми вважали імператора мертвим, а він був живий?

— Майже напевне так, бідолашний друже мій. Він помер, коли його кинули в річку. Крижана вода почала приводити його до тями, і то було б для нього непогане лікування, але коли він, усе ще без пам'яті, почав дихати, то захлинувся водою і втопився. Коли ви витягли його на берег, ви, мабуть, бачили, чи виглядав він, як потопельник...

— Він весь набряк. Я знав, що цього не може бути, і подумав, що бідолашні ці

останки, пошматовані річковим камінням, просто здалися мені такими...

— Труп не набрякає, коли потрапляє під воду. Набрякає лише живий, який помирає під водою.

— Отже, Фрідріх був лиш жертвою незвичайної, маловідомої недуги, і ніхто його не вбивав?

— Звісно, його позбавили життя, але зробив це той, хто кинув його у воду.

— Але ж то був я!

— Мені справді шкода. Я відчуваю, що ти хвилюєшся. Заспокойся. Ти зробив це, вважаючи, що чиниш слушно, і зовсім не для того, щоб спричинити його смерть.

— Але ж він помер від того, що я зробив!

— Я не думаю, що це те саме, що вбити.

— Але я так думаю, — заволав Бавдоліно. — Я втопив свого найдорожчого батька, коли він був ще живий! Я...

Він зблід ще більше, пробурмотів кілька несув'язних слів і зомлів.

Він очуняв, коли Никита прикладав йому до голови холодні шматини. Пафнутій пішов собі — може, він почувався винним у тому, що, намагаючись показати, як добре він усе бачить, відкрив Бавдолінові жахливу правду.

— Тепер спробуй заспокоїтися, — казав йому Никита, — я розумію, що тебе це страшно вразило, але то була доля; ти ж чув, як Пафнутій сказав, що будь-хто мав би того чоловіка за мертвого. Я теж чув про випадки позірної смерті, яка ввела в оману всіх лікарів.

— Я убив свого батька, — повторював, знай, Бавдоліно, якого тепер трясло, мов у лихоманці, — сам цього не знаючи, я ненавидів його, бо жадав його дружину і мою названу матір. Спершу я допустився перелюбу, а потім — батьковбивства, і носив у собі цю проказу, а тоді забруднив своїм кровозмісним сім'ям найчистішу з дівиць, переконавши її, що саме це є тим екстазом, який їй обіцяли. Я вбивця, бо вбив Поета, а він був невинуватий...

— Він не був невинуватий, ним керувало нестримне жадання; він намагався вбити тебе, а ти захищався.

— Я несправедливо звинуватив його у вбивстві, яке скоїв я, я вбив його, щоб не мусити визнати, що покарати треба мене, я прожив ціле життя в олжі, я хочу померти, запастися в Пекло і страждати цілу вічність...

Марно було заспокоювати його, і нічого не можна було зробити, щоб його зцілити. Никита звелів Теофілактіві приготувати напар зі снодійних трав і напоїв його ним. Через кілька хвилин Бавдоліно спав найтривожнішим сном у своєму житті.

Коли наступного дня він прокинувся, то відмовився випити чашку бульйону, яку йому піднесли, вийшов надвір, сів під дерево і мовчки сидів там цілий день, охопивши руками голову, і наступного ранку він усе ще був там. Никита вирішив, що в таких випадках найкраще допомагає вино, і переконав його напитися вина, немов це ліки. Три дні і три ночі сидів заціпенілий Бавдоліно під тим деревом.

На світанку наступного дня Никита пішов до нього, але його там уже не було. Він

обшукав цілий сад і дім, але Бавдоліно зник. Боячись, що той наважився на якийсь розпачливий вчинок, Никита звелів Теофілактові із синами шукати його по всій Селімбрії і навколишніх полях. Через дві години вони вернулися, гукаючи, щоб Никита пішов подивитися. Вони завели його на луку за межами міста, де вони раніше бачили колишній стовп подвижників.

У підніжжі стовпа скупчився гурт цікавих, показуючи вгору. Стовп був з білого каменю, заввишки майже як двоповерховий будинок. Вгорі він розширювався, утворюючи квадратну терасу, оточену парапетом з нечастих стовпчиків та поручнів, теж кам'яних. Посередині стояло невеличке шатро. Це розширення на верхівці стовпа було невеликим — якщо сісти на терасу, то ноги будуть звисати, а шатро ледве поміщало одну людину, скорчену і навпочіпках. Звісивши ноги, сидів там нагорі Бавдоліно, і видно було, що він цілком голий.

Никита гукнув йому, щоб він злавив звідти, спробував відчинити дверцята у підніжжі стовпа, за якими, як буває в подібних будівлях, були гвинтові сходи, що вели аж до тераси. Але двері ці, хоч і перекошені, були закриті зсередини на засув.

— Злазь, Бавдоліно, що ти збираєшся там робити? — Бавдоліно щось відповів, та Никита добре не розчув. Він попросив, щоб йому знайшли досить довгу драбину. Коли її принесли, він з трудом виліз по ній і опинився головою біля Бавдолінових ніг. — Що ти хочеш зробити? — знову спитав його.

— Залишитися тут. Тепер починається моя спокута. Я молитимусь, розважатиму, розчинюсь у мовчанці. Спробую досягти віддаленості й самотності супроти будь-яких думок і фантазій, не відчувати більше ні гніву, ні бажань, не думати і не міркувати, звільнитися від будь-яких уз, вернутися до абсолютної простоти і не бачити більш нічого, крім саява темряви. Звільнюсь від душі й розсуду, сягну по той бік царства розуму, огнистими шляхами довершу в темряві свою путь...

Никита зрозумів, що він повторяє те, що чув від Гіпатії. Цей нещасливець так прагне втекти від будь-якої пристрасті, що сидить там, нагорі, у самоті, намагаючись стати таким самим, як та, яку він усе ще кохає. Але він не сказав йому цього. Спитав лиш, як він думає там вижити.

— Ти розповідав мені, що пустельники спускали на мотузці кошик, — сказав Бавдоліно, — а вірні залишали йому в милостиню їжу, яку самі не доїли, а ще краща була б та їжа, яку не доїла їхня худоба. І дешиця води, хоч можна й страждати від спраги, очікуючи час від часу дощу.

Никита зітхнув, зліз з драбини, знайшов кошик з мотузкою, звелів наповнити його хлібом, вареною городиною, оливками і кількома шматками м'яса; один з Теофілактових синів кинув мотузку вгору, Бавдоліно підхопив її і витягнув кошик нагору. Він взяв лише хліб і оливки, а решту віддав назад.

— Тепер залиш мене, прошу тебе, — гукнув він Никиті. — Я зрозумів те, що хотів зрозуміти, розповідаючи тобі свою історію. Нам більше нічого сказати один одному. Дякую за те, що ти допоміг мені дійти туди, де я є зараз.

Никита щодня навідував його, Бавдоліно жестом вітався з ним і мовчав. З часом

Никита помітив, що більше не мусить приносити йому їжу, бо по Селімбрії розійшовся поголос, що вперше за багато століть якийсь святий чоловік знову усамітнися на вершку стовпа, й усі ходили туди і хрестилися під стовпом, кладучи в кошик якийсь харч і питво. Бавдоліно тягнув за мотузку, залишав собі ту дещицю, яка мала йому вистачити на той день, а решту кришив зграям птахів, які набули звички сидати на поручні. І цікавився він тільки ними.

Ціле літо простояв Бавдоліно, не вимовивши ні слова, на стовпі під палючим сонцем; хоч він часто ховався у шатрі, та спека сильно мучила його. Випорожнювався він, очевидно, вночі, за поручні, і біля підніжжя стовпа видно було його екскременти, невеличкі, немов козячі. У нього віросло волосся й борода, і був він такий брудний, що це було видно навіть знизу, куди доносився й сморід.

Никиті двічі довелося покидати Селімбрію. У Царгороді василевсом призначили Бодуена Фламандського, а латиняни поступово стали запруджувати цілу імперію, але Никиті треба було подбати про свої маєтності. Тим часом у Нікеї утворилася остання твердиня Візантійської імперії, і Ники-та подумав собі, що йому варто перебратися туди, бо там напевно потребуватимуть радника з його досвідом. Тому треба було зв'язатися з потрібними людьми і приготуватися до нової, надзвичайно небезпечної подорожі.

Щоразу, коли він вертався, він бачив, що натовп у підніжжі стовпа стає дедалі густішим. Дехто подумав собі, що стовпник, очищений своєю безперервною жертвою, не може не володіти глибокою мудрістю, тому люди стали вилазити по драбині нагору й питати в нього поради і розради. Вони повідали йому про свої нещастя, а Бавдоліно відповідав, приміром, так:

— Якщо ти гордий, ти — диявол. Якщо ти сумний, ти — його син. Якщо тебе турбує тисяча речей, ти невтомний його слуга.

Хтось інший питав у нього поради, як залагодити конфлікт із сусідом. І Бавдоліно відповідав:

— Будь, як верблюд: неси тягар своїх гріхів і йди слідами того, хто знає шляхи Господні.

Ще хтось казав йому, що його невістка не може завагітніти. А Бавдоліно відповідав:

— Усе те, що може думати людина про те, що під небесами, і про те, що на небесах, є марнота. Лиш той, хто наполегливо споминає Христа, перебуває в істині.

"Який він мудрий", — казали люди і лишали йому кілька монет, відходячи з потіхою в душі.

Настала зима, і Бавдоліно тепер майже весь час сидів, скулившись, у шатрі. Щоб не вислуховувати довгі історії тих, хто приходив до нього, він почав відгадувати їх наперед.

— Ти кохаєш когось цілим своїм серцем, але іноді тебе мучить сумнів, що та особа не кохає тебе так само гаряче, — казав він.

А той йому:

— Чистісінька правда! Ти читав у моїй душі, мов у відкритій книзі! Що мені робити?

А Бавдоліно відповідав:

— Мовчи і не приміряй себе до інших.

Товстому чоловікові, який з трудом піднявся до нього, він сказав:

— Щоранку ти будишся з болем у шиї, і тобі важко натягти чоботи.

— Так воно і є, — мовив той зачудовано.

І Бавдоліно сказав:

— Не їж три дні. Але не пишайся своїм постом. Якщо це має сповнити тебе гординою, то ліпше їж м'ясо. Ліпше їсти м'ясо, ніж хизуватися. І сприймай свої болі як спокуту за гріхи.

Прийшов батько і сказав, що сина його обсіпало болючими виразками. Бавдоліно відповів:

— Мий його тричі на день водою з сіллю і щоразу промовляй такі слова: Діво Гіпатіє, подбай про свого сина.

Той пішов, а через тиждень вернувся і сказав, що виразки гояться. Він дав Бавдолінові кілька монет, голуба і флягу вина. Усі волали про чудо, а хворі йшли до церкви і молилися: "Діво Гіпатіє, подбай про свого сина".

По драбині піднявся якийсь убого вдягнений чоловік з похмурым обличчям. Бавдоліно сказав йому:

— Я знаю, що з тобою. Ти носиш у серці злобу на когось.

— Ти знаєш усе, — відказав той.

Бавдоліно сказав йому:

— Хто хоче воздавати злом за зло, може зранити брата навіть незначним жестом. Завжди тримай руки за спиною.

Підійшов ще один чоловік зі смутними очима і сказав йому:

— Не знаю, що зі мною.

— Зате знаю я, — сказав Бавдоліно. — У тебе хандра.

— Як мені вилікуватись?

— Вперше хандра проявляється, коли помічаєш, що сонце надзвичайно повільно рухається по небі.

— І що?

— Ніколи не дивись на сонце.

"Від нього нічого не приховаєш", — казали люди в Селімбрії.

— Як тобі вдалося стати таким мудрим? — спитав його один. А Бавдоліно відповів:

— Це тому, що я вмію ховатися.

— Як це ти ховаєшся?

Бавдоліно витягнув руку і показав йому долоню.

— Що ти бачиш перед собою? — спитав він.

— Руку, — відповів той.

— Бачиш, як добре вмію я ховатися, — мовив Бавдоліно.

Знову настала весна. Бавдоліно ставав дедалі бруднішим і зарослішим. Його тіло обсіли птахи, які зліталися зграями і видзьобували хробаків, що завелися на ньому. А що він мусив годувати всіх цих створінь, люди наповнювали його кошик щораз частіше.

Одного ранку під'їхав якийсь вершник, задиханий і вкритий пилюкою. І сказав йому, що під час полювання один шляхетний пан невдало вистрілив з лука і влучив стрілою в сина своєї сестри. Стріла врізалась в око і вийшла на потилиці. Хлопець ще дихає, і пан той просить, щоб Бавдоліно зробив усе, що може зробити Божий чоловік.

Бавдоліно сказав:

— Завданням стовпника є бачити здалека, як надходять думки. Я знав, що ти прийдеш, але тобі це зайняло забагато часу, і стільки ж часу буде тобі потрібно, щоб вернутися. Усе на цьому світі йде так, як має йти. Знай, що хлопець у цю мить умирає, ба навіть він уже помер, хай зглянеться Господь над його душею.

Лицар вернувся, і хлопець був уже мертвий. Коли чутки про це розійшлися, багато людей у Селімбрії кричали, що Бавдоліно має дар ясновидіння, бо бачив, що діялося на відстані в милю. Проте неподалік від стовпа була церква Святого Мардонія, священник якої ненавидів Бавдоліна, бо той уже довгі місяці позбавляв його даток колишніх парафіян. Він почав базікати, мовляв, що ж то за чудо вчинив Бавдоліно, бо такі чудеса вчинити може кожен. Він став під стовпом і давай кричати Бавдолінові: якщо стовпник цей навіть виб'є стрілу з ока не зміг, то це те ж саме, якби він сам убив того хлопця.

Бавдоліно відповів:

— Намагання приподобатись людям нівечить духовний розквіт.

Священник кинув у нього камінь, і тут же до нього приєдналися ще кілька фанатиків, які стали обкидати терасу камінням і грудками. Вони робили це цілий день, а Бавдоліно зіщулювався в шатрі, закривши лице руками. Вони пішли геть, лиш коли запала ніч.

Наступного ранку Никита пішов подивитися, що сталося з його приятелем, але не побачив там його. На стовпі нікого не було. Неспокійний, він вернувся додому й угледів Бавдоліна в Теофілактовій стайні. Той набрав у бочку води і ножем здирав із себе весь той бруд, який за той час нагромадився. Сяк-так він обрізав собі бороду й волосся. Він засмаг на сонці та вітрі і не здавався надто вихудлим, лиш важко йому було триматися прямо, і він рухав руками і плечима, щоб розім'яти м'язи спини.

— Ти бачив. Єдиний раз у своєму житті я сказав правду і тільки правду, і мене каменували.

— Так було й з апостолами. Ти став святим чоловіком, і тепер розчаровуєшся через таку дрібницю?

— Може, я чекав на знак з небес. За ці місяці я зібрав немало монет. Я послав Теофілактового сина купити мені одяг, коня і мула. Десь тут у домі ще має бути моя зброя.

— Отже, ідеш геть? — спитав Никита.

— Так, — відказав той, — стоячи на тому стовпі, я багато що зрозумів. Зрозумів, що я грішив, але не для того, щоб здобути владу і багатство. Зрозумів, що якщо хочу прощення, то мушу сплатити три борги. Перший борг: я вернувся до своєї думки спорудити нагробний камінь Абдулові, бо саме для цього я взяв його голову Хрестителя. Але гроші надійшли з іншого джерела, і це ще краще, бо дало їх не

святокупство, а побожність добрих християн. Я знайду місце, де ми поховали Абдула, і споруджу там каплицю.

— Але ж ти навіть не пам'ятаєш, де він загинув!

— Мене поведе Бог, і я знаю напам'ять мапу Козьми. Другий борг: я дав був святу обітницю доброму отцеві моєму Фрідріхові, не кажучи вже про владика Оттона, і досі ще її не дотримав. Я мушу дістатися до царства Пресвітера Йоана. Інакше все моє життя прожите намарне.

— Але ж ви на власні очі переконалися, що його нема!

— Ми на власні очі переконалися, що туди ми не добралися. А це інша річ.

— Але ж ви зрозуміли, що євнухи брехали.

— Може, й брехали. Але не могли брехати владика Оттон і голос передання, який твердить, що десь там Пресвітер є.

— Але ти вже не такий молодий, як тоді, коли ви пробували вперше!

— Зате мудріший. Третій борг: десь там у мене є син або донька. І десь там є Гіпатія. Я хочу віднайти їх і захищати, бо це є моїм обов'язком.

— Але ж минуло понад сім літ!

— Значить, дитині вже більше шести років. Хіба шестирічна дитина вже не є моєю дитиною?

— Але якщо це хлопчик, то він став сатиром-якого-ніколи-не-видно!

— А може, це маленька гіпатія. У будь-якому випадку я любитиму цю дитину.

— Але ж ти не знаєш, де ті гори, в яких вони знайшли притулок!

— Я шукатиму їх.

— Але Гіпатія, мабуть, вже забула тебе; може, вона не захоче знову побачити того, з ким вона загубила свою апатею!

— Ти не знаєш Гіпатії. Вона чекає на мене.

— Але ти був старий уже тоді, коли вона тебе кохала, а тепер ти здаватимешся їй глибоким старцем!

— Вона ніколи не бачила молодших чоловіків.

— Але ж тобі знадобляться довгі роки, щоб вернутися в ті місця і піти далі!

— У нас у Фраскеті всі запеклі впертюхи.

— А хто тобі сказав, що ти доживеш до кінця своїх мандрів?

— Мандри омолоджують.

Способу на нього не було. Наступного дня Бавдоліно обняв Никиту, всю його родину і їхніх господарів. З деякою натугою сів він на коня, підвісив меч до сідла і потяг за собою мула з немалою кількістю провізії.

Никита бачив, як він зник у даліні, усе ще махаючи рукою, але не обертаючись. Він прямував до царства Пресвітера Йоана.

40. Бавдоліно перестає існувати

Никита пішов провідати Пафнутія. Він розповів йому все, з початку до кінця, від тієї хвилини, коли він зустрів Бавдоліна у Святій Софії, і все те, що Бавдоліно розповів йому.

— Що мені робити? — спитав він його.

— Ти його маєш на увазі? Нічого, він пішов назустріч своїй долі.

— Не його, а себе самого. Я літописець Історій, і раніше чи пізніше мені треба буде написати справоздання про останні дні Візантії. Де мені помістити історію, яку розповів мені Бавдоліно?

— Ніде. Це суто його історія. Зрештою, ти певен, що вона правдива?

— Ні, все, що я про це знаю, я дізнався від нього, і від нього ж таки я дізнався, що він брехун.

— Тож сам бачиш, — сказав мудрий Пафнутій, — що літописець Історій не може покладатися на такі непевні свідчення. Викресли Бавдоліна зі своєї оповіді.

— Але принаймні в останні дні, в домі генуезців, ми переживали спільну історію.

— Викресли і Генуезців, інакше тобі доведеться розповісти про те, як вони підробляли святі мощі, і читачі твої можуть втратити віру в найсвятіше. Не треба багато, щоб трохи змінити події, скажи, що допомагали тобі венеційці. Знаю, це буде неправда, але у великій Історії невеличкі істини можна переінакшувати, щоб краще було видно істину велику. Ти маєш розповісти правдиву історію імперії римлян, а не малоістотну історійку, що почалася на далеких болотах, у варварських країнах серед варварських народів. Та й хіба ти справді хочеш вбити в голову своїм майбутнім читачам, що там, у сніжних і морозних землях, сокритий якийсь Градаль, а десь у спекотних землях лежить царство Пресвітера Йоана? Хтозна-скільки шаленців упродовж століть невтомно вирушатиме на їх пошуки.

— Це гарна історія. Шкода, що ніхто про неї не дізнається.

— Не думай, що ти — єдиний літописець історій на цьому світі. Раніше чи пізніше знайдеться брехун, більший від Бавдоліна, який розповість її.

Примітки

1

Регенсбург, Року Божого 1155 (лат.).

2

Я зробив (спотв. лат.).

3

[Починається пролог історії двох міст, написаної Р. Б. 1143... часто й багато розмишляючи про непередбачуваний перебіг дочасних речей... (лат., переклад Ростислава Паранька).

4

Німці (середньоверхньонім.). Пор.: "...недаремно наша назва "tiusche Volk", або Täusche-Volk (народ-дурисвіт)", Ф.Ніцше, "По той бік добра і зла" (пер. Анатолія Онишка).

5

Геть... Боже мій (середньоверхньонім.)

6

Хлопче (середньоверхньонім.).

7

Жінку (середньовірхньонім.).

8

Зрозумів (середньовірхньонім.).

9

Вбили (лат.).

10

Латиною (лат.).

11

Слова (лат.).

12

Лицарі (лат.).

13

Який світу гріх забирає (лат.) — пор. Йо. 1,29.

14

Овець і худобу (лат.). Пор. також з Йо. 2,14.

15

Хлопчику, будь ласка (середньовірхньонім.).

16

Податок на плоди і городину (лат.).

17

А також (лат.).

18

А також дякую (лат.).

19

Куплю (нім.).

20

На твоє прохання, найдорожчий брате Ізінґріне, маючи намір надіслати першу книгу моїх хронік... щоб людською зіпсутістю не... (лат., переклад Ростислава Паранька).

21

Тобто (лат.).

22

Одежу мою ділять [між собою] (лат.). Пор. Пс. 22, 19.

23

Хлопчина (лат.).

24

Або (лат.).

25

Тут: перо (лат.).

26

Що біле поле орав і чорним зерном засівав (лат.). Пор. із загадкою VIII-IX ст.: *Boves se pareba / alba pratalia araba / et albo versorio teneba / et negro semen seminaba* (Поганяв волів / орав білі поля / тримав білий плуг / і чорним насінням засівав), яка вважається першим письмовим свідченням про італійську мову.

27

Усі содоміти (нім.).

28

О, як чудово (нім.).

29

Відразу (лат.).

30

Граф палатинський (лат.).

31

Цісар (нім.).

32

Владика пресвятий (лат.).

33

Чудо, чудо (спотв. лат.); поможи Господи (нім.).

34

Баранів і всіх овець (лат.).

35

Наметів (лат.).

36

Подвиги Бавдоліна (лат.).

37

Затока в протоці Босфор, яка розділяє Царгород на дві частини.

38

Один з районів Царгорода, розташований за Золотим Рогом.

39

Так називався Босфор у давніх італійських джерелах.

40

Одне з передмість Царгорода, де був імператорський палац.

41

Державні таємниці (лат.).

42

Див. Буття 14,8.

43

Пристань у Царгороді в районі поблизу Константинового форуму.

44

Мармурове море.

45

Гавань у північно-східній частині Царгорода, на березі затоки Золотий Ріг.

46

Філіокве — вчення католицької церкви про ісходження Святого Духа не тільки від Отця (на чому наполягають православні богослови), але й від Сина, що зафіксовано в прийнятому католиками Символі віри. Останній відрізняється від православного тільки тим, що в нього внесено слово "і Сина" (лат. *filioque*) стосовно до джерела ісходження Святого Духа ("від Отця і Сина, що ісходить").

47

Gheloios — грецькою "смішний".

48

Греками (лат. *зневажл.*).

49

Тридент (*Triäentum*) — латинська назва сучасного міста Тренто в Італії; Боцен (нім. *Bozen*, лат. *Bauzanum*) — місто Больцано.

50

Йдеться про окситанську або провансальську мову, звану також "ланг д'ок".

51

Ближня (поцейбічна) Італія (лат.), тобто частина Італії, розташована південніше від Альп.

52

Стародавня паломницька дорога, яка вела з Рима до Кентербері в Англії.

53

Містечко неподалік від Рима.

54

Катехумен — кандидат у члени Церкви в християнстві, той, що готується прийняти обряд хрещення.

55

Перенесення імперії (лат.).

56

Сенат і римський народ (лат.).

57

Дальня (потойбічна) Італія (лат.), тобто частина Італії, розташована північніше від Альп.

58

Дива (лат.).

59

Господи помилуй, назад, назад (спотв. грец.).

60

Номотет — законодавець (у Древній Греції). У діалозі Платона "Кратил" номотет — це той, хто дає речам імена, законодавець імен.

61

Хроніка, або Історія двох міст (лат.).

62

Подвиги Фрідріха (лат.).

63

Радісна історія (лат.).

64

Міста Мілана (лат.).

65

Тобто "борець з містами".

66

Діяння Бога через франків (лат.) — так називалася повість про Перший хрестовий похід, написана Гвібертом Ножанським у 1108-1121 рр.

67

Подеста (іт. podesta) — в італійських містах-комунах у XII-XIV ст. — глава виконавчої і судової влади.

68

Сваволю володаря (лат.).

69

Латинська назва німецького міста Вюрцбург.

70

Згідно з Діяннями Апостолів, саме на дорозі до Дамаска св. Павлові явився Ісус Христос, і Павло навернувся. У переносному значенні — слушний шлях, правильна життєва дорога.

71

Поляни з Польщі... людність сливе варварська і до бійки скоро (лат.).

72

Але несторіанином (лат.).

73

Тут: університету (лат.).

74

Любий хлопче (лат.).

75

Цим самим (лат.).

76

Або Св. Женев'єви (св. Женев'єва є покровителькою Парижа) — пагорб у центрі Парижа, де розташований Латинський квартал. Він досі є центром інтелектуального життя міста.

77

Сучасний паризький квартал Сен-Жермен-де-Пре.

78

Усі Абдулові пісні — це кансони провансальського трубадура Джауфре Рюделя

(1113-1170).

79

Благословіть (лат.).

80

Стадій — одиниця виміру відстаней, дорівнював відстані, що проходила людина спокійною ходою за час сходу сонця, тобто протягом приблизно 2 хвилин. Стадій вавилонський дорівнював 194 метрам, єгипетський — 230,4 метра, грецький — 178 метри, римський — 185 метрам.

81

Кансона Джауфре Рюделя у перекладі із старопровансальської М.Терещенка.

82

Хвальковитий поет (лат.).

83

Прототип Поета в романі — поет-вагант, автор десятка латинських віршів, відомий як Архипіт із Кельна (між 1125 і 1135 — після 1165), справжнє ім'я якого невідоме. Серед скупих біографічних відомостей, які дійшли до нас про нього, є те, що він перебував на службі в канцлера Райнальда з Дасселя. Наведений текст належить саме йому.

84

Уривок зі "Сповіді голіарда", найвідомішого вірша Архипіта з Кельна.

85

"Про пречудові якості тельбухів", "Мистецтво добропристойного пукання", "Про спосіб випорожнюватися", "Про розквартирування полчищ у чупринах", "Про вітчизну диявола" (лат.).

86

Прилюдно, публічно (лат.).

87

У філософії акциденція — випадкове, несуттєве, на відміну від субстанції — істотного, суттєвого.

88

"Вітай, володарю світу" — один з віршів Архипіта з Кельна

89

Цар і жрець (лат.).

90

Дивовижі міста Мілана (лат.).

91

Про це йдеться у Третій Книзі Езри (ЗЕз. 13,45), неканонічній для християн.

92

Гіпотипоза — буквально обрис, зображення; у риторичі — фігура наочного зображення предмета.

93

Лісовий масив у Бретані, місце дії багатьох лицарських романів, зокрема Артурового циклу.

94

Пан над панами (лат.).

95

Майстри-комаски — корпорація ремісників, будівничих, каменярів і малярів, які походили з місцевостей навколо озера Комо, на пограниччі між сучасним швейцарським кантоном Тічіно і Ломбардією, і працювали там починаючи з VIII ст., а потім мандрівними бригадами розійшлися по цілій Європі, де мали славу видатних майстрів будівничої справи. Дійшли вони й до України — комаском був, наприклад, Петро Італієць, будівничий кількох ренесансних споруд у Львові.

96

Деметрій I Поліоркет (336–283 до Р. Х.) — македонський цар у період 306–286 рр. до Р. Х., брав активну участь у війнах діадохів. Відомий як винахідник розмаїтих воєнних машин. У перекладі його ім'я означає "Той, що бере міста в осаду".

97

Родова, а не одинична (лат.).

98

Ім'я імперії (лат.).

99

Обманом, забавою (лат.).

100

У Середні віки генуезькі арбалетники були найкращими в Європі, їхні відбірні загони не тільки захищали Геную від напасників, але й служили найманцями в багатьох інших містах і країнах.

101

Тут живуть леви (лат.). Так позначали давні римляни на своїх картах недосліджені землі, переважно африканські.

102

Тут: усім (лат.).

103

Пане (спотв. лат.).

104

Речовина, матерія (грец). Як філософський термін був запроваджений Арістотелем, який мав лід ним на увазі першоматерію, ще не сформовану в реальні речі, які існують в ній тільки як можливість.

105

Тут: всім і кожному (лат.).

106

Священства та імперії (лат.).

107

Діяння 17,26.

108

Лк. 10,19.

109

Протопопа Самаркандського і архілротопопу Сузького (лат.)

110

Главою і учителем (лат.).

111

Варварських і невідомих мов (лат.).

112

Рану (лат.).

113

Лицар (нім.).

114

Право здійснювати нагляд за торгівлею (лат.).

115

Представників міста (лат.).

116

Так називали давньогрецькі географи острів Шрі-Ланка.

117

Іс. 40, 22.

118

Пс. 104, 2.

119

Числа 8, 2.

120

Господи помилуй (грец.).

121

Насправді це Сирах 4, 26.

122

Фарсах — перська міра довжини; зазвичай відстань, що проходить караван до чергового відпочинку, привалу або, інакше, відстань, яку можна пройти пішки за годину. Перський фарсах — 5549 м.

123

Кансона Джауфре Рюделя в перекладі Миколи Терещенка.

124

Вітаю (лат., грец., араб.)

125

Хвала Богу (лат.) — гасло донатистів.

126

Гекіна дегул, Люмост келмін песо десмар лон емпосо, гуїгнгнм — див. "Мандри

Ґулівера" Джонатана Свіфта; нек, некбрафпфар; гай коба, деба, дета, зіта — ці слова взято з перших апріорних штучних мов, конлангів, опрацьованих шотландським ученим Джорджем Дальґарно (1626-1687) та англійським кліриком Джоном Вілкінсом (1614-1672).

127

Молитва мешканців вигаданої країни Севарамб з утопічного роману "Історія севарамбів" (1675) Дені Вераса.

128

Згідно з Євангеліями, Симона Киринаєнина примусили допомогти Ісусові нести хрест (Мт. 27, 32, Мк. 15, 21).

129

Сутність, субстанція, природа, особа (ерец.) — богословські терміни.

130

Оперізувальний лишай.

131

Массада — давня єврейська фортеця на південному узбережжі Мертвого моря. У I ст., під час повстання проти римлян невеликий гурт захисників дуже довго тримав її оборону, а потім усі вони покінчили життя самогубством.

132

Флавій Ренат Веґецій (кінець IV — початок V ст.) — римський військовий історик і теоретик; Секст Юлій Фронтин (40 — 103) — римський аристократ, інженер і письменник, зокрема автор трактату про військове мистецтво.

133

Кожен рядок — це початок молитви "Отче наш", написаний однією з штучних мов, розроблених в різні епохи: це спокіл (1904), воляпюк (1880), спелін (1886), карпорофілус (1734), "формозька" мова Джорджа Салманазара (1703) та "філософська мова" Джона Вілкінса (1668).

134

Птах рух — в арабському фольклорі — велетенський білий птах, здатний пожирати слонів. Батьківщиною його вважався острів Мадагаскар. Про нього оповідає Марко Поло, він також згадується в оповідях "Тисячі й одної ночі".

135

Місто у Хорватії над Адриатичним морем, історична столиця Далмації. Задар деякий час належав Венеційській республіці, а 1183 року перейшов під владу угорського короля. Але венеційці не облишали своїх претензій на це місто, яке довго було причиною воєнних конфліктів між Венецією і Угорщиною.

136

Ктезібій (біля II — 1 ст. до Р. Х.) — давньогрецький механік-винахідник з Александрії єгипетської. Він винайшов, зокрема, двоциліндрову поршневу пожежну помпу, водяний годинник та ін.

137

Герон Александрійський (біля 10-70 рр.) — математик і винахідник античності. Найбільш відома його формула для знаходження площі трикутника (формула Герона). Він уперше дослідив п'ять типів простих машин: важіль, коловорот, клин, гвинт і блок, а також заклав основи автоматики.